

ZBORNİK U ČAST

Svenki Savić

DISKURS I DISKURSI

urednica

Vera Vasić

Novi Sad, 2010

FILOZOFSKI FAKULTET UNIVERZITETA U NOVOM SADU

ŽENSKÉ STUDIJE I ISTRAŽIVANJA

Recenzenti:

Ivana Antonić, Daša Duhaček, Ljubiša Rajić

Za izdavača:

Ljiljana Subotić, dekanica

Štampa:

KriMel, Budisava

Tiraž: 300

ISBN 978-86-6065-051-3

Zahvaljujemo se Pokrajinskom sekretarijatu za kulturu na finansijskoj pomoći za štampanje ove knjige.

fotograf: Miodrag Miki Trajković

SADRŽAJ

Urednička beleška	11
Nataša Belić BIBLIOGRAFIJA RADOVA DR SVENKE SAVIĆ, profesorke emerite	13
Svenka Savić IZGRAĐIVANJE AKADEMSKE ZAJEDNICE:1960-2010.	47
<i>GRAMATIKA I DISKURS</i>	71
Dan Slobin OD DISKURSA KA GRAMATICI: RAZVOJ PREZENT PERFEKTA U ENGLESKOM JEZIKU	73
Džoun Bajbi TEORIJA ZASNOVANA NA UPOTREBI I GRAMATIKALIZACIJA	93
Ursula Dolešal ROD, GRAMATIKA I DISKURS: SLUČAJ NEMAČKOG JEZIKA	107
<i>DRUŠTVO, KULTURA I DISKURS</i>	121
Tove Skutnab-Kangas NOVI OSVRT NA OSNOVE INSTITUCIONALIZOVANIH JEZIČKIH PRAVA	123
Monika Heler ROD I DVOJEZIČNOST U NOVOJ EKONOMIJI	137
Rada Iveković DRUŠTVENI RASCEP I POLITIKA POLA/RODA	151
Jasmina Lukić – Adelina Sanchez Espinosa FEMINISTIČKE PERSPEKTIVE METODA PAŽLJIVOG ČITANJA	169

Vesna Polovina OPŠTA I SPECIFIČNA OBELEŽJA KULTURE U NEFORMALNOJ KOMUNIKACIJI	185
Stana Ristić DISKURS PSOVKI U SRPSKOM JEZIKU	195
<i>ROD I DISKURS</i>	213
Eva Bahovec TRADUTTRICE – TRADITRICE / PREVODITELJKA – IZDAJNICA	215
Jadranka Gvozdanić DISKURSI O RODNOJ RAVNOPRAVNOSTI U JEZIKU	225
Eržebet Barat IDEOLOGIJA AKTIVNE KOOPERACIJE: KONCEPTUALIZACIJA RODNIH ODNOSA U POSLANICI KARDINALA RATZINGERA (2004)	231
<i>Zilka Spahić Šiljak</i> RODNA RAVNOPRAVNOST U MONOTEISTIČKIM RELIGIJAMA KROZ FEMINISTIČKU TEOLOŠKU KRITIKU	249
<i>MEDIJI I DISKURS</i>	267
Igor Lakić ANALIZA MEDIJSKOG DISKURSA O RATU	269
Tatjana Radanović Felberg SOCIO-SEMIOTIČKA KONSTRUKCIJA MILA ĐUKANOVIĆA I SLOBODANA MILOŠEVIĆA NA NASLOVNIM STRANICAMA POLITIKE I POBJEDE U TOKU NATO BOMBARDOVANJA 1999. GODINE	283
Ljiljana Šarić METAFORIČKI MODELI U DISKURSU EVROPSKE UNIJE U HRVATSKIM MEDIJIMA	301

Nadežda Silaški KONCEPTUALIZACIJA LEPOTE – KRITIČKA ANALIZA MEDIJSKOG DISKURSA UPUĆENOG ŽENAMA	323
Vera Vasić USLOV ISTINITOSTI U MEDIJSKOM DISKURSU	337
<i>PRIMENJENA LINGVISTIKA I DISKURS</i>	355
Danko Šipka DISKURS U PRIMENJENOJ LINGVISTICI	357
Hane Skaden SINHRONE ĆASKAONICE – METOD UČENJA?	367
Diter V. Halvaks – Barbara Šramel – Astrid Rader ROMLEX: LEKSIČKA BAZA PODATAKA VARIJANATA ROMSKOG JEZIKA	381
Tvrtko Prčić MALI ENGLESKO-SRPSKI REČNIK PRAGMATIČKIH TERMINA	399

LISTA UČESNIKA

Eva D. BAHOVEC
Univerza v Ljubljani
Filozofska fakulteta
Oddelek za filozofiju

Erzsébet BARÁT
Central European University, Budapest
Department of Comparative Gender
Studies

Nataša BELIĆ
Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet
Seminarska biblioteka Odseka za srpski
jezik i lingvistiku

Joan BYBEE
University of New Mexico
Department of Linguistics

Ursula DOLESCHAL
Alpen-Adria-Universität Klagenfurt
Institut für Slavistic

Jadranka GVOZDANOVIĆ
Universität Heidelberg
Slavisches Institut

Diter V. HALVAKS
Karl-Franzens-Universität Graz
Institut für Sprachwissenschaft

Monica HELLER
University of Toronto
Institute for Studies in Education

Astrid RADER
Karl-Franzens-Universität Graz
Institut für Sprachwissenschaft

Stana RISTIĆ
Institut za srpski jezik Srpske
akademije nauka
Beograd

Adelina SÁNCHEZ ESPINOSA
University of Granada
English Studies

Svenka SAVIĆ
Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet
Odsek za srpski jezik i lingvistiku

Barbara SCHRAMMEL
The University of Manchester
School of Languages, Linguistics and
Cultures

Nadežda SILAŠKI
Univerzitet u Beogradu
Ekonomski fakultet

Hanne SKAADEN
Universitetet i Oslo
Institutt for lingvistiske og nordiske
studier

Tove SKUTNABB-KANGAS
Roskilde University
Åbo Akademi University Vasa

Rada IVEKOVIĆ
University of Paris-8 (St. Denis)
Department of Philosophy

Igor LAKIĆ
Univerzitet Crne Gore, Podgorica
Institut za strane jezike

Jasmina LUKIĆ
Central European University –
Budapest
Department of Gender Studies

Vesna POLOVINA
Univerzitet u Beogradu
Filološki fakultet
Katedra za opštu lingvistiku

Tvrtko PRČIĆ
Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet
Odsek za anglistiku

Tatjana RADANOVIĆ FELBERG
Oslo University College
Faculty of Education and International
Studies

Dan I. SLOBIN
University of California – Berkeley
Department of Psychology

Zilka SPAHIĆ-ŠILJAK
Univerzitet u Sarajevu
Centar za interdisciplinarne
postdiplomske studije

Ljiljana Šarić
Universitetet i Oslo
Institutt for litteratur områdestudier og
europeiske språk

Danko Šipka
Arizona State University
School of International Letters and
Cultures

Vera VASIĆ
Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet
Odsek za srpski jezik i lingvistiku

Urednička beleška

Priređujući zbornik u čast Svenki Savić, prvoj profesorki emeriti Filozofskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu, rukovodila sam se time da su njena nastavna i naučna delatnost bile u čvrstoj vezi, bez obzira na to da li su je predavanja vodila ka naučnim i stručnim radovima ili su oni, uz pročitano, bili izvor tema za predavanja, mentorski rad na dodiplomskim i postdiplomskim studijama, za razgovore sa saradnicama i saradnicima, među kojima sam dugi niz godina bila i ja. U svim domenima svoje nastavne, naučne i stručne delatnosti, vođena radoznalošću da sazna novo, upornošću da za to novo zainteresuje druge, neštedimice deleći sa drugima ideje, bibliografske podatke i knjige, ona je u našoj sredini širila granice lingvističkih istraživanja, ne deleći nikada jezik od onih koji njime govore. To potvrđuju njena, i pod njenim rukovodstvom rađena, psiholingvistička istraživanja dečjeg govora, narativa, verbalnih interakcija (kupca i prodavca, doktora i pacijenta, telefonskih razgovora, službenih razgovora i dr.), istraživanja odnosa roda i jezika, škola romologije. Da je u svome radu imala sagovornike, bliske po poimanju nauke o jeziku, potvrđuje i odziv autora priloga u zborniku.

Nastojeći da zbornik odrazi domene njenog rada i interesovanja grupisala sam radove u nekoliko celina: Gramatika i diskurs, Društvo, kultura i diskurs, Rod i diskurs, Mediji i diskurs, Primenjena lingvistika i diskurs. Kako bi ovaj zbornik trebalo da bude i priručnik za kurs analize diskursa, discipline koju je ona uporno i predano afirmisala u našoj sredini, radovi, kao i primeri i izrazi na stranim jezicima prevedeni su na srpski.

Nataša Belić

BIBLIOGRAFIJA RADOVA (1963-2010) **dr SVENKE SAVIĆ, profesorke emerite**

Uvodne napomene

Kompletna bibliografija obuhvata radove iz lingvistike, psiholingvistike, analize diskursa, rodni studija, feminističke teologije i baleta, objavljene na srpskom jeziku i drugim jezicima. Sakupljena bibliografska građa obuhvata period od 1963. do 2010. godine.¹

Građa je podeljena u nekoliko celina: 1. Posebna izdanja; 2. Prilozi u serijskim publikacijama, monografijama i zbornicima radova; 3. Intervjui; 4. Prevodi; 5. Recepcija dela Svenke Savić; 6. Odrednice u enciklopedijama i leksikonima.

U izradi bibliografskih jedinica primenjeni su Međunarodni bibliografski standardi za opis monografskih publikacija (ISBD-M) i analitičku obradu priloga iz periodike, zbornika i posebnih izdanja (ISBD-CP) koji se u bibliografskoj praksi primenjuju i u našoj zemlji. Raspored jedinica u navedenim celinama je hronološki, a u okviru iste godine primenjen je abecedni redosled naslova.

Prilikom sastavljanja ove bibliografije korišćeni su sledeći izvori: – Elektronska baza COBIB.SR; Lisni katalog i elektronska baza podataka Seminarske biblioteke Odseka za srpski jezik i lingvistiku Biblioteke Filozofskog fakulteta u Novom Sadu; Građa prof. dr Svenke Savić.

Većina jedinica opisana je *de visu*. Za manji broj bibliografskih jedinica podaci su preuzeti iz navedenih baza podataka sa svešću da su u nju uneti i obrađeni *de visu*.

POSEBNA IZDANJA

1974.

Modeli u sintaksi dečjeg govora : referati, saopštenja i diskusije sa Konferencije održane juna 1973. u Novom Sadu / knjigu priredile Mirjana Jocić i Svenka Sa-

¹ Kompletan tekst Bibliografije prof. dr Svenke Savić dostupan je na veb-stranici Filozofskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu. U ovom izdanju izostavljeni su podaci o radovima o baletu iz 1, 2. i 4. celine; kao i 3. i 6. celina. Navođenje sadržaja monografskih publikacija izostavljeno je za publikacije iz edicije „Životne priče žena” i zbornik *Feministička teologija*. (prim. ured.)

vić. – Novi Sad : Institut za lingvistiku, 1974 (Novi Sad : Forum). – 184 str. ; 21 cm. – (Serija Usvajanje jezika)

Sadržaj: 1. Umesto predgovora (3); 2. O nekim modelima sticanja jezika, uvodni referat, Svenka Savić (5); 3. Berklijski projekat o razvoju jezika u raznim jezičkim sredinama, Dan I. Slobin (41); 4. Aktivnost deteta kao kontekst za proučavanje detetovog govornog razvoja, Grejs Šugar (65); 5. O švedskom projektu: Dečji govor, Ragnhild Zoderberg (89); 6. Razvoj sistema nominalne deklinacije u govoru dvogodišnjeg deteta koje usvaja mađarski kao maternji jezik, Žolt Lendel (111); 7. Primena i vrednovanje teorijskih postavki u istraživanjima novosadske grupe, Melanija Mikeš (127); 8. Sintaksička ispitivanja u dečjem govoru, Mirjana Jocić (139); 9. Summary (148); 10. Bibliografija (157); 11. Indeks termina (175).

1976.

Razvojna psiholingvistika : (odabrana i komentarisana literatura za period od 1970-1975) / Svenka Savić. – Novi Sad : Institut za lingvistiku, 1976 (Novi Sad: Forum). – XV, 179 str. ; 21 cm. – (Serija Usvajanje jezika)

Sadržaj: 1. Predgovor, Ivan Ivić (VII); 2. Uvod (1); 3. Bibliografije o usvajanju jezika (5); 4. Radovi stranih autora u periodu od 1970. do 1975. (13); 5. Radovi domaćih autora od 1920. do 1975. (123); 6. Literatura: 1. Literatura o bibliografijama (140); 2. Literatura stranih autora (143); 3. Literatura domaćih autora (166); 4. Spisak časopisa (171); 7. Indeks termina (173).

1978.

Kako blizanci uče da govore : doktorska disertacija / Svenka Savić. – Novi Sad: Filozofski fakultet, 1978. – 280 str. ; 24 cm.

Sadržaj: Uvod (V); 1.0. Govorni razvoj blizanaca prema rezultatima ranijih istraživanja (1); 2.0. Problem razvoja govora u blizanačkoj situaciji (20); 3.0. Postupak ispitivanja i obrada podataka (34); 3.1. Metod sakupljanja podataka (34); 3.2. Ispitanici (37); 3.3. Prikupljeni materijal (40); 3.4. Jedinica posmatranja: razgovor, razmena, iskaz (42); 3.5. Metod obrade podataka (45); 4.0. Rezultati i diskusija (46); 4.1. Blizanački par i odrasli u blizanačkoj situaciji (46); 4.1.1. Neupravljen govor (50); 4.1.2. Upravljen govor (57); 4.1.2.2. Dijadni govor (67); 4.1.2.3. Trijadni govor (82); 4.1.3. Posredno upravljani govor (94); 4.1.4. Zaključak (102); 4.2. Neki problemi pragmatike govora u blizanačkoj situaciji (113); 4.2.1. Ponavljanje (115); 4.2.2. Ispravljanje (127); 4.2.3. Dopunjavanje (147); 4.2.4. Objašnjavanje (155); 4.2.6. Zaključak (169); 4.3. Pojedinaac u blizanačkoj sredini (179); 4.4. Blizanački par u blizanačkoj situaciji: autonomni govor (205); 5.0. Opšti zaključak (233); 6.0. Literatura (247).

1980.

How Twins Learn to Talk (predgovor David Crystal, prevod Vladislava Felbabov). – London : Academic Press, 1980. – 195. str. ; 24 cm.

DISKURS I DISKURSI

Contents: Foreword (v); Preface (vii); Acknowledgements (xi); List of Symbols (xv); Note of Examples (xvi); 1. Acquisition of speech by twins: a review of published studies (1); 2. Problems of speech development in twins (13); 3. Data collecting and processing (22); 3.1. Data collecting method (22); 3.2. Subjects (24); 3.3. Amount of material collected (26); 3.4. Unit of observation: discourse, turn, utterance (26); 3.5. Data processing method (31); 4. The twins situation (32); Part One: Adults and the twin pair (32); 4.1.1. Non-directed speech (32); 4.1.2. Directed speech (40); 4.1.3. Semi-directed speech (66); 4.1.4. Conclusion (73); Part Two: Some features of discourse (76); 4.2.1. Repetition (77); 4.2.2. Correction (87); 4.2.3. Completion (102); 4.2.4. Explication (109); 4.2.5. Procedure complexes (121); 4.2.6. Conclusion (123); Part Three: The individual twin child (124); 4.3.1. The functions of „I” (124); 4.3.2. Rules for first-person use (125); 4.3.3. Acquisition of first-person forms (125); 4.3.4. Doublet forms (132); 4.3.5. Factors influencing acquisition (137); 4.3.6. Conclusion (139); Part Four: Autonomous speech (140); 4.4.1. The problem (140); 4.4.2. The lexis and semantics of autonomous speech in twins (141); 4.4.3. The grammar of autonomous speech in twins (157); 4.4.4. The functions of autonomous speech (158); 4.4.5. Conclusion (159); 5. Conclusion (174); References (182); Subject Index (191).

1985.

Narativi kod dece / Svenka Savić. – Novi Sad : Filozofski fakultet, Institut za južnoslovenske jezike, 1985 (Novi Sad : Prosveta). – 144 str. ; 21 cm. – (Serija Usvajanje jezika)

Sadržaj: O Seriji Usvajanje jezika (7); 1. Uvod (9); 2. Model za opisivanje pripovedanja (19); 3. Empirijski materijal (30); 4. Prvo uvođenje aktera u priču (41); 5. Ponovno uvođenje aktera u priču (69); 6. Temporalna organizacija priča (81); 7. Izražavanje uzroka u pričama (119); 8. Zaključak (129); 9. Literatura (137); 10. Indeks autora (144).

1989.

Interkulturalizam kao oblik obrazovanja dece migranata van domovine : zbornik radova / priredila Svenka Savić. – Novi Sad : Filozofski fakultet, Institut za južnoslovenske jezike, 1989 (Beograd : Studio plus). – 115 str. : graf. prikazi ; 21 cm.

Sadržaj: Reč priređivača (5); S. Savić (Novi Sad), Dokle smo došli? (8); Ante Fulgosi, Ljerka Fulgosi, Zvonimir Knežević, Anđelka Metzging i Predrag Zarevski, Usporedba rezultata na testu znanja djece jugoslavenskih građana na području Münchena i njihovih vršnjaka u domovini (43); Pavica Mrazović, Neke karakteristike govornog i pisanog nemačkog i srpskohrvatskog jezika dece migranata u SR Nemačkoj (70); Olga Murdževa-Škarić, Australijski Makedonci (78); Andrina Pavlinić-Wolf, „Obrazovanje i kulturni razvitak migranata” projekat br. 7 Savjeta za kulturnu suradnju Evropskog vijeća – kao sinteza interkulturalističke teorije i prakse (93); Dragutin Rosandić, Neki postupci u empirijskom istraživanju dvojezičnosti djece jugoslavenskih migranata (100).

Razgovorni srpskohrvatski jezik / Svenka Savić i Vesna Polovina. – Novi Sad: Filozofski fakultet, Institut za južnoslovenske jezike, 1989 (Beograd : Studio plus). – [9], 220 str. ; 20 cm.

Sadržaj: Predgovor; I deo: Vesna Polovina: Opšte osobine srpskohrvatskog razgovornog jezika (1); Varijantnost i invarijantnost razgovornog jezika (2); Oglеди o karakteristikama srpskohrvatskog razgovornog jezika (7); Leksički nivo (7); Vlastita imenica (7); Deiksa (12); Partikula (15); Glagoli (17); Upotreba glagolskih vremena (19); Sintagmatski nivo (23); Kolokacije (23); Sintaksički nivo (28); Uzročne rečenice (28); Tekstualno pragmatički nivo (33); Otpočinjanje i završavanje razgovora (33); Opšte crte situacija i tema u razgovoru (36); Interakcija sagovornika (38); Govorni čin ubeđivanja (40); Svenka Savić: Neka terminološka razgraničenja (45); Nešto o odnosu pisanog i govorenog jezika (49); Principi za formiranje transkripcije (51); Jedinične analize (51); Inventar razgovornih postupaka (60); Postupak skidanja sa trake (69); Literatura (75); Summary (85); II deo: Tekstovi srpskohrvatskog razgovornog jezika (87); O studiranju i televiziji (88); O zimskom raspustu i poklonima (101); O pozorištu i putovanjima (105); O rečima (117); Posle letovanja (119); O oblačenju i dočeku Nove godine (124); O bolesti i komšiluku (130); O dnevnim stvarima i svadbama (135); O ulepšavanju i dnevnom događaju (139); Uz društvenu igru (144); O planinarima i građenju (149); Najviše o kolačima (155); O školi i zabavi (159); Doktor pacijent: Na odeljenju za rehabilitaciju (168); Na internom odeljenju (181); Intervju sa nastavnicima dopunske nastave u inostranstvu (185); U prodavnici (200); Na blagajni pozorišta (208); Telefonski razgovori: Između poznatih osoba (212); Između nepoznatih osoba (216); Poruke ostavljene preko primača (217).

1993.

Diskurs analiza / Svenka Savić. – Novi Sad : Filozofski fakultet : S. Savić, 1993 (Novi Sad : Futura publikacije). – 187 str. ; 24 cm.

Sadržaj: Transkripcija prezimena stranih autora (5); Znaci za transkripciju (7); Predgovor (9); 1, Opšti deo (11); 1.1 Lingvistika i njene discipline (13); 1.2 Interdisciplinarno istraživanje jezika (16); 1.3 Pomeranje lingvistike prema kognitivnim naukama (19); 2. Diskurs analiza (23); 2.1 Diskurs i tekst: slično ili različito (29); Iz istorije istraživanja diskurs analize (33); 3. Metodološka pitanja: nekoliko osnovnih pojmova (39); 3.1. Definicije komunikacije (41); 3.2 Delovi komunikacije (41); 3.3. Delovi neverbalne komunikacije (44); 3.4 Klasifikacija pisanog i govorenog diskursa (47); 3.5. Izvorni govornici (50); 3.6 Osobine transkripcije diskursa (53); 3.6.1 Diskursni postupci u transkripciji (61); 4. Teorije u diskurs analizi (75); 4.1 Austinovo shvatanje jezika (77); 4.2 Razgovorne implikature Gricea (79); 4.3 Teorija govornih činova Searla (81); 4.3.1 Govorni čin komplimentiranja (84); 4.3.2 Govorni čin izvinjavanja (89); 4.4 Kognitivna teorija Chafea (92); 4.4.1 Fokus (99); 4.4.2 Digresija (104); 4.5 Teorija govornih žanrova Mihajla Bahtina (107); 4.5.1 Analiza diskursa homilija (109); 4.6 Konverzaciona teorija Schegloffa (119); 4.6.1 Konverzacija preko telefona (122); 4.6.2 Konverzacija između kupca i prodavca (127); 4.7 Lingvistička teorija

DISKURS I DISKURSI

obeležnosti: Fleischman (135); 4.7.1 Diskurs analiza vremena u srpskohrvatskom jeziku (138); 5. Spisak termina (151); 6. Literatura (161); Discourse analysis (Summary) (181); Index (185).

1996.

Osnovni principi prevođenja religijske terminologije : (zbornik radova sa Savetovanja održanog 19. juna 1995. godine) / [urednik Mirjana Krajnov]. – Novi Sad : Pokrajinski sekretarijat za ostvarivanje prava nacionalnih manjina, upravu i propise, 1996 (Novi Sad : Štamparija Izvršnog veća AP Vojvodine). – 2, 175 str. ; 21 cm

Sadržaj: Uvodne napomene (1); I Plenarna predavanja: Prof. dr Dimitrije Kalezić: Pravoslavna dogma i njena terminologija (5); Prof. dr Svenka Savić: Religijski diskurs (17); Prof. dr Jasmina Grković-Mejdžor: Najstarija slovenska pismenost i adaptacija biblijskih imena u istočnoj i zapadnoj terminologiji (29); Radomir Rakić: Problemi prevođenja religijske terminologije (37); Diskusije: Prof. dr Mato Pižurica: Novi pravopis i verska terminologija (45); Mr Dubravka Valić-Nedeljković: Prilog diskusiji o pisanju velikog slova (47); Dragoljub Zbiljić: Vaskrs ili Uskrs (51); II Diskutovani empirijski materijali (na srpskom i mađarskom jeziku): Srpska pravoslavna crkva: Atributi svetih (55); Činovi i odlikovanja (56); Oslovljavanje (58); Crkvena terminologija (59); Rimokatoličko-pravoslavni registar termina i imena (71); Biblijska imena (77); (Na srpskom i slovačkom) Srpska pravoslavna crkva: Atributi svetih (85); Činovi i odlikovanja (86); Oslovljavanje (88); Crkvena terminologija (89); Rimokatoličko-pravoslavni registar termina i imena (101); Biblijska imena (107); (Na srpskom i rumunskom) Srpska pravoslavna crkva: Atributi svetih (115); Činovi i odlikovanja (116); Oslovljavanje (118); Crkvena terminologija (119); Rimokatoličko-pravoslavni registar termina i imena (131); Biblijska imena (137); (Na srpskom i rusinskom jeziku) Srpska pravoslavna crkva: Atributi svetih (145); Činovi i odlikovanja (146); Oslovljavanje (148); Crkvena terminologija (149); Rimokatoličko-pravoslavni registar termina i imena (161); Biblijska imena (167); Spisak prisutnih (173).

1998.

Diskurs telefonskih razgovora / Svenka Savić i Veronika Mitro. – Novi Sad : Futura publikacije, 1998 (Novi Sad : Futura publikacije). – 102 str. ; 24 cm. – (Serija Razgovorni srpski jezik ; knj. 1)

Sadržaj: Diskurs telefonskih razgovora (5); Transkripcija telefonskih razgovora (14); Privatni telefonski razgovori poznatih osoba (15); Privatni telefonski razgovori nepoznatih osoba (21); Institucionalni telefonski razgovori: U knjižari (46); U Hitnoj pomoći (47); U privatnom preduzeću (58); Poruke koje su ostavile poznate osobe na primaču (97); Poruke koje su ostavile nepoznate osobe na primaču (100).

Diskurs viceva / Svenka Savić i Veronika Mitro. – Novi Sad : Futura publikacije, 1998 (Novi Sad : Futura publikacije). – 128 str. ; 18 cm. – (Serija Razgovorni srpski jezik ; knj. 2)

Sadržaj: Diskursne osobine viceva (5); Korpus viceva (25); Vicevi koje pričaju odrasli (28); Vicevi koje pričaju deca (73); Žarko Trebješanin, Vrste i funkcije vica: danas i ovde (100); Literatura (126).

Psovke!!! / Svenka Savić, Veronika Mitro. – Novi Sad : Futura publikacije, 1998 (Novi Sad: Futura publikacije). – 159 str. : ilustr. ; 17 cm. – (Serija Razgovorni srpski jezik ; knj. 3)

Sadržaj: 1. Diskursne osobine psovke u srpskom jeziku (5); 2. Psovke i o psovkaama u medijima (39); 3. Psovke u vicevima (63); 4. Turbo-folk, psovke i po koji izraz (67); 5. Psovke u grafitima (71); 6. Psovke u kompjuterom posredovanoj komunikaciji (75); 7. Psovke u prevodima filmova na televiziji (77); 8. Psovke u različitim razgovornim situacijama (80); 9. Psovke u kući (88); 10. Psovke u telefonskim razgovorima uzne-miravanja (99); 11. Psovke studenata/kinja i profesora/ki (110); 12. Psovke odraslih govornika (120); 13. Psovke učenika srednje škole (122); 14. Psovke iz drugih izvora (124); 15. Rečnik psovki i pogrdnih izraza (135).

1999.

Feministička teologija : zbornik referata sa Međunarodne konferencije „Feministička teologija: od teorije u praksu”, Novi Sad, 6-7. 11. 1998. / priredila Svenka Savić ; [prevodi na nemački Reinhardt Eckert, sa nemačkog Lidija Dmitrijev, na engleski Ruth Lehotsky, Vladislava Felbabov, sa slovačkog Ana Palik-Kunčak, sa mađarskog Ana Bu, sa francuskog Milica Kozić]. – Novi Sad : Futura publikacije, 1999 (Novi Sad : Futura publikacije). – 245 str. : ilustr. ; 23 cm.

2000.

Vera Šosberger / Svenka Savić. – Novi Sad : Futura publikacije, 2000 (Novi Sad: Futura publikacije). – 28 str., [19] str. s tablama : ilustr. ; 21 cm.

2001.

Romkinje : biografije starih Romkinja u Vojvodini / Svenka Savić i Marija Aleksandrović, Stanka Dimitrov, Jelena Jovanović. – Novi Sad : Futura publikacije, 2001 (Novi Sad : Futura publikacije). – 230 str. : ilustr. ; 24 cm.

Vojvođanke : 1917-1931 : životne priče / priredila Svenka Savić ; [saradnice] Melanija Damjan, Đerđi Erdeš, Snežana Keco, Slavica Mamuzić, Dajana Mandžo, Gabrijela Miškić, Sara Savić-Jevđenić, Zorana Šijački, Gordana Štrbac, Maja Vasić ; [fotografije Branimir Lučić, Stevan Lazukić]. – Novi Sad : Futura publikacije, 2001 (Novi Sad : Futura publikacije). – 418 str. : ilustr. ; 24 cm. – (Edicija Životne priče žena ; knj. 2)

2002.

Romani women : oral histories of Romani women in Vojvodina / Svenka Savić and Marija Aleksandrović, Stanka Dimitrov, Jelena Jovanović ; translation coordinator and editor Aleksandra Izgarjan ; translators Aleksandra Izgarjan, Diana Stankić-Prodanović, Anka Vidačić, Edita Jankov, Tatjana Perić. – Novi Sad : Futura publikacije, 2002 (Novi Sad : Futura publikacije). – 221 str. : ilustr. ; 24 cm. – (Serie Oral histories ; 5)

2003.

Vivisekt : dokumenti o izložbi „Krv i med” Rona Haviva u Novom Sadu = documents on Ron Haviv's exhibition „Blood and honey” in Novi Sad / [priredila Marija Gajicki ; autori tekstova Svenka Savić, Vesna Nikolić-Ristanović, Majkl Goldfarb, Marija Gajicki ; autor ratnih fotografija Ron Haviv ; autor fotografija sa izložbe u Novom Sadu Smiljka Vukelić ; prevod na engleski jezik Nataša Mioković, Jelena Milojković]. – Novi Sad : Vojvodanka, regionalna ženska inicijativa : Yutopag, 2003 (Novi Sad : Yutopag). – 1 omot (2 knj., 1 DVD-ROM) : ilustr. ; 20 x 22 cm

Sadržaj: Marija Gajicki: Dokumenti o izložbi „Krv i med” Rona Haviva u Novom Sadu (3); Marija Gajicki, Studija slučaja (9); Svenka Savić, Ron Haviv: Krv i med na fotografijama i u rečima (25); Vesna Nikolić-Ristanović, Društveno-istorijski kontekst, viktimizacija i dosadašnji proces istine i pomirenja u Srbiji (49); Majkl Goldfarb, Krv i med se vraća u Srbiju (69); Marija Gajicki, Dokumenti o ratu (71); Hronologija događaja (77); Originalni potpisi fotografija (87); Indeks (95).

2004.

Jezički izazovi Vojvodine Evropi : zbornik / [priređivači Danica Stefanović, Danica Todorov, Svenka Savić]. – Novi Sad : Pedagoški zavod Vojvodine, 2004 (Veternik : Grafo impeks). – 94 str., [2] str. s tablama (fotogr.) ; 23 cm.

Sadržaj: Šta je Evropski dan jezika? (7); Plenarna predavanja (9); dr Ranko Bugarski, Evropa i jezici (11); dr Jovan Komšić, Jezik i nacionalni identitet (17); dr Svenka Savić, Standardizacija romskog jezika: (ne)mogućnost obrazovanja romske dece na maternjem jeziku kod nas (34); Milica Bracić, Gestovni govor (43); Milica-Mima Ružičić, Jezikom protiv diskriminacije osoba sa invaliditetom (48); Danica Todorov, Jezička ljudska prava – uloga ombudsmana (51); Danica Stefanović, Stanje i (ne)mogućnosti učenja maternjeg jezika u osnovnim i srednjim školama u Vojvodini (55); Diskusije (59); dr Dubravka Valić, Jezik mržnje u predizbornim kampanjama u Srbiji prezentovanim u elektronskim medijima (61); Arpad Vicko, Dan evropskih jezika, 2004 (65); dr Melanija Mikeš, Projekat – Razvijanje i negovanje maternjeg i nematernjeg jezika i interkulturalnosti kod dece u Vojvodini (69); Zaključci i preporuke sa konferencije (73); Prilozi (81); Program preformansa „Za jezik više” (83); European day of languages (84); Sažeci na engleskom jeziku (88); Biografije autora (93); Fotografije (95).

Rromnja : trajo purane Rromnjango ande Vojvodina / Svenka Savić thaj Marija Aleksandrović, Stanka Dimitrov, Jelena Jovanović ; [nakhada pe romani čhib Jelena Jovanović]. – Novi Sad : Futura publikacije, 2004 (Novi Sad : Futura publikacije). – 213 str. : fotogr. ; 24 cm.

Žena sakrivena jezikom medija : kodeks neseksističke upotrebe jezika / Svenka Savić. – [Novi Sad]: Futura publikacije, [2004] ([Novi Sad] : Futura publikacije). – 48 str. ; 23 cm.

Sadržaj: Uvod: situacija (3); Istraživanje (9); Literatura (39); Beleška o autorki (42); Dodatak - Egon Fekete (45).

2006.

Škola romologije / priredile Svenka Savić i Veronika Mitro. – Novi Sad : Futura publikacije: Ženske studije i istraživanja, 2006 (Novi Sad : Futura publikacije). – 186 str. : ilustr. ; 23 cm.

Sadržaj : I Intro: Predgovor (Svenka Savić i Veronika Mitro) (7); Šta prethodi Školi romologije na Univerzitetu u Novom Sadu? (Jadranka Stojanović) (8); Zašto je potrebna standardizacija romskog jezika: put do stvaranja nacionalne elite (Svenka Savić) (10); Azbuka ili abeceda (11); Gurbetski i arlijski dijalekat (12); Budućnost romskog jezika: U susret politici lingvističkog pluralizma (Yaron Matras) (14); Zaključci i preporuke (14); Jezička prava kao ljudska prava (15); Izazov planiranja jezika (16); Teškoće u planiranju romskog jezika (17); Regionalna kodifikacija romskog jezika: Kratak pregled (17); Značenje reči „pluralizam” (23); Uticaj na razvoj resursa (27); Implikacije na izradu programa (29); Uloga eksperata i podrška spolja (32); Perspektive (33); Romski jezik: uvodni pregled (Dieter W. Halwachs) (34); 1. Poreklo i pripadnost (34); 2. Klasifikacija i podvrste (37); 3. Struktura romskog jezika (39); 4. Romska sociolingvistika (54); Bibliografija (66); II Škola romologije 1. na Univerzitetu u Novom Sadu – Od inicijative do prvih predavanja; Inicijativa za pokretanje Škole romologije na Univerzitetu u Novom Sadu (70); Predlog, Škola romologije: jezik, književnost, istorija i kultura Roma (72); Opis projekta (74); Plan i program u zimskom semestru školske 2004-2005. godine (81); Predavači/ce (82); Lista upisanih studenata/kinja (84); Prisustvovanje upisanih studenata/kinja na pojedinim modulima (87); Prisustvovanje osoba koje nisu upisane u Školu romologije na pojedinim modulima (89); Biografije diplomiranih studenata/kinja Škole romologije 1 (90); Ostvaren program rada (96); Izveštaji o radu istraživačkih grupa (98); Jedan primer istraživačkog zadatka iz usmene književnosti (101); Pitanja na završnom testu (111); Evaluacija Škole romologije 1 (113); Programski izveštaj (116); III Škola romologije 2 na Univerzitetu u Novom Sadu: Provera i iskustva i nova saznanja Konkurs za upis u školu romologije 2 (123); Plan i program u zimskom semestru školske 2005-2006. godine (124); Nastavni program (126); Spisak upisanih studenta/kinja na pojedinim modulima (138); Prisustvovanje osoba koje nisu upisane u školu romologije na pojedinim modulima (139); Biografije diplomiranih

DISKURSI I DISKURSI

ranih studenata/kinja Škole romologije 2 (142); Lista predavača/čica i organizatora/ki (145); Biografije predavača/čica (146); Lista podeljene literature (148); Završni test (150); Evaluacija Škole romologije 2 (151); Izveštaj Univerziteta (154); Iskustvo jednog obrazovnog programa za Rome u Mađarskoj (160); IV Deset pitanja o budućnosti Škole romologije na Univerzitetu u Novom Sadu (166); V Literatura o Romima (172).

Vajdasági magyar nők élettörténetei / szerkesztők Svenka Savić és Veronika Mitro ; munkatársak Csonka Áron, Csoór Ágnes, Csoór Anna, Dávid Csilla, Ankica Dragin, Ember Vlajić Valéria, Erdős Kovečan Györgyi, Komáromi Mária, Papp Gabriella, Stanyó Tóth Gizella, Szabó Judit. – Újvidék : Futura Publikációk: Női Stúdiumok és Kutatások, 2006 (Novi Sad : Futura publikacije). - 268 p. : ill.; 23 cm.

Women's identities in Vojvodina : 1920-1930 / ed. [and interviews done by] Svenka Savić ; [photos Ana Lazukić]. - Novi Sad : Futura publikacije, 2006 (Novi Sad: Futura publikacije). - 128 str. : ilustr. ; 24 cm. - (Serie Oral histories ; 11)

2007.

Romkinje 2 / priredila Svenka Savić ; saradni(k)ce Ivana Ćurčin, Stanka Dimitrov, Danica Jovanović, Danijela Jovanović, Jelena T. Jovanović, Jelena M. Jovanović, Slađana Jovanović, Ranka Knežević, Veronika Mitro, Danica Novaković, Zajda Osmanović, Žarko Savić, Marina Simeunović ; [fotografije Aleksandra Erdeljan]. – Novi Sad : Futura publikacije : Ženske studije i istraživanja „Mileva Marić Ajnštajn”, 2007 (Novi Sad : Futura publikacije). – 214 str. : fotogr. ; 24 cm. – (Edicija Životne priče žena)

Životne priče žena u Vojvodini: Hrvatice, Bunjevke, Šokice : (1919-1955) / priredila Svenka Savić sa saradnicama Milica Bracić, Bojana Gušić, Suzana Lukovnjak, Slavica Mamuzić, Bojana Medić Vujanić, Danica Novaković, Alenka Oreščanin, Sara Savić-Jevđenić, Nina Stanimirov-Veriš, Tamara Stojković, Ivana Strugar-Varga, Marija Vojvodić, Ljiljana Živković-Tarka. – Novi Sad : Futura publikacije : Ženske studije i istraživanja, 2007 (Novi Sad : Futura publikacije). – 235 str. : fotogr. ; 24 cm. – (Edicija Životne priče žena)

2008.

”A što ću ti ja jedna pričat---” : životne priče žena / priredile Svenka Savić, Veronika Mitro, Sara Savić, Marijana Čanak. – Novi Sad : Futura publikacije : Ženske studije i istraživanja, 2008 (Novi Sad : Futura publikacije). – 590 str. : ilustr. ; 24 cm. – (Edicija Životne priče žena : (1915-1980))

Akademskim obrazovanjem do romske elite / priredile Svenka Savić i Milana Grbić; [saradnici Aleksandrović Marija, Balinović Aleksandar, Beljić Milan, Jo-

vanović Aleksandar, Jovanovanović [tj. Jovanović] Đorđe, Jovanović M. Jelena, Jovanović T. Jelena, Jovanović Tanja, Mihajlović Romeo, Nikolić Jelica, Nikolić Ružica ; fotografije Branislav Lučić i Vitomir Dimić]. – Novi Sad : Univerzitet : Ženske studije i istraživanja : Futura publikacije, 2008 (Novi Sad : Futura publikacije). – 144 str. : ilustr. ; 24 cm

Jelica Rajačić Čapaković / priredila Svenka Savić. – Novi Sad : Ženske studije i istraživanja: Zavod za ravnopravnost polova : Futura publikacije, 2008 (Novi Sad: Futura publikacije). – 90 str. : ilustr.; 24 cm. – (Edicija Životne priče žena)

2009.

Rod i jezik / priredile Svenka Savić ... [et al.]. – Novi Sad : Ženske studije i istraživanja : Futura publikacije, 2009 (Novi Sad : Futura publikacije). – 189 str. : ilustr. ; 24 cm.

Sadržaj: Prvi deo: Predgovor (5); Rod i jezik, Svenka Savić (7); Drugi deo: Registar imenovanja žena, Gordana Štasni i Veronika Mitro (35); Treći deo: Interpretacija podataka iz Registra: jedan od mogućih pristupa odrednici *vračara* i srodnim rečima, Marijana Čanak (133); Četvrti deo: Dodaci (165); Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima (166); Vodič za upotrebu rodno neutralnog jezika UNESCO 1999. (172); Selektivna bibliografija: jezik i pol (183); Biografije saradnica (188).

Rodna perspektiva u međureligijskom dijalogu u XXI veku / priredile Svenka Savić i Rebeka Jadranka Anić. – Novi Sad : Futura publikacije : Ženske studije i istraživanja, 2009 (Novi Sad : Futura publikacije). – 294 str. : ilustr. ; 26 cm.

Životne priče žena s invaliditetom u Vojvodini / priredile Milica Bracić, Milica Mima Ružičić-Novković, Svenka Savić ; [fotografije Aleksandra Erdeljan]. – Novi Sad : Centar Živeti uspravno : Zavod za ravnopravnost polova : Udruženje građana Ženske studije i istraživanja : Futura publikacije, 2009 (Novi Sad : Futura publikacije). – 220 str. : fotogr. ; 24 cm.

2010.

Kultura, drugi, žene / urednice Jasenka Kodrnja, Svenka Savić, Svetlana Slapšak. – Zagreb : Institut za društvena istraživanja : Hrvatsko filozofsko društvo : Plejada, 2010.

Životne priče Rumunki u Vojvodini: 1921-1880. – Novi Sad : Futura publikacije : Ženske studije i istraživanja, 2010, 160 str. (u koautorstvu sa Laurom Spariosu) (u štampi).

**PRILOZI U SERIJSKIM PUBLIKACIJAMA, MONOGRAFIJAMA
I ZBORNICIMA RADOVA**

1965.

Struktura dveju pesama Momčila Nastasijevića // *Prilozi proučavanju jezika* (Novi Sad). – ISSN 0555-1137. – Br. 1, str. 101-112 (objavljeno pod Svenka Vasiljev – diplomski rad).

1967.

Lingvistika i poetika Romana Jakobsona // *Polja* (Novi Sad). – ISSN 0032-3578. – God. 13, br. 105/106 (maj-jun 1967), str. 13 (prikaz).

1970.

Sintaksičke konstrukcije s pridevima u srpskohrvatskom književnom jeziku // *Prilozi proučavanju jezika* (Novi Sad). – ISSN 0555-1137. – Br. 5, str. [81]-110 (magistarski rad).

1971.

Vera Lukić, Dečji govor (Institut za pedagogiju, Beograd) // *Pedagoška stvarnost* (Novi Sad). – ISSN 0553-4569. – God. 17, br. 8, str. 469-472 (prikaz).

1972.

Principi jezičkih univerzalija i jedan vid govornog razvitka na ranom uzrastu // *Psihologija* (Beograd). – ISSN 0048-5705. – God. 5, br. 1/2, str. [68]-72 (u koautorstvu sa Smiljkom Vasić).

Razvoj nominalne sintagme sa odredbom u dečjem govoru // *Južnoslovenski filolog* (Beograd). – ISSN 0350-185X. – God. 29, br. 1/2, str. 305-325 (u koautorstvu sa Melanijom Mikeš).

Savremena problematika opšte i primenjene lingvistike // *Savremeno obrazovanje*: bilten za unapređenje opšteg obrazovanja AP Vojvodine (Beograd). – God. 8, br. 3/4, str. 137-147.

Smiljka Vasić – Razvitak artikulacije kod dece od 3 do 9 godina (Naučna knjiga, Beograd) // *Pedagoška stvarnost* (Novi Sad). – ISSN 0553-4569. – God. 18, br. 1, str. 62-65 (prikaz).

Usvajanje prvog lica jednine u dečjem govoru // *Psihologija* (Beograd). – ISSN 0048-5705. – God. 5, br. 1/2, str. [59]-67.

1973.

Jedan vid imitacije i kreacije u dečjem govoru na ranom uzrastu // *Predškolsko dete* (Zagreb). – ISSN 0350-1957. – God. 3 (13), br. 1-2, str. [47]-59.

Neka teorijska i praktična pitanja učenja čitanja na ranom uzrastu // *Predškolsko dete* (Zagreb). – ISSN 0350-1957. – God. 3 (13), br. 4, str. 318-328 (u koautorstvu sa Mirjanom Jocić).

Neke karakteristike dijaloga blizanaca // *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja* (Beograd). – ISSN 0579-6431. – Br. 6, str. 113-123 (u koautorstvu sa Mirjanom Jocić).

Praktična primena istraživanja u oblasti dečjeg govora // *Savetovanje o društvenim i stručnim aspektima zaštite dece do 3 godine u dečjim ustanovama*: zbornik radova. – Beograd, 1973. – Str. 158-161.

Ranko Bugarski, Jezik i lingvistika (Beograd, Nolit) // *Polja* (Novi Sad). – ISSN 0032-3578. – God. 19, br. 169 (mart 1973), str. 23 (prikaz).

1974.

Institut za lingvistiku, Novi Sad, Yugoslavia: a) Child language syntax from one to three. b) The acquisition of reading in early childhood // *Journal of Child Language* (Cambridge). – ISSN 0305-0009. – Vol. 2, no. 2, str. 195-198 (u koautorstvu sa Mirjanom Jocić).

Jedan vid imitacije i kreacije u dečjem govoru na ranom uzrastu // *Pedagogija* (Beograd). – ISSN 0031-3807. – God. 12, br. 3.

Noun phrase expansion in child language // *Journal of Child language* (Cambridge). – ISSN 0305-0009. – Vol. 1, no. 1, str. 107-110 (u koautorstvu sa Melanijom Mikeš).

O nekim modelima sticanja jezika // *Modeli u sintaksi dečjeg govora* / knjigu priredile M. Jocić i S. Savić. – Novi Sad : Institut za lingvistiku, 1974. – Str. 9-39.

Odin iz vidov podržanija i tvorčestva v jazyke detej rannego vozrasta // *Pedagogika* (Beograd). – T. 3, str. 163-176.

One Form of Imitation and Creation in Child Speech among Young Children // *Pedagogy* (Beograd). – Br. 3, str. 148-160.

DISKURSI I DISKURSI

Sintaksička istraživanja u dečjem govoru // *Modeli u sintaksi dečjeg govora* / knjigu priredile Mirjana Jocić i Svenka Savić. – Novi Sad : Institut za lingvistiku, 1974. – Str. 139-147.

1975.

Aspect of Adult Child Communication: The problem of Question Acquisition // *Journal of Child Language* (Cambridge). – ISSN 0305-0009. – Vol. 2, no. 2, str. 555-564.

Jan Baudoin de Courtenay (1974). Spostrzezenia nad jezykiem dziecka (wybor i opracowanie Maria Chmura-Klektowa) // *Journal of Child language* (Cambridge). – ISSN 0305-0009. – Vol. 2, no. 2, str. 326-329.

Jezik dece prema jeziku literature za decu // *Detinjstvo* (Novi Sad). – ISSN 0350-5286. – God. 1, br. 3 (zima 1975), str. 239-243.

Psiholingvistika i razvoj govora: usvajanje enklitičkog sistema u srpskohrvatskom jeziku // *Književnost i jezik* (Beograd). – ISSN 0454-0689. – God. 22, br. 2, str. 245-266.

Some features of dialogue between twins // *Linguistics* (New York). – ISSN 0024-3949. – Vol. 12, no. 153, str. 33-54 (u koautorstvu sa Mirjanom Jocić).

1976.

Development of Relative Clauses in Child Language // *Proceedings of the Fourth International Congress of Applied Linguistics* / edited by Gerhard Nickel. – Stuttgart: Hochschulverlag, 1976. – Str. 204. (Abstract)

Funkcija pitanja koja odrasli upućuju deci // *Jezik u društvenoj sredini : zbornik radova sa konferencije „Jezik i društvo”* / uredili Ranko Bugarski, Vladimir Ivir, Melanija Mikeš. – Novi Sad : Društvo za primenjenu lingvistiku Jugoslavije, 1976. – Str. 113-120.

The Functioning of Twin Language in Adult-Child Communication: Preliminary Observations on Serbo-Croatian Material // *Akten des I. Salzburger Kolloquiums über Kindersprache* (Salzburg vom 6. bis 8. Dezember 1974). – Tübingen : Verlag Gunter Narr, 1976. – Str. 303-314.

1977.

Quelques fonctions des questions posés par les adultes aux jeunes enfants // *La genèse de la parole* : symposium de l'Association de psychologie scientifique de

langue française (16e session, 1975) / par J. P. Bronckart ... [et al.], avec la participation de J. Beaudichon ... [et al.]. – Str. [231]-240.

The First Yugoslav Conference on Psycholinguistics (Zagreb, 19-20 November 1976) // *International Journal of Psycholinguistics* (The Hague). – Vol. 4-2 [8], str. 93-95.

1978.

A. B. Zaporozhetz and M. I. Lisina (eds.), Razvitie obscenija u doskoljnikov: karakteristika osnovnyh form obscenija so vzroslymi u detej ot roždenija dp 7 let // *Journal of Child Language* (Cambridge). – ISSN 0305-0009. – Vol. 6, no. 1, str. 28-30 (prikaz).

Aquisition of Speech by Twins: Critical Review of Published Opinions // *International Journal of Slavic Linguistics* (Los Angeles). – ISSN 0538-8228. – Vol. 3, no. 3, str. 333-354.

Do Grammatical and Communicative Competence Develop in Parallel Fashion during the Process of Language Acquisition by Children // *Proceedings of the 12th International Congress of Linguistics* / editors Wolfgang U. Dressler, Wolfgang Meid. – Vienna : Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft, Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck. – Str. 716-720.

Govor u prenosu fudbalske utakmice preko radija i televizije: uporedna analiza // *Godišnjak Saveza društava za primenjenu lingvistiku Jugoslavije* (Beograd). – ISSN 0350-8757. – Br. 2, str. 143-154.

Mother-Child Verbal Interaction: The Functioning of Completions in the Twin Situation // *Journal of Child Language* (Cambridge). – ISSN 0305-0009. – Vol. 6, no. 1, str. 153-158.

Psycholinguistics meetings in Europe (Summer – Winter 1977) // *International Journal of Psycholinguistics* (The Hague). – Vol. 5-1 [9], str. 83-85.

Strategies Children Use to Answer Questions Posed by Adults (Serbocroatian – speaking Children from 1 to 3) // *The Development of Communication* / edited by Natalie Waterson and Chaterine Snow. – Chichester : John Wiley & Sons, 1978. – Str. 217-225.

1980.

Weeks, T. E. (1979), Born to Talk // *Applied Linguistics*. – ISSN 0142-6001. – Vol. 1, no. 2 (prikaz).

1981.

Usvajanje drugog jezika u prirodnoj sredini: neke osobine indirektnog input govora // *Godišnjak Saveza društava za primenjenu lingvistiku Jugoslavije* (Beograd). – ISSN 0350-8757. – Br. 4/5, str. 151-154.

1982.

Matić, R. (1982), Metode i oblici rada na razvoju govora dece od rođenja do polaska u školu // *Predškolsko dete* (Zagreb). – ISSN 0350-1957. – Br. 3.

Neki aspekti oslovljavanja u govoru dece predškolskog uzrasta // *Prilozi proučavanju jezika* (Novi Sad). – ISSN 0555-1137. – Br. 18, str. [5]-26 (zajedno sa Ivonom Žibreg).

Universal and particular in lexical innovation by preschool children // *Abstract of papers to be read at the meeting ΠΕΠΛΗΨΕΙΣ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΩΝ* (Societas Linguistica Europaea (SLE) 15th annual meeting in Athens, 8-11 september 1982). – Athens : The local organizing committee, 1982.

Usvajanje i razumevanje termina za označavanje rodbinskih odnosa // *Prilozi proučavanju jezika* (Novi Sad). – ISSN 0555-1137. – Br. 18, str. 27-32 (zajedno sa Anom Marjanović).

1983.

Jezik pozorišnih kritika Elija Fincija // *Pozorišna predstava i jezik kritike / 5. međunarodni simpozijum pozorišnih kritičara i teatrologa*, 29. i 30. maj 1982. ; [organizatori] Sterijino pozorje i Međunarodna asocijacija pozorišnih kritičara ; ur. Jovan Hristić. – Novi Sad : Sterijino pozorje, 1983. – Str. 90-95.

Mogućnost i nemogućnost interdisciplinarnog rada // *Dnevnik* (Novi Sad). – ISSN 0350-7556. – God. 42, 2. jun 1983.

Problemi pragmatičke sinonimije u diskursu // *Naučni sastanak slavista u Vukove dane* (Beograd). – ISSN 0351-9066. – Br. 12, 1, str. 31-35.

Terminološki problemi u jugoslovenskoj psiholingvistici // *Zbornik radova / II simpozijum Kontrastivna jezička istraživanja* Novi Sad, 10. i 11. decembar 1982. – Novi Sad : Filozofski fakultet, 1982. – Str. 139-144.

1984.

Leksičke novotvorine kod predškolske dece // *Suvremena lingvistika* (Zagreb). – ISSN 0586-0296. – Br. 26/27, str. 53-60.

Mogućnosti i nemogućnost interdisciplinarnog rada na našem Univerzitetu // *Mesto i uloga nauke u našem društvu : zbornik radova*. – Novi Sad : Udruženje univerzitetskih nastavnika i drugih naučnih radnika SAP Vojvodine, 1984. – Str. 61-63.

Narativna sposobnost kod jednojezične i dvojezične dece // *Dvojezičnost: individualne in družebne razsežnosti* / ur. A. Nećak-Luk i I. Štrukelj. – Ljubljana : Društvo za primenjenu lingvistiku SR Slovenije, 1984. – Str. 281-287 (u koautorstvu sa Milanom Cvetkovićem).

Pragmatički aspekti *nomina agentis* // *Naučni sastanak slavista u Vukove dane* (Beograd). – ISSN 0351-9066. – Br. 13, 1, str. 247-258.

Principi razumevanja značenja novih reči u srpskohrvatskom jeziku kod odraslih i dece starijeg osnovnoškolskog uzrasta // *Književnost i jezik* (Beograd). – ISSN 0454-0689. – God. 31, br. 1, str. 39-51.

Principi stvaranja neologizama u srpskohrvatskom jeziku // *Leksikologija i leksikografija: zbornik radova*. – Novi Sad : Matica srpska, 1984. – Str. [161]-170.

1985.

Dvojezičnost i razvoj // *Dnevnik* (Novi Sad). – ISSN 0350-7556. – God. 44, br. 290, 18. jul 1985, str. 13. (Kultura – umetnost – nauka)

Iz pragmatike glagolskih oblika u srpskohrvatskom jeziku: upotreba prezenta i perfekta u pripovedanju // *Naučni sastanak slavista u Vukove dane* (Beograd). – ISSN 0351-9066. – Br. 14, 2, str. 87-95.

Pragmatic aspects of the genre of occupational terms in Serbo-Croatian // *Arbejdsapirer* (Aarhus) (Aarhus Universitet. Slavisk institut). – Vol. 1, str. 1-13.

Psycholinguistics in Yugoslavia // *AILA Commission on Psycholinguistics Newsletter* (Kassel). – Vol. 5, no. 2, str. 13-16.

Summer School in Psycholinguistics (Brussels, July 14 – August 3, 1985) // *AILA Commission on Psycholinguistics Newsletter* (Kassel). – Vol. 5, no. 3, str. 2-3.

1986.

Kako blizanci govore // *Dnevnik* (Novi Sad). – ISSN 0350-7556. – God. 45, 8. oktobar 1986, str. 4 (Dečji dnevnik).

Predgovor // *Od druge do pete* / Kornej Čukovski. – Beograd : Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1986. – Str. 5-23.

DISKURS I DISKURSI

Psiholingvistika kod nas // *Filologija* (Zagreb). – ISSN 0449-363X. – Br. 14, str. 295-304.

Terminološki problemi u jugoslovenskoj psiholingvistici // *Zbornik radova / III simpozijum Kontrastivna jezička istraživanja* Novi Sad, 6. i 7. decembar 1985. – Novi Sad : Filozofski fakultet, 1986. – Str. 139-144.

1987.

[Četrnaesti] XIV međunarodni kongres lingvisti u Berlinu // *Živi jezici* (Beograd). – ISSN 0514-7743. – God. 29, sv. 1/4, str. 117-119.

Intercultural Linguistic Activities with Yugoslav Children Living Abroad: Inadequacy of the Domestic Research // *Intercultural Education = Education interculturelle* / [editor, editrice Olga Murdževa-Škarić ; translator Patricia Marsh-Stefanovska ; traductrice Jeanne Angelovska. - [S.l.] : OMER, Yugoslav National = Comité National Yugoslave ; Skopje : Faculty of Philosophy= Faculte de Philosophie, 1987. – Str. 169-171.

Kada učiti strani jezik? // *Dnevnik* (Novi Sad). – ISSN 0350-7556. – God. 46, 15. april 1987, str. 2 (Dečji dnevnik).

Kako blizanci dobijaju imena // *Dnevnik* (Novi Sad). – ISSN 0350-7556. – God. 46, 1. april 1987, str. 3 (Dečji dnevnik).

Pisma u upotrebi // *Književnost i jezik* (Beograd). – ISSN 0454-0689. – God. 34, br. 3/4, str. [183]-201 (u koautorstvu sa Ivanom Antičić).

1989.

Dokle smo došli? // *Interkulturalizam kao oblik obrazovanja dece migranata* / ur. Svenka Savić. – Novi Sad : Filozofski fakultet, Institut za južnoslovenske jezike, 1989. – Str. 8-42.

Elementi romske kulture u obrazovanju dece Roma // *Jezik i kultura Roma* / ur. Milan Šipka. – Sarajevo : Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1989. – Str. 315-321 (u koautorstvu sa Oliverom Todorović).

Language and Sex: Evidence from Serbo-Croatian // *European Journal for Semiotic Studies* (Wien). – ISSN 1015-0102. – Vol. 1 (3), str. [535]-555.

Psiholingvistička pitanja jezika dece migranata // *Interkulturalizam u teoriji i praksi* / ur. Inka Štrukelj. – Ljubljana : Institut za sociologiju, 1989. – Str. 35-60.

Psycholinguistics: Recent Studies // *Yugoslav General Linguistics* / ur. Milorad Radovanović. – Amsterdam : John Benjamins Publ. Co., 1989. – Str. 321-344.

Vaspitno-obrazovni rad sa decom II i III generacije migranata // *Interkulturalizam u teoriji i praksi* / ur. Inka Štrukelj. – Ljubljana : Institut za sociologiju, 1989. – Str. 88-109.

1990.

Kognitivna lingvistika // Zbornik radova / IV simpozijum Kontrastivna jezička istraživanja Novi Sad, 8. i 9. decembar 1989. – Novi Sad : Filozofski fakultet, 1990. – Str. 399-403.

Obrazovanje dece Roma na SHJ u SR Srbiji // *Romologija* (Novi Sad). – ISSN 1452-7693. – Br. 1, str. 31-38.

1992.

„Nek' božja riječ dođe u naš život”: diskursne osobine propovedi // *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* (Novi Sad). – ISSN 0352-5724. – God. 35, sv. 2, str. [133]-159 (u koautorstvu sa Tadejom Vojnovićem).

Narrative Ability by Bilingual Children: Yugoslav Migrant Children in Germany // *Spesiallærerhøgskolnes Informasjonsblad* (Oslo). – No. 3, str. 55-57.

Osobine viceva koje pričaju deca: doprinos istraživanju dečjeg folkloru // *Folklor u Vojvodini* (Novi Sad). – ISSN 0353-4111. – Br. 6, str. 46-55.

Pragmatični aspekti vremena u naraciji u srpskohrvatskom standardnom jeziku // *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* (Novi Sad). – ISSN 0374-0730. – Knj. 20, str. 149-155.

1993.

Dr Tadej Vojnović, ofm. „Velika biblijska konkordancija” // *Južnoslovenski filolog* (Beograd). – ISSN 0350-185X. – Br. 49, str. [239]-247.

New Trends in Educational Policy in the Republic of Serbia, 1990 to Present // *Language Education for International Communication* / eds. Dennis E. Ager, G. Muskens, S. Wright. – Clevedon ; Philadelphia : Multilingual Matters, 1993. – Str. 193-202 (u koautorstvu sa Zlatom Jukić).

Program tipologije jezika // *Glas Univerziteta* (Novi Sad). – ISSN 1451-7108. – God. 4, br. 12, str. 5.

DISKURS I DISKURSI

Velika biblijska konkordancija kao izvor za proučavanje predanja // *Folklor u Vojvodini* (Novi Sad). – ISSN 0353-4111. – Br. 7, str. 58-69.

1994.

A szeretet és a jóindulat könyve (prikaz knjige Jezici, Ranko Bugarski, 1993, Matica srpska, Novi Sad) // *Hid* (Novi Sad). – ISSN 0350-9079. – Évf. 58, sz. 9, str. 625-626.

Pragmatički aspekti vremena u naraciji u srpskohrvatskom standardnom jeziku // *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* (Novi Sad). – ISSN 0352-5724. – God. 37, str. 543-550.

Rezension: Vojnović, Tadej: Große Bibelkonkordanz, Bd. I-II, Zagreb // *Zeitschrift für Balkanologie* (Wiesbaden). – ISSN 0044-2356. – Jg. 30, h. 2, str. 238-244.

Standard and nonstandard in institutional dialogues in Serbo-Croatian language // *Sprachlicher Standard und Substandard in Südosteuropa und Osteuropa* (Beiträge zur Symposion von 12.-16. Oktober 1992, in Berlin) / ur. N. Reiter & U. Hinrichs. – Wiesbaden : Harrassowitz Verlag. – Str. [289]-303.

Usvajanje i upotreba brojeva: jezičke, kognitivne i kulturne osnove // *Folklor u Vojvodini* (Novi Sad). – ISSN 0353-4111. – Br. 8, str. 103-109.

1995.

Another Example of (Non)Visibility of Women in a Textbook // *Linguistics with a human face: Festschrift für Norman Denison zum 70. Geburtstag* / herausgegeben von Karl Sornig ... [et al.]. – Graz : Institut für Sprachwissenschaft der Universität Graz, 1995. – Str. 359-364.

Dekada žene (1985-1995) na našem Univerzitetu // *Glas Univerziteta* (Novi Sad). – ISSN 1451-7108. – God. 5, br. 30, str. 7.

Discourse features of Curses // *Zeitschrift für Balkanologie* (Wiesbaden). – ISSN 0044-2356. – Jg. 31, h. 1, str. 128-149.

Diskursne osobine kratkog perfekta // *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* (Novi Sad). – ISSN 0352-5724. – God. 38, sv. 1, str. 99-112.

Diskursne osobine privatnih pisama Mileve Ajnštajn (Marić) i Alberta Ajnštajna // *Flogiston* (Beograd). – ISSN 0354-6640. – God. 1, br. 1, str. [63]-78.

From Multilingual to Monolingual Vojvodina: The Case of the Gypsies // *Grazer Linguistische Studien* (Graz). – ISSN 1015-0498. – Vol. 43, str. 95-103.

Istraživanje savremenog gradskog kompleksa: diskursne osobine psovki // *Naučni sastanak slavista u Vukove dane* (Beograd). – ISSN 0351-9066. – Br. 23, 2, str. 161-176.

Jezik i pol: istraživanja u svetu // *Ženske studije* (Beograd). – ISSN 0354-6942. – Br. 1, str. 150-169.

Jezik i pol (II): istraživanja kod nas // *Ženske studije* (Beograd). – ISSN 0354-6942. – Br. 2/3, str. 228-244.

Još jedan primer (ne)vidljivosti žene u udžbeniku // *Feminističke sveske* (Beograd). – ISSN 0354-3595. – Br. 3/4, str. 223-226.

Konferencija žena o bivšoj Jugoslaviji 31. maj – 2. jun Ženeva (Švajcarska) // *Feminističke sveske* (Beograd). – ISSN 0354-3595. – Br. 3/4, str. 9-10.

Mogućnost interdisciplinarnog istraživanja jezika: dvadeset dve godine organizovanog istraživanja psiholingvistike na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu (1971/72 – 1993/4) // *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* (Novi Sad). – ISSN 0374-0730. – Knj. 23, str. 31-37.

Plan i program kursa *Jezik i pol* // *Feminističke sveske* (Beograd). – ISSN 0354-3595. – Br. 3/4, str. 216-220.

Žena na frontu: Alen Polc (1995), Jedno poglavlje iz moga života, Matica srpska, Novi Sad // *Feminističke sveske* (Beograd). – ISSN 0354-3595. – Br. 3/4, str. 233-237.

1996.

Another Example of (Non)Visibility of Women in a Textbook // *Zeitschrift für Balkanologie* (Wiesbaden). – ISSN 0044-2356. – Jg. 32, h. 2, str. 227-232.

Discourse Features of Radio reports from the Battlefield // *Sprache und Politik* / herausgegeben von Helmut Schaller. – München : Südosteuropa-Gesellschaft, 1996. – Str. [165]-175 (u koautorstvu sa Dubravkom Valić-Nedeljković).

Ka jeziku mira i tolerancije u religijskom diskursu // *Ka jeziku mira : [prilozi za Međunarodni naučni skup „Ka jeziku mira”, Beograd 17-18. marta 1995.]* / priredio Božidar Jakšić. – Beograd : Forum za etničke odnose, 1996. – Str. 221-244.

Predgovor // *Osnovni principi prevođenja religijske terminologije* / ur. S. Savić. – Novi Sad : Pokrajinski sekretarijat za upravu, propise i ostvarivanje prava nacionalnih manjina, 1996. – Str. 1-3.

DISKURSI I DISKURSI

Put od Mileve Marić-Ajnštajn: privatna pisama // *Ženske studije* (Beograd). – ISSN 0354-6942. – Br. 4, str. 117-138.

Religijski diskurs // *Osnovni principi prevođenja religijske terminologije* / ur. S. Savić. – Novi Sad : Pokrajinski sekretarijat za upravu, propise i ostvarivanje prava nacionalnih manjina, 1996. – Str. 10-20.

Uparedna analiza diskursa malih oglasa: srpskohrvatski i engleski // *Zbornik radova* / V simpozijum Kontrastivna jezička istraživanja, Novi Sad, 9. i 10. decembar 1994. – Novi Sad : Filozofski fakultet, 1996. – Str. 207-212 (u koautorstvu sa Vladislavom Felbabov).

Višejezičnost kao opšta norma : jezici i nauka o jeziku u XXI veku // *Dnevnik* (Novi Sad). – ISSN 0350-7556. – God. 55, br. 17798 (14. avgust 1996), str. 15.

1997.

Diskursne osobine izjava saučešća // *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* (Novi Sad). – ISSN 0352-5724. – God. 40, sv. 2, str. 259-266.

Evropski ženski koledž u Boldernu (Švajcarska) // *Feminističke sveske* (Beograd). – ISSN 0354-3595. – Br. 9/10, str. 310-312.

Nove reči u poeziji Momčila Nastasijevića // *Obšnost i mnogoobrazje na slavjanskite ezici* / ur. Lili Laškova. – Sofija : Akademično slavistično društvo, 1997. – Str. 245-258.

Ortografija i terminologija u tekstovima u baletu // *Jezik danas* (Novi Sad). – ISSN 0354-9720. – God. 1, br. 4, str. 10-13.

Pomirenje: Božja milost i izvor novog života // *Republika* (Beograd). – ISSN 0354-7973. – God. 9, br. 169/170.

Predgovor // *Rikošet reči : jezička analiza radijskih izveštaja sa ratišta* / Dubravka Valić-Nedeljković. – Beograd : Argument, 1997. – Str. 7-11.

Šta je za Srpsku pravoslavnu crkvu „Solidarnost sa ženama”? // *Republika* (Beograd). – ISSN 0354-7973. – God. 9, br. 171 (u koautorstvu sa Nadeždom Četković i Jelkom Kljajić Imsirović).

1998.

Apel povodom teksta Zakona o univerzitetu // *Nezavisni* (Novi Sad). – ISSN 0354-3234. – 24. juli 1998, str. 15.

Apel povodom teksta Zakona o univerzitetu // *Nezavisni* (Novi Sad). – ISSN 0354-3234. – 6. novembar 1998.

Autonomne ženske grupe u Vojvodini – Mapa Ženske mreže za Vojvodinu // *Nezavisni* (Novi Sad). – ISSN 0354-3234. – 21. avgust 1998, str. 27.

Diskursne osobine čitulja // *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* (Novi Sad). – ISSN 0352-5724. – God. 41, sv. 2, str. [141]-152.

Izbori u Crnoj Gori u ogledalu grafita // *Feminističke sveske* (Beograd). – ISSN 0354-3595. – Br. 11/12, str. 32-36.

Konverzacija preko telefona // *Jezik danas* (Novi Sad). – ISSN 0354-9720. – God. 2, br. 7, str. 7-11.

Kultura – pol – jezik // *Feminističke sveske* (Beograd). – ISSN 0354-3595. – Br. 11/12, str. 113-130.

Nazivi privatnih radnji u Novom Sadu : psiholingvistički pristup // *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* (Novi Sad). – ISSN 0374-0730. – Knj. 26, str. 13-21.

Rečnik psovki i pogrdnih izraza u srpskohrvatskom jeziku // *Opscena leksika* : zbornik radova / priredio Nedeljko Bogdanović. – Niš : Prosveta, 1998. – Str. 134-147.

Više od debate / Svenka Savić. – Novi Sad : Srednješkoljski debatni program, 1998 ([s. l. : s. n.]). – 32 str. : tabele ; 22 cm (brošura)

Žena sakrivena jezikom medija: Kodeks neseksističke upotrebe jezika // *Ženske studije* (Beograd). – ISSN 0354-6942. – Br. 10, str. 89-132.

1999.

Interpretacija biblijskog teksta iz perspektive feminističke teologije: 'Daj mi piti!' Razgovor Isusa sa ženom iz Samarije // *Feministička teologija : zbornik referata sa Međunarodne konferencije »Feministička teologija: od teorije u praksu«, Novi Sad, 6-7. 11. 1998.* / priredila Svenka Savić. – Novi Sad : Futura publikacije, 1999. – Str. 62-82.

Ispovest pobunjenika (Nadežda Četković: „Plava čarapa: u otkrivanju identiteta Svetlane Knjazev Adamović”) // *Nezavisni* (Novi Sad). – ISSN 0354-3234. – 19. novembar 1999, str. 47 (prikaz).

DISKURSI I DISKURSI

Obrazovanje Roma na maternjem jeziku // *Kreativno vaspitanje* (Beograd). – ISSN 1450-5134. – Br. 4, str. 31-33.

Osnovni principi deskripcije razgovornog jezika: korpus lingvistika // *Aktuelni problemi gramatike srpskog jezika* : zbornik radova sa drugog, međunarodnog, naučnog skupa Aktuelni problemi gramatike srpskog jezika / redakcija Milka Ivić... [i dr.] ; glavni urednik Judita Plankoš. – Subotica: Gradska biblioteka ; Beograd : Narodna biblioteka Srbije : Institut za srpski jezik SANU, 1999. – Str. [85]-94.

Pogovor: Elementi za jednu feminističku teologiju u Jugoslaviji // *Feministička teologija : zbornik referata sa Međunarodne konferencije »Feministička teologija: od teorije u praksu«*, Novi Sad, 6-7. 11. 1998. / priredila Svenka Savić. – Novi Sad : Futura publikacije, 1999. – Str. 194-203.

Uvod // *Feministička teologija : zbornik referata sa Međunarodne konferencije »Feministička teologija: od teorije u praksu«*, Novi Sad, 6-7. 11. 1998. / priredila Svenka Savić. – Novi Sad : Futura publikacije, 1999. – Str. 3-4.

Ženski pokret u Beogradu (Marina Blagojević, Ka vidljivoj ženskoj istoriji: Ženski pokret u Beogradu 90-tih, Ženske studije, 1998) // *Dnevnik* (Novi Sad). – ISSN 0350-7556. – God. 58, 17. mart 1999, str. 18 (prikaz).

2000.

Diskursne osobine konkurencije jezičkih sredstava: doprinos razgovornoj normi // *Naučni sastanak slavista u Vukove dane* (Beograd). – ISSN 0351-9066. – Br. 29, 1, str. 257-263.

Prilozi za istoriju ekumenizma u Jugoslaviji // *Respect –Equality-Dialogue and Women Interfaith*: Druga evropska ženska međuverska konferencija (Sarajevo, septembar 2000) / ur. Mira Poljaković. – Subotica : Jevrejska opština, 2000. – Str. 12-16 (dvojezično: srpsko engleski).

Tradicionalno i moderno u srpskoj lingvistici // *Lingvističke aktuelnosti* (Beograd). – ISSN 1450-9083. – God. 1, br. 3, str. 86-93.

2001.

Mileva Marić Ajnštajn // *Znamenite žene Novog Sada. [Knj.] I* / urednica Gordana Stojaković. – Novi Sad : Futura publikacije, 2001. – Str. 163-165.

Ukupni hronološki podaci o korpusu životnih priča žena: hronološki redosled // *Vojvođanke : 1917-1931 : životne priče* / priredila Svenka Savić ; [saradnice]

Melanija Damjan ... [et al.] ; [fotografije Branimir Lučić, Stevan Lazukić]. – Novi Sad : Futura publikacije, 2001. – Str. [3-6].

Uvod // *Romkinje : biografije starih Romkinja u Vojvodini* / Svenka Savić i Marija Aleksandrović, Stanka Dimitrov, Jelena Jovanović. – Novi Sad : Futura publikacije, 2001. – Str. [5]-9.

Vojvođanke // *Vojvođanke : 1917-1931 : životne priče* / priredila Svenka Savić; [saradnice] Melanija Damjan ... [et al.] ; [fotografije Branimir Lučić, Stevan Lazukić]. – Novi Sad : Futura publikacije, 2001. – Str. 7-28.

2002.

Doprinos umotvorina standardizaciji romskog jezika // *Prilozi za istraživanje tradicije Roma u Sremu* / Jelena Jovanović, Stanka Dimitrov, Sanja Jovanović, Davor Jovanović. – Novi Sad: Futura publikacije, 2002. – Str. 5-9.

Ideologija jezikoslovne elite // *Lipar* (Kragujevac). – ISSN 1450-8338. – God. 3, br. 10, str. 7-9.

Isidora (1876-1929): moderna igra // *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse* / priredila Marina Blagojević. – Beograd : Asocijacija za žensku inicijativu, 2002. – Str. 455-460.

Jezikoslovci srpskog jezika udruženo podgrejavaju seksizam // *ŽINEC* (Kotor). – ISSN 1800-5632. – Br. 3, str. 18-20.

Kulturni obrazac zajednice – pristojna žena // *ŽINEC* (Kotor). – ISSN 1800-5632. – Br. 4, str. 9.

Mileva (1875-1948): reč na otvaranju biste Milevi Marić Ajnštajn (27. jun 2002).

Neda (Topola, 1917–2001) // *Neda : jedna biografija* / priredila Gordana Stojaković. – Novi Sad : Futura publikacija, 2002. – Str. 7-15.

Predgovor kuvaru // *Prilozi za istraživanje tradicije Roma u Sremu* / Jelena Jovanović, Stanka Dimitrov, Sanja Jovanović, Davor Jovanović. – Novi Sad : Futura publikacije, 2002. – Str. 30.

Seksizam u jeziku – politika omalovažavanja // *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse* / priredila Marina Blagojević. – Beograd : Asocijacija za žensku inicijativu, 2002. – Str. 65-86.

Spomenar // *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse* / priredila Marina Blagojević. – Beograd : Asocijacija za žensku inicijativu, 2002. – Str. 505-508.

The Road to Mileva Marić – Einstein: Private Letters // *Selected Papers* : Belgrade Women's Studies Journal : Anniversary Issue 1992/2002 / editor Jelisaveta Blagojević & Dušan Đorđević Mileusnić. – Beograd : Centar za ženske studije, 2002. – Str. 201-210.

Uvod // *Žene sa Kosova : životne priče Albanci* / Elizabet Kestli. – Novi Sad : Futura publikacije, 2002. – Str. 13-14.

Zašto treba pisati u ženskom rodu titule i zanimanja žena? // *Žene na delu* (Beograd). – ISSN 1451-6837. – Br. 15, str. 8-9.

Žene iz manjinskih grupa u Vojvodini – Pogled iz vizure žena iz većinskog naroda // *CMK informator* (Novi Sad). – ISSN 1451-1126. – Br. 35/36, str. 8-20.

2003.

Akreditacija // *Dnevnik* (Novi Sad). – ISSN 0350-7556. – God. 61, br. 20209 (18. maj 2003), str. 11.

Codex // *Dnevnik* (Novi Sad). – ISSN 0350-7556. – God. 61, br. 20223 (1. jun 2003), str. 6.

Doslov (Predslov v srbčine) : Slovakinje u Vojvodini – životne priče žena // *Slovenky : životné príbehy Sloveniek vo Vojvodine* / priredila Antonia Ferková. – Novi Sad : Futura publikacije, 2003. – Str. 202-217 (u koautorstvu: Ferkova, Antonia, Veronika Mitro).

Mak // *Dnevnik* (Novi Sad). – ISSN 0350-7556. – God. 61, br. 20202 (11. maj 2003), str. 12.

Nadimci // *Dnevnik* (Novi Sad). – ISSN 0350-7556. – God. 61, br. 20195 (4. maj 2003), str. 10.

Nazivi privatnih radnji // *Dnevnik* (Novi Sad). – ISSN 0350-7556. – God. 61, br. 20185 (20. april 2003), str. 7.

Neokonzervativizam // *ŽINEC* (Kotor). – ISSN 1800-5632. – Br. 7, str. 18.

Park // *Dnevnik* (Novi Sad). – ISSN 0350-7556. – God. 61, br. 20216 (25. maj 2003), str. 12.

Patriotizam // *Dnevnik* (Novi Sad). – ISSN 0350-7556. – God. 61, br. 20178 (13. april 2003), str. 11.

Pogovor: Ko su Rusini? // *Русини – животни приповедки* / priredila Marija Tot i Veronika Mitro. – Novi Sad : Futura publikacije, 2003. – Str. 226-237.

Ron Haviv: Krv i med na fotografijama i u rečima // *Vivisect : dokumenti o izložbi „Krv i med” Rona Haviva u Novom Sadu = documents on Ron Haviv’s exhibition „Blood and honey” in Novi Sad* / [priredila Marija Gajicki ; autori tekstova Svenka Savić, Vesna Nikolić, Ristanović, Majkl Goldfarb, Marija Gajicki ; autor ratnih fotografija Ron Haviv ; autor fotografija sa izložbe u Novom Sadu Smiljka Vukelić ; prevod na engleski jezik Nataša Mioković, Jelena Milojković]. – Novi Sad : Vojvođanka, regionalna ženska inicijativa : Yutopag, 2003. – Str. 25-48.

Uspostavljanje Ženskih studija na Univerzitetu u Novom Sadu (informacija) // *ŽI-NEC* (Kotor). – ISSN 1800-5632. – Br. 7, str. 10-11.

Uvodne slovo // *Русини – животни приповедки* / priredila Marija Tot i Veronika Mitro. – Novi Sad : Futura publikacije, 2003. – Str. 5-18.

2004.

Butarne, zurale, korkore thaj bi dikhle // *Rromnjaki zor = Snaga žene* (Beograd). – ISSN 1820-0125. – Gen. 7, str. 7.

Interkulturalnost u obrazovanju dece osnovnoškolskog uzrasta: neka osnovna terminološka značenja // *CMK informator* (Novi Sad). – ISSN 1451-1126. – Br. 54/56, str. 17-20.

Jezik i rod: politički korektan govor s fokusom na seksizam u udžbenicima osnovne škole // *Gender perspektiva u nastavi: mogućnosti i poticaji*. – Sarajevo : Fondacija Heinrich Boll, Regionalni ured, 2004. – Str. 60-68.

Knjiga (kolumna) // *Žene na delu* (Beograd). – ISSN 1451-6837. – Br. 11 (4. april 2004), str. 54-55.

Mreža ženskih organizacija u Vojvodini (1997-2002): Nekoliko istorijskih podataka // *Adresar ženskih nevladinih organizacija* / priredila Veronika Mitro. – Novi Sad : Futura publikacije, 2004. – Str. 3-12.

Običaji Roma u Vojvodini: babinje, svadba, smrt // *Zbornik istraživačkih radova studenata Roma* : [tim studenata i mentora / urednik Milena Mihajlović]. – Beograd : Centar za interaktivnu pedagogiju. – CIP, 2004. – Str. 35-76 (sa Veronikom Mitro i saradnicima).

DISKURSI I DISKURSI

Práva žien – medyi ideológiou a ľudským právom – Prečo Ženské štúdiá na univerzite? // *Hlas ľudu* (Novi Sad). – ISSN 0018-2869. – Roč. 61, č. 1 (24. januar 2004), str. 2.

Psiholingvistički kolokvijumi (tribine) : desetogodišnji jubilej / urednice Svenka Savić, Veronika Mitro, Dubravka Valić-Nedeljković. – Novi Sad : Filozofski fakultet, 2004. – [13 str.] ; 30 cm.

Recenzija // Baraštiba / Ibrahim Osmani. – Prešovo : Multikulturalno centri „Narajan“ ; Beograd : Fondi phravde amalipasor, 2004. – Str. 3-4.

Ženska solidarnost naspram vojnih političkih prijetnji – Gubitnici u vihoru zla // *Hrvatska riječ* (Subotica). – ISSN 1451-4257. – 30. travanj 2004, str. 5.

Ženske studije i istraživanja, Novi Sad // *Žene na delu* (Beograd). – ISSN 1451-6837. – Br. 11 (4. april 2004), str. 16-17.

Životne priče mladih Romkinja // *Zbornik istraživačkih radova studenata Roma : [tim studenata i mentora / urednik Milena Mihajlović]*. – Beograd : Centar za interaktivnu pedagogiju. – CIP, 2004. – Str. 77-105 (u koautorstvu sa Veronikom Mitro i saradnicima).

2005.

Ideologija jezikoslovne elite // *Mapiranje mizoginije u Srbiji, diskursi i prakse. Tom 2* / prired. Marina Blagojević. – Beograd : AŽIN – Asocijacija za žensku inicijativu, 2005. – Str. 97-102.

Pristojne žene // *Mapiranje mizoginije u Srbiji, diskursi i prakse. Tom 2* / prired. Marina Blagojević. – Beograd : AŽIN – Asocijacija za žensku inicijativu, 2005. – Str. 596-597.

Stanje uma u nadolazećim vremenima // *ŽINEC* (Kotor). – ISSN 1800-5632. – Br. 10, str. 49-50.

Žene i crkve // *Crkva, društvo i država* / [priredila Elizabeta Tenji]. – Beograd : Socijaldemokratski klub Friedrich Ebert Stiftung, 2005. – Str. 31-35.

2006.

Bevezető = Pogovor / Gordana Stojaković, Svenka Savić, Veronika Mitro // *Vajdasági magyar nők élettörténetei / szerkesztők Svenka Savić és Veronika Mitro ; munkatársak Csonka Áron, Csoór Ágnes, Csoór Anna, Dávid Csilla, Ankica Dragin, Ember Vlajić Valéria, Erdős Kovečan Györgyi, Komáromi Mária, Papp*

Gabriella, Stanyó Tóth Gizella, Szabó Judit. – Újvidék : Futura Publikációk: Női Stúdiumok és Kutatások, 2006. – Str. 241-258.

Jezik zakona – karakteristike i rodna perspektiva // *Pravo i jezik : [zbornik referata sa Naučnog skupa održanog 4. maja 2006. godine, na Pravnom fakultetu u Kragujevcu]* / priredio Miodrag Mićović. – Kragujevac : Pravni fakultet, Institut za pravne i društvene nauke, 2006. – Str. [55]-63.

Rodna perspektiva jezika: predlog za standardizaciju // *On je rekla: upotreba rodno-senzitivnog jezika / urednica Nada Drobnjak.* – Podgorica : Kancelarija za ravnopravnost polova Vlade Republike Crne Gore, 2006. – Str. 72-87.

Predgovor // *Jezik komunikacija razvoj / Mirjana Jocić.* – Novi Sad : DOO Dnevnik-novine i časopisi, 2006. – Str. 5-12.

Visokoškolsko obrazovanje Roma: *Škola romologije* na Univerzitetu u Novom Sadu // *Jezik više za Evropu.* – Novi Sad : Pedagoški zavod Vojvodine, 2006. – Str. 35-45.

Žena sakrivena jezikom medija: Kodeks neseksističke upotrebe jezika // *Feminoskop medija: žene u medijima, žene o medijima, mediji o ženama, žene o ženama u medijima* / [priredio Centar za žensko i mirovno obrazovanje ANIMA]. – Kotor: Centar za žensko i mirovno obrazovanje ANIMA, 2006. – Str. 43-70.

Žene i obrazovanje: razvoj ženskih studija u Vojvodini (2000-2005) // *Pet godina posle / urednica Zorana Šijački.* – Novi Sad : Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova, 2006. – Str. 37-50.

Žene u jeziku // B92, 26. mart 2006. Dostupno i na:
http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2006&mm=03&dd=26&nav_category=12&nav_id=192747

2007.

Sretan Božić // *Blic* (Beograd). – 23. decembar 2007, str. 2. (Iz ugla ženske vlade)

Šta nam to poručuju grafiti ispisani po Vojvodini // *Hate : govor mržnje i nacionalizam: uzroci i posledice / urednica Marija Gajicki.* – Novi Sad : Vojvođanka, 2007. – Str. 85-112.

2008.

Crnogorski jezik // *Link* (Novi Sad). – ISSN 1451-3420. – God. 7, br. 70 str. 33.

„Femail government” in Serbia – one example of lobbying for more women in politics // *Gender studies* (Temišvar). – ISSN 1583-980X. – Vol. 1, no. 7, str. 221-230 (u koautorstvu sa Slobodankom Markov).

Frauen aus Minderheitengruppen in der Vojvodina // *Jačanje evropskog identiteta multikulture Vojvodine* / ur. Snežana Kresoja. – Novi Sad : Centar za politiku i evroatlansko partnerstvo : Graphy style, 2008. – Str. 132-145.

Terminologija vezana za trgovinu ženama // *Trgovina ljudima: priručnik za novinare* / urednica Ivana Radović. – Beograd : ASTRA, 2008. – Str. 137-142.

2009.

Analiza diskursa posveta: prilog istraživanju formulaičkih tekstova // *Riječ* (Nikšić). – ISSN 0354-6039. – Br. 2 (nova serija), str. 7-29.

Kako izaći na kraj sa poluistinama ili kako izbeći bagatelisanje dostignuća ženskih nevladinih organizacija u Srbiji // *Danas* (Beograd). – ISSN 1450-538X. – 8. mart 2009.

Kruta, ispolitizovana jezička politika // *Borba* (Beograd). – ISSN 0350-7440. – 21-22. februar 2009, str. 21.

Most // *Słowo yu Polonii Biuletyn* (Beograd). – Nr. 39, str. 6.

Neke karakteristike dijaloga blizanaca // *Metodika razvoja govora* / priredio Vuk Milatović. – Beograd : Učiteljski fakultet, 2009. – Str. 319-331 (u koautorstvu sa Mirjanom Jocić).

Neosetljiva statistika // *Blic* (Beograd). – 16. avgust 2009, str. 2 (Iz ugla ženske vlade).

Some Notes on Islamic Education in Serbia // *Islamic Eryiehung in Europa = Islamic education in Europe* / ed. Ednan Aslan. – Wien : Böhlau, 2009. – Str. 445-456.

Uputstva za standardizaciju rodno osetljivog jezika // *Njegoševi dani, međunarodni skup, Cetinje, 27-29. jun 2008.* / [organizator Filozofski fakultet, Nikšić, Institut za jezik i književnost]. – Nikšić : Filozofski fakultet, 2009. – Str. 301-320.

Velika dela malih organizacija (Šta prof. dr Anđelka Milić zamera ženskom pokretu u Srbiji) // *Danas* (Beograd). – ISSN 1450-538X. – 12. mart 2009.

2010.

Analiza diskursa akademskih preporuka : doprinos procesu normiranja // *Njegoševi dani 2* / [organizator Filozofski fakultet, Nikšić, Institut za jezik i književnost]; urednice Tatjana Bećanović i Rajka Glušica. – Nikšić : Filozofski fakultet, 2010. – Str. 323-339 (u koautorstvu sa Biljanom Ljubisavljević).

Analiza rodne perspektive u međureligijskom dijalogu : Razgovor Isusa sa ženom iz Samarije u novozavetnom tekstu // „*Iščekujući Evropsku uniju: stabilizacija međuetničkih i međureligijskih odnosa na Zapadnom Balkanu*”. – Beograd : Beogradska otvorena škola, 2010 (u štampi).

Nesporazumi o rodno osetljivom jeziku u Srbiji: teorije i praksa // *Okrugli sto na temu rodno osetljivih jezičkih politika* / [autori Jelena Filipović ... i dr.]. – Beograd : Program Ujedinjenih nacija za razvoj, Sektor za inkluzivni razvoj, 2010. – Str. 125-133.

Nova godina // *Blic* (Beograd). – 3. januar 2010, str. 2. (Iz ugla ženske vlade)

O ženama slavnih bez predrasuda (Klara Šuman) // *Politika* (Beograd). – ISSN 0350-4395. – 29. jul 2010, str. 16 (rubrika Među nama).

Obrazovane Romkinje: predlog za model interkulturnog razumevanja i slušanja // *Kultura, drugi, žene* / urednice Jasenka Kodrnja, Svenka Savić, Svetlana Slapšak. – Zagreb : Institut za društvena istraživanja : Hrvatsko filozofsko društvo : Plejada, 2010. – Str. 187-202.

Potrošiti sebe: neka razmišljanja o načinu pisanja Jelene Šantić o baletu // *Jeleni, prijatelji* / [urednice Smiljka Blažin, Irina Subotić ; fotografije Goranka Matić]. – Beograd : Fond Jelena Šantić : Grupa 484, 2010. – Str. 99-104.

Putovanja Trifuna Dimića // *Dnevnik* (Novi Sad). – ISSN 0350-7556. – 4. jun 2010, str. 22.

(Prikaz zbirke pesama Trifuna Dimića „Sutra ću na put”)

Sutra ću na put // *Teme* (Niš). – ISSN 0353-7919. – God. 34, br. 3, str. 1073-1075. (Prikaz zbirke pesama Trifuna Dimića „Sutra ću na put”)

Titlovanje // *Link* (Novi Sad). – ISSN 1451-3420. – God. 9, br. 88 (april 2010), str. 25.

Tri rektorke na Univerzitetu u Novom Sadu // *Trajanje* (Prvih pedeset godina Univerziteta u Novom Sadu) / [glavni urednik Marija Kleut]. – Novi Sad : Univerzitet, 2010. – Str. 142-143.

DISKURS I DISKURSI

Zlatne medalje Svenki Savić i Milanu Laziću / I. K. // *Blic* (Beograd). – 29. mart 2010, str. 6-7.

PREVODI

1973.

Karl H. Delakato, Novi pokušaj sa decom koja imaju problema sa čitanjem (A New Start for the Child with Reading Problems) // *Predškolsko dete* (Zagreb). – ISSN 0350-1957. – Br. 1/2, str. [149]-154.

M. I. Popova, Neke osobine govornih manifestacija u prvoj polovini druge godine života // *Predškolsko dete* (Zagreb). – ISSN 0350-1957. – Br.1/2, str. 23-30.

Ragnhild Söderberg, Čitanje u ranom detinjstvu (Reading in early childhood) // *Predškolsko dete* (Zagreb). – ISSN 0350-1957. – Br.1/2, str. [141]-147.

RECEPCIJA DELA SVENKE SAVIĆ

1980.

Svenka Savić, How Twins Learn to Talk (London: Academic Press, 1980) / Daniel K. Eds // *International Journal of Psycholinguistics* (The Hague). – Vol. 7-4 [20], p. 101-104.

1981.

How Twins Learn to Talk / Hazel Francis // *Bulletin of the British Psychological* (London). – ISSN 0007-1692. – Vol. 34, no. october, p. 393.

1982.

How Twins Learn to Talk – A Study of the Speech Development of Twins from 1 to 3, by S. Savic / R. A. Berman // *Applied Linguistics* (Oxford). – ISSN 0142-6001. – Vol. 3, no. 3, str. 267-269.

How Twins Learn to Talk – A Study of the Speech Development of Twins from 1 to 3, by S. Savic / J. B. Gleason // *Contemporary Psychology* (Arlington). – ISSN 0010-7549. – Vol. 27, no. 5, str. 380-381.

How Twins Learn to Talk – A Study of the Speech Development of Twins from 1 to 3, by S. Savic / R. Goodwin // *Linguistics* (New York). – ISSN 0024-3949. – Vol. 20, no. 9/10, str. 660-662.

How Twins Learn to Talk – A Study of the Speech Development of Twins from 1 to 3, by S. Savic / R. Grieve // *Journal of Child language* (Cambridge). – ISSN 0305-0009. – Vol. 9, no. 3, str. 683-689.

Twins' Speech Isn't Doubletalk (Svenka Savić, How Twins Learn to Talk: A Study of the Speech Development of Twins from 1 to 3) / Jean Berko Gleason // *Contemporary Psychology* (Arlington). – ISSN 0010-7549. – Vol. 27, no. 5, str. 380-381.

1983.

How Twins Learn to Talk, by S. Savic / L. H. Waterhouse // *Language in Society* (London). – ISSN 0047-4045. – Vol. 12, no. 3, str. 382-387.

How Twins Learn to Talk – A Study of the Speech Development of Twins from 1 to 3, by S. Savic / C. J. Phillips // *Educational Review* (Dorchester-on-Thames, Oxford). – ISSN 0013-1911. – Vol. 35, no. 1, str. 102-103.

1984.

How Twins Learn to Talk – A Study of the Speech Development of Twins from 1 to 3, by S. Savic / D. Billman, M. Shatz // *Journal of Psycholinguistics Research* (Berlin). – ISSN 0090-6905. – Vol. 13, no. 6, str. 481-486.

1993.

Diskurs analiza Svenke Savić / Slobodan Stević // *III program Radio Beograda* (emitovano 27. jula 2004, 23 h)

Profesorka Svenka Savić (Filozofická fakulta, Novi Sad) // XI. medzinárodný zjazd slavistov. – Bratislava, 1993. – Str. 3 (Správy a informácie, 7)

Svenka Savić, DISKURS ANALIZA. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu : Filozofski fakultet, 1993 / Marko Popović // *Živi jezici* (Beograd). – ISSN 0514-7743. – God. 34/35, br. 1/4, str. 206-210.

1994.

Svenka Savić, Diskurs analiza [Diskursanalyse] / Danko Šipka // *Wiener Slavistischer Almanach* (Wien). – ISSN 0258-6819. – Bd. 34, str. [343]-344.

1995.

Savić, S.: Diskurs analiza (Novi Sad, Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet 1993) / Mira Nábělková // *Jazykovedný časopis* (Bratislava). – ISSN 0021-5597. – Roč. 46, str. 140-143.

DISKURS I DISKURSI

1996.

Svenka Savić / Vesna Polovina: Razgovorni srpskohrvatski jezik (Novi Sad 1989) / Uwe Hinrichs // *Zeitschrift für Balkanologie*. – ISSN 0044-2356. – Jg. 32, h. 2, str. 211-213.

2000.

Svenka Savić, Veronika Mitro: Diskurs telefonskih razgovora (Novi Sad, 1998) / Biljana Sikimić // *Lingvističke aktuelnosti* (Beograd). – ISSN 1450-9083. – Br. 1, str. 47-48.

2001.

Romkinje – biografija starih Romkinja u Vojvodini (Svenka Savić, Marija Aleksandrović, Stanka Dimitrov i Jelena Jovanović) / Marina Arsenović-Pavlović // *Psihologija* (Beograd). – ISSN 0048-5705. – God. 34, br. 1/2, str. 209-212. Dostupno i na:

<http://scindeks.nb.rs/article.aspx?artid=0048-57050101209A>

2004.

Standardizacija romskog jezika: (ne)mogućnost obrazovanja romske dece na maternjem jeziku kod nas // *Jezički izazovi Vojvodine Evropi : zbornik* / [priredivači Danica Stefanović, Danica Todorov, Svenka Savić]. – Novi Sad : Pedagoški zavod Vojvodine, 2004 (Veternik : Grafo impeks). – Str. 34-42.

Studije romologije // *Prosvetni pregled* (Beograd). – ISSN 0033-1651. – God. 59, 25. oktobar 2004.

2009.

Rodno smo (ne)osetljivi / Dejan Pralica // *Link* (Novi Sad). – ISSN 1451-3420. – God. 8, br. 82, oktobar (2009), str. 35.

Značajan prilog proučavanju odnosa roda i jezika (Rod i jezik; priredile : Svenka Savić, Marijana Čanak, Veronika Mitro i Gordana Štasni) / Tatjana Radanović-Felberg // *Riječ* (Nikšić). – ISSN 0354-6039. – Br. 2 (nova serija), str. 219-222.

Novi Sad, 31. oktobra 2010.

IZGRAĐIVANJE AKADEMSKE ZAJEDNICE: 1960-2010.

1. Akademska zajednica i jezička istraživanja u XX veku

Termin *akademska zajednica* podrazumeva nekoliko različitih formi života i rada onih koji se bave naučnim disciplinama na univerzitetima, u naučnim institucijama i/ili akademijama nauka i umetnosti. To su pre svega osobe koje u jednoj naučnoj disciplini na mnogo načina doprinose razvoju nauke: istraživanjima u domaćim i međunarodnim projektima; okupljanjima u strukovna udruženja koja organizuju različite skupove na kojima diskutuju o rezultatima rada; izdavanjem časopisa, knjiga i radova koji ih afirmišu među drugim akademskim zajednicama u zemlji i svetu. Razni oblici obrazovanja kadrova (u okviru dodiplomskih, postdiplomskih i doktorskih studija) i pisanje udžbeničke i priručne literature za studentsku populaciju deo su interesa akademske zajednice. Mera prepoznatljive prisutnosti neke akademske zajednice u javnom životu zemlje jesu i ustanovljene nagrade i priznanja za afirmisanje same struke ili mladih koji su budućnost iste te akademske zajednice.

Za naučne discipline koje postoje odavno u našoj sredini, više nije aktuelno pitanje formiranja akademske zajednice jer postoji generacijski kontinuitet. Nove generacije slede i internalizuju neupitno određena pravila ponašanja koja u akademskoj zajednici postoje. Ali za discipline koje su nove, kao što su različita interdisciplinarna područja u domenu proučavanja jezika kod nas tokom poslednjih nekoliko decenija, nužno je objasniti na koji način je interdisciplinarna akademska zajednica formirana, na koje se načine širila i kako su internalizovanju znanja doprinosile pojedinke i pojedinci u datim političkim i društvenim uslovima.

Stvaranje, rad i širenje akademske zajednice upravo je „na plećima” onih koji su uključeni u izgrađivanje neke naučne discipline, ali uvek treba da imamo na umu da je takvo izgrađivanje višestruko uslovljeno. Pored naučnih podataka, važnu ulogu imaju društveni i politički događaji (ratovi, velike migracije stanovništva ili rastakanje postojećih i formiranje novih država).

Važno je uočiti međuzavisnost više dimenzija jednog procesa u kojem su u fokusu individualni doprinosi izgrađivanju akademske zajednice.

Polovinom XX veka došlo je do smene osnovne paradigme u nauci o jeziku: dominantno monodisciplinarna na početku, u drugoj polovini XX veka ona postaje interdisciplinarna, što je bilo omogućeno povezivanjem sa različitim akademskim disciplinama, pre svega sa psihologijom (psiholingvistika) i sociologi-

jom (sociolingvistika), ali i sa drugim humanističkim disciplinama kakve su etnologija (etnolingvistika), antropologija (antropološka lingvistika) – da pomenem samo neke aktuelne i na našem području. Promene u jednoj naučnoj disciplini najčešće pokreću pojedinci i pojedinke u nekoj oblasti, da bi onda pojedinačna akcija prerasla u opštedruštvenu promenu. O tome svedoče podaci iz istorije nauke o jeziku, objavljeni na različitim jezicima. Ovde govorim o ličnom doprinosu promovisanju interdisciplinarnih pristupa jeziku tokom pedeset godina rada: od asistentkinje do profesorke emerite.

2. Od (samo)obrazovanja do obrazovanja drugih u akademskoj interdisciplinarnoj zajednici

Upisala sam se na Grupu za južnoslovenske jezike na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu školske 1959-1960. godine bez jasne ideje o tome šta je to što ću studirati i čemu će mi stečeno znanje poslužiti. Kada sam te godine uspešno završila gimnaziju „Jovan Jovanović Zmaj” i Srednju baletsku školu u Novom Sadu, moji su planovi zapravo bili vezani za balet.

Na studijama smo činili malu grupu – samo nas petoro (četiri studentkinje i jedan student). Ono što je tu našu malu grupu činilo izuzetnom to je što smo imali prilike da slušamo nastavu o južnoslovenskim jezicima dominantno u teorijskoj interpretaciji strukturalne lingvistike koja je u to vreme predavana sistematski jedino na našoj grupi na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, a bilo je i prestižno teorijsko usmerenje. Očekivano je bilo da će i moje dalje teorijsko usmerenje biti u istom teorijsko-metodološkom smeru, što potvrđuje i naslov mog diplomskog rada: *Struktura dveju pesama Momčila Nastasijevića* (objavljen pod prezimenom Vasiljev, 1965); u skladu sa tim teorijskim pristupom bio je i moj magistarski rad: *Sintaksičke konstrukcije s pridevom u srpskohrvatskom književnom jeziku* (objavljen pod prezimenom Savić, 1970). Tada još nisam mogla da sagledam razmere drugih savremenih teorijskih pristupa jeziku (delimično i zbog toga što je još uvek moje interesovanje bilo pretežno na strani igre i pozorišta u kojem sam bila zaposlena sve vreme studiranja).

Krajem 1968. prema odluci Izvršnog veća Vojvodine osnovan je Institut za lingvistiku u Novom Sadu s ciljem da putem organizovanog naučnog rada razvija fundamentalna istraživanja srpskohrvatskog jezika. Prelazim iz Srpskog narodnog pozorišta u ovu novoformiranu naučnu instituciju i tako menjam osnovno profesionalno usmerenje ka nauci o jeziku. Preći iz umetnosti, koja u društvu nema naročit ugled (kao što je balet bio tada), u naučnu instituciju za istraživanja jezika što podrazumeva ugled i moć, za mene je značilo veliku promenu i dalji naporan rad na samoizgrađivanju.

U Institutu smo od početka radili na mnogim projektima: Velimir Mihajlović, Gordana Vuković, Milica Grković, Mirjana Jocić, Mato Pižurica i ja, a nešto kasnije su nam se pridružile Vera Vasić i Ljiljana Nedeljkov. Radili smo na dugoročnim istraživačkim projektima na osnovu kojih je trebalo da budu sačinjena kapitalna dela iz istorije jezika, iz predvukovske epohe (XVIII i XIX vek) i iz savremenog srpskohrvatskog jezika.¹ U savremenoj jezičkoj perspektivi su bili leksikološki projekti (terminološki rečnici) i projekat *Gramatika srpskohrvatskog jezika: upotreba padeža* (projekat na kojem smo radile: Mirjana Jocić, Gordana Vuković i ja). Rad na projektima je podrazumevao u prvo vreme formiranje adekvatnog korpusa empirijskih podataka za svaku navedenu oblast. Za naš projekat je to značilo ispisivanje na posebne listiće primere iz odabranih tekstova, na osnovu izrađenog Upitnika koji je sadržavao 246 pitanja (metodologija slična radu na rečniku u Institutu za srpskohrvatski jezik SANU). Na ovom projektu smo sakupile bogat empirijski materijal, ali je rad na njemu prekinut bez finalizacije. U to vreme je u drugim jezičkim centrima u svetu već bila odomaćena tehnika kompjuterskog pohranjivanja podataka i analize, što je u ovoj fazi našeg rada na projektu izostalo. Prikupljen empirijski materijal je kasnije samo delimično iskorišćen za individualne radove saradnika na projektu, ali je ostao nedovoljno dostupan široj naučnoj zajednici.

Naš je rad imao sve odlike samostalnog instituta, odvojen od katedre na Filozofskom fakultetu, i fizički i programski. Procenjujem danas da je bila prednost baviti se istraživanjima puno radno vreme i istovremeno se samoobrazovati u nezavisnoj instituciji.

Kada je u 1971. godini prestao rad na izradi gramatike padeža, Mirjana Jocić i ja prešle smo na nov projekat – *Sintaksička ispitivanja u dečjem govoru*, koji je u osnovi imao interdisciplinarni pristup, što je i sam naziv projekta signalizirao jer istraživanje govora dece nužno podrazumeva njegovu povezanost sa razvojem mišljenja. Imale smo ličnu motivaciju za ovo istraživanje jer je u to vreme moja starija ćerka upravo progovarala (pravo vreme za beleženje njenog govornog materijala). Slična situacija je bila i sa sinom Mirjane Jocić, a nešto kasnije i sa sestričinama Vere Vasić. Sve tri smo beležile primere razvoja govora dece u porodičnoj atmosferi. Formirale smo dnevnik o razvoju govora jednojezične dece na ranom uzrastu od prve do treće godine života.

Za mene je u tom periodu presudna osoba bila Melanija Mikeš² koja je rukovođila ovim projektom od 1971. do 1976. u Institutu za lingvistiku u Novom

¹ Projekte je finansirala Samoupravna interesna zajednica za nauku AP Vojvodine. Osnovni rezultati saopštavani su u različitim publikacijama.

² Njenu biografiju zabeležila sam u knjizi: Svenka Savić i saradnice (2009: 122-135), a bibliografiju njenih radova daju: Plemenka Vlahović, Ranko Bugarski i Vera Vasić (2009).

Sadu (nakon toga sam preuzela rukovođenje od nje do 2000. godine). Nije neobično što je projekat o razvoju govora kod dece dobio punu podršku u finansiranju u Pokrajini. Naime, na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu već je bio kontinuitet u istraživanjima razvoja govora dece (Svenka Savić 1989). Profesor na našoj katedri na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, Milivoje Pavlović, doktorirao je na ovoj temi u Parizu početkom dvadesetih godina XX veka, a Melanija Mikeš je doktorirala u Novom Sadu (1964) pred komisijom u kojoj je i on bio; njena teza bila je posvećena razvoju glasovnog sistema dvojezične dece. Istraživanja je nastavila u okviru ove teme, bavila se, na primer, pitanjima gramatičkog razvoja, sa mnogo elana i dobre volje, ne samo sa nama trima u Institutu, nego i sa drugim saradnicama i saradnicima (pre svega sa Plemenkom Vlahović, a nešto kasnije i sa Lajošem Gencom sa Odseka za psihologiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu). U to vreme je i ona sama dominantno bila usmerena ka strukturalnom opisu dečjih iskaza, uz uvažavanje psiholoških zahteva razvoja.

Šta su tada bili naši zadaci na novom projektu? Kao prvo, da bismo istraživale razvoj govora dece trebalo je da se podučimo „zanatu”, jer o tome nismo učile tokom studija. Uopšte, o govoru je tada bilo sasvim malo predavanja i istraživanja u lingvističkoj literaturi kod nas, naročito kad je reč o nekim procesima standardizacije govornog materijala, jer je fokus analize uglavnom bio na pisanim tekstovima iz uverenja da je govor haotičan i da nije moguće ustanoviti pravila, kao što je to bilo moguće učiniti sa zapisanim tekstom. Na magistarskim studijama tada nije postojao predmet iz metodologije istraživanja savremenog standardnog jezika u okviru koga bi studenti i studentkinje uvežbavali istraživačke tehnike (mada su istraživanja u zapisivanju dijalekatskih govora nužno razvijala i ove metode).

Melanija Mikeš je imala dobre organizacione sposobnosti (što sam nastojala da razvijem i kod sebe) i bila je mentorka posvećena našem stasavanju. Osnovna je njena osobina bila da podstiče druge na istraživanja i saradnju u timu, a ostavljala je veliku slobodu saradnicama. Uvek bi rekla svoje mišljenje o datim pojavama u jezičkom razvoju. Bilo joj je stalo do prisustva nas mladih u internacionalnoj akademskoj zajednici. U njenom shvatanju je razmena sa drugima bila prioritetna i zato nas je slala na različite skupove u inostranstvo, organizovala razgovore, bila inicijatorka našeg delanja. Na primer, bila sam u Češkoj na skupu na kojem se razgovaralo o funkcionalnoj rečeničnoj perspektivi (pristup o kojem smo učile na postdiplomskim studijama, ali ga nismo praktikovale). Tamo sam upoznala mnoge afirmisane slaviste koji se bave upravo ovim sintaksičkim pristupom (Jana Firbasa, Josipa Silića, pored ostalih), ali i pojedince iz generacije koja dolazi – zapažen referat je tada imao mladi lingvista iz Štokholma Osten Dal, danas afirmisan u tipologiji jezika (sa kojim sam kasnije saradivala na pro-

jektu iz tipologije evropskih jezika polovinom devedesetih godina). Drugo na čemu je Melanija Mikeš insitirala jeste timski rad, to je činila iz uverenja da je timski rad jedan od elemenata održavanja i širenja akademske zajednice. Imala je različite načine da nas usmerava u tom pravcu. Tako su nastajali naši prvi koautorski radovi sa njom i nas asistentkinja zajedno. Tokom timskog rada na projektu sazevalo je i učvršćivalo se naše prijateljstvo u akademskoj zajednici i, naravno, kadrovska struktura na projektu. Za mlade istraživačice od presudnog značaja je angažovanje mentorke, naročito kada je u pitanju novo (u ovom slučaju psiholinguističko) usmerenje, za koje je nedostajala domaća relevantna literatura tada, a sve važne knjige su bile objavljene u inostranstvu na stranim jezicima. Čitajući stručnu literaturu iz ove nove oblasti, ulazimo u jezik struke – psiholingvistike. U početku je to išlo sporo i zamorno, ali je uloženi trud bio zalog budućeg bržeg napredovanja u „gutanju” literature i pisanju samostalnih radova. Melanija je donosila literaturu i insistirala da je čitam tako da podvučem reči čije značenje ne znam i onda bi ih ona objašnjavala u kontekstu rečenice i teksta. Tako je nastao i mali rečnik u knjigama koje smo kasnije štampale i naš doprinos učinile dostupnim svima drugima koji u ovu problematiku tek ulaze (Mirjana Jocić i Svenka Savić 1974).

Išle smo na naučne i stručne skupove u zemlji i inostranstvu ne samo da upoznajemo druge, nego i da njima kažemo šta mi radimo, jer je to pretpostavka naše kompetitivnosti u internacionalnoj zajednici, budući da nauka nema regionalne granice. Povezivanje sa drugima danas se čini normalnim, početkom sedamdesetih godina XX veka to nije bilo jednostavno kad je razvojna psiholingvistika u pitanju jer se i ona tek probijala u svetu.

Međutim, nema mnogo koristi od novostečenog znanja ako se ono ne подели sa svojim u akademskoj zajednici. Tako sam, htela ja to ili ne, imala dvostruki zadatak da se sama dobro obrazujem i da unutar svoje zemlje agitujem za ideju interdisciplinarnog istraživanja jezika, koje, opet, van zemlje afirmišem istraživanjima na našem korpusu. Moja je uloga po svemu bila posrednička – od ovamo tamo i od tamo ovamo cirkulišu radovi, publikacije, prikazi...

Organizovale smo mnoga predavanja, skupove, tribine u Novom Sadu, uglavnom posvećene raznim pitanjima interdisciplinarnosti u jeziku. Tako je živela zajednica koja je sada vidljiva kroz okupljanja, razmenu mišljenja, debate u javnom prostoru, koliko i kroz objavljene radove i knjige o čemu saopštavaju mediji.

Podstaknuta Melanijinim načinom rada i novim načinom razmišljanja o jeziku, pre svega o govornom materijalu, spremno sakupljam empirijski materijal za razvoj govora kod blizanaca, zajedno sa Mirjanom Jocić, što će kasnije postati osnov za moju doktorsku disertaciju (Svenka Savić 1977; 1980). Naša je pažnja

sada na razgovoru kao jedinici analize socijalne interakcije, a ne na gramatičkoj jedinici – rečenici. Počele smo da beležimo razgovore ostvarene između dece i odraslih u spontanim razgovornim situacijama u porodičnoj atmosferi. Razgovore, kao veće celine, segmentiramo u manje jedinice analize (nekada su to iskazi, drugi put razmene). Postajemo svesne da od jedinice analize zavise i naši rezultati i zaključci analize o razvoju govora deteta u odnosu na govor odraslih. Moj je fokus na deci, a Mirjane Jocić na odraslima sa kojima ta deca razgovoraju (Mirjana Jocić 2006). U našem timu su konstruktivni razgovori o parametrima za merenje jezičkog razvoja koje vodimo i sa raznim gostima na projektu iz inostranstva (Dan Slobin, Gordon Vels, Margaret Bulova, Grejs Šugar, Morin Šilds, Magdalena Smočinska, da pomenem samo neke). Uočavamo poteškoće u primeni kriterija za napredovanje u razvoju govora na osnovu broja morfema (koji je predložio tada Rodžer Braun za usvajanje engleskog jezika). U timskom radu polako ovladavamo *analizom konverzacije*, pristupom koji je i u internacionalnoj akademskoj zajednici tada nov u razvojnoj psiholingvistici.

U to vreme u opisivanju jezika izazovna teorija je bila transformaciono-generativna gramatika Noama Čomskog. O njoj nije kod nas sistematski predavano na materijalu rečenica srpskog jezika na dodiplomskim studijama (kako je to danas normalna stvar), ali smo mi na postdiplomskim studijama o tome dobijale početna znanja (verzije teorije iz 1957. i 1965). Bio je to sasvim nov pristup i u Evropi, interesantan pre svega za mlade istraživače, ali je „visio” izvan postojećeg plana i programa dodiplomskih studija kod nas. Sem toga, strukturalni teorijsko-metodološki pristup je predavan tek nekih dvadesetak godina i nije bilo izgleda da će doći do smene te paradigme u osnovnim studijama srbistike. Pre svega zato što su oni koji su ga afirmisali u akademskoj sredini imali teorijski primat i akademsku moć. Zapravo je akademska zajednica strukturalista u srbistici u to vreme bila u fazi ekspanzije druge generacije istraživača i predavača, a generativisti nisu još ni otpočeli formiranje svoje akademske zajednice. Isti je slučaj i sa psiholingvistikom.

Stečeno osnovno znanje iz transformaciono-generativne gramatike bilo je zalag za jedan zajednički rad (Melanija Mikeš i Svenka Savić 1972) u kojem je osnovna ideja bila da potvrdimo kako dete, dok usvaja sintaksička pravila rečenice maternjeg jezika (u ovom slučaju srpskohrvatskog), usvaja pravila transformacija (u ovom slučaju formiranje nominalne sintagme u rečenici). U radu nismo posebno kritične prema samoj teoriji, a primeri rečenica su davani izolovano iz konteksta i toka razgovora deteta sa odraslima. Postajalo nam je jasno već nakon ovog rada da teorijski pristup ne obuhvata mnoge aspekte onoga što se dešava u *dijalogu* odrasli – dete. Sve više se fokusiramo na ono što se dešava *između* osoba u komunikaciji, jer je dijalog zapravo proces koji sagovornici zajedno izgrađuju. Sem toga, inostrane kolege sa kojima smo sarađivale nisu bile oduševljene teori-

jom Čomskog (analizom rečenicama u vakuumu, kako ističe Morin Šilds) i okrenule su se konverzacionoj analizi. Ukratko, i mi smo se usmerile ka teorijama iz razvojne psiholingvistike koje su sve više postajale i deo našeg novog znanja, ali i ličnog ubeđenja u razmišljanju šta jezik jeste.

Teorije Vigotskog, Pijažea, Brunera, Rodžera Brauna, Dana Slobina (da pomenem samo njih nekoliko) već su okvir za sistematsko istraživanje razvoja govora. Rodžer Braun nudi srednju dužinu iskaza (merenu brojem morfema), kao mogući parametar govornog razvoja. Slobin (postdiplomac kod Rodžera Brauna) nekoliko osnovnih principa i pretpostavki (*prerequisites*) za njihovo ostvarivanje, uzimajući u obzir ono što dete čuje u svojoj govornoj sredini (*input*) i ono što je njegov potencijal za jezik (kao ljudskog bića). Drugim rečima, to je vreme kada dolaze podsticajni uticaji iz same psiholingvistike, koja tada upija značajne ideje o odnosu mišljenja i jezika iz psihologije, uz kritičko preispitivanje tvrđenja Čomskog o urođenoj prirodi jezika.

Prelazak sa strukturalističkog, preko transformaciono-generativnog pristupa, na interaktivni psiholingvistički način razmišljanja o jezičkim činjenicama imao je dobrih strana, kada je moje teorijsko formiranje u pitanju. Samoobrazovanje u tom novom smeru sastojalo se u tome da povežem znanja iz lingvistike (koje sam imala), sa znanjem iz psihologije (koje sam tek sticala). Zatim, učim statističke metode – jedan od važnih elemenata obrade emirijskog materijala, koji su u psiholingvistiku uneli psiholozi, a mi lingvisti ih preuzeli.

Najvažnije u tom razvojnom periodu za sve nas bilo je saznanje o važnosti reprezentativnog korpusa empirijskih podataka za analizu. Korpus je trebalo da formiramo mi: pitanje sakupljanja, beleženja, pohranjivanja u jedinicama analize i analiziranja materijala u razvojnoj psiholingvistici postalo je (i ostalo) glavno polje mog interesovanja i staranja do danas.

Tokom tog procesa polako sam se izmeštala iz tek formirane male jezičke akademske zajednice unutar Instituta za lingvistiku u akademsku zajednicu koja je odgovarala onome što me je tada interesovalo u vezi sa usvajanjem i razvojem jezika i govora dece. Taj individualni rad je bio plodotvoran, jer sam u novoj akademskoj sredini upoznala osobe koje se bave razvojem dece na različite druge načine (na primer, u Institutu za eksperimentalnu fonetiku i patologiju govora u Beogradu Smiljka Vasić sa saradnicima radi tada na pitanjima razvoja govora kod dece koja imaju poteškoće u razvoju), iz drugih teorijskih pristupa (na primer, osnovna psiholingvistička teorija Čarlsa Ozguda koju je ona razrađivala), ili, na primer teorije Žana Pijažea, Lava Vigotskog i Džeroma Brunera (koje tada afirmiše Ivan Ivić zajedno sa svojim timom na Filozofskom fakultetu u Beogradu, pre svega u Odeljenju za psihologiju). To je bilo presudno za mene da se teorijski decentriram iz samo jednog teorijskog pogleda (strukturalizma),

na međuzavinost razvoja mišljenja i govora. Dogodilo se to u pravom trenutku, jer se tada na Odseku za psihologiju u Beogradu psiholozi tek počinju interesovati za teoriju Noama Čomskog, koji je, kako znamo, tvrdio da je lingvistika deo kognitivne nauke, i da je u osnovi njegovog učenja ideja o urođenoj sposobnosti za jezik koju razvojni psiholingvisti treba da aktualizuju svojim istraživanjima. Ivan Ivić tada piše doktorsku disertaciju o razvoju simboličke funkcije kod dece (Ivan Ivić 1978), u koju ubraja i jezičku. Nužno dolazi do pitanja odnosa urođenog i stečenog u razvoju mišljenja, pa onda i u odnosu na jezički razvoj. On daje argumentovane dokaze da je Čomski samo delimično u pravu kada tvrdi da dete ima urođenu sposobnosti za jezik.

Tako se sada moja akademska zajednica širi (odnosno ja postajem deo beogradske zajednice): postajem članica Društva psihologa Srbije, idem na njihove skupove, objavljujem prvi rad u časopisu *Psihologija* (1972), dobijam njihove *Psihološke novine*. Konačno, doktoriram na Filozofskom fakultet, na Odseku za psihologiju u Beogradu (pred komisijom u sastavu Vera Smiljanjić, mentorka, Ivan Ivić, Nikola Rot i Ranko Bugarski, članovi).

Za doktorski rad mi je bilo potrebno da proučim literaturu o dečjem govoru u svetu. Kao produkt tog proučavanja nastala je publikacija *Razvojna psiholingvistika – anotirana bibliografija* (Svenka Savić 1976), koja je u znatnoj meri pomogla onima koji su tek počinjali rad u ovom polju institucionalnog obrazovanja. Tako je moje samoobrazovanje bilo na korist i onima koji dolaze iza mene i obrazuju se za interdisciplinarni pristup u institucionalnim uslovima (zaposleni na vaspitačkim ili učiteljskim poslovima). To je primer kako jedan pojedinačni napor biva na korist akademske zajednice i kako je postepeno oblikuje i širi.

Drugi segment istog procesa jeste saznanje da novi, u ovom slučaju interdisciplinarni pristup mora postati dostupan široj akademskoj javnosti od jezičke zajednice. Tako sam pisala o našim istraživanjima u medijima, pokrenula godišnje *Psiholingvističke susrete* istraživača iz Ljubljane, Zagreba, Zadra, Sarajeva, Novog Sada, Beograda, Niša, Skoplja, Titograda (Podgorice); do raspada jedinstvene države Jugoslavije održano je ukupno pet konferencija što je pomoglo homogenizaciji istraživača na zajedničkom poslu u celoj (tadašnjoj) državi. Nešto kasnije organizujem jednogodišnji projekat *Psiholingvistika u Jugoslaviji*.³

Zatim je važan segment iste te aktivnosti i objavljivanje knjiga u kojima se izlažu rezultati istraživanja na projektu. U periodu od 1974. do 1985. objavile smo u Institutu (u seriji Usvajanje jezika) sledeće knjige: *Modeli u sintaksi dečjeg govora* (Mirjana Jocić i Svenka Savić 1974), *Razvojna psiholingvistika* (Svenka Savić 1976), *Razgovor sa sestrom i bratom* (Vera Vasić 1983), *Narativi kod dece*

³ Nosilac projekta je bio Filozofski fakultet, a finansirala ga je SIZ za naučni rad Vojvodine (1987-1988).

(Svenka Savić 1985). Naravno da nas je veliki broj istraživačkih radova afirmisao polako u svetu (videti, na primer, objedinjene radove Mirjane Jocić (2006)).

Nakon odbranjene doktorske disertacije, za mene je bio presudan moj odlazak u internacionalnu zajednicu, na jednogodišnje postdoktorske studije na Univerzitetu u Kaliforniji u Berkliju, kod psiholingviste Dana Slobina (tokom školske 1979-1980). Bila je to divna godina teorijskih rasprava u njegovom seminaru, sa fokusom na *međujezičkim* razlikama u usvajanju govora dece na ranom uzrastu, u kojima su učestvovali studenti doktorandi sa tog univerziteta i seminaristi iz različitih evropskih zemalja. Pored intenzivnog rada u toj studijskoj grupi, u kojoj su tada bili danas poznati stručnjaci (za pragmatiku Džef Veršueren, za tipologiju Džoun Bajbi, za dečji govor Nensi Badvin i drugi), slušala sam kurseve Džona Serla iz filozofije jezika, Robin Lejkof iz roda i jezika, Džona Gamperca iz sociolingvistike, Čarlsa Filmora iz problematike padeža, kao i mnogobrojna predavanja gostujućih profesora u toj školskoj godini na Berkliju. Te 1980. u Berkliju su Džordž Lejkof i Pol Kej prvi put saopštavali na javnim predavanjima svoje ideje o kognitivnoj lingvistici kao novoj orijentaciji koja bi trebalo da objasni odnos jezika i uma s vođenjem računa o iskustvu, dakle, na drugačiji način od teorijskog objašnjenja Noama Čomskog. Istraživanje veštačke inteligencije dalo je u to vreme na Univerzitetu u Berkliju ohrabrujuće rezultate za kritičko osporavanje teorije Čomskog. Ukratko, činjenica da sam se usavršavala u centru koji je zapravo bio centar otpora idejama Čomskog, učvrstila me je u pravcu psiholingvistike i kognitivne lingvistike drugačije teorijske orijentacije, što zatim prenosim u rad na našem novosadskom projektu.

Od 1977. naš Institut za lingvistiku integriše se sa Katedrom za južnoslovenske jezike i postaje deo Filozofskog fakuleta, tačnije Instituta za južnoslovenske jezike (danas Odseka za srpski jezik i lingvistiku). Asistenti iz Instituta postepeno ulaze u nastavni proces; za mene, međutim, kao interdisciplinarno oformljenu istraživačicu (sa doktoratom iz psiholoških nauka, orijentisanu na istraživanja u domenu dečjeg govora) u tadašnjem planu i programu studija nema nastavnog predmeta u okviru kojeg bih to znanje afirmisala. Ostajem u istraživačkom poslu još čitavu deceniju.

Od 1977. do 2000. rukovodim projektom *Psiholingvistička istraživanja* i imam mogućnost da sa studentima i raznim saradnicima istražujem različita jezička pitanja. Organizujem jednogodišnji projekat *Upotreba pisama u privatnim vidovima komunikacije među decom osnovnoškolskog i srednjoškolskog uzrasta u SR Srbiji*,⁴ a takođe, i mnogobrojne javne tribine i razgovore, proširujemo psiholingvističku akademsku zajednicu koju smo afirmisali na našim godišnjim

⁴ Nosioći projekta bili su Filozofski fakultet i Društvo za srpskohrvatski jezik i književnost Vojvodine, a finansirala ga je SIZ za naučni rad Vojvodine (1985-1986).

susretima; objavljujem radove u koautorstvu sa saradnicama, mentorka sam brojnih diplomski radova studenata sa našeg odseka; neki od istraživačkih radova studenata kojima sam pružila mentorsku pomoć nagrađivani su na konkursu Univerziteta u Novom Sadu (na primer, radovi Ivane Antonić (1983, 1985) i Slavice Šokica (1985), da pomenem samo neke).

Kao što sam u početku pomenula, nova disciplina treba da živi i u planovima i programima akademskih dodiplomskih i postdiplomskih studija. Godine 1984. prihvaćen je moj predlog da predajem Psiholingvistiku na tek obnovljenim magistarskim studijama na našem odseku. Pravo upisa imali su i studenti i studentkinje sa drugih odseka našeg fakulteta, pa su ovaj predmet odabirali i studenti psihologije, engleskog, nemačkog, slovačkog jezika. Ukratko, studentska akademska zajednica se sada okupljala oko ovog predmeta i tako učinila dobru razmenu između studenata raznih grupa za potrebe postdiplomskih magistarskih studija.

Osetila sam se teorijski osnaženom i u periodu od sledećih deset godina afirmišem stav da je važno ustanoviti pravila za *upotrebu* razgovornog jezika, vodeći pri tom računa o kontekstu, sagovornicima i zajedničkom iskustvu, a na primerima zabeleženim u spontanim razgovornim situacijama u srpskom i u drugim jezicima. U okviru projekta, zahvaljujući saradnji sa studentima i saradnicama različitih stepena akademskog obrazovanja, gradili smo Novosadski korpus razgovornog jezika (up. Prilog 1: Novosadski korpus razgovornog srpskog jezika: 1975-2000), na kojem su značajan doprinos u finalnom delu dale psihološkinja Veronika Mitro i Ivana Antonić, usmerena na opštelingvistička pitanja srpskog jezika. Tako počinje kadrovska obnova same discipline, širi se akademska zajednica sada interdisciplinarno obrazovanih istraživačica i istraživača. U projektu je tokom tri decenije – duže ili kraće – saradivalo preko 50 različitih osoba. Gotovo svi smo se okupili oko projekata o razvoju sposobnosti naracije kod dece. Valas Čejf je u Berkliju imao zanimljiv kurs iz osnova kognicije i jezika, sa fokusom na međukulturnim i međujezičkim osobinama naracije. Taj kurs mi je bio podsticaj da nakon povratka u zemlju napravim istraživanje *Razvoj naracije kod dece* (Svenka Savić 1986) i tako pretočim naučeno u našu sredinu. Osnovni cilj projekta Valasa Čejfa bio je da ukaže na kulturne razlike u narativnoj sposobnosti kod odraslih (koristeći jedan neverbalni zvučni film za pripovedanje) na jezicima različite tipološke strukture (engleskom, grčkom i japanskom). Tragao je za primerima međuzavisnosti jezičke strukture i kulturnih uticaja na kognitivnu predstavu. Osnovni cilj mog istraživanja bio je da na osnovu Čejfovog filma na materijalu srpskog jezika pokažem kako se osobine narativne sposobnosti razvijaju tokom odrastanja dece od 3. do 18. godine i da su u tom procesu, pored kulturnih važni i rodni i uzrasni aspekti. Zato je zaključak mog istraživanja (koje je sprove-

deno u Vojvodini u periodu 1981-1984) da u razvoju naracije kod dece ima udela i rodna dimenzija (na primer, u tinejdžerskom uzrastu to je veoma izrazito) i tip društvenih odnosa u kojima su deca odrastala (što se u našem slučaju pokazuje kako deca migranata poimaju privatno i društveno vlasništvo).

U vreme kada su objavljeni rezultati našeg istraživanja, ta vrsta istraživanja naracije kod nas su tek začeta. Budući da je knjiga *Narativi kod dece* (Svenka Savić 1985) prva u tom teorijskom pristupu, detaljnije u uvodu dajem pregled različitih teorija o naraciji i kod odraslih.

U mom teorijskom sazrevanju to je značajni pomak od psiholingvistike ka analizi diskursa. Isti teorijski pristup ugrađujem u različite istraživačke projekte uvek usmerene na one grupe govornika koji imaju manju moć u društvu: deca – jedinčad, blizanci, romska deca i deca naših migranata u svetu (Savić Svenka 1989), s jedne strane, i povećavam interesovanje za jezičko ponašanje žena, koje takođe u društvu imaju manju moć. Pri tom ne gubim osećaj da je ono što istražujemo važno saopštavati u internacionalnoj akademskoj zajednici.

Od 1984. godine do raspada zajedničke države svake godine sam organizovala kurs iz interdisciplinarnog jezičke problematike u Interuniverzitetskom centru za postdiplomske studije u Dubrovniku (tu su, pored ostalih, polaznice i polaznici bili Snježana Kordić, Aida Bagić, Bernard Nežmak, Veronika Mitro, Ivana Antonić, da pomenem samo neke koji su danas već afirmisani u akademskoj zajednici). Tako proširujem krug onih koji su potencijalno zainteresovani da šire ideju o neophodnosti interdisciplinarnog istraživanja jezika. Teme su oscilirale od pragmatike i psiholingvistike do kognitivne lingvistike i diskursa, a slušaoci su uglavnom studenti i studentkinje iz celog sveta koji na tom mestu tokom nedelju dana razmenjuju svoje ideje, druže se i proširuju znanja (tada još uvek) u jugoslovenskoj jezičkoj zajednici. Tako potvrđujem uverenje da je izgrađivanje akademske zajednice obaveza svakog člana i članice, ako želimo da se naučna disciplina u javnosti afirmiše. U mom slučaju to je nastojanje da se o jeziku govori s vođenjem računa o različitim teorijskim pristupima, kada je reč o upotrebi jezika.

3. Važnost korpusa empirijskih podataka za održavanje i napredovanje interdisciplinarnog akademske zajednice

Početkom osme decenije XX veka u nauci o jeziku i u disciplinama ka njoj usmerenim, aktuelno je i kod nas zalaganje za formiranje valjanih i pouzdanih korpusa različitih empirijskih podataka o srpskohrvatskom jeziku koji se mogu dalje iskoristiti za procese standardizacije jezika. Sve agilnija korpusna lingvistika sada se suprotstavlja transformaciono-generativnom pristupu (koji traga za univerzalnošću), time što naglašava važnost pojedinačnih empirijskih podataka i konkretne

jezičke upotrebe. Tada je u Lundu već formiran korpus podataka za razgovorni engleski jezik, koji je poslužio kao model za različite diskusije o poboljšanju parametara za *reprezentativan korpus* razgovornog jezika. U komunikaciji sa njihovim direktorom (Jan Svartvik 1990) polako formiramo naše parametre za razgovorni srpski jezik (u kojem je sada samo jedan deo korpus razgovora dece i odraslih). Za svaki pojedinačan materijal koji je i odštampan, postoji audio zapis (sistematizovan u audioteku), zatim transkribovan materijal u obliku jedinica analize, uz podatke o sagovornicima i kontekstu. Ukupno je oformljeno 35 svezaka sa preko pola miliona reči. Na osnovu tog materijala nastaju brojni radovi studentkinja i studenata na dodiplomskim, postdiplomskim i doktorskim studijama ne samo na našem odseku, nego je materijal dostupan istraživačima u zemlji i svetu.

Teorija o dijalogu i razgovoru može se videti iz sistema za *transkripciju* razgovora u pisanu formi koji smo razradili i prilagodili našim potrebama. Naš metod transkribovanja je doprinos tadašnjoj diskusiji o standardizaciji transkripcije razgovornog jezika uopšte.

Danas je materijal, čije je sakupljanje započeto pre četrdeset godina, dostupan u obliku dnevničkih zapisa o razvoju govora dece (jedinčadi: Sara, Vladan, Nataša, Tatjana) i blizanačkih parova (Sveta i Mileta, Sanja i Maja, Jasmina i Danko). Ukupno preko 2000 stranica kucanog teksta još uvek nije prebačeno u moderne tehnološke oblike (nije digitalizovano), što otežava eventualnu komparativnu analizu sa drugim korpusima. Ostali su, međutim, radovi koji se na ovom korpusu temelje i koji po pravilu sadrže primere iz empirijskog materijala na osnovu kojih su rađeni. Ipak, ogroman trud koji je uložen u prikupljanje, beleženje i transkribovanje empirijskog materijala razgovornog srpsko(hrvatskog) jezika postao je danas nedovoljno dostupan široj akademskoj zajednici. Slična je situacija i sa materijalom sakupljenim i transkribovanim iz razgovora odraslih, koji je u obliku svezaka, audio zapisa i u obliku radova saradnica i studenata, nastalih u okviru projekata, ili u obliku studentskih obaveza na predmetu Analiza diskursa (diplomski, magistarski, doktorski radovi). Pouka nam je iz ovog iskustva za prikupljanje, sortiranje i čuvanje empirijskog materijala za analizu da se brz razvoj tehnologije odražava na širu dostupnost empirijskih jezičkih podataka u akademskoj zajednici. Pojedinci u zajednici moraju na vreme pretočiti sakupljene empirijske podatke u nove tehnološke oblike. U protivnom, istraživanja u jeziku ostaju nevidljiva za generacije istraživača koje dolaze. Kontinuitet empirijskih podataka važno je vezivno tkivo akademske zajednice. Za valjano dijahrono proučavanje razvoja govora odraslih i dece ovaj kontinuitet je neophodan, jer je upotreba spontanog govora različitih grupa u jednom društvu jedan od pokazatelja razvojnog smera jezika. Na primer, procese demokratizacije u jeziku

možemo pratiti istražujući upotrebu pojedinačnih segmenata (raz)govora, kao što su psovke u javnoj i privatnoj upotrebi (Svenka Savić i Veronika Mitro 1996), zatim različite forme oslovljavanja i pozdravljanja, ili u malim (nelektorisanim) novnskim tekstovima (kakvi su oglasi lične vesti u pisanim medijima).

Podaci dobijeni iz istraživanja govora mogu doprineti uklanjanju nekih predrasuda o funkciji i upotrebi jezika. Moja doktorska disertacija upravo je pokazala u kojoj meri je interakcija odrasle osobe važna za razvoj govora blizanačkog para i članova para: blizanca/bliznakinje. Na primer, opšti je sud u literaturi o blizancima kao ‘drugima’, da oni nisu ‘dovoljno dobri’ u razvoju govora, tj. da zaostaju u razvoju govora jer ne osećaju potrebu za odraslom osobom (budući da uvek imaju ‘pri ruci’ parnjaka, gotovo istog nivoa govornog razvoja, da traže da razviju takozvani ‘autonomni govor’ – samo njima znan. Suprotno dotadašnjim rezultatima istraživanja razvoja govora blizanaca, zaključila sam da blizanci, kada im se omogući prisustvo odraslih osoba, pokazuju povoljan razvoj kao i jedinčad. Čak su i napredniji u razvoju govora od jedinčadi u onim domenima koji su važni za osamostaljivanje svakog člana unutar blizanačkog para – a to je bilo usvajanje znaka za obeležavanje sopstvene ličnosti (lično ime, lična zamenica prvog lica jednine: *ja*). Imati svoj identitet jače je od blizanačke situacije u paru, zaključujem u istraživanju.

Zapravo sam već doktorskom tezom prešla na istraživanje osobina jezika i govora, od onih koji u društvu imaju manju moć (*deca*) ka onima koji trpe dvostruku diskriminaciju, kao što su blizanci: zato što su *deca* i zato što su rođeni u blizanačkom paru. Bio je izazov istraživati poziciju ‘drugog’ jer ti podaci uglavnom nedostaju, budući da su u nauci o jeziku opisani samo ne-drugi. Tako sam krajem sedamdesetih otpočela istraživanje razvoja govora *dece* u migrantskoj situaciji. Bila sam u nekoliko država da vidim kako nastava izgleda, i jednom prilikom (1979) upoznala Tove Skutnab Kangas (Tove Skutnab Kangas 1979) koja će imati veliki uticaj na ono što smo radili na pitanjima maternjeg jezika *dece* – počev od samog definisanja fenomena *maternji jezik*. Ona insistira na uticaju faktora ideologije (politike) na istraživanja jezika migranata, ali i na obrazovanje *dece* uopšte (na primer, nama nije bilo moguće tada istraživati jezički razvoj naše *dece* u migrantskoj situaciji bez odobrenja vlasti).

U to vreme su se pitanjima maternjeg jezika *dece* migranata u Nemačkoj, Švedskoj i Francuskoj bavili istraživači iz nekoliko centara u Jugoslaviji. Zato sam im predložila da istraživanje govora i jezika *dece* naših radnika na privremenom radu u inostranstvu (to je bio zvanični termin tada) bude objedinjeno u jugoslovenski projekat. Proces ugovaranja, pregovaranja i dogovaranja o takvom projektu trajao je nekoliko godina: putovala sam od jednog centra do drugog (Beograd, Sarajevo, Ljubljana, Zagreb, Podgorica, Skoplje), okupljala istraživačku ekipu, držala

manje skupove da bi se problematika jasnije sagledala tokom nekoliko poslednjih godina osme decenije XX veka. Utom je došao raspad Jugoslavije i ovaj projekat nije zaživeo kao jugoslovenski nego kao slovenački. Rad tek stvorene zajednice istraživača koja je započela zajednički rad, prekinule su političke promene u Jugoslaviji. Samo mali trag te moje ogromne aktivnosti ostao je u knjizi koju sam uredila pod nazivom *Interkulturalnost kao oblik obrazovanja dece migranata* (Svenka Savić 1989), koja je štampana neposredno pred raspad Jugoslavije.

To je i vreme kada u saradnji sa romologom Trifunom Dimićem i saradnicama okupljenim oko projekta *Psiholingvistička istraživanja* počinjem istraživanja razvoja govora romske dece u Srbiji i pokrećem jednogodišnji projekat *Istraživanje jezika Roma*⁵. Prvo su prikupljeni podaci o razvoju govora romske dece na predškolskom a zatim i školskom uzrastu. Ova deca su kao i deca u migrantskoj situaciji ili deca blizanci konstantno u situaciji dvostruke diskriminacije: zato što su deca i zato što pripadaju grupacijama koje su u društvu potpuno marginalizovane.

Ponavljam: za opstanak i širenje akademske zajednice najbitnije je kadrovsko osposobljavanje. Krajem osamdesetih predložila sam Odseku da se na redovne studije uvede jednosemestralni predmet Analiza diskursa. Predlog je prihvaćen, te sam sačinila plan i program kursa i ubrzo, na osnovu predavačkog iskustva napisala udžbenik *Diskurs analiza* (Svenka Savić 1993). Već sledeće godine je (na moj predlog) predmet postao dvosemestralan za studente poslednje godine studija. Analiza diskursa se može predavati na različite načine, jer je to interdisciplinarno područje u kojem se susreću jezik, kultura i ideologija. U mom pristupu dominantan je bio fokus na razgovoru koji je ostvaren među sagovornicima u kontekstu i u spontanim razgovornim situacijama. Pri tom je razgovor obuhvatio veće jedinice od rečenice. Zato u udžbeniku predstavljam nekoliko teorija: teoriju govornih činova Serla, Grajsov model konverzionih implikatura, Šeglofov metod analize telefonskih razgovora, kognitivni model Čejfa, teoriju govornih žanrova Bahtina i teoriju obeleženosti Suzan Flajšman i prilažem im odgovarajući empirijski materijal iz Novosadskog korpusa razgovornog jezika. Ove teorije i nakon gotovo dve decenije, predstavljaju osnovu za različite radove o diskursu. Danas se ovaj predmet predaje ne samo na Odseku za srpski jezik i lingvistiku, nego i na drugim odsecima Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, ali i u drugim univerzitetskim gradovima Srbije. Sada se interdisciplinarna zajednica širi kroz visokoškolsko obrazovanje – dobar put da opstane u sistemu nastave.

Napisala sam dosta radova o pojedinim diskursnim tipovima koji do tada nisu bili dobili prepoznatljivu važnost u srbistici (partikule u telefonskim raz-

⁵ Nosilac projekta je bio Filozofski fakultet, a finansirala ga je SIZ za naučni rad Vojvodine (1988-1989).

govorima, psovke, vicevi, razni tipovi oglasa, izražavanje saučešća, izvinjavanja...). Naravno da me interesuje i diskurs pisanih tekstova, pre svega razni oblici naučnih tekstova, posebno onih vezanih za moć nad jezikom. Jedno od velikih područja je i jezik medija na kojem radim sa nekoliko saradnica, kao što je Dubravka Valić Nedeljković.

Ukratko, uključivanje u internacionalnu akademsku zajednicu, poređenje sopstvenih podataka sa podacima istraživača i istraživačica u drugim jezicima, usmeravanje na istraživanje upotrebe jezika onih koji u društvu imaju manju moć, ali i onih koji nad jezikom moćno vladaju, značajno je uticalo na moje usmerenje ka onim teorijskim osnovama jezika koje u fokusu posmatranja imaju kontekst i ideologiju (politiku).

4. Politika i akademska zajednica

Tokom 1988. i 1989. godine, u saradnji sa Džoun Bajbi sa Univerziteta Bafalo u SAD, napravila sam predlog projekta, oformila tim iskusnih istraživačica (pored ostalih, Jasmina Grković Majdžor, Dubravka Valić Nedeljković, Vesna Polovina, Vera Vasić) i pozvala grupu studentkinja u saradnju. Naporedo sa pokretanjem ovog projekta organizovala sam jednogodišnji projekat *Futur u srpskohrvatskom jeziku*.⁶ Septembra 1991. odobren je trogodišnji međunarodni jugoslovensko-američki projekat *Kako diskurs i tipologija odražavaju kogniciju: vreme, aspekt i modalnost u srpskohrvatskom jeziku*, kojim sam rukovodila, a finansirala ga je Američko-jugoslovenska komisija pri Ministarstva za nauku i tehnologiju (1990-1993, No JF-024). U ovom projektu susreću se dve interdiscipline: diskurs i tipologija jezika. Dva su cilja projekta bila. Prvi se odnosio na nove istraživačke podatke: trebalo je da ustanovimo kako jezičko obeležavanje vremena i aspekta u našem jeziku odražava procese kognicije govornih predstavnika. Podatke iz srpskog jezika poredili smo sa podacima iz drugih jezika u korpusu Džoun Bajbi. Ona je već tada imala sistematizovanu banku podataka za ove kategorije za više od osamdeset različitih jezika sveta. Drugi cilj je bio formiranje kadrova za naučnu oblast tipologije jezika. Džoun Bajbi je trebalo da dođe i radi sa našim mlađim istraživačima na pitanjima iz tipologije jezika, što je njena uska struka i po čemu je poznata u internacionalnoj akademskoj zajednici (tipologija jezika kao posebna naučna interdisciplina tada kod nas nije postojala). Nažalost, od ukupno tri odobrene godine finansiranja, radile smo dve (i objavile nekoliko dobrih radova), da bi finansiranje u 1993. prestalo zbog poznatih političkih odnosa Srbije i SAD (kada je SAD prekinula naučnu saradnju sa našom zemljom i kada je naša zemlja bila izolovana od svetske akademske zajednice). Tako je veliki

⁶ Nosilac projekta je bio Filozofski fakultet, a finansirala ga je SIZ za naučni rad Vojvodine (1989-1990).

uloženi trud od nekoliko godina ostao nevidljiv. Nužno sam se okrenula drugim interdisciplinarnim temama upotrebe jezika i govora.

Isti politički događaji u našoj (novoj) državi odrazili su se i na druge aktivnosti koje sam u akademskoj zajednici (psiholingvistike) izgrađivala i formirala na jugoslovenskom planu – nije više bilo psiholingvističkih susreta istraživača iz Ljubljane, Zagreba, Sarajeva, Beograda Skoplja, Novog Sada, Titograda... Ratni uslovi su onemogućili akademska okupljanja u vreme postepenog raspada zemlje i formiranja novih država. Ponestalo nam je međusobnog poverenja, tako važnog u akademskoj zajednici, i snage da se izdignemo iznad političkih događanja. Moje iskustvo je u nekim slučajevima bilo čak deprimirajuće u tom periodu. Na primer, aktivnost koju sam otpočela u Interuniverzitetskom centru za postdiplomske studije u Dubrovniku u izgrađivanju internacionalne mreže studenata iz interdisciplinarnog područja istraživanja jezika, tada je prekinuto: Dubrovnik su bombardovali, Interuniverzitetski centar je bio veoma oštećen, a biblioteka u njemu praktično uništena. A kad je Centar obnovljen, nakon nekog vremena, politički odnosi Republike Hrvatske i naše zemlje nisu bili podesni za nastavak ove vrste aktivnosti tamo. Nastojanje da budem jedna od agilnih osoba u stvaranju međunarodne akademske zajednice istraživača i studenata u nekoliko navedenih primera nije dalo valjane rezultate u datom političkom kontekstu ratova, migracija i stvaranja novih država. Ukratko, nauka umnogome zavisi od politike.

A onda je, zahvaljujući upravo Džoun Bajbi i njenim kolegama iz međunarodne akademske zajednice tipologa sveta, Osten Dal iz Štokholma dobio mogućnost od Evropske unije da zasnuje projekat o tipologiji jezika, pa je pozvao i mene u istraživački tim s obzirom na moje poznavanje analize diskursa. Tim su tada sačinjavali, pored Ostena Dala i Jouko Linsted i Hano Tomola, slavisti iz Finske, Martin Hasperman iz Hanovera, Ekehard Kenig iz Berlina (da pomenem samo neke danas najpoznatije u ovoj oblasti). Evropska zajednica je takođe trebalo da se pridržava sankcija koje su značile izolaciju naše zemlje, ali je rukovodilac projekta insistirao da se u mom slučaju, napravi izuzetak i da budem uključena u taj projekat. Navodim lični primer da pokažem koliko je važno imati uz sebe internacionalnu akademsku zajednicu koja se založi za pojedine osobe. Tako sam u periodu 1995-1999. odlazila dva puta godišnje na sastanke projekta u različite univerzitetske centre u Evropi i razmenjivala iskustva (iz toga perioda su moji radovi o vremenu u naraciji, problematike koja do danas nije dovoljno istražena u srbistici).

U poslednjoj deceniji XX veka, tačnije od 1990. godine u Srbiji se osnivaju mnoga udruženja građana kao vid građanskih inicijativa za bržu izgradnju građanskog društva. U okviru takvih akcija jasnije artikulišem već ranije začetu inicijativu o rodno osetljivom jeziku kao važnom elementu ukupne akcije za

ravnopravnosti ‘drugih’ – sada već mnogo radim na jezičkim i drugim pitanjima vezanim za žene iz različitih socijalnih i jezičkih grupa.

Rastakanje zajedničkog srpskohrvatskog govornog prostora na pojedinačne jezike zadire u bit poimanja jezičkog identiteta, pre svega onog u javnoj i službenoj upotrebi. Pokazuje se da je politička elita novoformirane države (koja sukcesivno menja nazive od Jugoslavija, preko Srbija i Crna Gora, do Republika Srbija) znala da je jezik sredstvo homogenizacije nacije i da je važno da država brine za to svoje moćno sredstvo. Tako su neki okviri za nacionalni jezički identitet cele države već naznačeni u Zakonu o službenoj upotrebi jezika (1991), u *Pravopisu srpskog jezika* (Mitar Pešikan, Jovan Jerković i Mato Pižurica 1993) i, kasnije u formiranju Odbora za standardizaciju srpskog jezika (1997). Naravno da u tim dokumentima države nema nikakvih naznaka da se vodi računa o ravnopravnosti ‘drugih’ (samo implicitno), pa ni o rodno osetljivom jeziku, ili bilo šta o jezičkoj diskriminaciji. Zato taj posao preuzimaju pojedina udruženja građana i pojedinci u njima, a u novije vreme i kancelarije zaštitnika građana (ombudsmena), koje je država formirala u Beogradu i Novom Sadu. Vidimo državu kao (ne)dovoljno zainteresovanu za jezička pitanja koja se tiču ravnopravnosti svih u građanskom društvu.

Za odnos roda i jezika zainteresovala sam se ranih sedamdesetih godina, ali mnogo intenzivnije nakon povratka sa usavršavanja u Berkliju (1980), gde je ta tema tada bila veoma aktuelna ne samo na Odseku za lingvistiku, nego i na celom Univerzitetu u Berkliju i u SAD. To je bila politička tema – tačnije deo ukupne pojačane aktivnosti za ravnopravnost polova, ali i etničkih i drugih marginalizovanih grupa.

Nakon teorijskog osnaživanja na časovima raznih kurseva posvećenih ovoj temi, polako pomeram fokus sa samog jezičkog materijala (rečenica, morfema tj. sufiksa za profesije i titule žena) na ono što čine sagovornici u datom kontekstu. Ova tema ponovo stavlja u fokus pitanje *korpusa* na kojem se zaključci zasnivaju, na mom zahtevu o doslednoj upotrebi formi ženskog roda za zanimanja i titule žena. Sada više nije u centru pažnje samo spontani razgovorni jezik, nego pre svega domen službene upotrebe jezika u institucijama sistema. Trebalo je dokazati tezu o postojanju patrijarhalne matrice za vidljivost žene u javnom i službenom jeziku i objasniti mehanizme ideologizacije jezika u cilju očuvanja i prenošenja na nove generacije upravo te patrijarhalne matrice. Pitanje standardizacije rodnosti u jeziku pre svega je političko pitanje, a ne pitanje strukture srpskog jezika. Kao finale dugogodišnjeg prikupljanja empirijskog materijala za temu rod i jezik, objavile smo knjigu *Rod i jezik* (Svenka Savić et al. 2009). u kojoj je predstavljen osnovni rečnik profesija i titula žena u srpskom jeziku i konkretna pravila za primenu rodno osetljivog jezika u neposrednoj praksi, pre svega u službenoj i javnoj

sferi. Time je posao oko formiranja korpusa istraživačkih podataka još jednom proširen, jer je jedan od ciljeva ove knjige bio da se pokažu empirijski podaci zabeleženi u raznim rečnicima, medijima, u razgovornom jeziku, koji potvrđuju tezu da je upotreba formi ženskog roda za zanimanja i titule žena postojala i u prethodnim periodima razvoja srpskog jezika.

4. Zaključak

Termin *akademska zajednica* podrazumeva nekoliko različitih formi života i rada onih koji su u akademskim disciplinama na univerzitetima, u naučnim institucijama i/ili akademijama nauka i umetnosti. Stvaranje, rad i širenje akademske zajednice „na plećima” je onih koji su uključeni u izgrađivanje naučne discipline, ali uvek treba imati na umu da je takvo izgrađivanje višedimenzionalno. Pored naučnih dimenzija, važnu ulogu imaju i razni politički i društveni potresi (kao što su ratovi, migracije stanovništva, raspad državnih zajednica, stvaranje novih država, promena društvenog sistema...). Zato mi je cilj u ovom tekstu bio da pokažem međuzavisnost više dimenzija jednog procesa u kojem su u fokusu individualni doprinosi izgrađivanju akademske zajednice.

Uobičajeno je da se pripadnost naučnoj zajednici meri *citatnošću*. Citatnost služi za rangiranje pojedinki i pojedinaca unutar zajednice kad su u pitanju njihov status ili pozicije koje imaju moć u društvu, dakle one su istovremeno i društveni parametri: rukovođenje naučnoistraživačkim projektima, dobijanje mogućnosti za usavršavanje ili prestiž (na primer, stipendije, najviša univerzitetska zvanja, zvanje profesora emeritusa, članstvo u akademijama nauka i umetnosti u zemlji i inostranstvu i sl.). Zato je to jedan važan paramater. Na primer, evidentirano je da je moja knjiga *How Twins Learn to talk*, od 1980. godine do danas citirana više od 80 puta. Nije zanemarljiv parametar čitanosti na osnovu kojeg bi se mogao procenjivati *uticaj u široj sredini* (nažalost, u našim bibliotekama ne postoje podaci za ovaj parametar).

Međutim, doprinosi individua naučnoj zajednici mnogo su bogatiji od ovog kriterija koji ostavlja nevidljivim dugogodišnje procese i okolnosti u kojima je neki citatni doprinos ostvaren. Zato sam u ovom tekstu, na sopstvenom primeru, detaljnije obrazlagala upravo druge dimenzije. Budući da se akademska zajednica izgrađuje i opstaje na mnogo načina, ovde izneti podaci trebalo bi da doprinesu prevrednovanju postojećeg shvatanja i da podsete na mnogo važnih komponenata koje obezbeđuju život zajednice.

Na primer, jedan parametar za postojanje akademske zajednice može biti stepen homogenizacije članova i članica: *međusobno poverenje je temelj izgrađivanja zajednice*, pa i akademske. U početku se naša mala akademska zajednica u Institutu značajno homogenizovala, što potvrđuje i podatak da nakon više od 40

godina traje međusobna saradnja i akademska podrška. Tako smo postigle prvi, važan element na kojem počiva akademska zajednica: *poverenje i međusobnu saradnju članova zajednice u kontinuitetu*.

Drugi parametar može biti *korpus* ili suma empirijskih podataka sistematizovana za istraživanja u datoj akademskoj zajednici i dostupna svima za upotrebu, jer takvi podaci potvrđuju akademsku zajednicu među drugim disciplinama. Otuda je značajan deo naše energije bio usmeren na formiranje nekoliko važnih korpusa (raz)govornog jezika: dece (na ranom uzrastu, iz različitih razgovornih situacija), odraslih (iz različitih razgovornih situacija) i žena (posebno onih situacija koje se odnose na vezu roda i jezika).

Treći važan parametar za dobru akademsku zajednicu je *izgrađivanje naučnog kadra* – nema akademske zajednice bez generacijskog kontinuiteta. Taj ogroman pedagoški i mentorski rad zadatak je svih u zajednici, i ja sam ga shvatala veoma odgovorno (up. Prilog 2: Mentorski rad).

Četvrti parametar može biti *inovativnost* pojedinaca i pojedinki, kao što je kreativno afirmisanje interdisciplinarnih jezičkih istraživanja u različitim poddisciplinama (psiholingvistika, analiza diskursa, rodne studije...) u našem slučaju. Deo kolektivnog znanja mogu biti faktori koji su sputavali inovativne akcije u nedovoljno fleksibilnoj akademskoj zajednici. Oni su deo istorije zajednice.

Upravo na osnovu svih ovih parametara izabrana sam u zvanje profesor emeritus.

LITERATURA

- Антонић, Ивана (1983). Експериментална психоллингвистика у Југославији. *Прилози проучавању језика*. књ. 19. Нови Сад : Филозофски факултет: 199-203.
- Антонић, Ивана (1985). Говорни језик у радио преносу фудбалске утакмице. *Прилози проучавању језика*. књ. 21. Нови Сад : Филозофски факултет: 131-141.
- Bursać, Gordana (2007). *Osobine naučnog diskursa*. Novi Sad : Bistrica, Filozofski fakultet.
- Chafe, L. Wallace (ed.) (1980). *The Pear Stories: Cognitive, Cultural, and Linguistic Aspects of Narrative Production*. Norwood, NJ : Ablex.
- Ivić, Ivan (1978). *Čovek kao animal symbolicum*. Beograd : Nolit.
- Jocić, Mirjana – Svenka Savić (ed.) (1974). *Modeli u sintaksi dečjeg govora*. Novi Sad : Institut za lingvistiku.
- Jocić, Mirjana (2006). *Jezik, komunikacija, razvoj*. Novi Sad : Dnevnik.

- Mikeš, Melanija – Svenka Savić (1972). Razvoj nominalne sintagme sa odredbom u dečjem govoru. *Južnoslovenski filolog* 29/1-2. Beograd: 305-325.
- Osgud, E. Charles – Thomas A. Sebeok (eds.) (1954). *Psycholinguistics - a survey of theory and research problems*. Bloomington : Indiana University.
- Пешикан, Митар, Јован Јерковић, Мато Пижурица (1993). *Правонис српског језика*. Нови Сад : Матица српска.
- Savić, Svenka (1978). *Kako blizanci uče da govore*. Novi Sad : Filozofski fakultet.
- Savić, Svenka (1980). *How Twins Learn to Talk*. London : Academic Press.
- Savić, Svenka (1989). Psycholinguistics: Recent Studies. In *Yugoslav General Linguistics*. (ed. M. Radovanović). Amsterdam : John Benjamins: 321-344.
- Savić, Svenka et al. (2009). *Životne priče žena: 'A što ću ti ja jadna pričat'*. Novi Sad : Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja: 122-135.
- Skutnab Kangas, Tove (1991). *Bilingvizam da ili ne*. Beograd : Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Slobin, I. Dan (2010). Od diskursa ka gramatici: razvoj prezent perfekta u engleskom (u ovom zborniku)
- Svartvik, Jan (1990). *The London-Lund Corpus of Spoken English : Description and Research*. Lund : University Press.
- Шокица, Славица (1985). Неке особине разговора оствареног преко телефона. *Прилози проучавању језика*. 21. Нови Сад : Филозофски факултет: 143-151.
- Vasić, Smiljka – Svenka Savić (1972). Principi jezičkih univerzalija i jedan vid govornog razvitka na ranom uzrastu. *Psihologija* 1-2: 68-72.
- Vasić, Vera (1983). *Govor sa sestrom i bratom*. Novi Sad : Filozofski fakultet.
- Vlahović, Plemenka – Ranko Bugarski – Vera Vasić (ed.) (2009). *Višejezični svet Melanije Mikeš*. Novi Sad : Filozofski fakultet, Društvo za primenjenu lingvistiku Srbije.
- Zakon o službenoj upotrebi jezika* (1991). Beograd : Službeni glasnik.

**PRIOLOG 1: NOVOSADSKI KORPUS RAZGOVORNOG
SRPSKOG JEZIKA: 1975-2000.**

Filozofski fakultet, Odsek za srpski jezik i lingvistiku

Projekat: Psiholingvistička istraživanja, rukovodi: prof. dr Svenka Savić

1. Govor reportera u prenosu fudbalske utakmice, S. Savić, 1997; V. Mitro, 1994.
2. Narativni diskurs kod odraslih: Film o kruškama, I. Antić, 1983.
3. Narativni diskurs kod dece: film o kruškama, V. Mitro, 1994.
4. Narativni diskurs kod odraslih: Knjiga o žabi, V. Mitro, 1995.
5. Narativni diskurs kod dece: Knjiga o žabi, V. Mitro, 1995.
6. Narativni diskurs kod adolescenata: Knjiga o žabi, V. Mitro, 1995.
7. Razgovor vaspitača i dece, M. Agić, 1983.
8. Razgovor učitelj - dete u I razredu osnovne škole, M. Agić, 1983.
9. Telefonski razgovori, S. Šokica, 1986, V. Mitro, 1993, V. Vukša, 1994, V. Mitro, 1998.
10. Razgovor doktor - pacijent, V. Mitro, 1993.
11. Uslužni razgovori, V. Mitro, 1991.
12. Razgovor u sudu, I. Antić i V. Mitro, 1991.
13. Naučna predavanja, I. Antić, 1991.
14. Rasprava na naučnom skupu, I. Antić, 1991.
15. Konsultacije mentora sa postdiplomcima, I. Antić i V. Mitro, 1991.
16. Intervjui, V. Mitro i D. Valić Nedeljković, 1991.
17. Razgovor reditelj - glumac u pozorištu, Ž. Tomić, 1994.
18. Svakodnevni razgovori odraslih, V. Mitro, 1995.
19. Svakodnevni razgovori dete - odrasli, V. Kukolj, V. Mitro i V. Vasić, 1995.
20. Svakodnevni razgovori dece, V. Mitro i V. Vasić, 1995.
21. Svakodnevni razgovori adolescenata, V. Mitro, 1995.
22. Psovke i pogrđni izrazi, V. Mitro i S. Savić, 1993.
23. Diskurs u predškolskoj ustanovi, M. Jocić i V. Vasić, 1980.
24. Religijski diskurs: homilije, S. Savić, 1992.
25. Religijski diskurs: predavanja, V. Mitro, 1995.
26. Religijski diskurs: intervjui, D. Valić Nedeljković, 1992.
27. Diskurs pisanih poruka namenjen govorenju, V. Mitro, D. Valić Nedeljković i S. Savić, 1993.
28. Komunikacija sa kućnim ljubimcima, V. Mitro, 1993.
29. Vicevi, V. Mitro, 1994.
30. Dnevni o usvajanju govora dece uzrasta 1,0 - 5,0, M. Jocić, S. Savić, V. Vasić, 1983. V. Gurjanov, 1992.

31. Pisani diskursi, V. Mitro, 1994, 1995; S. Savić, 1994, I. Čurić, 1998.
32. Pisani diskursi: fax i e-mail poruke, V. Mitro, 1994.
33. Proricanje sudbine, V. Mitro, 1995, R. Mirilov, 1998.
34. Službeni razgovori, V. Mitro, 1995.
35. Politički diskurs, S. Savić i V. Mitro, 1995.

PRILOG 2: MENTORSKI RAD

MAGISTARSKI RADOVI

Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu

- Dragica Marković (Bećar) – Lingvistička analiza kovanica Laze Kostića (1986)
Mara Agić – Jezik dece na prelasku iz predškolskog u školski uzrast: sintaksička, semantička i pragmatička analiza (1986)
Ivana Antonić – Jezik kao sredstvo ubeđivanja (1993)⁷
Vesna Kukulj – Adaptacija govora odraslih prema deci u porodičnoj situaciji, (1993)
Gordana Štasni – Odnos jezika i pola u narativima adolescenata (1999)⁸
Danijela Vladić-David – Diskursne osobine pričanja adolescenata (2000)
Dejan Pralica – Diskursne osobine poslanica (2005)⁹
Miloš Pankov – Ideološki diskurs: primer političkog govora u Srbiji (2005)
Gordana Bursać – Osobine naučnog diskursa: magistarske teze (2006)¹⁰
Milica Bracić – Diskurs analiza gestovnog govora – diskursne osobine oslovljavanja i pozdravljanja u srpskom jeziku (2007)

ACIMSI Centar za rodne studije Univerziteta u Novom Sadu

- Milana Grbić – Analiza diskursa rodnih stereotipa u udžbenicima za osnovnu školu (2007)

⁷ Objavljeno u izvodu pod naslovom „Komunikacija i ubeđivanje”. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*. (1994). 37: 41-50.

⁸ Objavljeno pod naslovom „Naracija adolescenta”. *Školski čas srpskog jezika i književnosti*. Časopis za metodiku nastave srpskog jezika i književnosti. Broj 1. Beograd (2000).

⁹ Objavljeno pod naslovom „Religijski i ideološki diskurs u poslanicama Srpske pravoslavne crkve”. *Religija i tolerancija* br. 5, Centar za empirijsko istraživanje religije, Novi Sad (2006).

¹⁰ Objavljeno pod naslovom *Osobine naučnog diskursa*. Novi Sad : Bistrica, Filozofski fakultet (2007).

DISKURS I DISKURSI

Gordana Nikolić – Rodni stereotipi u udžbenicima za mlađe razrede osnovnih škola za decu sa lakom mentalnom nedovoljnom razvijenošću (2008)

DOKTORSKE DISERTACIJE

Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu

Larisa Razdobutko – Imenice koje označavaju delove tela čoveka: pragmatička analiza značenja u srpskom i ruskom jeziku (1994)¹¹

Klara Sentđerđi – Uloga maternjeg jezika u učenju stranog jezika kao jezika struke (1994)

Dubravka Valić Nedeljković – Pragmatičke osobine intervjua ostvarenih na radiju (1997)¹²

Nadežda Silaški – Diskurs reklamnih oglasa u časopisima za žene na srpskom i engleskom jeziku: analiza žanra (2005)

Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu

Svetozar Popović – Početni koraci u učenju stranog jezika metodom deca kao nastavnici (1995).

¹¹ Objavljeno pod naslovom: *Semantika i pragmatika somatizama u srpskom i ruskom jeziku*. Beograd : Vedes (2003).

¹² Objavljeno pod naslovom: *Radijski intervjui: pragmatične osobine intervjua sa crkvenim velikodostojnicima emitovanim na radiju*. Beograd : Zadužbina Andrejević (1999).

GRAMATIKA I DISKURS

Dan I. Slobin

OD DISKURSA KA GRAMATICI: razvoj prezent perfekta u engleskom¹

Sažetak: Rad koji posvećujem Svenki Savić bavi se diskursom i promenama u jeziku. Poređenje razvoja sadašnjeg perfekta u istoriji engleskog jezika i u usvajanju savremenog engleskog jezika upućuje na umnogome različite uzročne mehanizme u te dve razvojne pojave, premda postoje očigledne paralele između ontogenetskih i dijahronijskih puteva promena koje bi mogle upućivati na zajedničke uzročnike. U jeziku odraslih nova značenja gramatičkih oblika pojavljuju se na osnovu pragmatičkih zaključaka izvedenih iz postojećih referentnih i propozicijskih značenja. Sa razvojem pragmatičke i kognitivne kompetencije deca stiču sposobnost da shvate proširena pragmatička značenja u govoru odraslih i počinju da izražavaju te funkcije u svom govoru. Deca postepeno otkrivaju pragmatička proširenja gramatičkih oblika, ali ne nose inovacije, koje usvajaju putem dugog razvojnog procesa izvođenja zaključaka iz konverzacije.

Cljučne reči: usvajanje jezika, diskurs, ontogenetski razvoj, dijahronija jezika, prezent perfekt, engleski jezik

Reč unapred

Posvećujem ovaj rad² Svenki Savić kao priznanje za ono što sam naučio od nje i za ulogu koju je njen jezik odigrao u razvoju mog teoretskog pristupa usvajanju jezika na ranom uzrastu. Dva jezika iz Vojvodine – srpskohrvatski³ i mađarski – uticali su na moje razmišljanje u godinama pre nego što sam upoznao Svenku. Godine 1969. pročitao sam rad Melanije Mikeš i Plemenke Vlahović o dvojezičnom razvoju. Načini na koje su deca izlazila na kraj sa učenjem ova dva tipološki različita jezika pružili su uvid tipa ‘aha!’, koji je doveo do moje formulacije ‘radnih principa’ usvajanja jezika. Tako se Svenkin grad našao u predlogu za ‘kognitivne preduslove za razvoj gramatike’ (Slobin 1973: 181-182):

¹Preveo sa engleskog Krištof Bodrič.

² U ovaj članak uključen je delom jedan raniji rad (Talking Perfectly. Discourse Origins of the Present Perfect, 1994), koji po predmetu i metodi istraživanja odgovara koncepciji zbornika u čast Svenki Savić.

³ Ovde koristim termin ‘srpskohrvatski’ zato što je to bio prihvaćeni naziv tog jezika za vreme istraživanja koje se ovde pominje, i zato što su podaci koji su me interesovali prikupljeni u Novom Sadu i Beogradu, kao i u Dubrovniku i Zagrebu. Regionalni varijeteti nisu bili relevantni za svrhu proučavanja dečjeg usvajanja morfologije i sintakse u širokom međujezičkom okviru.

Ukoliko data semantička oblast počinje da se izražava ranije u jednom od dva jezika, pretpostavlja se razlika u kompleksnosti forme. Jedan koristan primer može se naći u studijama Melanije Mikeš i Plemenke Vlahović o dvojezičnoj deci sa severa Jugoslavije, koja su usvajala srpskohrvatski i mađarski jezik (Mikeš 1967; Mikeš – Vlahović 1966). Znatno pre napunjene druge godine, dvojezične devojčice su produktivno i ispravno koristile razne mađarske padeške sufikse sa imenicama u lokacionim odnosima, kao što su *ilativ*, *elativ*, *sublativ* i *superesiv*... S druge strane, jedva da su počele da razvijaju lokativne izraze na srpskohrvatskom jeziku, koji zahteva lokativni predlog pre imenice, zajedno sa padeškom fleksijom dodatom na kraj imenice.

Pošto su ova deca dvojezična, različite vremenske sheme usvajanja unutar ova dva jezika nisu se mogle pripisati razlikama u kognitivnom razvoju. Stoga se mora pretpostaviti da se razlika javlja zbog dečjih strategija za obradu jezika. Jedna od приметnih razlika između ta dva jezika jeste mesto morfološkog izražavanja lokacionih odnosa. Predložio sam da je „mađarski način za izražavanje lokacionih odnosa jednostavniji: oznaka za lokativ je uvek samo na kraju imenice”, nasuprot srpskohrvatskom gde se to postiže predlogom i imeničkom fleksijom; štaviše, mađarski lokativni sufiks „uvek nedvosmisleno i dosledno ukazuje kako na položaj, tako i na smer *od* ili *ka*” (Slobin 1973: 188). Poređenje ranog morfološkog razvoja na većem broju jezika nagovestilo je ulogu perceptivne upadljivosti kraja reči, što je dovelo do formulacije mog prvog radnog principa: „Obrati pažnju na kraj reči” (Slobin 1973: 191). I tako je upravo to istraživanje usvajanja srpskohrvatskog jezika zajedno sa gradom Novim Sadom odigralo značajnu ulogu u razvijanju funkcionalnog i kognitivnog pristupa razvoju jezika kod dece.

Taj rani teoretski rad bio je zasnovan na podacima koje su u Srbiji prikupili drugi istraživači. U sledećoj fazi mog međujezičkog programa, moje kolege i ja osmislili smo jedno sistematsko poređenje četiri tipa jezika, koristeći kako prirodne tako i eksperimentalne metode. Zanimala su nas detaljna poređenja usvajanja morfoloških i sintaksičkih sistema na ranom uzrastu u četiri tipa jezika: germanskom (engleski), romanskom (italijanski), slovenskom (srpskohrvatski) i turkijskom (turski). Godine 1972/73. moja doktorantkinja, Ljubica Radulović, prikupila je relevantne slovenske podatke u Dubrovniku (Hrvatska), radeći zajedno sa istraživačkim timovima u Berkliju, Rimu i Istambulu. Poredeći ta četiri jezika, Džudit Džonston i ja (Johnston – Slobin 1979) utvrdili smo da je kognitivni razvoj objašnjavao redosled razvoja lokacionih koncepata u svim jezicima, ali da su morfosintaksičke karakteristike svakog jezika uticale na vreme usvajanja. Poređenje morfosintaksičkog razvoja u ta četiri jezika otkrilo je glavne strategije koje deca koriste u vezi sa redom reči, padeškom fleksijom i vrstom konstrukcije (Ammon – Slobin (1979) za uzročne rečenice; Slobin – Bever (1982) za agentiv-

ne prelazne rečenice). Zbirka međujezičkih studija rezimirana je u Slobin (1982) i predstavljena na konferenciji u Novom Sadu, koju su organizovale Mirjana Jocić i Svenka Savić 1973. godine (Jocić – Savić 1974).

Međujezičko istraživanje, koje je obuhvatalo velik broj jezika, u naredne dve decenije usredsredilo se na narativni razvoj; korištena je slikovnica *Frog, where are you?* (Mayer 1969) da bi se podstakla naracija kod dece i odraslih (Berman – Slobin 1994; Strömquist – Verhoeven 2004). Svenka je ovom projektu doprinela srpskohrvatskim pričama o žabi, učestvujući u međujezičkoj radionici u Letnjem institutu Lingvističkog društva Amerike, održanoj na Univerzitetu u Albukerkiju u Nju Meksiku 1995. godine. Na toj radionici mogao se uporediti razvoj narativne sposobnosti u tri slovenska jezika – srpskohrvatskom, poljskom i ruskom, i velikom broju drugih jezika. Istraživanje sa pričom o žabi pokazalo je zajedničke obrasce narativnog razvoja u svim jezicima kod dece na uzrastu od treće do devete godine. Istovremeno, tipološke karakteristike pojedinih jezika usredsređuju pažnju učenika na određene analize događaja, ukazujući na razlike u razvoju ‘razmišljanja radi govora’ (Slobin 1991). Istraživanje je naročito bilo usmereno na događaje kretanja, gde slovenski i germanski jezici navode govornike da obrate više pažnje na *način kretanja* nego govornici romanskih, semitskih i drugih jezika. U vremenskom domenu, istraživanje slovenskih jezika bilo je značajno u studijama o ulozi sistema glagolskog vremena/vida s obzirom na granice događaja i unutrašnje dinamike događaja.

Priča o žabi pobudila je u meni opšte interesovanje za kontrastivnu retoriku – to jest, načine na koje tipološke karakteristike jezika oblikuju sadržaj i organizaciju diskursa. Sadašnja istraživanja su usmerena na romane napisane na raznim tipovima jezika, kao i na prevode romana na razne jezike (Slobin 2005). Srpskohrvatski ponovo igra ulogu zbog studija o romanima i prevodima, prenošenju vesti i pričama odraslih govornika o žabi, uz značajan rad Lune Filipović (2007) i Jelene Jovanović i Aide Martinović-Zić (2004). Filipovićkin inovativni rad o glagolskom vidu dao mi je nove ideje o tome kako se flektivni sistemi vremenom menjaju, ideje zasnovane na svojstvima spoja između prefiksa i korena u mnogim glagolima, poput *ući*, i takmičenju za položaj prefiksa između aspektskih i lokaciono-direkcionih morfema.

Tako jezik Svenke Savić i neka njena istraživanja igraju ulogu u mom istraživanju i načinu razmišljanja već više od četrdeset godina. Sada sa zadovoljstvom odajem priznanje njenoj ulozi i ustupam joj objavljeni rad, koji je ovde prvi put preveden (Slobin 1994). Rad se ne bavi nijednim od razvojnih pitanja koje sam ukratko predstavio. Umesto toga, ima veze sa temom ovog zbornika, s obzirom na to da se bavi diskursom i promenama u jeziku. Postoje očigledne paralele između ontogenetskih i dijahronijskih puteva promena koje, kako se čini, nagove-

štavaju zajedničke uzročnike. Međutim, pažljivo poređenje jedne takve paralele – razvoja sadašnjeg perfekta u istoriji engleskog jezika i u usvajanju savremenog engleskog jezika – navodi na razmatranje prilično različitih uzročnih mehanizama u te dve razvojne pojave. Istovremeno, faktori pragmatičkog diskursa igraju glavnu ulogu u takvim obrascima promene u obliku funkcija gramatičkih konstrukcija. Nadam se da će ovaj rad biti zanimljiv Svenki, koja je toliko doprinela unapređivanju shvatanja diskursnih obrazaca u mnogim oblastima razvoja deteta i u društvu.

1. Uvod

Kao nekome ko proučava dečji jezik, često su mi upadale u oči paralele između razvojnih obrazaca u istoriji jezika i kod dece. Takve paralele su, naravno, zabeležile generacije lingvisti i filologa, uz mnoge argumente o ulozi usvajanja kao faktora koji određuje jezičke promene. Moj cilj ovde, međutim, jeste da se poslužim proučavanjem dečjeg jezika kao oblasti iz koje se mogu izvući hipoteze o mogućim procesima koji se odvijaju u jezičkim promenama, ne dodeljujući deci uzročne uloge u dijahroniji. Oblast koju želim da uzmem u razmatranje je perfekt, tačnije razvojni put koji je doveo do oblika poput sadašnjeg perfekta u engleskom jeziku. Istorijske pojedinosti nisu u potpunosti jasne a ni odgovarajuće, te stoga, verovatno, nikada nećemo imati dovoljno podataka da rešimo neke tekuće rasprave, a da i ne pominjemo stalni kritični nedostatak podataka iz pretpismenog doba. Što se tiče dečjeg jezika, iako ne nedostaju živi izvori podataka, korpus snimljenog, transkribovanog i analiziranog materijala još uvek je prilično mali, i ponovo ću morati da prikazem jednu idealizovanu sliku. Vrednost podataka o usvajanju je dvostruka: (1) imamo mogućnosti da uhvatimo ‘osnovna značenja’ gramatičkih oblika u njihovim upotrebama na najmlađem uzrastu (up. Bowerman 1989; Slobin 1985); (2) možemo da proučavamo interpersonalne funkcije gramatike u dijalogu – prednost koja skoro u potpunosti nedostaje u istorijskim studijama.

U najširim crtama, dati razvojni putevi su paralelni u dijahroniji i ontogenezi: rezultativni particip ide od ‘postignutog stanja’, usredsređenog na pacijensa do ‘svršene radnje’, usredsređene na agensa. U toku tog procesa, oblik preuzima osobine „kontinuirane sadašnje relevantnosti neke prošle situacije”, da se poslužimo Komrijevom opštom definicijom perfekta (Comrie 1976: 52). Ovo je trenutno stanje engleskog jezika.⁴

⁴ U nekim germanskim jezicima (jidiš, afrikans, južnonemački dijalekti), kao i u francuskom, nekadašnji perfekt postao je prošlo vreme, ali se ovo ne može uvrstiti u studije o dijahroniji i ontogenezi pošto ne postoji potvrđen paralelni razvoj od perfekta do preterita u usvajanju savremenih germanskih ili romanskih jezika (kao za španski) u kojima perfekt još uvek poseduje deo svoje funkcije ‘sadašnje relevantnosti’. U turskom jeziku perfekt je poprimio evidencijalno značenje, postavši prošlo vreme za događaje kojima se nije prisustvovalo, a o kojima se zaključuje na osnovu

2. Sadašnji perfekt u govoru dece koja usvajaju engleski jezik kao maternji

Za početak, uzmite u obzir razvojnu sliku u savremenom engleskom jeziku. Moraćemo da se poslužimo britanskim izvorima podataka, pošto je sadašnji perfekt u američkom engleskom postao suviše marginalan da bi se mogle analizirati njegove rane funkcije. Zaključci Kromera (Cromer 1968) i Nusbauma i Rite Nerimora (Nussbaum – Narremore 1975) ukazuju na to da taj oblik ne dostiže značajan stepen upotrebe kod američke dece do blizu pete godine starosti. Međutim, u Britaniji, Flečer (Fletcher 1981) i Virdžinija Gederkol (Gathercole 1986) govore o njegovoj učestaloj upotrebi kod trogodišnjaka, a ja ću prikazati podatke o britanskim dvogodišnjacima.

Najdetalnija studija je rad Virdžinije Gederkol u Škotskoj. Ona je otkrila da već na uzrastu od 3,0 godine deca koriste sadašnji perfekt u neposrednim posledičnim kontekstima, koje je ona definisala kao iskaze u kojima „govornik opisuje događaj ili promenu stanja koje je izvršio ili kome je prisustvovao” (Gathercole 1986: 544). Ovo je jedina funkcija perfekta koju je upotrebilo svih 12 dece iz njenog uzorka, na uzrastu između 3;0 i 5;1; prema podacima Gordona Velsa, sa kojima sam i ja radio, u toj funkciji su ga najčešće upotrebljavali i engleski dvogodišnjaci.⁵ Pošto se sa dijahronijskog stanovišta posledična upotreba perfekata takođe može smatrati polaznom tačkom, ovi podaci iz dečjeg govora su od posebnog značaja. Poznato nam je iz međujezičkih razvojnih istraživanja da su ‘posledice’ od naročitog značaja za dvogodišnjake, čak i pre pojave gramatike (up. Gopnik – Meltzoff 1986). Kao što sam u jednom ranijem radu naveo (Slobin 1985: 1181): „U svim jezicima o kojima postoje relevantni podaci, kad god postoji akustički istaknuta oznaka za prošlo vreme ili perfekt, čini se da je deca prvo upotrebljavaju da bi komentarisala upravo završen događaj čija je posledica vidna promena stanja nekog predmeta.” Ali obraćanje pažnje na neposredne posledice nije dovoljno da razlikuje sadašnji perfekt od preterita u britanskom engleskom. V. Gederkol je otkrila da odrasli u Škotskoj, iako tokom razgovora

posledica ili o kojima se saznalo iz priče (Slobin – Aksu 1982); postoji dokaz (Aksu-Koç 1988) da deca slede isti put tokom usvajanja.

⁵ V. Gederkol (Gathercole 1986) je takođe otkrila da sva njena škotska deca koriste prisvojno *have got* (npr. *I've got one*); ovakva upotreba, međutim, izvan je tumačenja ovde razmatranog perfekta. Kao što Flečer (Fletcher 1981) predlaže, ovaj oblik bi prosto mogao da ima značenje sadašnjeg stanja. Sva njena deca osim dvoje (jedno uzrasta 3,3 a drugo 3,7) upotrebljavala su ‘perfekt iskustva’, što ona opisuje kao: „Glagolski oblik koji se koristi da opiše događaj koji se odigrao ili stanje koje je postojalo u nekom neodređenom trenutku u prošlosti” (npr. odrasla osoba: *Have you ever been to a circus?*) (str. 544). Međutim, ona napominje da dete može upotrebiti sadašnji perfekt u ovoj funkciji „iako ne prepoznaje da sadašnji perfekt podrazumeva sadašnju relevantnost u tom smislu što upotreba sadašnjeg perfekta zahteva da radnja ili stanje budu ponovljivi” (str. 555).

sa decom daleko češće koriste sadašnji perfekt za označavanje neposredne posledice nego u drugim funkcijama, takođe koriste i preterit. U želji da pronađe eventualne „suptilne razlike u značenju ili razlike u distribuciji” između ta dva oblika, Gederkolova je navela glagole koje odrasli koriste u sadašnjem perfektu i preteritu da izraze neposrednu posledicu. Pošto je pronašla visok stepen poklapanja između ova dva spiska, ona je odbacila hipotezu semantičkog kontrasta, zaključivši da se posledični sadašnji perfekt prvi usvaja zbog kombinacije visoke učestalosti i konceptualne jednostavnosti.

Međutim, mislim da postoji još jedan faktor koji treba uzeti u obzir osim semantike glagola – a to su funkcije gramatičkih oblika u dijalogu.⁶ Kada dete čuje isti glagol u dva gramatička okvira, i oba se odnose na prošlo stanje sa posledicama koje iz njega proizilaze, ono nema drugog izbora osim da pokuša da razlikuje date oblike na osnovu pragmatike diskursa – pod pretpostavkom da je gramatički izbor ‘motivisan’, i da preostaju samo pragmatičke razlike ukoliko se leksički izbor održava konstantnim. Ovu tvrdnju zasnivam na onome što je Iv Klark (Clark 1988, 1990) okarakterisala kao pragmatički ‘princip kontrasta’ koji se nalazi u osnovi usvajanja jezika i promena u jeziku:

Princip kontrasta, u najsažetijoj formi, glasi ovako: svaka dva oblika se kontrastiraju po značenju. Ovaj princip se uzima kao pretpostavka, prećutno ili eksplicitno, u najmanju ruku od Breala (1897) i Pola (1898) i njihovog rada o jezičkim promenama, kao i od de Sosira (1919/1968) u njegovoj sinhronijskoj analizi upotrebe jezika. Ovaj se princip temelji na saznanju da kada govornici odaberu jedan izraz, oni to čine zato što žele da prenesu značenje koje ne bi bilo isto da su odabrali neki drugi izraz. Izabrani izrazi u bilo kojoj oblasti znače ono što znače samo delimično zato što se kontrastiraju sa drugim izborima iz te oblasti kao i iz jezika u celini. Kao posledica toga, govornici ne podnose sinonime u jeziku. Ovaj princip se odnosi na reči, afikse, gramatičke reči, pa čak i konstrukcije (Clark 1990: 417).

Uzmite u obzir sledeći dijalog u kome majka stupa u interakciju sa dvoje dece – starijim Tomom, koji crta, i mlađim Bendžaminom:

- (1) majka (Tomu): *You did all that writing, did you?*
[Ti si to sve nacrtao, jesi li?]
*Well you **are** a clever boy. Is it a monster?*
[Ti si jedan pametan dečak. Da li je to čudovište?]
Did you draw a monster? I'm frightened.
[Ti si nacrtao čudovište? Ja se bojim.]

⁶ Hteo bih da zahvalim nekolicini kolega za to što su sa mnom vodili produžene dijaloge iz kojih sam shvatio značaj takvih faktora – a naročito: Nensi Budvig, Suzan Ervin-Trip, Suzan Flajšman, Džuli Gerhart, Džonu Gumperzu i Bambi Šifelin.

(Tom se pretvara da njegovo čudovište hoće da ugrize majku i oni se igraju smejući se)

majka: *Oh, he bit me!*

[O, ugrišće me!]

Bendžamin: *Don't be silly!*

[Ne budi smešna!]

majka (Bendžaminu): *He's drawn a monster, Benjamin, and it's going to come and bite you. Here comes a monster coming to bite a Benjamin!*

[On je nacrtao čudovište, Bendžamine, evo dolazi kod tebe i ugrišće te. Evo, čudovište dolazi da ugrize Bendžamina!]

Obratite pažnju na kontrast između majčinog *did you draw a monster* upućenog Tomu i *he's drawn a monster* upućenog Bendžaminu. Oba ova komentara su data o onom što Gederkolova naziva „događaj ili promenu stanja kome je [govornik] upravo prisustvovao” uz upotrebu istog glagola. U prvom primeru, majka jednostavno prima k znanju ono što je Tom uradio, postavivši pitanje u preteritu o prirodi završene radnje. Tek kasnije ona uvodi ovu već utvrđenu informaciju u novu interakciju. Međutim, u komunikaciji sa Bendžaminom, majka je očito izazvana njegovim neprihvatanjem pretvaranja i predstavlja događaj tako kao da ima neposrednu posledicu: *He's drawn a monster... and it's going to come and bite you*. Sadašnji perfekt se usredsređuje na desnu granicu događaja kao polaznu tačku za naredni događaj. U stvari, bilo bi prikladnije okarakterisati te dve spojene klauze kao delove jedne ‘epizode’: pojavljivanje i pretnja ‘čudovišta’. Stoga se čini da sadašnji perfekt ima pragmatičku funkciju pakovanja sledova klauza u epizodu ‘događaj – posledica’. Pretpostavljam – uz primenu principa kontrasta – da će se na razvojnom nivou na osnovu ovog pragmatičkog faktora razlikovati konverzacione upotrebe preterita i sadašnjeg perfekta.

Analizirajmo nekoliko razgovora da bismo tačno odredili relevantni pragmatički faktor. Podaci potiču sa snimaka britanskih porodica koje je načinio Gordon Vels (Wells 1981) i koji su pohranjeni u CHILDES računarskoj arhivi (MacWhiney - Snow 1985). Do sada sam analizirao snimke četvoro dece uzrasta između 1;5 i 5;0.⁷ Deca čuju i preterite i sadašnje perfekte u govoru članova porodice, a sama koriste oba oblika već na uzrastu od 1;11. Pošto koriste i čuju oba oblika, deca treba da zaključe kakva je govornikova komunikativna namera kada upotrebljava perfekt umesto preterita.

⁷ Deca su Ebigejl: 1;5 – 3;3; Bendžamin: 1;5 – 5;0; Elspet: 1;8 – 5;0; Džonaton: 1;6 – 4;7. Zahvalan sam Lisi Dasindžer za pomoć u pronalaženju primera u CHILDES arhivi, Džejn Edvards za pomoć na računaru pri pristupanju arhivi i Institutu za ljudski razvoj i Institutu za kognitivne studije na Univerzitetu Kalifornije u Berkliju za materijalnu podršku.

Sadašnji perfekt deca i majke prvo koriste sa teličnim glagolima u kontekstima gde svršenost jedne radnje pruža osnovu za naredni događaj. Postoje dva glavna tipa takve upotrebe: „pregovaranje o posledicama koje zavise od svršene radnje” i „usredsređivanje na posledice”.

Pregovaranje ima veze sa sledom radnji, kako neposredno prošlih tako i planiranih. U sledećem primeru majka izbegava detetov zahtev za ponavljanjem radnje tako što ističe da ju je upravo završila. Ovde je perfekt usmeren na neposrednu prošlost sa posledicama na neposrednu budućnost.

- (2) Džonaton (uzrast 1;11): *Read that one Mum.*
[Mama, čitaj ovo.]
majka: *I've read it.*
[Sad sam (ti) to pročitala.]
Džonaton: *Read it again, Mum.*
[Mama, čitaj opet.]

Da se poslužimo terminologijom Gajsa i Zvikija (Geis – Zwicky 1971), majka upotrebljava sadašnji perfekt tako da „očekuje izvođenje zaključka” – nešto poput: „Rekla mi je da je već pročitala zato što ne želi da čita ponovo.” Obratite pažnju da očekivani zaključak pretpostavlja posledicu što je eksplicitno izrečeno u majčinom komentaru Bendžaminu u prim. (1).

Deca koriste sadašnji perfekt na sličan način da bi pregovarala o sledu radnji. Obratite pažnju na sledeći primer u kome dete na uzrastu 2;2 projektuje posledični perfekt na budući sled događaja:

- (3) majka: *Pick the bricks up, and then you go to bed.*
[Pokupi kocke, i u krevet.]
No more pies this morning.
[Ni jedan komad više. Sad je dosta.]
Džonaton: *Only one?*
[Samo jedan.]
Majka: *No.*
[Ne]
Džonaton: *When I've picked the bricks up?*
[A kada pokupim kocke?]

Ovde je željeni zaključak nešto poput: „Želi još pite nakon što bude izvršio zadatak.” Kao i ranije, zaključak ovde dodaje i posledicu koja zavisi od svršenosti situacije predstavljene sadašnjim perfektom.

Drugi glavni diskursni kontekst za upotrebu perfekta sa rezultativnim značenjem na ranom uzrastu jeste da se pažnja slušaoca usmeri na posledicu. Ponovo je pažnja usredsređena na desnu granicu i njene posledice, ali ovde nema prego-

varanja. Ebigejl na uzrastu 1;5 odlazi u baštu bez cipela i staje u baru, na majčino veliko nezadovoljstvo:

- (4) majka: *Goodness sake, you've come out in your tights. After I've just dressed you – taken ages to get you ready.*

[Zaboga, izašla si u hulahupkama. Taman kad sam te obukla. Sto sati mi treba da te spemim.]

Sadašnji perfekt je očito upotrebljen da bi izazvao zaključak da je posledica neposredno prethodnih događaja na snazi – konkretno majčina emotivno/procenjivačka reakcija na Ebigejline postupke, odnosno majčino obraćanje pažnje na situaciju je relevantna posledica.

Na sličan način, deca takođe koriste sadašnji perfekt da privuku slušaocu pažnju. U takvim slučajevima, čini se da je samo zadobijanje pažnje željena posledica: „Nešto sam uradio, i obrati pažnju na mene.” Takvi iskazi su česti u situaciji kada se na osnovu stvorenih okolnosti očekuje delanje; dete tada dela koristeći iskaz u sadašnjem perfektu da izazove posledicu – konkretno, pažnju odrasle osobe. Na primer, Džonaton na uzrastu od 2;6, pokazuje majci da je učinio ono što je ona zahtevala:

- (5) majka: *You draw a letter for me.*

[Ti crtaš (pišeš) slovo za mene]

Džonaton [nacrtao slovo]: *I've drawn a letter for you*

[Nacrtao sam slovo za tebe]

3. Usvajanje sadašnjeg perfekta u engleskom jeziku

Engleski, poput mnogih srodnih i nesrodnih jezika, usvojio je, navodno, sadašnji perfekt ponovnom analizom jedne atributivne konstrukcije. Tradicionalno se smatra da je kognitivno zaključivanje mehanizam koji dovodi do promene, dijahronijski posmatrano, u tom smislu što posedovanje nečega podrazumeva, posledično, da je neki proces iz prošlosti doveo do tog stanja. Jednu od najranijih formulacija ovog procesa predložio je Vilijam Dvajt Vitni (Whitney 1875: 91) (i ona se ponavljala i nanovo otkrivala u vidu nebrojenih formulacija do današnjeg dana):

Sadašnje posedovanje često podrazumeva radnju u prošlosti: *habeo cultellum inventum, habeo virgulam fissam, habeo digitum vulneratum*, „imam svoj nož pronađen, (ponovo pronađen nakon gubitka), imam grančicu koja je rascepljena, imam povređeni prst”. Ovde je nekolicini uslova prethodilo nekoliko radnji – pronalaženje, rascepljivanje i povređivanje. Na ovom apsurdno uzanom temelju gradi se celokupna ogromna struktura izraza „perfekatskih” vremena: fraza pomera težište od izraženog uslova ka podrazumevanom činu koji je prethodio; i *I have found the*

knife, ich habe das Messer gefunden, j'ai trouve le couteau, postaju indikatori jednog karakterističnog varijeteta prošle radnje o kojoj se razmišlja kao o svršenoj...

Čini se da Vitnijeva formulacija, kao i mnogih njegovih naslednika, predstavlja skok od posledičnog ka preteritnom, a čak i perfekatskom. Međutim, karakteristična osobina perfekta je njegova janusolika pažnja kako na procese u prošlosti tako i na sadašnje okolnosti. Upravo je taj dvostruki fokus onemogućio lingvistima da se slože u vezi sa tim da li je perfekt vreme, vid ili nešto drugo. Ja ću se opredeliti za 'nešto drugo', povodeći se nagoveštajem iz dijaloga između majke i deteta, da se ključ nalazi u govornim kontekstima u kojima se perfekt koristi. Lingvisti su uvek napominjali da upotreba perfekta dovodi neki događaj iz prošlosti u vezu sa sadašnjošću. Već 1789. godine, Džejs Pikborn (Pickbourn 1789: 33) je napomenuo u svom delu *A dissertation on the English verb*: „Uopšteno gledajući, ovo vreme se može upotrebiti gde god je radnja povezana sa sadašnjim vremenom”. Ono što je zbunjujuće, međutim, jeste kako jasno odrediti na šta se misli pod „‘povezana’ sa sadašnjim vremenom”, a ovde imamo mnoštvo formulacija onoga što je postalo opšte poznato pod imenom 'sadašnja relevantnost'.

Jedan koristan izraz javlja se 175 godina posle Pikborna u knjizi Martina Džousa *The English Verb*. Džous pravi razliku između 'događaja' i njegovih 'posledica': „događaj se **ne pominje sam po sebi** nego zbog svojih posledica” (Joos 1964: 140). Ono što je kritično u njegovoj formulaciji jeste njegova usredsređenost na 'nameru govornika' u odabiru perfekta umesto preterita – koji nije odvojeno usmeren ka događaju i posledicama. Ovo je isti princip čije delovanje smo uočili u usvajanju, i on je sigurno odigrao svoju ulogu čim je nastao kontrast između pretka perfekta i preterita u datim govornim kontekstima. Smatram da su ti konteksti bili isti u staroengleskom jeziku kao što su i danas.

Dajem ovaj predlog kao dodatak sve većem interesovanju među istoričarima jezika za ulogu slušaoca u doprinosu gramatikalizaciji kroz proces 'konvencionalizacije konverzacijske implikature' (npr. Traugott 1989; Traugott – König 1990). Nedavno je Ketlin Keri (Carey 1990a) u svojoj prezentaciji u Udruženju lingvista na Berkliju upotrebila takve argumente da odredi koja je upotreba perfekta mogla biti prva koja se pojavila u engleskom jeziku. Ona uzima u razmatranje tri široke kategorije po Brintonu (Brinton 1988):

- (6) a. Perfekt posledičnog stanja: radnja u prošlosti sa posledicama u sadašnjosti. *I have eaten lunch.* ([*Ručao sam*] i stoga sada nisam gladan)
He has caught a cold. ([*Prehladio se*] i ne može da ode na posao)
- b. Iskustveni perfekt: situacija koja se odigrala jednom ili više puta u prošlosti u periodu za koji govornik smatra da se proteže do sadašnjosti.

I have been abroad several times. [Bio sam u inostranstvu nekoliko puta.]

I have read that novel. [Čitao sam taj roman.]

c. Kontinuativni perfekt: situacija koja je započela u prošlosti i traje do sadašnjeg trenutka.

We have known him since he was a child. [Znamo ga još od kada je bio dete.]

He has sung in the choir for years. [Pevao je u horu godinama.]

Ketlin Keri zaključuje da perfekt posledičnog stanja predstavlja jedinu upotrebu perfekta koja je mogla nastati od nekadašnje pridevske konstrukcije. To jest, to je moralo biti osnovno dijahronijsko značenje perfekta (baš kao što se čini da je to osnovno ontogenetsko značenje danas). Uzmite u obzir njen primer iz staroengleskog, naveden dole kako sa pridevskim tako i sa perfekatskim tumačenjem:

(7) *ÆCHom I, 31 458.18*

Ic hæbbe gebunden þone feond þe hi drehte.

PRIDEVSKI: „Imam vezanog tog neprijatelja koji im je naudio”

PERFEKATSKI: „Vezao sam tog neprijatelja koji im je naudio”

Situacija može da se protumači na oba načina, usredsređujući se na stanje vezanog neprijatelja (pridevski) ili na radnju subjekta u prvom licu (perfekatski). Ako se slušalac navede na perfekatsko tumačenje, onda je to razlog za ponovnu analizu prisvojne konstrukcije.⁸ Kerijeva iznosi ubedljive argumente za to da telični glagoli u pridevskoj konstrukciji daju mogućnost za izvedeni zaključak da je posledično stanje objekta izazvano agentivnošću subjekta u prošlosti. Takvi zaključci mogu da dovedu do perfekta posledičnog stanja, ali ne i do iskustvenih ili kontinuativnih perfekata. Brojanjem glagola iz staroengleske proze ona je zaista pokazala da su konstrukcije *have* + prošli particip u ogromnoj većini slučajeva sačinjene od teličnih glagola (165/167).

Ovakav položaj predstavlja veštu kombinaciju semantike glagola i konverzacijske implikature. Kognitivni zaključak – od posledičnog stanja do procesa koji je prethodio – isti je kao onaj predložen za usvajanje jezika od strane dece u veli-

⁸ Brinton (1988) napominje da su u najranijim pisanim dokumentima konstrukcije *have* + prošli particip mogle biti tumačene i kao prisvojni i kao pridevski oblici i zaključuje da: „Ne postoji razlog da verujemo da su ove kolokacije prvobitno izražavale prisvojno značenje” (str. 102). Međutim, ja bih rekao da imamo više nego dovoljno međujezičkih dokaza da se perfekti ipak pojavljuju u prisvojnim kolokacijama, uključujući čak i severoruske dijalekte sa genitivskim prisvojnim oblikom i participom umesto glagola posedovanja (npr. „*u nego napisano*” u njega napisano = on je napisao) (Trubinskij 1984:139). Čini se da je posedovanje neke postignute okolnosti prirodni kognitivni izvor perfekata i ja ću pretpostaviti da je to postojalo i u engleskom jeziku iz pretpismenog doba.

kom broju jezika. Mali je korak od uočavanja posledice do prisećanja na njen uzrok i ovaj prirodni mentalni proces pomaže u objašnjavanju zašto su posledice polazne tačke u razvoju gramatike glagolskog vremena/vida u dečjem jeziku i u istoriji.

Osim kognitivnog, međutim, potreban je i pragmatički faktor. Kerijeva (Carey 1990a: 375) daje predlog u vezi sa ulogom govornika pored slušaocve sposobnosti zaključivanja:

U većini konteksta u kojima bi se izgovorila pridevska konstrukcija, subjekat je agens procesa, i stoga ovi konteksti zadovoljavaju istinsko-uslovne zahteve za perfekatsko značenje.

Nažalost, nemamo pristup staroengleskim konverzacijama kako bismo proverili ovaj predlog, ali ako su one bile nalik savremenim konverzacijama, onda možemo da dodamo element dijaloga koji nedostaje iz istorijskih zapisa – i time pripišemo uloge kako govorniku tako i slušaocu. To jest, da bismo upotpunili ove fascinantne pragmatičke dodatke standardnom opisu porekla perfekta, potrebno nam je bolje razumevanje interpersonalnih konteksta u kojim se pridevske konstrukcije mogu protumačiti kao perfekti.

U opisima posledičnih perfekata u savremenom engleskom jeziku, lingvisti se često služe dodatnim komentarima u zagradama da ukažu na to da pomenuta situacija u prošlosti može imati posledice koje je čine vrednom pominjanja, kao Brintonovi (Brinton 1988: 10) primeri, koje je citirala Ketlin Keri. Ovi komentari u zagradama predstavljaju iste 'posledice nastavljenе interakcije' koje smo videli u dijalozima britanskih majki i dece. U savremenom engleskom jeziku, očekivani zaključak je da nešto sledi, u sadašnjem diskursu, što je zasnovano na prepričavanju neke okolnosti iz prošlosti. Ovaj zaključak se sada konvencionalno signalizira izborom perfekatskog oblika, ali slični konteksti su sigurno postojali i u staroengleskim konverzacijama iz pretpismenog doba kada se koristio prvobitni atributivni oblik. Uzmite u obzir rečenicu iz (7). Govorni čin pridevskog tumačenja vrlo je verovatno bio vrsta 'obaveštavanja': „Obaveštavam te da je neprijatelj vezan i u mom posedu.” Perfekatsko tumačenje je vrlo verovatno izražavalo vrstu 'tvrdnje' ili 'pregovaranja u vezi sa okolnostima' uz očekivanje eksplicitnog sledećeg čina u vezi sa zarobljenikom: „Ja sam bio taj koji je zarobio neprijatelja, te mi daj moju nagradu.” Ili možda: „Evo ga, pa ga sad možemo pogubiti, mučiti, prodati za otkup,” itd. (Ova analiza takođe nagoveštava da je perfekatsko tumačenje moglo nastati u kontekstima prvog i drugog lica.) Pored toga, konstrukcija *have* + prošli particip kontrastirala se sa preteritom, ekvivalentom konstrukcije *I have bound my enemy*, koji se usredsređuje samo na agentivnost subjekta u prošlosti, a ne na sadašnje stanje neprijatelja. Dakle, staroengleski slušalac, time što je izveo zaključak iz prisvojne konstrukcije, mora da je imao i prethodno znanje

o postojanju kontrastne mogućnosti preterita, čime je stavljen u položaj da se posluži principom kontrasta – kao što to čini i dete iz savremenog doba.

Celokupno okruženje za očekivani zaključak je u tom slučaju više nego glagol određenog semantičkog tipa u određenom gramatičkom okviru kao što su konstrukcije sa *have* i prošlim participom teličnog glagola. Ovom opisu moramo dodati i objašnjenje govornog akta predstavljenog rečenicom, zajedno sa pretpostavkama i očekivanjima koja postoje u komunikativnom kontekstu u kojem se rečenica koristi, sa nizom alternativnih konstrukcija u pozadini koje su dostupne za srodne funkcije izražavanja.

Takva analiza zahteva proširene tekstove – u idealnom slučaju dijalog predstavljen u dramama, romanima, sudskim postupcima, i sl. – ta vrsta istorijskih podataka je, na žalost, retko dostupna i često veštačka. Međutim, sledeći primer iz Šekspirovog dela nagoveštava da se faktori diskursa predloženi u slučaju perfekta posledičnog stanja mogu s lakoćom prepoznati u dramskim tekstovima. U drugom delu *Henrija IV* (4. čin, 5. scena), kralj se budi i otkriva da mu je kruna nestala. On o ovom događaju govori koristeći glagol *take* kako u preteritu tako i u sadašnjem perfektu:

- (8) King Henry: *Where is the crown? who took it from my pillow?*
 Worwick: *When we withdrew, my liege, we left it here.*
 King Henry: *The prince hath ta'en it hence: – go seek him out.*
 ...
 (nakon što je princ pronađen s krunom)
 King Henry: *But wherefore did he take away the crown?*⁹

Kao i u današnjim dijalozima između majke i deteta, kralj Henri koristi sadašnji perfekt kada postoji posledica događaja u prošlosti sa sadašnjim rezultatom. Ovde analitičar ne mora da dodaje posledicu u zagrada; Šekspir nam je daje neposredno: „The prince hath ta'en it hence: – go seek him out.” Nasuprot tome, u dve preteritne rečenice, kralj postavlja pitanje, tražeći uzrok događaja u prošlosti.¹⁰

⁹ Gde je kruna? Ko je uze s mog uzavlja?/ Kad smo se povukli, beše tu, gospodaru./ Ali zašto je krunu odneo?/On ju je odneo. Idite, nađite ga. (Henri Četvrti, preveli Živojin Simić i Sima Pandurović. (1966) Beograd : Kultura: 366)

¹⁰ U slučajevima gde nisu dostupni pisani dijalozi, skorašnji rad Ketlin Keri pokazuje da se mogu postavljati realne pretpostavke o pragmatičkim funkcijama pojedinih rečenica u tekstovima time što će se pokušati okarakterisati piščeva komunikativna namera. Na primer, ona daje pronicljivu analizu staroengleskih glagola govorenja u perfektu, kao na primer: *Nu hæbbe we ymb Affrica Landgemæro gesæd.* „Sada pošto smo govorili o afričkom tlu...” (Oros 1.26.26). Ona predlaže da „je moguće da govornik želi da pokaže da su slušaoci, nakon što im je rečeno za Afriku, spremni za sledeću informaciju” (str. 16).

4. Ispitivanje paralela između ontogenije i istorije

Do sada su obrasci i procesi iz razvoja jezika kod dece bili korisni za dijahronijsku analizu. U zaključku, međutim, želim da se vratim na pitanje uzročnosti, zato što ne verujem da su deca odgovorna za vrste istorijskih promena koje smo ovde razmatrali. Drugim rečima, te paralele su na neki način iluzorne.

Ne iznenađuje to što su osnovna značenja gramatičkih oblika ‘konkretni’ pojmovi kao što su vidljiva posledična stanja i zaključivanje na osnovu procesa koji je neposredno prethodio. Deca počinju sa takvim pojmovima jer su oni u kognitivnom smislu najjednostavniji, najprirodniji i najdostupniji. Stariji govornici, u procesu gramatikalizacije, razvijaju metaforička i metonimijska proširenja osnovnih značenja, prosto zbog toga što su to jedini dostupni materijali za takva proširenja, a ne zato što ‘ponovo prolaze kroz’ razvojne procese iz ranog detinjstva.

Ovde predloženo konverzacijsko zaključivanje je dostupno govornicima svih uzrasta, iako sam na njih naišao čitajući dijaloge između majki i dece. Kada izađemo izvan okvira perfekta posledičnog stanja, pronalazimo upotrebe koje se razvijaju kasnije u toku detinjstva. Ukoliko je Kerijeva u pravu, perfekt iskustva i kontinuativni perfekt pojavili su se posle perfekta posledičnog stanja. Po podacima Virdžinije Gederkol (Gathercole 1986) kontinuativni perfekt (po njoj ‘perfekt trajne situacije’) ne pojavljuje se do uzrasta od skoro pet godina. Perfekt iskustva pojavljuje se ranije, ali kako ona napominje, moguće je da deca ne vladaju svim preduslovima za njegovu upotrebu. Ove činjenice u vezi sa usvajanjem povezane su sa kognitivnim faktorima. Mala deca ne mogu sa lakoćom da izađu na kraj sa sadašnjom relevantnošću događaja u prošlosti koji nemaju očigledne posledice u trenutku govora. Ove upotrebe sadašnjeg perfekta zahtevaju sposobnost da se zamisli vremenski period koji uključuje i sadašnjost i sadrži događaje u prošlosti čije su posledice bitne za strukturu konverzacije umesto pregovaranja o radnjama i usredsređivanja na posledice. Njihov razvoj stoga zavisi od postepeno sazrevajućih sposobnosti da se ‘konstruiše tekst’ i da se jezički svet konverzacije shvati kao svet sam za sebe i sam po sebi.

Iste upotrebe perfekta pojavljuju se takođe kasnije u toku istorije – ali iz drugih razloga. Perfekt mora prvo da se ustali kao perfekt posledičnog stanja pre nego što postane dostupan za šire upotrebe sa ateličnim i učestalim glagolima. Istorijski razvoj ne može se pripisati kognitivnom sazrevanju govornika, nego mogućnosti gramatičkog proširivanja i ponovne analize. To jest, sa istorijske tačke gledišta, postojao je period u kome se samo osnovno značenje posledičnog stanja gramatikalizovalo, a to je stvorilo temelj za proširenje ka perfektu iskustva i kontinuativnom perfektu. Detetu iz savremenog doba je, međutim, dostupan čitav niz gramatikalizovanih upotreba perfekta, ali im ono u početku nema ko-

gnitivni pristup. Dete tada počinje sa osnovnim značenjem jer mu je ono sa kognitivnog aspekta najuočljivije i najpristupačnije, dok jezička zajednica počinje sa osnovnim značenjem jer je ono jedina dostupna polazna tačka, s obzirom na kompleks semantičkih i pragmatičkih faktora o kojima je prethodno bilo reči.¹¹

Ukratko, iako se dijahronijski i ontogenetski razvoj čine paralelnim, izgleda da su oni posledica različitih procesa. Nova značenja gramatičkih oblika pojavljuju se u jeziku odraslih na osnovu pragmatičkih zaključaka izvedenih iz postojećih referentnih i propozicijskih značenja. Deca predškolskog uzrasta još nisu sposobna da izvedu većinu takvih zaključaka i ograničena su na osnovne semantičke koncepte i pragmatičke funkcije. Kako im se razvija pragmatička i kognitivna kompetencija, ona stižu sposobnost da shvate proširena pragmatička značenja koja stariji govornici žele da prenesu, i počinju da izražavaju te funkcije u svom govoru. Smatram, dakle, da deca postepeno otkrivaju pragmatička proširenja gramatičkih oblika, ali da u njih ne unose inovacije. Umesto toga, u ova proširenja se dijahronijski unose inovacije od strane starijih govornika, a deca ih usvajaju putem dugog razvojnog procesa izvođenja zaključaka iz konverzacije.

LITERATURA

- Aksu-Koç, Ayhan – Dan I. Slobin (1986). A psychological account of the development and use of evidentials in Turkish. In *Evidentiality: The linguistic coding of epistemology*. (ed. W. Chafe, J Nichols). Norwood, NJ : Ablex.
- Aksu-Koç, Ayhan (1988). *The Acquisition of Aspect and Modality: The case of past reference in Turkish*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Ammon, M. S., – Dan I. Slobin (1979). A cross-linguistic study of the processing of causative sentences. *Cognition* 7: 3-17.

¹¹ Paralele između dijahronije i ontogenije još su uočljivije u turskom jeziku, gde je perfekt razvio evidencijalno značenje i označava prošlost kojoj se nije prisustvovalo (zaključivanje i pričanje) (Aksu-Koç – Slobin 1986; Aksu 1982). U jezičkom razvoju turske dece veoma se jasno uočava paralela sa istorijskim razvojem datog oblika (Aksu-Koç 1988). Deca počinju sa atributivnim i stativnim upotrebama a onda usvajaju posledične upotrebe kada je krajnji rezultat uočljiv. Tek kasnije upotrebljavaju dati oblik za pričanja o događajima iz prošlosti bez vidne posledice, prvo u svrhu zaključivanja a na kraju za pričanje. Ontogenetski put zasniva se na razvojnim psihološkim faktorima. Upotreba posrednih dokaza je sa kognitivnog gledišta preteška za decu, što objašnjava kasnije usvajanje upotreba u svrhu zaključivanja. A skorašnji radovi iz oblasti kognitivne razvojne psihologije o 'teoriji uma' pokazuju da je potrebno mnogo vremena da bi deca umela da razlikuju izvore znanja izvedene iz sopstvenih mentalnih procesa i iz tuđih priča, što stvara kognitivnu osnovu za kasno usvajanje upotrebe datog oblika u pričanju. Stoga, celokupni opis usvajanja turskog jezika mora da se zasniva na detaljnom razvoju kognitivne sposobnosti, dok bi se istorijski opis oslanjao na zaključke izvedene od strane kognitivno zrelih odraslih osoba u vezi sa mogućim značenjima oblika u konverzacijskim kontekstima.

- Berman, A. Ruth – Dan I. Slobin (1994). *Relating events in narrative: A cross-linguistic developmental study*. Hillsdale, NJ : Lawrence Erlbaum Associates.
- Bowerman, Melissa (1989). Learning a semantic system: What role do cognitive predispositions play? In *The Teachability of Language* (eds. M. L. Rice, R. L. Schieffelinbusch). Baltimore : Paul H. Brookes.
- Breal, Marcel (1897). *Essai de semantique*. Paris : Hachette.
- Brinton, J. Laurel (1988). *The Development of English Aspectual Systems*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Carey, Kathleen (1990a). The role of conversational implicature in the early grammaticalization of the English perfect. *Proceedings of the Sixteenth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*. Berkeley, CA : Berkeley Linguistics Society.
- Carey, Kathleen (1990b). *The role of pragmatics in the early grammaticalization of the English perfect*. Qualifying paper. Department of Linguistics, University of California at San Diego.
- Clark, V. Eve (1988). On the logic of contrast. *Journal of Child Language* 15: 317-35.
- Clark, V. Eve (1990). On the pragmatics of contrast. *Journal of Child Language* 17: 417-431.
- Comrie, Bernard (1976). *Aspect*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Cromer, F. Richard (1968). *The Development of Temporal Reference During the Acquisition of Language*. Unpublished doctoral dissertation, Harvard University.
- Filipović, Luna (2007). *Talking about motion: A crosslinguistic investigation of lexicalization patterns*. Amsterdam/Philadelphia : John Benjamins.
- Fletcher, Paul (1981). Description and explanation in the acquisition of verb-forms. *Journal of Child Language* 8: 92-108.
- Gathercole, C. Virginia (1986). The acquisition of the present perfect: Explaining differences in the speech of Scottish and American children. *Journal of Child Language* 13: 537-60.
- Geis, L. Michael – Arnold M. Zwicky (1971). On invited inferences. *Linguistic Inquiry* 2: 561-566.
- Gopnik, Alison – Arnold N. Meltzoff (1986). Words, plans, things, and locations: Interactions between semantic and cognitive development in the one-word stage. In *The Development of Word Meaning: Progress in cognitive development research*. (eds. S. A. Kuczaj, M. D. Barrett). New York : Springer Verlag.
- Jocić, Mirjana – Svenka Savić (ed.) (1974). *Modeli u sintaksi dečjeg govora*. Novi Sad : Institut za lingvistiku.

- Johnston, J. R. – Dan I. Slobin (1979). The development of locative expressions in English, Italian, Serbo-Croatian and Turkish. *Journal of Child Language* 6: 531-547.
- Joos, Martin (1964). *The English Verb: Form and meanings*. Madison/Milwaukee : The University of Wisconsin Press.
- Jovanović, Jelena – Aida Martinović-Zić (2004). Why manner matters. In *Discourse across languages and cultures* (eds. C. L. Moder, A. Martinović-Zić). Amsterdam/Philadelphia : John Benjamins: 211-226.
- MacWhinney, Brian – Catherine Snow (1985). The child language data exchange system. *Journal of Child Language* 12: 271-295.
- Mayer, Mercer (1969). *Frog, where are you?* New York : The Dial Press.
- Mikeš, Melanija (1967). Acquisition des catégories grammaticales dans le langage de l'enfant. *Enfance* 20: 289-298.
- Mikeš, Melanija – Plemenka Vlahović (1966). Razvoj gramatičkih kategorija u dečjem govoru. *Prilozi proučavanju jezika* 2. Novi Sad : Filozofski fakultet.
- Nussbaum, N. J. – Rita C. Narremore (1975). On the acquisition of present perfect 'have' in normal children. *Language and Speech* 18: 219-26.
- Paul, Hermann (1898). *Prinzipien der Sprachgeschichte*. 3rd edn. Halle : Max Niemeyer Verlag.
- Pickbourn, James (1789). *A dissertation on the English Verb*. London : J. Davis.
- Saussure, Ferdinand de (1919/1968). *Cours de linguistique générale* (publié par Charles Bally – Albert Sechehaye). Paris : Payot.
- Slobin, I. Dan (1973). Cognitive prerequisites for the development of grammar. In *Studies of child language development* (eds. C. A. Ferguson, D. I. Slobin). New York : Holt, Rinehart/Winston: 175-208.
- Slobin, I. Dan (1974). Berklijski projekat o razvoju jezika u raznim jezičkim sredinama. In *Modeli u sintaksi dečjeg govora*. (ed. M. Jocić, S. Savić). Novi Sad : Institut za lingvistiku: 45-55.
- Slobin, I. Dan (1982). Universal and particular in the acquisition of language. In *Language acquisition: The state of the art* (eds. E. Wanner, L. R. Gleitman). Cambridge : Cambridge University Press: 128-172.
- Slobin, I. Dan (1985). Crosslinguistic evidence for the language-making capacity. In *The Crosslinguistic Study of Language Acquisition*. Vol. 2: *Theoretical Issues* (ed. D. I. Slobin). Hillsdale, NJ : Lawrence Erlbaum Associates.
- Slobin, I. Dan (1991). Learning to think for speaking: Native language, cognition, and rhetorical style. *Pragmatics* 1: 7-26.
- Slobin, I. Dan (1994). Talking perfectly: Discourse origins of the present perfect. In *Perspectives on grammaticalization* (ed. W. Pagliuca). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins: 119-133.

- Slobin, I. Dan (2005). Relating events in translation. In *Perspectives on language and language development: Essays in honor of Ruth A. Berman* (eds. D. Ravid, H. B. Shyldkrot). Dordrecht : Kluwer: 115-129.
- Slobin, I. Dan – Thomas G. Bever (1982). Children use canonical sentence schemas: A crosslinguistic study of word order and inflections. *Cognition* 12: 229-265.
- Slobin, I. Dan – Ayhan A. Aksu (1982). Tense, aspect, and modality in the use of the Turkish evidential. In *Tense-Aspect: Between semantics and pragmatics*. (ed. P. J. Hopper). Amsterdam/Philadelphia : John Benjamins.
- Strömquist, Sven – Dan I. Slobin – Ludo Th. Verhoeven (eds.) (2004). *Relating events in narrative: Typological and contextual perspectives*. Mahwah, NJ : Lawrence Erlbaum Associates.
- Traugott, Closs Elizabeth (1982). From propositional to textual and expressive meanings: some semantic-pragmatic aspects of grammaticalization. In *Perspectives on Historical Linguistics*. (eds. W. P. Lehmann, Y. Malkiel). Amsterdam/Philadelphia : John Benjamins.
- Traugott, Closs Elizabeth (1989). On the rise of epistemic meanings in English: An example of subjectification in semantic change. *Language* 65: 31-55.
- Traugott, Closs Elizabeth (1992). Syntax. In *The Cambridge History of English Language* I. (ed. R. Hogg). Cambridge : Cambridge University Press.
- Traugott, Closs Elizabeth – Ekkehard König (1991). The semantics-pragmatics of grammaticalization revisited. In *Approaches to Grammaticalization*. (ed. B. Heine, E. C. Traugott). Amsterdam/Philadelphia : John Benjamins.
- Trubinskij, I. Valentin (1984). *Očerki Russkogo Dialeknogo Sintaksisa*. Leningrad : Izdatelstvo Leningradskogo Universiteta.
- Wells, W. Gordon (1981). *Learning Through Interaction: The study of language development*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Whitney, D. William (1875). *The Life and Growth of Language: An outline of linguistic science*. New York : Appleton.

Dan I. Slobin

FROM DISCOURSE TO GRAMMAR:
THE DEVELOPMENT OF PRESENT PERFECT IN ENGLISH

Summary

I contribute this paper to Svenka Savić in recognition of what I have learned from her and the role that her language has played in the development of my theoretical approach to child language acquisition.

The paper being concerned with discourse and with language change. There are apparent parallels between ontogenetic and diachronic directions of change that seem to suggest common causal factors. However, careful comparison of one such parallel – development of the present perfect in the history of English and in the acquisition of Modern English – leads one to consider quite different causal mechanisms in the two developmental stories. At the same time, pragmatic discourse factors play a central role in such patterns of change in the form and functions of grammatical constructions. New meanings of grammatical forms arise in adult language use on the basis of pragmatic inferences drawn from existing referential and propositional meanings. Preschool-age children are not yet able to draw most of such inferences, and are limited to core semantic concepts and pragmatic functions. With increasing pragmatic and cognitive competence, they are able to comprehend the extended pragmatic meanings intended by older speakers, and come to express these functions in their speech. The children come to discover pragmatic extensions of grammatical forms, but they do not innovate them; these extensions are innovated diachronically by older speakers, and children acquire them through a prolonged developmental process of conversational inferencing.

Key words: language development, discourse, ontogenetic (language) development, diachrony of language, present perfect, English

Džoun L. Bajbi

TEORIJA ZASNOVANA NA UPOTREBI I GRAMATIKALIZACIJA¹

Sažetak: Načela teorije zasnovane na upotrebi proistekla su iz proučavanja gramatikalizacije, koja se odvija tokom upotrebe jezika. Delovanje mehanizama promene (kao što su grupisanje, fonetska redukcija usled neuromotorne automatizacije, semantička generalizacija, pragmatičko zaključivanje, osamostaljivanje novonastalih celina uz gubitak kompozicionalnosti i analitičnosti) ogleda se u menjanju oblika, strukture i značenja gramatikalizovanih konstrukcija.

Ključne reči: fonetska redukcija, grupisanje [*chunking*], neuromotorna automatizacija, semantičko uopštavanje, pragmatičko zaključivanje, autonomija, kompozicionalnost, analitičnost, složen adaptivni sistem, jednosmernost, konstituentna struktura, reanaliza, dekategoriizacija

1. Uvod

U ovom radu biće reči o gramatikalizaciji u okvirima teorije zasnovane na upotrebi jezika. Međutim, jedno je uspostaviti osnovne odrednice za raspravu, a drugo razjasniti vezu između teorije i ove pojave. Teorija zasnovana na upotrebi u biti ne nudi poseban pogled na gramatikalizaciju, ali istraživanja gramatikalizacije u velikoj meri doprinose razumevanju uticaja jezičke upotrebe na gramatiku. Drugačije rečeno, gramatikalizacija je glavni razlog zbog kojeg se istraživači okreću ovoj teoriji zasnovanoj na upotrebi.

Osnovni princip ove teorije jeste da se jezik kreira upotrebom (Barlow – Kemmer 2000; Bybee – Beckner 2010). Svi mehanizmi za proizvodnju gramatike, koje ćemo razmatrati u daljem tekstu, stavljaju se u pogon prilikom upotrebe jezika. Ponavljaju se isti zvukovi, reči i obrasci kroz hiljade komunikacionih događaja, bivaju skladišteni i obrađivani, čime jezik dobija svoju strukturu. Dakle, lingvistička struktura proističe iz jezičke upotrebe (Lindblom 1984; Hopper 1987). Za razliku od strukturalista, pristalice teorije zasnovane na upotrebi uzimaju u obzir sledeće često zanemarivane podatke i činioce: učestalost upotrebe i njen uticaj, uobličavanje jezičkih struktura u kontekstu diskursa i pragmatičko zaključivanje koje prati svaku jezičku interakciju. Ova teorija pripisuje jezičku promenu, a naročito gramatikalizaciju, manjim izmenama koje nastaju među govornicima tokom vremena, objašnjavajući tako graduelnost sistemskih promena.

¹ Preveli sa engleskog Terens Makeneni i Srđan Nikolić.

U ovom delu posmatraćemo kako jezička upotreba pokreće gramatikalizaciju na fonetskom, semantičkom i sintaksičkom nivou, uz naglasak na strukturnim promenama. Ako shvatimo kako konstituentna struktura zavisi od kognitivnih predstava, možemo dokazati kako se čak i ova naizgled jasno razgraničena gramatička obeležja, postepeno menjaju usled gramatikalizacije.

U ovom delu biće razmotreni sledeći mehanizmi: grupisanje susednih jedinica (eng. *chunking*), fonetska redukcija zbog neuromotorne automatizacije, semantička generalizacija, pragmatičko zaključivanje te osamostaljivanje novih celina uz gubitak kompozicionalnosti i analitičnosti. Pokazaćemo da je gubitak analitičnosti razlog za dekategoriizaciju i redukciju konstituentne strukture. U vezi s tim, iznosi se da je reanaliza u gramatikalizaciji jednosmerna i da je njen rezultat gubitak konstituentne strukture.

2. Grupisanje i fonetska redukcija

Govor je bar delimično neuromotorna delatnost. Kao takav, postaje tečan ponavljanjem i vežbanjem. Nizovi i reči koje se često izgovaraju u skupu postaju samosvojne jedinice. Ovo se vidi na engleskom kod sledećih fraza: *going to*, *have to*, *want to*, *in spite of*, *in back of*. Tako grupisane jedinice bivaju skladištene i obrađivane kao celine (Boylard 1996; Ellis 1996). Postoji drugo svojstvo govora kao neuromotorne delatnosti: nizovi koji se ponavljaju, bilo da se nalaze unutar jedne reči ili u više reči, postaju efikasniji, u smislu da pojedinačni artikulatorni pokreti postaju sve sitniji i češće se preklapaju (Browman – Goldstein 1992; Mowrey – Pagliuca 1995). Stoga učestale sintagme, uključujući i one koje se još gramatikalizuju, podležu fonetskoj redukciji, kao što se vidi u sledećim primerima na engleskom: *gonna* (<going to), *wanna* (<want to), *hafta* (<have to). Poslednje tri fraze su zanimljive zbog toga što je njihov izgovor doneo i varijantne pisane oblike, ali redukcija postoji i u drugim slučajevima: na primer, modalni glagol *can* na engleskom često se svodi na velar sa slogotvornim nazalom (Bybee 2003).

To da je grupisanje posledica istovremenog pojavljivanja i da je fonetska redukcija izraženija ukoliko je učestalost viša dokazuje se time što se oba procesa odvijaju nezavisno od gramatikalizacije. Čak i jedinice koje nisu u semantičkoj i gramatičkoj vezi mogu tako da se grupišu, kao što se dešava sa predlozima koji se sjedinjuju sa determinativima (npr. u španskom predlog *a* + određeni član *el* postaje *al*; slični primeri javljaju se i u nemačkom i francuskom). Ovakve funkcijske reči često se javljaju u istom redosledu, što dovodi do njihovog sažimanja; up. sledeće oblike u engleskom: *I'm*, *I'll* i *I've*, gde se pomoćni glagol sažima i priključuje ličnoj zamenici 1. lica sg., te kod skraćenih oblika sa *not*. Što se češće javljaju takvi nizovi, to je veća verovatnoća da će se fonetski redukovati (Krug 1998; Bybee 2002). Dakle, učestalost upotrebe jeste bitan faktor za fonetsku redukciju u

gramatikalizaciji. Dž. Bajbi (Bybee 2000) i Dž. Pjerhamber (Pierrehumbert 2001) predlažu modele ove redukcije prema teoriji zasnovanoj na upotrebi.)

3. Gubitak kompozicionalnosti i analitičnosti kao uzrok semantičkih i pragmatičkih promena

Kad nizovi poput *be going to* [ići] i *in spite of* [uprkos] već postanu dovoljno frekventni da se nađu kao celine u kognitivnom skladištu, počinju i da se osamostaljuju od reči i morfema koje ih sačinjavaju. Grupisanje i osamostaljivanje dešavaju se postepeno, a to što nastaje jedna takva grupa ne znači nužno da govornici više nisu svesni njenih sastavnih delova i pojedinačnih značenja. To jest, jedan niz se može automatizovati kroz upotrebu, dok njegove sastavne reči i dalje čuvaju svoja zasebna značenja u drugim kontekstima. Dakle, gotove fraze i kolokacije koje se manje čuju (npr. *it is interesting to note* [zanimljivo je primećiti], *bright daylight* [svetla dnevna svetlost] i *several times* [nekoliko puta]) jesu primeri grupisanja, ali svaka leksička jedinica još čuva svoje puno značenje. Međutim, vreme i ponavljanje samo će pojačati sintagmatske odnose unutar grupe, a slabiti paradigmatičke veze sa odgovarajućim leksemama izvan nje (Hay 2001; Beckner – Bybee 2009).

Kognitivno obrađivanje grupe kao celine dovodi do toga da se datoj celini pripíše pragmatička funkcija i značenje, koja manje zavisi od pojedinačnih delova. Na primer, fraza *in spite of* [uprkos] funkcioniše na engleskom kao izraz sa značenjima: (1) *prevazići prepreke*, i (2) koncesivno ili suprotno očekivanje. Oba značenja se često prepliću, a nijedno se ne može izvesti samo iz sastavnih delova fraze. Evo primera:

- (1) Michelle and I have a different kind of marriage, for today, like we always do, *in spite of* the obstacles, regardless of the circumstances, we move forward (COCA 2008).

[Mihael i ja imamo drugačiji brak, zato što danas, kao i uvek, uprkos svim preprekama, bez obzira na okolnosti, idemo napred.]

- (2) And that's pretty pervasive in the United States, *in spite of* what you hear (COCA 2008).

[I to je u Sjedinjenim Državama veoma prodorno, bez obzira na to što čujete.]

Prvobitno značenje *spite* [prkos/inat] više ne odgovara kontekstima u kojima se ova fraza upotrebljava danas. Izvorno je objekat uz *in spite* bio čovek, npr. neprijatelj, ali se značenje širilo da bi uključilo raznolike barijere, bilo fizičke prepreke, druge ljude, zakone ili ustaljena društvena pravila. Semantičkom generalizacijom proširuje se kontekst upotrebe a prvobitna značenja blede. Pošto se iscrpilo njeno izvorno značenje, fraza se u kontekstu može reinterpretirati. Jedno tumačenje za *in spite of* glasi ovako: s obzirom na prepreku ne bi se očekivalo da tvrdnja bude

istinita (Hoffman 2005; Beckner – Bybee 2009). U sledećem primeru, ogledaju se oba značenja:

(3) Some would say he's done very well *in spite of* being black (COCA 2008).

[Neki bi rekli da je on uspeo veoma dobro iako je crnac.]

To jest, 'biti crnac' u isto je vreme barijera, a i nešto suprotno uvreženim očekivanjima (vezanim u ovom slučaju za uspeh). Neki radovi (Traugott 1989; Traugott – Dasher 2002) ukazuju na to da smisao 'prepreka' pod (3) implicitno prenosi i smisao 'nasuprot očekivanjima'. Što se češće ponavlja, ovo implicitno značenje se ugrađuje u frazu, sve dok se ne pojave rečenice poput (2), u kojima se ostvaruje isključivo poslednje značenje. Valja podsetiti da je učestalost ponavljanja bitna u menjanju značenja, ali ne kao uzrok, nego kao neophodan uslov za sprovođenje promene.

4. Postepene promene konstituentnih struktura i kategorija

Neki istraživači gramatičkih promena definišu gramatikalizaciju kao reanalizu – to jest, kao novu konstituentnu organizaciju i novu kategorizaciju. Paradoks u proučavanjima gramatikalizacije jeste to što je sam proces graduelan, ali su promene nakon njega u gramatičkoj strukturi velike. S obzirom na to da je u većini teorija prihvaćeno da postoje jasne granice između strukturnih kategorija, teško je objasniti kako se one postepeno menjaju. Ako ipak prihvatimo čvrst dokaz da se jezici neprestano menjaju i da se gramatikalizacija odvija postepeno, moramo priznati da ni sinhronijske kategorije nisu strogo odvojene (Heine 1993; Haspelmath 1998). Nema apsolutnih granica između kategorija: na primer, pomoćni glagoli ne mogu se potpuno razdvojiti od drugih glagola, dok članovi jedne kategorije mogu imati različita obeležja, npr. jedan glagol postaje pomoćni pre drugih.

Promena kategorije naziva se *dekategorizacija* (Hopper 1991), jer su imenice i glagoli one leksičke jedinice koje najčešće prelaze iz jedne kategorije u drugu, u nove ili više gramatikalizovane kategorije. Primera radi, imenica *spite* gubi svoja imenička obeležja i postaje deo složenog predloga. Na engleskom, imenica u sastavu takvih predloga obično gubi množinu kao i mogućnost da bude modifikovana pridevom, da veže za sebe niz determinatora, dok ne izgubi i sposobnost da se slobodno javlja sa drugim predlozima. Drugačije rečeno, što se fraza *in spite of* više osamostaljuje od svojih sastavnih delova, to više gubi analitičnost (Langacker 1987). Nekada bi upotreba fraze *in spite of* aktivirala i druga značenja sva tri dela. Ali, zbog ponavljanja fraze kao celine, pojedinačno značenje *spite* sve ređe se aktivira, sve dok nova celina *in spite of* ne stekne potpunu autonomiju. Posle toga, nema potrebe za imeničkim obeležjima *spite*.

S gubitkom imeničkih svojstava, dakle, menja se i konstituentna struktura fraze. *Spite* više ne stoji kao objekat uz predlog *in*, niti kao nukleus imeničke

fraze iza *of*. Gubitak analitičnosti je isto što i gubitak konstituentne strukture (Beckner – Bybee 2009; Bybee 2010). To jest, prema gramatičkoj teoriji zasnovanoj na upotrebi, konstituentna struktura posledica je grupisanja (Bybee 2002), dok se konstituentna struktura jedne grupe održava pomoću kognitivnih asocijacija koje proističu iz sastavnih reči i morfema te celine naspram drugih slučajeva istih reči i morfema prisutnih u kognitivnom skladištu. Takve asocijacije su jake ili slabe u zavisnosti od učestalosti, konteksta i značenja, što omogućuje postepeno menjanje konstituentne strukture.

Dekategorizacija i gubitak konstituentne strukture mogu se utvrditi na razne načine. Već smo videli kako se imenica u složenom predlogu testira u pogledu kategorijalnosti. Takođe se može utvrditi do koje mere jedna grupa funkcioniše kao celina (Bybee – Torres Cacoullos 2009). Ovo poslednje se podudara sa testiranjem u pogledu kategorijalnosti. Na primer, na osnovu merila susedstva, kako predlažemo, utvrđuje se i sposobnost umetanja drugih reči među elemente date grupe. U primerima koje navodimo, preuzetim iz španskog, ako se subjekat može postaviti iza glagola *estar* u imperfektivnom (progresivnom) vremenu, struktura *estar* + particip pokazuje manje celovitosti. Takođe bi se moglo iz toga zaključiti da *estar* i dalje čuva svoju kategorijalnost kao glagol koji dozvoljava postpoziciju subjekta.

Postoji više načina da se meri i koordinacija. Pomenuta istraživanja pokazuju da se glagol *estar* u imperfektivnom (progresivnom) vremenu postepeno manje javlja uz spojene participe od XIII do XIX veka. Klej Bekner i Džoun Bajbi (2009) traže dokaz za koordinaciju kod *in spite of* u Korpusu savremenog engleskog jezika [*Corpus of Contemporary English - COCA*], bazi podataka od 360 miliona reči. Jedna vrsta povezivanja bi dokazala da *in spite of* ima unutrašnju strukturu: kad bi ova fraza mogla podeliti svoj *of* sa drugom takvom frazom, to bi značilo da su obe fraze još analitične. Pretraživanje korpusa donosi sedam primera iz pisanih izvora:

- (4) Last July after she beat out a field of 67 applicants in a nationwide search, President Anderson feels that she was chosen for the job, not *because* or *in spite of* the fact that she is a Black woman, but simply because she was the most qualified applicant. (1992)

[... predsednik Anderson smatra da je ona odabrana za posao, ne zbog činjenice ili uprkos činjenici što je crkinja, nego jednostavno zato što je najkvalifikovaniji kandidat.]

Međutim, u istom korpusu postoji 35 primera kad se *of* ponavlja, što ukazuje na neanalitičnost ove fraze.

- (5) the dogma of self-expression says that the gifted child can flower *in the absence of or in spite of* art education.

[Dogma o samoizražavanju kaže da nadareno dete može da cveta u odsustvu ili uprkos umetničkom obrazovanju.]

Takođe nalazimo da se čitava fraza često ponavlja više puta, kao u (6):

- (6) *In spite of* motorbikes, *in spite of* karaoke music, *in spite of* the stink of gasoline fumes that seeps into each kitchen. (2005)

[... uprkos motorima, uprkos karaoke muzici, uprkos smradu ...]

U Korpusu savremenog američkog engleskog jezika postoji 38 primera ove vrste, ali ni jedan primer vezivanja koje se ograničava na sastavne delove *in spite of*. Pored ove činjenice, i to što se *in spite of* može povezati sa prostim predlozima, kao u (7), pokazuje da fraza funkcioniše kao celina:

- (7) Commitment is healthiest when it is not *without* doubt, but *in spite of* doubt. (1991)

[... privrženost je najzdravija ne onda kad sumnja ne postoji, nego kada se javi uprkos sumnji]

Veza između *in spite of* i prostog predloga pokazuje da je u ovom slučaju reč o drugoj vrsti analitičnosti – o asocijaciji fraze *in spite of* sa predložkom konstrukcijom. Po osamostaljenju od imenice *spite*, celina se više ne može analizirati kao dve predložke fraze, nego kao jedna.

Međutim, ono što je bitno kod podataka iz korpusa jeste njihovo variranje: neki primeri pokazuju analitičnost i odvojivost *spite* i *of*, dok većina primera pokazuje da je *in spite of* zapravo celina koja funkcioniše kao predlog. Dakle, još uvek se postepeno menja konstituentna struktura u savremenom engleskom jeziku, kao posledica gubitka analitičnosti.

Na kraju, i to što se kolokacije sa gramatikalizovanim konstrukcijama menjaju različitom dinamikom doprinosi postepenom kretanju ka reanalizi. Poznato je da brzina tih promena varira prema sastavnim delovima konstrukcije. Na primer, pomoćni glagoli u engleskom jeziku gramatikalizovani su u različito vreme: *will* i *shall* su prethodili *will* i *can* (Planck 1984), dok složeni predlozi, poput *in spite of*, *in back of* i *in front of*, imaju drugačija svojstva (Hoffman 2005). Nedavno smo (Bybee – Torres Cacoulios (2009) navele da tzv. „gotove” fraze, izgrađene na osnovi koja se još gramatikalizuje, gube analitičnost ukoliko se češće upotrebljavaju. Na primer, *can* se još uvek koristilo u srednjengleskom u smislu mentalnih sposobnosti i znanja. Uz glagol kao *seye/sayn* [reći], označavao je da neko zna ili poznaje činjenice kako bi nešto iskazao. Međutim, sintagma koju Čoser često upotrebljava u *Kanterberijskim pričama* – rečenica *I kan sey yow namoore* – izražava mogućnost. Ova rečenica je zapravo figura kojom se

opis završava, ne zato što je pripovedač iscrpio svoje znanje, nego što ne želi da produžava priču.

5. Da li je reanaliza u gramatikalizaciji jednosmerna?

Bernd Hajne i Mehtild Re (Heine – Reh 1984) i Haspelmat (Haspelmath 1998) smatraju da reanaliza nije jednosmerna, dok gramatikalizacija jeste. Jednostavan primer dvosmernosti ponovne analize na engleskom je *a naperon* > *an apron* [kecelja] nasuprot *an ekename* > *a nickname* [nadimak]. Naporedo s promenom konstituentne strukture u gramatikalizaciji dolazi, izgleda gotovo uvek, do smanjenja broja konstituentnih elemenata ili izmene mesta u hijerhiji (zauzimaju niže mesto), što je isto kao i kad se glagolska fraza pretvara u predložku. Ovo proizilazi iz principa grupisanja – što se češće koristi jedan niz kao celina, to se više redukuje njegova unutrašnja struktura. Prema Džonu Hokinsu (Hawkins 2004), učestaloću se umanjuje složenost.

Kod navedenih primera za *in spite of*, kako *spite* gubi imenička obeležja, tako se čitav niz preobraća u predlog. Verovatno će nestankom konstituentne strukture naposljetku izgubiti svu unutrašnju strukturu (slično predlozima *behind* i *beyond*). Ako leksički glagol *x* postane pomoćni unutar konstrukcije *y* u kojoj je nekada stajao leksički glagol *z* kao dopuna finitnog glagola, ta dopuna postaje glavni glagol klauze. To jest, struktura od dve glagolske fraze preobraća se u strukturu s jednim pomoćnim i jednim leksičkim glagolom. Ovo predstavlja redukciju u broju i rangju konstituenata. Kada glagol postaje predlog, kao što je slučaj kod *during*, onda i cela glagolska fraza postaje predložka; ona može imati isti broj konstituenata, ali nižeg ranga.

Bernd Hajne i Mehtild Re (Heine – Reh 1984; Heine et al. 1991) zaključuju da reanaliza u gramatikalizaciji ne pokazuje jednosmernost, navodeći pri tom primere nezavisnih klauza koje postaju zavisne a ne obrnuto. Međutim, po mojoj definiciji postoji redukcija konstituentne strukture u oba slučaja, ukoliko uzmemo u obzir gramatikalizovane konstrukcije kao celine. Primera radi, prva vrsta je poznata kod razvoja tzv. komplementizatora – veznika zavisnih rečenica. Hajne i dr. (Heine et al. 1991: 180) daju primer iz farskog jezika sa pokaznom zamenicom *tadh*, koja se može javljati kao objekat glavnog glagola (prim. 8), ili na početku zavisne rečenice (prim. 9):

- (8) *eg sigi tadh: hann kemur*
[ja kažem to: on dolazi]
- (9) *eg sigi at hann kemur*
[ja kažem da on dolazi]

Pol Hoper i Elizabet Traugot (Hopper – Traugott 2003) nude dokaze iz engleskog da je *that* postao veznik na sličan način, što je dovelo do transformacije nezavisne klauze u zavisnu. Primeri kao (8) imaju dve nezavisne klauze, dok se ta struktura u prim. (9) umanjuje da bi druga klauza funkcionisala kao objekatska dopuna prvog glagola. U takvim slučajevima, jedna nezavisna klauza ne postaje zavisna nego se *dve* nezavisne klauze svode na jednu nezavisnu i jednu zavisnu.

Druga vrsta, u kojoj zavisna klauza postaje nezavisna (Heine et al. 1991), mogla bi se zapravo tumačiti kao slučaj nezavisne klauze koja postaje modifikator dotadašnje zavisne klauze. Može se smatrati i redukcijom konstituentne strukture, jer ima dve klauze „pre” a samo jednu „posle”, odnosno, ako se uzme u obzir konstrukcija u celini, promena kroz koju ona prolazi jeste redukcija. U primeru koji navodi Hajne (1991: 217f; Heine i Reh 1984), iz istočnonilotskog jezika Teso, ogleda se negacija:

(10) *mam* *petero* *e-koto* *ekiηok*
ne Petar 3SG-želi psa
[Petar ne želi psa]

U studiju o konceptualnom okviru gramatikalizacije (Heine et al. 1991) autori ističu da je ova rečenica derivacija iz **e-mam petero e-koto ekiηok* („nije Petar onaj ko želi psa”), u kojoj je *e-mam petero* nezavisna klauza, a *mam* znači „ne biti”. Teso je obično određen jezičkim obrascem VSO. Razlog za SVO u prim. (10) jeste poreklo *mam* kao glagola iza kojeg je nekada sledio subjekat. Pošto *mam* sada označava negaciju i više nema oblik trećeg lica jednine, u ovoj konstrukciji postoji samo jedna klauza. U engleskom ima sličnih primera, glagoli koji su nekada bili glagoli glavne klauze kao *I think* and *I guess* postaju epistemični modifikatori koji modifikuju nezavisne klauze (Thompson – Mulac 1991).

Dakle, to što neke nezavisne rečenice mogu postati zavisne i obrnuto ne opovrgava jednosmernost reanalize u gramatikalizaciji. Naprotiv, ako ispitamo celu konstrukciju koja se menja, uz pretpostavku da su promene u gramatikalizaciji zapravo gubitak konstituentne strukture, a i degradiranje konstituenata, onda i te sintaksičke promene možemo smatrati redukcijama, pored fonetskih i semantičkih redukcija svojstvenih gramatikalizacije (Bybee – Perkins – Pagliuca 1994).

6. Jednosmernost u gramatikalizaciji

Jednosmernost gramatikalizacije je dugo bila predmet rasprave. Zaključak je potvrđan, s nekim relativno jasnim izuzecima. S druge strane, još nismo postigli konsenzus o razlogu za to. Jednosmernost se ogleda na svim nivoima: fonetske promene u gramatikalizaciji su reduktivne, kao što se navodi gore; semantičke

promene idu poznatim putem od leksičkoga do gramatičkoga, gubeći ili dobijajući pri tom značenja; morfosintaksičke promene odvijaju se na relaciji dekategori- zacija – gubitak analitičnosti – povećanje autonomije – redukcija konstituentne strukture.

Do sada sam pokazivala kako učestalost upotrebe utiče na mehanizme promene. Dok je učestalost u porastu, promene idu istim putem. U svom radu (Bybee 2008) pružam sledeće objašnjenje:

Smer u kojem se odvija gramatikalizacija tesno je povezan sa mehanizmima koje pokreću taj proces, mehanizmima koji pripadaju upotrebi jezika. One promene koje se javljaju zbog učestalosti kreću se u istom smeru, a ni pad u upotrebi neće ih vratiti unazad: ne postoji proces suprotan automatizaciji, ni navikavanju, ni prag- matičkoj inferenciji i sl. Kada se jednom izgube fonetska forma i semantičke ka- rakteristike, više se ne mogu povratiti. Gramatikalizacija je, dakle, jednosmerna.

Kad opada učestalost neke gramatikalizovane konstrukcije, događaju se razne stva- ri, ali ni jedna od njih nije sasvim suprotna tom procesu. Na primer, kad je reč *shall* postala ređa, zahvaljući širenju *will* i *going to* kao oznaka budućnosti u američkom engleskom, ostala je i dalje okamenjena u nekim sintagmama, pitanjima pre svega, poput *shall we go?* [Hoćemo li ići?] i u parentezama poput *shall we say* [recimo/da tako kažemo]. Na kraju su mladi govornici skoro i prestali da koriste *shall*, ali ipak nema mehanizma koji bi poništio promene kojima je ta reč podlegla. Kako nagla- šava Grinberg (Greenberg 1991), stari afiksi, koji su izgubili značenje i mogućnost da budu analizirani, postaju deo leksičkih jedinica. I opet, ne postoje mehanizmi promene kojima bi oni bili vraćeni unazad na putu gramatikalizacije.

Razlog jednosmernosti, dakle, nalazi se u mehanizmima jezičke promene. Naglašavam da se mehanizmi promene stavljaju u pogon tokom upotrebe jezika, posebno kod frekventnih leksema i konstrukcija.

7. Jezik kao složen prilagodljiv sistem

Naglasak na mehanizmima promene ima nekoliko posledica: prvo, ti mehaniz- mi objašnjavaju ne samo nastanak gramatičkih struktura i značenja nego i samo postojanje gramatike kakva jeste. Drugo, pošto mehanizmi promene proističu iz drugih mehanizama kognitivnog obrađivanja koji su takođe u pogonu tokom upo- trebe jezika, možemo na osnovu njih formulisati univerzalne pretpostavke o jezi- ku. Isti su mehanizmi prisutni u svim jezicima sveta, u svakom komunikacionom događaju. Treće, ova koncepcija lingvističke strukture kao nečega što proizilazi iz rada ograničenog broja mehanizama, specifičnih unutar svojih domena ‘Bybee 2009’ dozvoljava da jezik smatramo složenim prilagodljivim sistemom (Larsen- Freeman 1997). Po ovom gledištu, lingvistička struktura nije univerzalna, niti unapred zadata na bilo koji način. Umesto toga, ono što je univerzalno jesu me-

hanizmi promene, dok njihovo funkcionisanje prouzrokuje zajedničke modalitete promena (kao na primer gramatikalizaciju). Po mom mišljenju, mehanizmi jezičke promene rade nezavisno jedni od drugih. Stoga je sama gramatikalizacija nepredvidiva pojava koja se kao takva primećuje tek kada se zbog učestalosti svi mehanizmi istovremeno stave u pogon. Po ovom gledištu, jezik je dinamičan i menja se neprestano. Svaki je jezik, u svim razdobljima, jedinstven, ali ipak ima mnogo zajedničkog sa svim ostalim jezicima jer je proizvod istih sila koje deluju u sličnim okolnostima.

LITERATURA

- Barlow, Michael – Suzanne Kemmer (2000). *Usage-based models of language*. Stanford : CSLI.
- Beckner, Clay – Joan Bybee (2009). A usage-based account of constituency and reanalysis. *Language Learning* 59: Suppl. 1. (December): 29–48.
- Boyland, T. Joyce (1996). *Morphosyntactic change in progress: a psycholinguistic approach*. Dissertation. University of California. Berkeley. CA.
- Browman, P. Catherine – Louis M. Goldstein (1992). Articulatory phonology: an overview. *Phonetica* 49: 155–180.
- Bybee, Joan (2000). Lexicalization of sound change and alternating environments. In *Laboratory V: Language acquisition and the lexicon* (eds. M. Broe – J. Pierrehumbert). Cambridge : Cambridge University Press: 250-268.
- Bybee, Joan (2002). Sequentiality as the basis of constituent structure. In *The evolution of language from pre-language*. (eds. T. Givón, B. Malle). Amsterdam/Philadelphia : John Benjamins: 109–132. [Reprinted in Bybee 2007: 313–335].
- Bybee, Joan (2003). Mechanisms of change in grammaticization: the role of frequency. In *The handbook of historical linguistics*. (eds. B. D. Joseph, R. D. Janda). Oxford : Blackwell: 602–623.
- Bybee, Joan (2008). Grammaticization: implications for a theory of language. In *Crosslinguistic approaches to the psychology of language: research in the tradition of Dan Isaac Slobin* (eds. J. Guo et al.). London : Taylor and Francis Group: 345-356.
- Bybee, Joan (2009). Language universals and usage-based theory. In *Language universals* (eds. M. H. Christiansen et al.). Oxford : Oxford University Press: 17-39.
- Bybee, Joan (2010). *Language, usage and cognition*. Cambridge : Cambridge University Press.

- Bybee, Joan – Revere Perkins – William Pagliuca (1994). *The evolution of grammar: tense, aspect and modality in the languages of the world*. Chicago : University of Chicago Press.
- Bybee, Joan – Rena Torres Cacoulios (2009). The role of prefabs in grammaticization: How the particular and the general interact in language change. In *Formulaic Language*. Volume I. *Typological Studies in Language* 82. (eds. R. Corrigan et al.). Amsterdam : John Benjamins: 187-217.
- Bybee, Joan – Clay Beckner (2010). Usage-based theory. In *Handbook Linguistic Analysis* (eds. H. Narrog, B. Heine). Oxford : Oxford University Press: 827-857.
- Ellis, C. Nick (1996). Sequencing in SLA: phonological memory, chunking and points of order. *Studies in Second Language Acquisition* 18: 91–126.
- Greenberg, H. Joseph (1991). The last stages of grammatical elements: contractive and expansive desemantization. In *Approaches to grammaticalization*. Vol. 1 (eds. E. C. Traugott, B. Heine). Amsterdam : John Benjamins: 301-314.
- Haspelmath, Martin (1998). Does grammaticalization need reanalysis? *Studies in Language* 22: 315-351.
- Hawkins, A. John (2004). *Efficiency and complexity in grammars*. Oxford : Oxford University Press.
- Hay, Jennifer (2001). Lexical frequency in morphology: is everything relative? *Linguistics* 39: 1041–1070.
- Heine, Bernd (1993). *Auxiliaries: Cognitive forces and grammaticalization*. New York/Oxford : Oxford University Press.
- Heine, Bernd – Mechthild Reh (1984). *Grammaticalization and reanalysis in African languages*. Hamburg : H Buske.
- Heine, Bernd – Ulrike Claudi – Frederika Hünemeyer (1991). *Grammaticalization: A conceptual framework*. Chicago : University of Chicago.
- Hoffman, Sebastian (2005). *Grammaticalization and English complex prepositions: A corpus-based study*. London/New York : Routledge.
- Hopper, J. Paul (1987). Emergent grammar. *Berkeley Linguistic Society* 13: 139–157.
- Hopper, J. Paul (1991). On some principles of grammaticization. In *Approaches to grammaticalization*. Vol. 1 (eds. E. C. Traugott, B. Heine). Amsterdam : John Benjamins: 17-35.
- Hopper, J. Paul – Elizabeth Traugott (2003). *Grammaticalization*. 2nd Edition [1st 1993]. Cambridge : Cambridge University Press.
- Krug, Manfred (1998). String frequency: a cognitive motivating factor in coalescence, language processing and linguistic change. *Journal of English Linguistics* 26: 286–320.

- Langacker, Ronald (1987). *Foundations of cognitive grammar*. Vol. 1. *Theoretical prerequisites*. Stanford : Stanford University Press.
- Larsen-Freeman, Diane (1997). Chaos/complexity science and second language acquisition. *Applied Linguistics* 18: 141–165.
- Lindblom, Björn – Peter MacNeilage – Michael Studdert-Kennedy (1984). Self-organizing processes and the explanation of language universals. In *Explanations for language universals*. (eds. B. Butterworth et al.). Berlin/New York : Walter de Gruyter: 181–203.
- Mowrey, Richard – William Pagliuca (1995). The reductive character of articulatory evolution. *Rivista di Linguistica* 7(1); 37-124.
- Pierrehumbert, Janet (2001). Exemplar dynamics: word frequency, lenition and contrast. In *Frequency and the emergence of linguistic structure*. (eds. J. Bybee, P. Hopper). Amsterdam/Philadelphia : John Benjamins: 137-158.
- Plank, Frans (1984). The modals story retold. *Studies in Language* 8(3): 305-364.
- Thompson, A. Sandra – Anthony Mulac (1991). A quantitative perspective on grammaticization of epistemic parentheticals in English. In *Approaches to grammaticalization*. Vol. II (eds. E. Traugott, B. Heine). Amsterdam : John Benjamins: 313-330.
- Traugott, Closs Elizabeth (1989). On the rise of epistemic meanings in English: An example of subjectification in semantic change. *Language* 65: 31-55.
- Traugott, Closs Elizabeth – Richard B. Dasher (2002). *Regularity in semantic change*. Cambridge, UK : Cambridge University Press.

Joan L. Bybee

USAGE-BASED THEORY AND GRAMMATICALIZATION

Summary

The principles of Usage-based theory are presented in the article. This theory is highly intertwined with the study of grammaticalization as many of the basic principles of this theory arose through the study of grammaticalization. Grammaticalization is seen as taking place as language is used. The mechanisms of change operative in grammaticalization—chunking of contiguous units, phonetic reduction due to neuromotor automatization, semantic generalization, pragmatic inferencing, growing autonomy with its loss of compositionality and analyzability—are shown to result in the changed form, structure and meaning of grammaticalized constructions.

The emphasis on mechanisms of change has several consequences: first, the mechanisms provide the explanation for the way grammatical structures and meanings come into existence and therefore provide an explanation for why languages have grammar and why grammar takes the shape it does. Second, since the mechanisms of change have their basis in the processing mechanisms that are operating as language is used, they provide a level at which universals may be formulated: the mechanisms are common to all languages and they are operating whenever people are speaking the world over. Third, the view of linguistic structure as emergent from the repetitive operation of a few mechanisms allows us to view language as a complex adaptive system (Larsen-Freeman 1997). In this view, linguistic structure is not universal, nor is it given in advance in any way. Rather the mechanisms of change are universal and their application creates common paths of change (grammaticalization paths are one example). As I have argued here, the mechanisms of change can operate independently of one another; thus grammaticalization itself is an emergent phenomenon—only when increases in frequency spur all the mechanisms to work together do we recognize an instance of grammaticalization. In this view, too, language is dynamic and ever-changing; each time period and each language is unique, but each one shares many properties with other languages because it has been created by the same forces operating in similar contexts.

Key words: phonetic reduction, chunking, neuromotor automatization, semantic generalization, pragmatic inference, autonomy, compositionality, analyzability, complex adaptive system, unidirectionality, constituent structure, reanalysis, decategorialization

Ursula Dolešal

ROD, GRAMATIKA I DISKURS: SLUČAJ NEMAČKOG JEZIKA¹

Sažetak: U ovom članku pokušaćemo da pokažemo kako se diskurs o gramatičkom i prirodnom rodu promenio tokom vremena, počevši od gramatika iz XVI i XVII veka, gde nalazimo neutralno i simetrično predstavljanje rodova, preko XVIII i XIX veka, kad se on radikalno menja, do kraja XX veka, kad ponovo dolazimo do neutralnog predstavljanja, koje je ipak manje simetrično.

Ključne reči: gramatički rod, prirodni rod, nemački jezik, gramatika, diskurs

1. Uvod

Rad Svenke Savić posvećen je različitim aspektima proučavanja jezika. Jedno od njenih polja interesovanja je odnos roda i jezika (npr. Savić 2009). Još jedno polje interesovanja je analiza diskursa (npr. Savić 1995). U ovom članku pokušaćemo da kombinujemo ta dva polja. Tema je, stoga, diskurs o gramatičkom i prirodnom rodu u gramatikama nemačkog jezika.

Mi ćemo, dakle, govoriti o jezičkim ideologijama. Jezičke ideologije mogu da budu narodne ideologije, ali one takođe mogu da nastanu u literaturi o teorijskoj lingvistici ili da budu njome potvrđene. Lingvističke teorije, kao i sva druga nauka, nisu nezavisne od istorijskog konteksta u kome nastaju. I stoga svaki teorijski opis jezika odražava, u manjoj ili većoj meri, način razmišljanja određene istorijske epohe.

U ovom članku pokušaćemo da pokažemo kako se diskurs o gramatičkom rodu kao jezičkoj kategoriji prepliće sa diskursom o prirodnom rodu, tj. o ženama i muškarcima, i koji je istorijski kontekst tog diskursa. Naš materijal sastoji se od gramatika i stilističkih priručnika nemačkog jezika iz perioda od XVI veka do kraja XX veka (up. Izvori; Jellinek 1913-1914; Naumann 1986; Roessler 1997; Žepić 1998).² Periodizacija će uglavnom pratiti onu koju nudi Tomas Laker (Laqueur 1990).

Ova analiza ima za cilj da odgovori na sledeća pitanja:

1. Kako se gramatički rod definiše u gramatikama, tj. da li je gramatički rod povezan sa prirodnim rodom? Ako jeste, kako se ovaj odnos shvata?

¹ Prevela sa engleskog Biljana Radić Bojanić

² Iako smo želeli da napravimo reprezentativan izbor gramatika, on je nažalost daleko do celovitog i trebalo bi da se poboljša u budućnosti.

2. Kako je opisana derivacija imenica koje se odnose na muškarce i imenica koje se odnose na žene?

3. O kojim se drugim aspektima razlika u rodu raspravlja u gramatikama i priručnicima?

Mi smo, stoga, istražili sva poglavlja u gramatici ili stilističkom priručniku gde se obrađuje ili kategorija gramatičkog roda ili kategorija prirodnog roda.

Kako piše Laker (1990), prirodni rod (ili pol) kao kategorija koja pravi istinsku razliku između žena i muškaraca ima prilično složenu istoriju u evropskoj misli, što se može videti u istoriji medicine. Više vekova ženski pol (u smislu polnih organa) smatrao se komplementarnim kategoriji muškog pola. Oba pola su shvatana kao različita, ali jednaka po prirodi. Ovaj tradicionalni stav korenski se promenio tokom perioda prosvetiteljstva, tj. u XVIII veku. Laker ovo pokazuje kroz analizu pisanih i ilustrovanih dokumenata. U ovom članku mi ćemo pokazati isto analizirajući diskurs gramatikâ.

2. Istraživanje

Diskurs o gramatičkom rodu i njegov odnos prema prirodnom rodu menjali su se tokom vremena: u prvom periodu koji se istražuje, renesansi i baroku, gramatički rod se video kao osobina i imenica i prideva. Autori³ klasifikuju imenice s jedne strane prema njihovom ponašanju u slaganju, a s druge prema njihovom semantičkom potencijalu da obeleže bića muškog ili ženskog pola. Tako npr. Klajus (Clajus) navodi sedam rodova. Pet je definisano na osnovu slaganja sa članom tako što postoje imenice muškog roda sa članom *der* (*der Man* – '(taj) m čovek'), imenice ženskog roda sa članom *die* (*die Frawe* – '(ta) f žena') i imenice srednjeg roda sa članom *das* (*das Dorf* – '(to) n selo'), opšte imenice koje se slažu i sa članom *der* i sa članom *die* ('*der* ili *die* *Gevatter*' – '(taj) m ili (ta) f kum/kuma'),⁴ i rod koji on zove 'opšti', a koji se pripisuje pridevima pošto oni dobijaju sva tri člana (*der* – '(taj) m', *die* – '(ta) f', *das* – '(to) n'). Šesti rod je tzv. *epicenum*, dvojaki rod i sadržava imenice koje imaju samo jedan član ali mogu da se odnose na oba pola, kao što su imena životinja (*der Sperling* – '(taj) m vrabac'). I naposletku, postoji „genus dubium”, 'dubiozni rod', koji se sastoji od imenica koje pokazuju varijacije u pogledu člana (*der teil* / *das teil* – '(taj) m deo // srp. (taj) m bol / (ta) f bol).

Kao što možemo videti iz navedenog pasusa, gramatički rod i prirodni rod nisu strogo odvojeni u ovom periodu gramatikografije. No, istovremeno tačna priroda njihovog odnosa nije objašnjena, kao što nije pojašnjen odnos zavisnosti

³ Misli se na Albertus 1573, Oelinger 1574, Clajus 1578, Ritter 1616; Gueintz 1641, Schottel 1663, Stieler 1691, Bödiker 1698.

⁴ Odgovarajući srpski primeri: varalica, izdajica, pijanica i sl. (prim. ur.)

između njih. Gramatički rod je na neki način povezan sa prirodnim rodом tako što „opšta pravila” prepoznavanja roda imenice sadrže formulacije kao što su: „Imenice/imenica muškaraca, muških službenih funkcija, meseci, vetrova i strana sveta su muškog roda (...) imenice/imenica žena, ženskih službenih funkcija, drveća bez generičkog naziva i većina imenica/imenica voća i reka su ženskog roda”.⁵ Ova formulacija se ponavlja na manje-više identičan način u gramatikama nemačkog jezika do kraja XVIII veka.

Ako posmatramo derivaciju imenica ženskog roda od imenica muškog roda pomoću sufiksa *-in*, pronalazimo prilično lakonski opis koji kaže: „Oni završeci na *-inn* su svi ženskog roda i denotiraju ime, osobu ili poreklo žene, i uglavnom se prave od glavnog nastavka *-er* koji označava ime, poreklo ili osobu koja je muškarac.”⁶ Takva formulacija implicira paralelnost muškog i ženskog. Ova paralelnost može se, takođe, videti u drugim delovima gramatika, npr. u leksemama koje se koriste da bi se dali primeri za različite oblike prideva: ‘učen čovek, učena žena, učeno ljudsko biće’⁷ (Oelinger 1574: 26), ‘čovek je jak, žena je jaka, životinja je jaka’⁸ (Schottel 1663: 262), ‘voljen, -a, -a, obožavan, -a, -o’⁹ (Gueintz 1641: 84; Stieler 1691: 62): isti atributi se pripisuju muškarcima, ženama i životinjama. Ne nalazimo slučajeve stereotipizacije. Štaviše, svi atributi su čedne prirode.

U periodu prosvetiteljstva primećujemo promene u diskurzivnoj praksi gramatikografije, a svakako nije slučajno što se to desilo paralelno sa promenom mišljenja u medicini tog vremena (Laqueur 1990, pogl. 5). Da prvo pogledamo uticajno delo *Deutsche Sprachkunst* Johana Kristofa Gotčeda (Johanna Christopha Gottscheda 1749, 1762). Ovde se po prvi put uvodi filozofski deo dug oko jedne strane, gde autor pokušava da dâ razloge za postojanje (sada, od Schottel 1663) tri gramatička roda u nemačkom jeziku. Gotčed (Gottsched 1792, citirano prema Mitchell 1978: 197-198) kaže da nemački jezik ima tri roda, jer ljudska bića i životinje imaju dva pola, ali postoji mnogo drugih stvari koje nisu ni muškarac niti žena, te on zove treći rod ‘dubiozan’ (nem. *ungewiss*): „Ljudi i životinje postoje u dve polne varijante. Osim ovih, mnoge druge stvari nisu ni muškarci

⁵ „Virorum, officiorum virilium, mensium, ventorum, & quadrantum anni nomina sunt generis Masculini. (...) Mulierum, muliebrium officiorum, arborum, quibus γενικόν non additur, & pleaque fructum ac fluviorum nomina sunt generis Foeminini.” (Clajus 1578, citirano prema Weidling 1894: 26-27)

⁶ „Auf inn ausgehende sind alle Weibliches Geschlechts bedeutend den Nahmen, die Person oder Ankunft des Weibes, werden meisten Theils von der Hauptendung er welche den Nahmen, die Ankunft oder Person des Mannes andeutet formiret” (Schottel 1663: 355-356). kao primer diskursa XVI i XVII veka.

⁷ „der gelerte man, die gelerte fraw, das gelerte mensch”

⁸ „der Mann ist stark, die Frau ist stark, das Tihr ist stark”

⁹ „Liebender, -de, -des; Geliebter, -te, -tes.”

ni žene, već predstavljaju neodređeni pol: stoga su u rečima raznih jezika uvedena tri roda, muški, ženski i neodređeni.”

On tvrdi da je ovaj termin bolji od ‘predmetni’ ‘srednji’ (nem. *dinglich*), pošto je nejasno kad koristimo reči kao što su *das Kind* (‘(to) n dete’), *das Lamm* (‘(to) n jegnje’) da li govorimo o muškom ili ženskom biću. Prema Gotčedu, za nedoslednost treba okriviti narod koji je i napravio jezik tako da ne postoji jedinstven odnos između semantike i gramatičkog roda imena u nemačkom jeziku. Naročito je problematična činjenica da postoje imenice koje denotiraju muška i ženska bića (deminutive) ali su srednjeg, tj. ‘dubioznog’ roda, kao što su *Knäblein* [mali dečak] ili *Töchterlein* [mala devojčica],¹⁰ kao i imenice koje denotiraju stvari bez pola ali imaju muški ili ženski rod.

Iako argumentacija počinje sa prirodnom klasifikacijom bića na polna – muška i ženska – i bespolna, te povezuje trojaku klasifikaciju sa gramatičkim vrstama koje se nalaze u jeziku, interesantno je to što se ipak ne tvrdi da je ovaj odnos postojao od početka i da se menjao tokom vremena. Naprotiv, izgleda da Gotčed pretpostavlja da je nedoslednost između prirodnog i gramatičkog roda postojala otkako je ‘jezik napravljen’ pošto je, po njemu, narod bio taj koji je napravio jezik. Takav stav je interesantan iz ugla jezičke ideologije, jer se jezičke kategorije ne vide kao nešto što je dato od strane boga ili neke druge više instance.

Gotčed ipak veruje da se odnos između prirodnog i gramatičkog roda „zasniva na suštini stvari”. Ovaj zaključak je izvučen na osnovu regularnosti odnosa između muškog roda i muškog pola, koji je, kako on kaže, „bez izuzetka” („Ovo pravilo nema izuzetaka jer se zasniva na samoj prirodi stvari” (Gottsched 1749: 171-172, 1762, citirano prema Mitchell 1978: 248), iako odmah priznaje da postoje nedosledni primeri srednjeg roda kao što su *Knäblein* [mali dečak], *Söhnlein* [mali sin]. Ali on umanjuje ovu nedoslednost u muškom rodu time što kaže da je to posledica određenih slogova, dok za ženski rod naglašava istu nedoslednost između ženskog pola i gramatičkog roda, kao što se vidi u primerima srednjeg roda poput *Weib* [žena]. Naravno, tačno je iz perspektive savremene lingvistike da se dodeljivanje roda sufiksima kao što su *-lein* dešava na drugom nivou jezičke strukture u poređenju sa srednjim rodnom monomorfemske reči kao što je *Weib* [žena], koja je istovremeno i osnovna reč za označavanje žene. Ipak Gotčedovo naglašavanje ovog kontrasta u doslednosti između muškog roda i pola i ženskog roda i pola pokazuje da ta dva roda ne tretira na jednak način. Ovo se takođe može zaključiti iz formulacije pravila za razlikovanje samih rodova: ova pravila formulisana su na sličan, ali ne i identičan način ako se porede sa ranijim gramatikama. Za muški rod prvo pravilo je sledeće: „reči koje označavaju muška imena,

¹⁰ Odgovarajući srpski primeri: devojčurak (gram. m; prirodni f), momčina (gram. f; prirodni m). (prim. ur.)

službene funkcije, rangove ili zanimanja su takođe muškog roda”; za ženski rod pravilo glasi: „sva imena i označavanja, službene funkcije, titule, rangovi i zanimanja ženskog sveta su ženskog roda” (Gottsched, op.cit.). Prvo, muškarci i žene se ne predstavljaju paralelno: muškarci su označeni samo pridevom *männlich* [*muški*], dok se žene nazivaju zbirnom imenicom *Frauenvolk* [ženski svet], koja zvuči pomalo snishodljivo. Drugo, primeri koji ilustruju dva pravila daju se kao celina za muški rod: „npr. *car, kralj, vojvoda, princ, grof, lord, čovek*”; s druge strane, primeri za ženski rod daju se pojedinačno prema navedenim kategorijama (imena i označavanja, službene funkcije, titule, rangovi i zanimanja). Prema tome, po Gotčedu, rodbinski nazivi kao što su *Base* (rođak), *Schwester* (sestra), itd. su označavanja, dok, s druge strane, određeni rangovi su ‘titule’ kao što je *Äbtissinn* [opatica] ili *Gräfinn* [grofica], dok su imenice kao *Dichterin*, *Poetinn* [pesnikinja] kao i ponovo navedena *Gräfinn* [grofica], *Prophetinn* [proročica] i druge ‘rangovi’. Na poslednjem mestu on daje zanimanja kao što su *Bäuerinn* [seljanka], *Köchinn* [kuvarica], itd.

Ovde možemo da uočimo još jednu nedoslednost, za koju je ovaj put kriv autor, a ne jezički sistem: iako on uvodi kategoriju ‘službena funkcija’, ipak ne daje nijedan primer za nju, iako je, kako mi razumemo, npr. *opatica* pre funkcija nego titula, a pomislili bismo i da *pesnikinja* pre ima značenje zanimanja nego ranga.

Gotčed (1762, citirano prema Mitchell 1978: 245-246) još jednom pokušava da sistematizuje ženske lične imenice, što dovodi do nedoslednosti s jedne strane i do ideologizacije gramatike s druge: on pravi razliku između imena zanimanja za žene „kada su već u službi”, kao npr. *Kammerfrau* [dvorska dama] i označavanja žena „gde ženski svet nije u službi”. U ovom slučaju one „zadrže zanimanje svojih muževa sa ženskim nastavkom”, npr. *Ministerinn* [ministarka], *Professorinn* [profesorka]. Nedoslednost leži u činjenici što on na drugom mestu navodi imenice sa istim ženskim nastavcima, kao što su *Bäuerinn* [seljanka] i *Köchinn* [kuvarica] koje označavaju zanimanja (tj. same žene su tu zaposlene), kao i *Äbtissinn* [opatica], koja sigurno ne „zadržava ime [svog] muža”.

Ove promene u poređenju sa predstavljanjem roda u ranijim gramatikama, iako malobrojne, značajne su po tome što pokazuju jasne pokušaje deparalelizacije muškaraca i žena: 1) uvođenjem sistematskih razlika u opisu i predstavljanjem razlika većim i opštijima nego što to zaista jesu, i 2) predstavljanjem muškog roda kao nečeg prirodno pravilnog, a ženskog kao nečeg potencijalno nepravilnog. Značaj ovoga je potvrđen činjenicom da savremena gramatika Ajhingera (Aichingera 1754: 191-192) tretira fenomen feminizacije na više diferenciran i empirijski adekvatniji način: „Dakle, feminiziramo (...) muške službene funkcije, rangove, zanate i običaje, u kojima je žena ili ono što je i muškarac, npr. *princ* –

princeza, gazda – gazdarica, seljak – seljanka,...; ili je dobila ime po mužu, kao: *gradonačelnik – gradonačelnica* (/gradonačelnikovica), *vikar – vikarka, sudija – sudijka* (/sudijinica), *stolar – stolarka, obučar – obučarka*". Ajhingerov primer pokazuje da Gotčedovo viđenje nije jedini način gramatičkog razmišljanja tog vremena (postoje i drugi izvori, kao što su Meiner 1781; Becker 1836; Brugmann, cp. Naumann 1986: 187-200; Leiss 1994, 2000), nego da je nameran izbor.

U svojoj gramatici *Umständliches Lehrgebäude der deutschen Sprache* (1782) istaknuti lingvista Johan Kristof Adelung (Johann Christoph Adelung) proširuje filozofski uvod kategoriji roda koji smo prvo pronašli u Gotčedovom *Sprachkunst* na raspravu dužine pet strana u kojoj tvrdi da je gramatički rod osnovna kategorija svakog jezika (1), i da razlog za postojanje gramatičkih rodova leži u mašti divljaka, koji je sve doživljavao kao da je živo ili kao da ima dušu (2). Kao ni Gotčed, ni on ne polazi od logičnog porekla roda, nego naprotiv tvrdi da je priroda necivilizovanih ljudi koji su prvi stvorili jezik odgovorna za haotičnu distribuciju imenica u tri roda. Adelung čak postavlja hipotezu da su, zbog raširenosti postojanja polova kod živih bića, isprva postojala samo dva gramatička roda koja su dodeljivana imenicama na osnovu njihovog semantičkog sadržaja tako što su imenice koje su odgovarale „konceptu živosti, aktivnosti, snage, veličine, a verovatno i one strašne i grozne postale imenice muškog roda; sve za šta su mislili da je receptivno, plodno, nežno, trpno, ugodno postale su imenice ženskog roda.” (Adelung 1782: 346). Tek kasnije, kad su ljudi počeli da razumevaju da su mnoge stvari nežive, nastao je srednji rod i dodeljivao se imenicama „kad su osećanja bila podeljena ili kad je pojam bio toliko nejasan da nijedno od ranijih osećanja nije nadvladalo drugo” (ibid.). Interesantno je primećiti da Adelung povezuje gramatički rod sa prirodnim rodom s jedne strane, dok ga s druge strane povezuje sa karakteristikama koje danas znamo pod imenom rodnih stereotipa. Kako smo videli, ovo je prvi put u nemačkoj gramatikografiji da je takav odnos ustanovljen i potpuno je u skladu sa kulturnom istorijom (cp. Laqueur 1992: 175, 1990: pogl. 5). Deparalelizacija dva pola takođe je primetna u izboru primera za jezičke pojave i u osetno većem broju muških primera: da bi ilustrovao deklinaciju nominalizovanih prideva Adelung (1782: 661) daje *der Weise* [mudri (mudar čovek)] i *die Schöne* [lêpā (lepa žena)]. U delu *Über den deutschen Styl* [O nemačkom stilu], Adelung (1787), npr. postoji poglavlje o oblicima obraćanja, gde se govori samo o obraćanju muškim osobama, tj. pronalazimo samo muške primere.

Rodni stereotipi mogu se naći na različitim mestima u još nekim gramatikama, npr. kod Bekera (Becker (1824: 56) koji, iako se ne slaže sa stavom da je gramatički rod neživih imenica povezan sa prirodnim rodom putem stereotipa, ipak povlači paralelu između aktivnih i pasivnih sufiksa za tvorbu reči i muškog

i ženskog roda, a da pri tom nije previše eksplicitan: „Razlika između aktivne i pasivne osobe se prvo vidi u oblicima *nastavnik*, *edukator* i *stažista*, *učenik*: u širem smislu ovo takođe uključuje razliku između muškog i ženskog roda”. Iz ovoga se vidi da je diskurs koji povezuje prirodni rod sa gramatičkim pojavama putem stereotipa redovan element diskursa u XIX veku.

Ova vrsta diskursa najdoslednije se koristi u gramatici Jakoba Grima iz 1831. (Grimm 1890). Poglavlje o rodu je veoma veliko (preko 50 strana), a počinje sa istim poređenjem koje je koristio i Beker, ali je paralelizam objašnjen i predstavljen kao fundamentalan: „Ova razlika toliko daleko seže u suštinu imenice i njenih oblika kao i razlika između aktivnih, pasivnih i povratnih glagola. Obe klasifikacije mogu da se porede na više od jednog načina; [...] aktiv se pokazuje kao muški rod, kao najbitniji i početni oblik, pasiv kao ženski rod, kao onaj koji nastaje od aktiva, a medijal kao srednji rod, kao mešavina ili kombinacija aktiva i pasiva, muških i ženskih oblika” (Grimm 1890: 307). U istom odeljku Grim takođe kaže da su tri roda na neki način tri jezika, jer muškarac kaže *pulcher sum* [lep sam], žena kaže *pulchra sum* [lepa sam] a dete kaže *pulchrum sum* [lepo sam]. Ovim putem odmah povezujemo poređenje između dve gramatičke kategorije – stanja i roda – putem metafore sa rodnim stereotipima i, nadalje, prirodnim rodom. Ovaj sistem metafora, kao i poređenje muškog roda sa aktivom, ženskog sa pasivom i srednjeg sa medijalom, dominira Grimovom gramatikom i pojavljuje se svuda gde se obrađuje tema roda. Grim uvodi mnogo stereotipa koji su često evaluativni i više rangira muški rod/muškarca naspram ženskog roda/žene. On, na primer, smatra da je muški rod „najživahniji, najjači i početni oblik”, što je, kako tvrdi, potvrđeno činjenicom da oblik muškog roda obično ima snažan, konsonantski završetak koji on naziva ‘strogi’, dok se oblik ženskog roda završava na ‘meko’ -a. Ako se oblik muškog roda i završava na vokal, on je kratak, dok oblici ženskog roda imaju duge vokale, što opet pokazuje otmenost muškog roda pošto su kratki vokali očigledno ‘stariji i plemenitiji’ od dugih vokala koji zavise od njih (Grimm 1890: 309). Grimov diskurs tipičan je za romantičare i ne ponavlja se u modernističkim, stoga, racionalnijim gramatikama kasnije (sa izuzetkom gramatika Duden iz 1935. i 1966, ali u vrlo skraćenom obliku). Ali Grimov način razmišljanja uticao je na generacije lingvista u razmišljanju o poreklu roda sve do kraja XX veka (Leiss 1994).

Period posle Grima manje je emotivan u gramatikografiji, ali je veoma emotivan ako se posmatraju stilistički priručnici, koji su postajali sve važniji na kraju veka i kasnije (npr. Bennewitz 1920; Engel 1918; Wustmann). Ovde se diskutuje o upotrebi pravog roda za označavanje žena, ali i brodova i drugih predmeta. Stilistički priručnici zastupaju stav da se imenice ženskog roda koriste za žene, a za muškarce ostavljaju imenice muškog roda (up. Doleschal 2002). Ovo

je interesantno pošto su se sedamdesetih godina XX veka žene morale boriti za povratak prava na upotrebu imenica ženskog roda. U vreme posle 1945. godine stav o odnosu gramatičkog i prirodnog roda radikalno se menjao i gramatike sad tvrde da je gramatički rod čisto formalna osobina imenica koja nema veze sa prirodnim rodnom ljudskih bića ili drugih živih bića, pri čemu se tvrdilo da postoje (1) imenice ženskog roda koje označavaju muškarce (npr. *die Waise* [siročće]), te (2) da su imenice muškog roda neutralne po rodu i da označavaju osobe, kao npr. „Nastavnik je osoba koja je kao svoje zanimanje izabrala podučavanje; *nastavnica* je u skladu sa tim savremeni oblik u ženskom rodu. Smatra se da je za ove dve varijante imenica muškog roda osnovna reč. U stvari ne misli se uvek na osobu muškog pola, već reč predstavlja (bez obzira na prirodni rod) samo subjekat u odnosu na predikat” (Brinkmann 1962: 19-20) Takođe je interesantno videti da se u drugoj polovini XX veka derivacija imenica ženskog roda sufiksom *-in*, koja se predstavljala kao potpuno produktivan proces u svim gramatikama do kraja XIX veka, a posebno u stilističkim priručnicima, vidi kao nešto teško ili ‘novo’ (cp. citat u tekstu iznad).

Tek od osamdesetih godina XX veka diskurs o rodu u nemačkim gramatikama (Eisenberg 1986; Hentschel; Weydt 1990) ponovo se oslobodio ideoloških stavova, istovremeno opisujući činjenice na adekvatniji način nego što su to radili gramatičari u XVI i XVII veku.

3. Zaključci

Lingvistička misao i lingvistički opis povezani su sa vremenom u kome su nastali i odražavaju savremene ideologije tako što uspostavljaju jezičke ideologije. Iako ovaj odnos nije deterministički, tj. postoje i druge mogućnosti, centralna dela obično odražavaju glavne tokove misli. Naročito je interesantno primetiti da promena u diskursu može da bude nagla, kao što smo primetili i za period XVIII veka i za period druge polovine XX veka, te nema potrebe da se upućuje na ranije stavove. Takođe smo videli da stepen ideologizacije gramatičkog diskursa može da varira u velikoj meri: dok su tokom renesanse i baroka, kao i tokom postmodernog vremena diskusije o rodu prilično neutralne, u prosvetiteljstvu, romantizmu i modernizmu tema roda bila je veoma ideologizovana.

LITERATURA

Doleschal, Ursula (2002). *Das generische Maskulinum im Deutschen*. Ein historischer Spaziergang durch die deutsche Grammatikschreibung von der Renaissance bis zur Postmoderne. *Linguistik online* 11/2.

- Jellinek, Max Hermann (1913-1914). *Geschichte der neuhochdeutschen Grammatik von den Anfängen bis auf Adelung* (Vol 1-2). Heidelberg : Winter.
- Laqueur, Thomas (1990). *Making Sex. Body and gender from the Greeks to Freud*. Cambridge, Mass. : Harvard Univ. Press.
- Laqueur, Thomas (1992). *Auf den Leib geschrieben*. Frankfurt/New York : Campus. (German translation of 1990)
- Leiss, Elisabeth (1994). Genus und Sexus. Kritische Anmerkungen zur Sexualisierung von Grammatik. *Linguistische Berichte* 152 : 281-300.
- Leiss, Elisabeth (2000). Gender in Old High German. In : *Gender in Grammar and Cognition* (Unterbeck, Barbara/Rissanen, Matti, eds.). Berlin/New York : Mouton de Gruyter, 237-258.
- Naumann, Bernd (1986). *Grammatik der deutschen Sprache zwischen 1781 und 1856. Die Kategorien der deutschen Grammatik in der Tradition von Johann Werner Meiner und Johann Christoph Adelung*. Berlin : Schmidt.
- Roessler, Paul (1997). *Die deutschen Grammatiken der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts in Österreich*. Frankfurt a. M. : Lang.
- Savić, Svenka (2009). *Rod i jezik*. Novi Sad : Ženske studije i istraživanja.
- Savić, Svenka (1995). Another Example of (Non)Visibility of Women in a Textbook. In : *Linguistics with a Human Face. A festschrift for Norman Denison* (Sornig, Karl, ed.). Graz : Grazer Linguistische Monographien 10: 359-370.
- Žepić, Stanko (1998). *Deutsche Grammatiken kroatischer Verfasser in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*. Frankfurt a. M. : Lang.

IZVORI

- Adelung, Johann Christoph (1782). *Umständliches Lehrgebäude der Deutschen Sprache zur Erläuterung der Deutschen Sprachlehre für Schulen*. 1. Bd. Leipzig : Breitkopf.
- Adelung, Johann Christoph (1787). *Über den deutschen Styl*. Berlin : Voß.
- Aichinger, Carl Friedrich (1754). *Versuch einer teutschen Sprachlehre*. Wien : Kraus. (reprint 1972 Hildesheim : Olms)
- Albertus, Laurentius (1573). *Teutsch Grammatick oder Sprachkunst*. Augsburg : Michael Manger. (=Müller-Fraureuth 1895)
- Basler, Otto (1935). *Der große Duden. Grammatik der deutschen Sprache; eine Anleitung zum Verständnis des Aufbaus unserer Muttersprache*. Leipzig : Bibliographisches Institut.
- Becker, Karl Ferdinand (1824). *Die deutsche Wortbildung oder die organische Entwicklung der Sprache in der Ableitung*. Frankfurt a.M. : Hermann.

- Becker, Karl Ferdinand (1836). *Ausführliche deutsche Grammatik als Kommentar der Schulgrammatik*. Frankfurt a.M. : Hermann.
- Behaghel, Otto (⁸1930 [¹1886]). *Die deutsche Sprache*. Leipzig : Freytag.
- Bennewitz, A. (1920). *Die Schwierigkeiten unserer Muttersprache*. Leipzig : G. Gloeckner.
- Blatz, Friedrich (1900). *Neuhochdeutsche Grammatik mit Berücksichtigung der historischen Entwicklung der Deutschen Sprache*. 3. völlig neu bearbeitete Auflage in 2 Bänden. Karlsruhe : Lang.
- Bödiker, Johannes (1698). *Grund-Sätze der Teutschen Sprache*. Berlin : Meyers Erben u. Zimmermann.
- Braun, Heinrich (1765). *Anleitung zur deutschen Sprachkunst, zum Gebrauche der Schulen in den Churlanden zu Baiern*. München : Ott.
- Brinkmann, Hennig (¹1962, ²1971). *Die deutsche Sprache. Gestalt und Leistung*. Bd. 1. Düsseldorf : Schwann.
- Clajus, Johannes (1578). *Grammatica germanicae linguae ex optimis quibusque autoribus collecta*. Leipzig. (=Weidling 1894)
- Drosdowski, Günther et al. (1984). *Duden-Grammatik*. Mannheim : Duden Verlag.
- Drosdowski, Günther et al. (1995). *Duden-Grammatik*. Mannheim : Duden-Verlag.
- Duden Grammatik (1935) (= Basler 1935)
- Duden Grammatik (²1966) (=Grebe et al. 1966)
- Duden Grammatik (³1973) (=Grebe et al. 1973)
- Duden Grammatik (⁴1984) (=Drosdowski et al. 1984).
- Duden Grammatik (⁵1995) (=Drosdowski et al. 1995).
- Duden Grammatik (⁶1998) (=Eisenberg et al. 1998).
- Eichler, Wolfgang/Bünting, Karl-Dieter (1976). *Deutsche Grammatik. Form, Leistung und Gebrauch der Gegenwartssprache*. Kronberg/Ts. : Athenäum.
- Eisenberg, Peter (1986). *Grundriß einer deutschen Grammatik*. Stuttgart : Metzler.
- Eisenberg, Peter (1998). *Grundriß der deutschen Grammatik*. Bd. 1. Das Wort. Stuttgart : Metzler.
- Eisenberg, Peter (1999). *Grundriß der deutschen Grammatik*. Bd. 2. Der Satz. Stuttgart : Metzler.
- Eisenberg, Peter et al. (1998). *Duden-Grammatik*. Mannheim : Duden-Verlag.
- Engel, Eduard (1918). *Gutes Deutsch. Ein Führer durch Falsch und Richtig*. Leipzig : Hesse und Becker.
- Engel, Ulrich (1988). *Deutsche Grammatik*. Heidelberg : Groos.

- Engelien, August (⁵1902 [¹1867]). *Grammatik der neuhochdeutschen Sprache*. Berlin. [Reprint 1972, Hildesheim : Olms]
- Erben, Johannes (⁸1965 [¹1958]). *Abriß der deutschen Sprache*. Berlin : Akademie-Verlag.
- Erben, Johannes (1972). *Deutsche Grammatik. Ein Abriß*. München : Hueber.
- Fleischer, Wolfgang et al. (Hg.) (1983). *Kleine Enzyklopädie. Deutsche Sprache*. Leipzig : Bibliographisches Institut.
- Gottsched, Johann Christoph (²1749). *Grundlegung einer deutschen Sprachkunst*. Leipzig : Breitkopf.
- Gottsched, Johann Christoph (1762). *Vollständigere und Neuerläuterte Deutsche Sprachkunst*. Leipzig : Breitkopf. (=Mitchell 1978)
- Grebe, Paul et al. (1966). *Duden-Grammatik. Mannheim* : Duden-Verlag.
- Grebe, Paul et al. (1973). *Duden-Grammatik. Mannheim* : Duden-Verlag.
- Grimm, Jacob (1890 [1831]). *Deutsche Grammatik*. Dritter Theil. Neuer vermehrter Abdruck besorgt durch Gustav Roethe und Edward Schroeder. Berlin : Dümmler.
- Grimm, Jacob (1898 [1837]). *Deutsche Grammatik*. Vierter Theil. Neuer vermehrter Abdruck besorgt durch Gustav Roethe und Edward Schroeder. Berlin : Dümmler.
- Gueintz, Christian (1641). *Deutsche Sprachlehre*. Entwurf. Cöthen [reprint 1978, Hildesheim : Olms]
- Heidolph, Karl-Erich et al. (1981). *Grundzüge einer deutschen Grammatik*. Berlin : Akademie-Verlag.
- Hentschel, Elke/Weydt, Harald (1990). *Handbuch der deutschen Grammatik*. Berlin : de Gruyter.
- Heynatz, Johann Friedrich (1774). *Briefe die deutsche Sprache betreffend*. Berlin : Mylius.
- Heynatz, Johann Friedrich (1770). *Deutsche Sprachlehre zum Gebrauch der Schulen*. Berlin : Mylius.
- Jung, Walter (1966). *Grammatik der deutschen Sprache*. Leipzig : Bibliographisches Institut.
- Meiner, Johann Werner (1781). *Versuche einer an der menschlichen Sprache abgebildeten Vernunftlehre oder Philosophische und allgemeine Sprachlehre*. Leipzig : Breitkopf.
- Mitchell, P.M. (1978). *Johann Christoph Gottsched. Ausgewählte Werke. Achter Band. Deutsche Sprachkunst* bearbeitet von Herbert Penzl. Berlin : de Gruyter.
- Müller-Fraureuth, Carl (1895). *Die deutsche Grammatik des Laurentius Albertus*. Straßburg : Trübner.

- Oelinger, Albertus (1574). *Underricht der Hoch Teutschen Spraach* : Grammatica. Straßburg. [reprint1975, Hildesheim : Olms]
- Paul, Hermann (1916-1920). *Deutsche Grammatik*. 5 Bde. Halle a.S. : Niemeyer.
- Ritter, Stephan (1616). *Grammatica germanica nova*. Marburg.
- Schottel, Justus Georg (1663). *Ausführliche Arbeit von der teutschen Hauptsprache*. Braunschweig : Zilliger.
- Stieler, Kaspar von (1691). *Der teutschen Sprache Stammbaum und Fortwachs oder teutscher Sprachschatz*. Nürnberg : Hofmann.
- Sütterlin, Ludwig (1900). *Die deutsche Sprache der Gegenwart*. Leipzig : Voigtländer.
- Sütterlin, Ludwig (1924). *Neuhochdeutsche Grammatik mit besonderer Berücksichtigung der neuhochdeutschen Mundarten*. 1. Hälfte. München : Beck.
- Weidling, Friedrich (Hg.) (1894). *Die deutsche Grammatik des Johannes Clajus nach dem ältesten Druck von 1578 mit den Varianten der übrigen Ausgaben*. Straßburg : Trübner.
- Weinrich, Harald (1993). *Textgrammatik der deutschen Sprache*. Mannheim : Duden-Verlag.
- Wilmanns, Wilhelm. (1899). *Deutsche Grammatik. Gotisch, Alt-, Mittel- und Neuhochdeutsch. II. Abteilung : Wortbildung*. Straßburg : Trübner.
- Wilmanns, Wilhelm. (1909). *Deutsche Grammatik. Gotisch, Alt-, Mittel- und Neuhochdeutsch. III. Abteilung : Flexion*. 2. Hälfte : Nomen und Pronomen. Straßburg : Trübner.
- Wustmann, Gustav (⁴1908). *Allerhand Sprachdummheiten*. Leipzig : Grunow.
- Wustmann, Gustav (⁷1917). *Allerhand Sprachdummheiten*. Straßburg : Trübner.
- Wustmann, Gustav (¹¹1943). *Allerhand Sprachdummheiten* von Werner Schulze. Berlin : de Gruyter.
- Wustmann, Gustav (¹⁴1966). *Allerhand Sprachdummheiten* von Werner Schulze. Berlin : de Gruyter.
- Zifonun, Gisela et al. (1997). *Grammatik der deutschen Sprache*. Bd. 1. Berlin : IDS.

Ursula Doleschal

GENDER, GRAMMAR AND DISCOURSE:
the case of german

Summary

In this article we are trying to show how the discourse about grammatical and natural gender has changed over time, starting with grammars from the 16th and 17th centuries, where we find a neutral and symmetric presentation of the genders, through the 18th and 19th centuries, when this discourse radically changes, up to the end of the 20th century, where we again reach a neutral presentation which is less symmetrical, though.

We can note that the linguistic thought and linguistic description is bound to its time and reflects contemporary ideologies by setting up language ideologies. And although this relationship is not a deterministic one, i.e., other positions are also possible, the mainstream usually reflects the mainstream currents of thought. It is especially interesting to note that the change in discourse may be abrupt, as we have noticed both in the 18th and the second half of the 20th century, and there is no need to refer to earlier views. What we have also seen is that the degree of ideologization of grammatical discourse can vary greatly: Whereas during the Renaissance and Baroque as well as during the post-modern period we find rather neutral discussions of gender, the period of enlightenment, romanticism and modernism are periods where the topic of 'gender' was highly ideologized.

Key words: grammatical gender, natural gender, German, grammar, discourse

DRUŠTVO, KULTURA I DISKURS

Tove Skutnab-Kangas

NOVI OSVRT NA OSNOVE INSTITUCIONALIZOVANIH JEZIČKIH PRAVA¹

Sažetak. Članak se bavi nekim osnovnim pitanjima u vezi sa institucionalizovanim jezičkim pravima (IJP) i razlikama unutar njih, kao i razlikama između opštih jezičkih prava (OJP) i IJP, negativnim i pozitivnim pravima, kolektivnim i individualnim pravima, nosiocima obaveza i nosiocima IJP, i lingvističkim genocidom u obrazovanju. U radu se takođe prikazuju i neki od instrumenata osnovnih ljudskih prava (LJP) koji sadrže neka IJP. Današnje asimilirajuće obrazovanje manjina, na datim teritorijama autohtonih naroda i plemenskih zajednica koje se odvija preko dominantnog jezika krši kako ljudsko pravo na obrazovanje tako i IJP; ono je, pored toga, organizovano u suprotnosti sa čvrstim naučnim dokazima. Na osnovu toga može se zaključiti da je pred nama još veoma dug put.

Ključne reči: Svenka Savić, institucionalizovana jezička prava, (opšta) jezička prava, obrazovanje manjina, autohtoni narodi, plemenske zajednice, manjine, maternji jezici, lingvistički genocid, jezička politika

Uvod: šta su institucionalizovana ljudska prava?

Potraživši svoju staru prijateljicu Svenku Savić na Guglu, nailazim na poznate teme od kojih su nam mnoge zajedničke ('prava Roma', 'rodne studije', 'višejezičnost', itd.). Pročitavši ponovo njen članak „Od višejezične ka jednojezičnoj Vojvodini: slučaj Roma” (1993), setila sam se jedne stare fotografije na kojoj smo ispred Univerziteta u Novom Sadu, čije ime je u to vreme bilo na nekoliko jezika – i Svenkine neprekidne borbe, akademske i praktične, protiv ideologija i stavova koji su kasnije isključili govornike manjinskih jezika unutar i izvan akademskih krugova. Ovaj članak je skromno priznanje dragoj prijateljici i cenjenoj kolegici s kojom imam toliko toga zajedničkog, uključujući i neprekidnu borbu za institucionalizaciju jezičkih prava.

Da je pretraživač Gugl postojao pre nekih 30 godina, pretraživanje pojma 'Linguistic human rights' (na engleskom jeziku) dalo bi, verovatno, najviše desetak odrednica, ako i toliko (a pre nekih 40 godina, kada smo se Svenka i ja upo-

¹Preveo Krištof Bodrič.

Tove Skutnab-Kangas upotrebljava termine *linguistic human rights* i *language rights*; s obzirom na značenjski opseg prideva *lingvistički* i *jezički* u srpskom jeziku, prvi termin je, na predlog Tvrтка Prčića, preveden kao *institucionalizovana jezička prava*, a drugi (*opšta*) *jezička prava* (prim. ured.).

znale, nijednu). Danas (u februaru 2010. godine) postoji oko 4.660.000 odrednica. Čak se i u Gugl Skolaru² može pronaći nekih 400.000 odrednica. Izgleda da je ova ideja bliska mnogim ljudima. Razlozi za to su, naravno, različiti. Stručnjaci za jezik, usmereni na primenjenolingvistička ili neka druga lingvistička istraživanja, samo su jedna od grupa koja radi na ovim pravima, a njihovi motivi i polja istraživanja su izuzetno raznoliki.

Pitanja jezičkih prava dobila su na važnosti tokom poslednje decenije, i često se postavljaju u kontekstu opštijih ljudskih prava. Razni su putevi koji su doveli lingviste do ove oblasti – ugroženost, očuvanje i obnavljanje jezika; jezičko planiranje; forenzička lingvistika; dvojezično obrazovanje i druge teme vezane za školstvo; praktična istraživanja urbanih jezičkih manjina; rad sa narodima autohtonim na datoj teritoriji, uključujući i pravo vlasništva nad zemljištem; pitanja izbeglica i azilanata, i još mnogo toga.³

Prethodni citat koristi izraz ‘jezička prava’. Čini se da mnogi istraživači ravnopravno koriste tri izraza kao što pokazuje citat iz Vikipedijinog članka o ‘lingvističkim ljudskim pravima’⁴:

Institucionalizovana jezička prava (ili *jezička prava* ili *jezička ljudska prava*) ljudska su i građanska prava koja se tiču individualnog i kolektivnog prava na izbor jednog ili više jezika za komunikaciju u privatnom ili javnom okruženju, bez obzira na etničku ili nacionalnu pripadnost, kao i na broj govornika određenog jezika na datoj teritoriji. Institucionalizovana jezička prava uključuju prava na zakonske, administrativne i pravosudne postupke, obrazovanje i medije na jeziku koji je razumljiv dotičnim osobama i odabran njihovom slobodnom voljom. Ona su način da se suprotstavi nasilnoj kulturnoj asimilaciji i jezičkom imperijalizmu, naročito u kontekstu zaštite manjina i naroda autohtonih na datoj teritoriji. Institucionalizovana jezička prava posmatraju se po međunarodnom zakonu uglavnom u širem kontekstu kulturnih i obrazovnih prava.

Institucionalizovana ili *opšta jezička prava* su sva prava u vezi sa učenjem i upotrebom jezika. Ova dva izraza uglavnom se koriste kao sinonimi. Neki istraživači smatraju da su institucionalizovana jezička prava nešto širi pojam od jezičkih prava. U tom slučaju oni često raspravljaju o pravima ne samo na različite jezike nego i na varijetete *unutar* pojma ‘jezik’, npr. regionalne, rodne ili klasne varijetete. O jezičkim pravima raspravlja se već vekovima: prvi multilateralne sporazumi su iz 80-ih godina XIX veka. Mnogi sporazumi o ljudskim pravima

² Gugl Skolar [*Google Scholar*] je internetski pretraživač za naučnu literaturu. (prim. prev.)

³ Sa veb-stranice profesora Pitera Patrika <http://privatewww.essex.ac.uk/~patrickp/lhr/linguistichumanrights.htm>

⁴ http://en.wikipedia.org/wiki/Linguistic_human_rights

formulisani su u Ligi naroda posle Prvog svetskog rata. (Capotorti 1979; May 2001; Skutnabb-Kangas 2000; Skutnabb-Kangas – Phillipson 1994; Thornberry 1997; De Varennes 1996). Važeća ljudska prava formulisana su posle Drugog svetskog rata.

Međutim, samo neka od opštih jezičkih prava su institucionalizovana – to su ona prava u vezi sa jezikom koja su toliko osnovna da svako ljudsko biće ima pravo na njih samim tim što je ljudsko biće. Ona su neophodna za zadovoljenje osnovnih ljudskih potreba koje su, kao i hrana i krov nad glavom, nužne za dostojanstven život. Drugo, ona su toliko osnovna, toliko fundamentalna da nijedna država (pojedinaac ili grupa) ne sme da ih prekrši. Institucionalizovana jezička prava su kombinacija nekih jezičkih prava i ljudskih prava. Prva knjiga koja se u potpunosti bavi institucionalizovanim jezičkim pravima objavljena je pre manje od dve decenije (Skutnabb-Kangas – Phillipson 1994), a još uvek se raspravlja o tome šta sve ona obuhvataju. Postoje mnoga jezička prava koja nisu institucionalizovana. Bilo bi, na primer, lepo kada bi čak i u građanskim parnicama svako mogao da ima sudiju i svedoke koji govore jezikom te osobe, bez obzira na broj govornika tog jezika, kao i onih koji znaju jezik gluvonemih. Danas su uglavnom krivični postupci ti u kojim pojedinac ima institucionalizovano jezičko pravo da mu se optužnica protiv njega saopšti na jeziku koji razume, što znači da ne mora biti na maternjem jeziku. U svim ostalim pravosudnim situacijama ljudi mogu, ali i ne moraju, imati neko *jezičko* pravo, u zavisnosti od države i jezika; u najboljem slučaju se koriste prevodioci koje plaća država.

Negativna i pozitivna prava

Neka osnovna prava zabranjuju diskriminaciju na osnovu jezika (negativna prava); druga prava obezbeđuju jednak tretman jezika, pojedinaca i jezičkih grupa (pozitivna prava). Većina institucionalizovanih jezičkih ljudskih prava (IJLJP) su negativna prava. Maks van der Stul (Van der Stoel 1999: 8) definisao je negativna prava kao „pravo na nediskriminaciju i uživanje ljudskih prava”, dok pozitivna prava imaju veze sa „pravom na održavanje i razvijanje identiteta kroz vršenje posebnih i jedinstvenih aspekata njihovog manjinskog života – uglavnom kulture, religije i jezika”. Negativna prava moraju, kako kaže,

da obezbede manjinama sve ostale zaštite bez obzira na njihov etnički, nacionalni ili verski status; one stoga uživaju čitav niz institucionalizovanih jezičkih prava koja uživaju svi pojedinci u toj državi, prava kao što su: pravo slobode izražavanja, pravo da im se u krivičnom postupku optužnica protiv njih saopšti na jeziku koji razumeju, ako treba pomoću prevodioca koji treba da se obezbedi besplatno (Van der Stoel 1999: 8).

Pozitivna prava su ona

koja obuhvataju sve važeće obaveze, osim nediskriminacije [...] i uključuju niz prava koja se odnose na manjine isključivo na osnovu njihovog manjinskog statusa, kao što je pravo na upotrebu vlastitog jezika, što je neophodno pošto bi jedna od posledice norme, zasnovane samo na nediskriminaciji, moglo biti prisiljavanje manjina da se koriste jezikom većine, čime bi im zapravo bilo uskraćeno pravo na identitet (ibid.).

Negativna prava (instrumentalna prava) nisu dovoljna da bi autohtoni narodi ili manjine mogli da se umnožavaju kao narod ili manjina što može dovesti do prisilne asimilacije. Po nekim tumačenjima, samo pozitivna prava (koja se mogu nazvati afektivnim pravima) su prava IJLJP.

Ko ili šta može da ima jezička prava? Jezici, pojedinci i zajednice

Jezici sami po sebi mogu imati pravo na upotrebu, razvoj i održavanje. Evropska povelja o regionalnim i manjinskim *jezicima* Saveta Evrope daje prava jezicima a ne govornicima datih jezika, tj. radi se o jezičkim pravima (JP) a ne o IJLJP.⁵

Mnogi instrumenti LJP, a naročito prvi koji su se pojavili nakon Drugog svetskog rata, bave se pravima *pojedinaca* (npr. Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima Ujedinjenih nacija, Konvencija o pravima deteta UN iz 1989)⁶. Neka od ovih prava su JP, a neka su možda IJLJP. *Pojedinac* koji pripada određenoj grupi ili koji poseduje određene osobine u datoj državi može, na primer, da ima pravo da koristi svoj *maternji jezik* u raznim kontekstima, npr. u komunikaciji sa vlastima, lokalnim, regionalnim ili državnim, u usmenoj ili pismenoj formi, jezikom gluvoonemih ili na sve ove načine. Međutim, to ne mora da znači da su vlasti obavezne da odgovore na istom jeziku.

Maternji jezik je u zakonske svrhe strogo definisan kao prvi jezik koji je osoba naučila i koji još uvek govori i sa kojim se poistovećuje. U mnogim slučajevima pored poistovećivanja zahteva se i određeni stepen jezičke kompetencije i/ili upotreba datog jezika; u nekim (retkim) slučajevima je poistovećivanje sa jezikom dovoljno. Da bi autohtoni narodi čiji su preci prisilno asimilirani imali šansu da povrate ili ožive svoj jezik, potrebna je definicija po kojoj je neophodna samo identifikacija, bez zahteva za kompetencijom i upotrebom. Obrazovna IJLJP, a naročito pravo na višejezično obrazovanje zasnovano na maternjem jeziku,

⁵ Osnovni instrumenti ljudskih prava mogu se naći na veb-stranici Kancelarije komesara Ujedinjenih nacija za ljudska prava, <http://www2.ohchr.org/english/law/>.

⁶ Tekst Konvencije dostupan je adresi: <http://www2.ohchr.org/english/law/crc.htm>.

najvažnija su IJLJP (Skutnabb-Kangas 2000; Skutnabb-Kangas 2009; Heugh – Skutnabb-Kangas 2010).

Pojedinci mogu imati prava i u vezi sa *drugim jezicima* koji im nisu maternji/prvi jezik. Uglavnom se ova prava odnose na dominantni/sluzbeni/državni jezik u državi. Neki ljudi su takođe počeli da zahtevaju da se i pristup nekom svetskom jeziku, u većini slučajeva engleskom, smatra jezičkim pravom.

S druge strane, *zajednice* ljudi (pojedinci, grupe, narodi, organizacije ili države) mogu da imaju pravo da koriste, razvijaju i održavaju jezike, ili obaveze da omoguće njihovu upotrebu, razvoj i održavanje. A *Okvirna konvencija za zaštitu nacionalnih manjina* Saveta Evrope prava daje (nacionalnim) manjinama, tj. grupama. Kada država i potpiše (obeća da će započeti postupak koji joj omogućava da ih zvanično potvrdi) i zvanično potvrdi neki od ovih instrumenata ljudskih prava (i izmeni svoje zakone i propise i osmisli procese koji joj omogućuju da ispuni obaveze koje je prihvatila), oni postaju zakonska obaveza za tu državu. Države su obično obavezne da podnose izveštaje u određenim vremenskim intervalima o tome šta su uradile da bi garantovale ta prava, a redovno postoji i neko nadzorno telo koje pregleda izveštaje i državi daje povratne informacije i smernice. Skup propisa o ljudskim pravima Lige naroda između dva „svetska” rata je sadržavao mnoga *kolektivna* prava; u principu većina prava manjina treba da budu kolektivna prava (Thornberry – Gibbons 1997). U pravilniku Ujedinjenih nacija nakon 1945. godine, tvrdilo se da kolektivna prava nisu potrebna pošto je svaka osoba zaštićena kao pojedinac, individualnim pravima. Zajednice poput „manjina” su smatrane od strane mnogih pregovarača (npr. pregovarača SAD za ljudska prava Elenor Ruzvelt) za ‘evropski problem’, što znači da se nisu smatrale opštim problemom. *Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda*⁷ Saveta Evrope iz 1950. godine, *Afrička povelja o pravima čoveka i naroda*⁸ iz 1981. i *Američka konvencija o ljudskim pravima*⁹ iz 1969. – regionalna su prava. Univerzalna kolektivna prava raznih grupa ponovo su se pojavila tek kasnije i samo mali broj je povezan sa jezikom. U donekle uprošćenoj verziji, zapadne zemlje su se uglavnom suprotstavljale kolektivnim pravima, a afričke zemlje su velik broj podržale, dok su azijske zemlje bile toliko podeljene da su predstavljale jednu od najozbiljnijih prepreka usvajanju instrumenata regionalnih ljudskih prava u Aziji. Neki od najnovijih univerzalnih instrumenata uključuju jezička prava. Dva veoma bitna instrumenta novijeg datuma su *Deklaracija Ujedinjenih nacija o pravima autohtonih naroda*¹⁰ i *Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima osoba*

⁷ <http://conventions.coe.int/treaty/EN/Treaties/html/005.htm>

⁸ www.achpr.org/

⁹ www.wcl.american.edu/pub/humright/digest/index.html

¹⁰ UNDRIP, 61/295, 2007, <http://www.un.org/esa/socdev/unpfi/en/drip.html>

sa invaliditetom¹¹. Ova druga sadrži mnogo članova u kojima se pominje jezik, a naročito je važna za osobe oštećenog sluha. U prvoj, članovi 13 i 14 imaju nekoliko formulacija IJLJP; deklaracija, međutim, nije zakonski obavezujuća za države:

Član 13

1. Autohtoni narodi imaju pravo da ožive, koriste i prenose budućim generacijama svoje istorije, jezike, usmena predanja, filozofije, pisma i književnosti, kao i da daju svoja imena zajednicama, mestima i osobama ili da zadrže postojeća.
2. Države su obavezne da preduzmu delotvorne mere da bi obezbedile zaštitu ovog prava i takođe da se postaraju da autohtoni narodi mogu da razumeju i da drugi njih razumeju u političkim, pravnim i administrativnim postupcima, uz pomoć prevodioca, tamo gde je to potrebno, ili drugim prikladnim sredstvima.

Član 14

1. Autohtoni narodi imaju pravo da uspostave kontrolu nad svojim obrazovnim sistemima i institucijama koji pružaju obrazovanje na njihovim jezicima, na način koji je u skladu sa njihovim kulturnim metodama podučavanja i učenja.
2. Pojedinci koji pripadaju autohtonim narodima, a naročito deca, imaju pravo na sve stepene i oblike obrazovanja u datoj državi bez diskriminacije.
3. Države su obavezne da zajedno sa autohtonim narodima preduzmu delotvorne mere kako bi pojedinci, a naročito deca, uključujući i one koji žive van svojih zajednica, imali pristup, kad god je to moguće, obrazovanju u okviru svoje kulture i na svom jeziku.

Neki važni instrumenti povezani sa jezikom pokušavaju da kombinuju individualna i kolektivna prava, koristeći izraze kao što su 'osobe koje pripadaju manjini' i sl. To je ono što se, na primer, koristi u članu 27 *Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima Ujedinjenih nacija*. Član 27 je još uvek najdalekosežniji član među (zakonski obavezujućim) zakonima o ljudskim pravima koji regulišu IJLJP:

U državama u kojima postoje etničke, verske ili jezičke manjine, osobama koje pripadaju takvim manjinama ne sme se uskratiti pravo da u zajednici sa ostalim članovima svoje grupe neguju svoju kulturu, da se izjašnjavaju kao pripadnici svoje vere i da budu aktivni učesnici u njoj ili da koriste svoj jezik.

Član 30 u *Konvenciji o pravima deteta UN* (kao što je gore navedeno) skoro je istovetan, osim što je dodato 'ili autohtonim narodima', i koristi 'on ili ona' – autohtoni narodi i žene su postali subjekti u međunarodnom zakonu.

¹¹ (2007) <http://www.un.org/disabilities/convention/conventionfull.shtml>

Mnoge međunarodne organizacije i većina država imaju jezičku politiku koja navodi službene jezike organizacije ili države, što podrazumeva i JP naroda, grupa i država koje imaju veze sa datim entitetom i funkcionišu unutar njega. Ujedinjene nacije imaju šest službenih jezika, a Savet Evrope samo dva. Evropska unija je višestruko povećala broj svojih službenih jezika, tako da sada, nakon poslednjeg proširenja Unije 2010. godine, ima 25 službenih jezika; svi službeni dokumenti treba da budu dostupni na svim ovim jezicima. Mnoge organizacije takođe imaju radne jezike; ali njihov broj je ograničen. Neke države imaju jedan službeni (ili državni) jezik; većina ih ima dva ili više.

Pored toga, mnoge države u svojim ustavima navode jedan ili više nacionalnih, dodatnih ili povezanih, kao i jezika nacionalnog nasleđa; u većini slučajeva govornici ovih jezika imaju manje prava od govornika zvaničnog jezika (De Varennes 1996). Većina država je odredila neku vrstu zaštite za jezičke manjine, sa samo negativnim ili i pozitivnim pravima. Neke države koje imaju jezičke manjine poriču tu činjenicu (npr. Turska); zbog toga je definicija manjine bitna. Ne postoji pravna definicija manjine u međunarodnom zakonu, uprkos tome što se o tom pitanju vode mnoge rasprave (Andrýsek 1989; Capotorti 1979). Naime, većina definicija veoma su slične i nalikuju definiciji koja sledi (Skutnabb-Kangas i Phillipson 1994: 107f 2):

Grupa koja je brojčano manja od ostatka stanovništva države, i čiji članovi imaju etničke, verske ili jezičke odlike koje se razlikuju od ostatka stanovništva, i koja je vođena željom, makar i posredno, za očuvanjem svoje kulture, tradicije, vere ili jezika.

Bilo koja grupa koja potpada pod ovu definiciju mora se tretirati kao etnička, verska ili jezička manjina.

Pripadnost manjini je stvar ličnog izbora.

Ako grupa tvrdi da je nacionalna manjina, i ako pojedinac tvrdi da pripada toj nacionalnoj manjini, država može tvrditi da takva nacionalna jezička manjina ne postoji i onda dolazi do sukob. Država može da odbije da manjinskoj grupi ili pojedincu dâ prava koja daje ili može da dâ nacionalnim manjinama. Stoga, u mnogim definicijama manjina, prava manjina zavise od toga da li država uopšte prihvata postojanje neke manjine. Po mojoj definiciji manjine (kao što je dole navedeno), status manjine NE zavisi od prihvatanja države, nego se može potvrditi objektivno (što spada pod ovu definiciju) ili subjektivno (što je stvar ličnog izbora), ili na oba načina. Ovo tumačenje je potvrdio Komitet za ljudska prava UN 1994. godine. Oni su ponovo protumačili član 27 (6. aprila 1994).¹² Komitet za ljudska prava

¹² UN Doc. CCPR/C/21/Rev.1/Add.5, 1994, <http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/0/fb7fb12c2fb8bb21c12563ed004df111?Opendocument>

UN smatra da ovaj član (a) štiti sve pojedince na teritoriji države ili pod njenom nadležnošću (tj. i iseljenike i izbeglice), bez obzira na to da li pripadaju manjinama navedenim u članu ili ne; (b) navodi da postojanje neke manjine ne zavisi od odluke države, ali da treba da se utvrdi na osnovu objektivnih kriterijuma; (c) priznaje postojanje 'prava'; i (d) nameće državama pozitivne obaveze.

U slučaju osoba oštećenog sluha to znači da ih razne države moraju u najmanju ruku smatrati (jezičkom) manjinom, zaštićenom članom 27. Novo tumačenje znači da manjine, uključujući i gluve, treba da imaju i pozitivna jezička prava a ne samo negativno pravo zaštite od diskriminacije.

Brojnost je takođe važna. Grupa mora da ima određen broj pripadnika da bi imala jezička prava. Često zavisi od broja pojedinaca u entitetu koji se razmatra (država, oblast, region, opština, itd.) to da li pojedinci (govornici ili korisnici jezika gluvonemih) koji pripadaju toj grupi imaju bilo kakva JP, a da ne spominjemo IJLJP. Dva najvažnija evropska dokumenta o JP koriste brojnost grupe kao kriterijum, ali broj ni na koji način ne definišu. Evropska povelja i Okvirna konvencija koriste formulacije kao što su „u velikom broju” ili „učenici koji se za to izjašnjavaju u broju koji se smatra dovoljnim” ili „ako to broj korisnika regionalnog ili manjinskog jezika opravdava”. Svakako je potrebno ograničiti brojnost grupe radi prilagođavanja raznim kontekstima, a takođe i iz ekonomskih razloga; države koje nisu voljne da priznaju manjinu mogu da koriste nedostatak, po njima, 'dovoljnog' broja da bi ozakonili nedostatak političke volje.

Jezički genocid i obrazovna IJLJP

Čini se da mnogi stručnjaci iz oblasti političkih nauka misle da država treba samo velikim nacionalnim manjinama da promoviše jezik, tj. da samo one treba da imaju pozitivna prava, dok male nacionalne manjine i mali autohtoni narodi, a naročito doseljeničke manjine, ne mogu da očekuju više od negativnih prava zasnovanih na toleranciji. S druge strane, tolerancija i nediskriminacija, shvaćene u liberalnom kontekstu (država ne sme da se meša u osobenosti neke grupe kao što je vera), ne funkcionišu u odnosu na jezik. Država mora da odabere *neki* jezik ili jezike kao jezik(e) administracije, pravosuđa, obrazovanja i eventualno medija, itd., što, svakako, stavlja neke jezike u povlašćen položaj (Rubio-Marín 2003).

Pozitivna *prava usmerena ka promociji* neophodna su, stoga, za pravu integraciju jezičkih manjina i autohtonih naroda. Negativna prava usmerena ka toleranciji nisu dovoljna i često vode ka prisilnoj asimilaciji ili čak jezičkom genocidu prema dvema definicijama genocida u Međunarodnoj konvenciji o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida UN (E793, 1948; 78 U.N.T.S. 277; stupila na snagu 12. januara 1951. godine).¹³ Konvencija sadrži pet definicija genocida.

¹³ Tekst je u celini dostupan na: <http://www1.umn.edu/humanrts/instree/x1cpcpg.htm>

Tri se odnose na fizičko ili biološko ubijanje, a u preostale dve može se svrstati većina današnjih (i ranijih) obrazovnih sistema za autohtone narode i manjine:

Član II(e): *nasilno prebacivanje dece pripadnika grupe u drugu grupu*

Član II(b): *izazivanje ozbiljnih telesnih povreda i mentalne štete kod pripadnika grupe* (istaknuto)

Većina govornika jezika sa velikim brojem govornika u državama koje nisu kolonizovane verovatno nije svesna povlastica koje uživaju, kada mogu da steknu obrazovanje na jeziku koji poznaju i razumeju, i imaju učitelje sa kojim i oni i njihovi roditelji mogu lako komunicirati. Ali za skoro sve autohtone i plemenske narode na svetu, kao i mnoge manjine, i za većinu dece u bivšim kolonijama Afrike i Azije (bez obzira na njihov manjinski ili većinski status), ovo je san za koji su se borili i još uvek se bore. Oni su uglavnom prisiljeni da prihvate obrazovanje (ako uopšte mogu da pohađaju školu) na stranom dominantnom jeziku, oni, zapravo, nemaju pristup obrazovanju zbog pogrešnog medijuma obrazovanja (Tomaševski 2003; Magga 2005; Skutnabb-Kangas – Dunbar 2010). Interesantno je da spor oko medijuma više nema veze sa naučnim dokazima. Može se reći da svi čvrsti naučni dokazi ukazuju na to da:

- podučavanje dece iz zajednica autohtonih i plemenskih naroda i etničkih i jezičkih manjina pomoću medijuma stranog dominantnog jezika može da ima, što je često i slučaj, negativan uticaj na jezičku i kognitivnu kompetenciju, uspeh u školi, samopouzdanje i razvoj identiteta, a kasnije i na izbora radnih mesta (Panda – Mohanty 2009; Skutnabb-Kangas 2000; Skutnabb-Kangas – Dunbar 2010);
- podučavanje dece iz zajednica autohtonih i plemenskih naroda i etničkih i jezičkih manjina uglavnom kroz medijum njihovog maternjeg jezika u trajanju od najmanje 6-8 godina, a po mogućstvu i duže, uz dobro podučavanje dominantnom jeziku kao drugom ili stranom, i eventualno još jednom ili većem broju stranih, uglavnom „svetskih”, jezika može dovesti do visokog nivoa dvo/višejezičnosti i pozitivnih posledica na spomenute faktore (Cummins 1989, 2000; Thomas – Collier 2002; Heugh – Skutnabb-Kangas 2010). Sve manji broj postojećih kontraargumenta političke je, a ne naučne prirode.

Po mišljenju dobitnika Nobelove nagrade, Amartije Sena (Sen 1985), siromaštvo nije povezano samo sa ekonomskim uslovima i rastom; razvijanje ljudskih sposobnosti u suštini je više povezano sa siromaštvom i osnovni je cilj razvoja. Obrazovanje dece pripadnika autohtonih naroda kroz medijum dominantnog jezika često ograničava razvoj sposobnosti te dece (Misra – Mohanty 2000; Mohanty 2000). Ono stoga potpomaže siromaštvo i može izazvati ozbiljnu mentalnu štetu jer se deca prebacuju u drugu jezičku grupu pomoću prisilne promene jezika (za literaturu i argumente v. Magga 2005; Skutnabb-Kangas – Dunbar 2010). Uče-

nicima koji pripadaju autohtonim i manjinskim narodima (i njihovim roditeljima i zajednicama) potrebna su IJLJP kao jedna od neophodnih (ali ne i dovoljnih) mera da bi se zaustavio jezički genocid. A za IJLJP, kako individualna tako i kolektivna, potrebna su pozitivna prava orijentisana ka promociji (a ne negativna i orijentisana ka toleranciji). Nije dovoljno imati samo jednu ili drugu vrstu prava. Ne radi se o ili/ili, već o i/i.

Rasprave o obimu IJLJP se nastavljaju. Advokat za ljudska prava, Fernand de Varen (De Varen 1996, 1999) piše na poledini korica knjige *Social Justice through Multilingual Education* (Skutnabb-Kangas, Phillipson, Mohanty – Panda 2009), da se knjiga „neposredno bavi jednom još uvek začuđujuće kontroverznom temom: neospornom vrednošću obrazovanja na sopstvenom jeziku”. Obrazovanje na medijumu maternjeg jezika jeste kontroverzno, ali „samo” sa političke tačke gledišta. Naučni dokazi u vezi sa tim nisu kontroverzni. U zaključku, može se reći da svi čvrsti naučni dokazi ukazuju na to da:

- podučavanje dece iz zajednica autohtonih i plemenskih naroda i etničkih i jezičkih manjina pomoću medijuma stranog dominantnog jezika može da ima, što je često i slučaj, izuzetno negativne posledice i sa sociološkog, obrazovnog i psihološkog stanovišta, te se stoga može smatrati genocidnim (Skutnabb-Kangas 2000; Skutnabb-Kangas – Dunbar 2009);
- podučavanje dece iz zajednica autohtonih i plemenskih naroda i etničkih i jezičkih manjina uglavnom kroz medijum njihovog maternjeg jezika u trajanju od najmanje 6-8 godina, a po mogućstvu i duže, uz dobro podučavanje dominantnog jezika kao drugog ili stranog jezika (po mogućstvu od strane dvojezičnih nastavnika), može da dovede do visokog nivoa dvo/višejezičnosti i mnogih drugih pozitivnih posledica (Marsh 2009). Uz dobru opremljenost, sa stručnim nastavnicima, kvalitetnim materijalima, itd., šest godina bi moglo da bude dovoljno; u manje srećnim okolnostima sa pretrpanim učionicama, nedovoljno materijala, nedovoljno stručnim nastavnicima sa niskim primanjima, itd., osam godina se čini kao minimum (Heugh – Skutnabb-Kangas 2010; Alidou 2006). Što duže ova deca imaju nastavu na svom maternjem jeziku kao glavnom jeziku nastave, to će bolje rezultate postizati u školovanju i bolje će naučiti dominantni jezik.

Sve manji broj postojećih kontraargumenata protiv višejezičnog obrazovanja, zasnovanog na maternjem jeziku političke je, a ne naučne prirode. Pravo dece iz zajednica autohtonih i plemenskih naroda i etničkih i jezičkih manjina na višejezično obrazovanje osnovno je lingvističko ljudsko pravo, ali nažalost, ono neće biti ostvareno ni za mog a ni za Svenkinog života. Dakle, *a luta continua* [borba se nastavlja].

LITERATURA

- Alidou, H., Boly, A., Brock-Utne, B., Diallo, Y. S., Heugh, K. – Wolff, H. E. (2006). *Optimizing Learning and Education in Africa – the Language Factor. A Stock-taking Research on Mother Tongue and Bilingual Education in Sub-Saharan Africa*. Working Document prepared for ADEA 2006 Biennial Meeting, (Libreville, Gabon, March 27-31, 2006). Association for the Development of Education in Africa (ADEA), UNESCO Institute for Education, Deutsche Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit.
http://www.adeanet.org/adeaPortal/adea/biennial-2006/doc/document/B3_1_MTBLE_en.pdf.
- Andrýsek Oldrich (1989). *Report on the definition of minorities*. SIM Special No 8. Utrecht : Netherlands Institute of Human Rights, Studie- en Informatiecentrum Mensenrechten (SIM).
- Capotorti, Francesco (1979). *Study of the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities*. New York : United Nations.
- Cummins, James Patrick (1989). *Empowering Minority Students*. Sacramento, California Association for Bilingual Education.
- Cummins, James Patrick (2000). *Language, Power, and Pedagogy: Bilingual Children in the Crossfire*. Clevedon, UK : Multilingual Matters.
- De Varennes, Fernand (1996). *Language, Minorities and Human Rights*. The Hague, Boston, London : Martinus Nijhoff.
- De Varennes, Fernand (1999). The Existing Rights of Minorities in International Law. In *Language: a Right and a Resource. Approaching Linguistic Human Rights*. (eds. M. Kontra, R. Phillipson, T. Skutnabb-Kangas, T. Várady) Budapest : Central European University Press: 117-146.
- Dunbar, Robert – Tove Skutnabb-Kangas (2008). *Forms of Education of Indigenous Children as Crimes Against Humanity?* Expert paper written for the United Nations Permanent Forum on Indigenous Issues (PFII). New York: PFII. [In the PFII system: „Presented by Lars-Anders Baer, in collaboration with Robert Dunbar, Tove Skutnabb-Kangas and Ole Henrik Magga”].
http://www.un.org/esa/socdev/unpfii/documents/E_C19_2008_7.pdf.
- Heugh, Kathleen – Tove Skutnabb-Kangas (eds). (2010). *Multilingual Education Works. From the Periphery to the Centre*. Hyderabad : Orient BlackSwan.
- Magga, O. H., Nicolaisen, I., Trask, M., Dunbar, R. & Skutnabb-Kangas, T. (2005). *Indigenous Children's Education and Indigenous Languages. Expert paper written for the United Nations Permanent Forum on Indigenous Issues*. New York : United Nations.

- Marsh, David (coordinator) (2009). Study on the Contribution of Multilingualism to Creativity. Compendium Part One. Multilingualism and Creativity: Towards an Evidence-base. Brussels: Europublic sca/cva. www.europublic.com
- May, Stephen (2001). *Language and Minority Rights: Ethnicity, Nationalism, and the Politics of Language*. London : Longman.
- Mohanty, K. Ajit (2000). Perpetuating Inequality: The Disadvantage of language, Minority Mother Tongues and Related Issues. In *Psychology of Poverty and Disadvantage*. (eds. A. K. Mohanty, G Misra). New Delhi : Concept Publishing Company: 104-117.
- Panda, Minati – Ajit K. Mohanty (2009). Language matters, so does culture: beyond the rhetoric of culture in Multilingual Education. In *Multilingual Education for Social Justice: Globalising the Local*. (eds. A. K. Mohanty, M. Panda, R. Phillipson, T. Skutnabb-Kangas). New Delhi : Orient Black-Swan: 295-312. [also In *Social Justice through Multilingual Education*. (eds. Skutnabb-Kangas, Phillipson, Mohanty, Panda). Bristol : Multilingual Matters: 301-319].
- Rubio-Marín, Ruth (2003). Language rights: Exploring the competing rationales. In *Language Rights and Political Theory*. (eds. W. Kymlicka, A. Patten). Oxford : Oxford University Press: 52-79.
- Sen, Amartya Kumar (1985). *Commodities and Capabilities*. Amsterdam : North Holland.
- Skutnabb-Kangas, Tove (2000). *Linguistic genocide in education – or worldwide diversity and human rights?* Mahwah, NJ /London, UK : Lawrence Erlbaum Associates. [South Asian updated edition in 2008, Delhi : Orient BlackSwan].
- Skutnabb-Kangas, Tove – Robert Dunbar (2010). *Indigenous Children's Education as Linguistic Genocide and a Crime Against Humanity? A Global View*. Guovdageaidnu/ Kautokeino : Gáldu, Resource Centre for the Rights of Indigenous Peoples. www.galdu.org.
- Skutnabb-Kangas, Tove, Robert Phillipson, Ajit K. Mohanty, Minati Panda (eds.) (2009). *Social Justice through Multilingual Education*. Bristol : Multilingual Matters. <http://tiny.cc/6eRkp>; <http://uri.fi/EO/>
- Thomas, P. W. Wayne – Virginia P. Collier (2002). *A National Study of School Effectiveness for Language minority Students' Long Term Academic Achievement*. George Mason University, CREDE (Center for Research on Education, Diversity – Excellence). http://www.crede.ucsc.edu/research/llaa/1.1_final.html.
- Thornberry, Patrick (1997). Minority rights. In Academy of European Law (ed.), *Collected Courses of the Academy of European Law: Vol. VI, Book 2*. The Netherlands : Kluwer Law International: 307-390.

DISKURS I DISKURSI

- Thornberry, Patrick – Dianna Gibbons (1997). Education and Minority Rights: A Short Survey of International Standards. *International Journal on Minority and Group Rights. Special Issue on the Education Rights of National Minorities* 4:2, 1996/1997: 115-152.
- Tomaševski, Katarina (2001). *Human rights obligations: making education available, accessible, acceptable and adaptable*. Right to Education Primers 3. Lund: Raoul Wallenberg Institute of Human Rights and Humanitarian Law / Stockholm, Sida (Swedish International Development Cooperation Agency).
- Tomaševski, Katarina (2003). *Education Denied: Costs and Remedies*. London : Zed Books.
- Tomaševski, Katarina (2006). *Human rights obligations in education. The 4-A Scheme*. The Nijmegen : Wold Legal Publishers.
- Van der Stoep, Max (1999). *Report on the Linguistic Rights of Persons Belonging to National Minorities in the OSCE area*. + Annex. Replies from OSCE Participating States. The Hague: OSCE High Commissioner on National Minorities.

Tove Skutnabb-Kangas

LINGUISTIC HUMAN RIGHTS BASICS REVISITED

Summary

The article looks at some basic issues and distinctions about linguistic human rights (LHRs): the difference between language rights and LHRs, negative and positive rights, individual and collective rights, duty-holders and beneficiaries of LHRs, and linguistic genocide in education. It also presents some of the basic human rights instruments that contain some LHRs. Today's assimilatory indigenous/tribal and minority education through the medium of a dominant language violates both the human right to education and LHRs; in addition it is organised against solid scientific evidence. The conclusion is that there is still a very long way to go.

Key words: Svenka Savić, linguistic human rights, language rights, minority education, indigenous/tribal peoples, minorities, mother tongues, linguistic genocide, language policy

Monika Heler

ROD I DVOJEZIČNOST U NOVOJ EKONOMIJI¹

Sažetak: Ovaj rad se bavi pitanjem odnosa između jezika, roda i privrede, na osnovu posmatranja uloge jezika u bitkama za prevlast prilikom definisanja, proizvodnje, distribucije i pridavanja vrednosti materijalnim i simboličnim resursima, bitkama koje su nužno i neraskidivo vezane i za načela društvenog ustrojstva, koja služe da bi se proizvodili i reprodukovali isprepletani sistemi društvenih razlika i društvene nejednakosti. Dva načela koja ovde želim da istaknem u prvi plan jesu rodni i etnojezički identitet, a uz njih, u manjoj meri, i pitanja klasne i rasne pripadnosti. Pored toga, dok jezik umnogome ima središnju ulogu u ovim procesima, ovde ćemo se prevashodno baviti jezikom kao pokazateljem ili simbolom etničke pripadnosti, zatim jezikom kao dragocenim resursom po sebi, kao robom kojom se može trgovati u zamenu za druge resurse, onako kako to nameće specifično tržište u određenom vremenu i prostoru, a uz to i političko-ekonomskim uslovima koji pomažu ili otežavaju njihovu održivost.

Ključne reči: jezičke manjine, globalizacija, rod, dvojezičnost, frankofoni identitet

Ovaj rad se bavi pitanjem odnosa između jezika, roda i privrede, na osnovu posmatranja uloge jezika u bitkama za prevlast prilikom definisanja, proizvodnje, distribucije i pridavanja vrednosti materijalnim i simboličnim resursima, bitkama koje su nužno i neraskidivo vezane i za načela društvenog ustrojstva, koja služe da bi se proizvodili i reprodukovali isprepletani sistemi društvenih razlika i društvene nejednakosti. Dva načela koja ovde želim da istaknem u prvi plan jesu rodni i etnojezički identitet, a uz njih, u manjoj meri, i pitanja klasne i rasne pripadnosti. Pored toga, dok jezik umnogome ima središnju ulogu u ovim procesima, ovde ćemo se prevashodno baviti jezikom kao pokazateljem ili simbolom etničke pripadnosti, zatim jezikom kao dragocenim resursom po sebi, kao robom kojom se može trgovati u zamenu za druge resurse, onako kako to nameće specifično tržište u određenom vremenu i prostoru, a uz to i političko-ekonomskim uslovima koji pomažu ili otežavaju njihovu održivost.

¹Prevela sa engleskog Maja Marković.

Ovaj rad je prvi put objavljen na engleskom jeziku pod naslovom „Gender and Bilingualism in the new economy”. In *Language, Gender, Globalization*. (eds. McElhinny, Bonnie S.). (2007) Berlin, New York: Mouton de Gruyter: 287-304.

Specifičan primer koji obrađujem u ovom radu, slučaj frankofone Kanade, donekle objašnjava kako jedan toliko složen pristup može da pomogne u razrešavanju nekih starih pitanja sociolingvistike i lingvističke antropologije. Ova pitanja tiču se proizvodnje i reprodukcije identiteta jezičkih manjina, i uloge roda u takozvanom očuvanju jezika i jezičkim promenama. Pristup koji predlažem takođe dodatno usložnjava ove formulacije time što tretira jezik kao ideološku tvorevinu, a ne autonomni sistem, ali istovremeno i odražava nesmanjeno interesovanje za to kako se društvena kategorizacija i odnosi snaga ispoljavaju u oblasti jezika.

U izvesnom smislu, cilj kojem težim u radu u velikoj je meri preambiciozan, budući da istovremeno nastojim da pružim istorijsku perspektivu procesa kojima ću se baviti, ali i da obuhvatim njihovu raznovrsnost. Stoga se ovo viđenje može smatrati svojevrsnom vežbom, koja će nužno dati preterano uproštenu sliku, a kojoj bi možda više odgovarala forma knjige (da imam podatke koji bi mi to omogućili, a nemam ih). U ovom pristupu biće očigledno da izostavljam pitanja subjektivnosti, načina na koji ljudi doživljavaju i interpretiraju međusobno tesno povezane ideologije jezika, roda, klase i rase, šta za njih znači biti postavljen na određeni položaj i kako oni razumeju i nastoje da utiču na prepreke i mogućnosti koje su pred njima (međutim, veoma iscrpna analiza subjektivnosti u formiranju odnosa snaga unutar diskursa Francuske revolucije, može se naći u radu Outram 1987). Izostaće, isto tako upadljivo, i analiza uloge države, crkve, obrazovanja i drugih veoma značajnih institucija. Sve ovo žrtvovano je da bismo u središte interesovanja postavili ekonomske odnose. Ovaj pristup opravdavam dvema činjenicama: (1) relativno malim brojem radova posvećenih takvim pitanjima u literaturi uopšte, a posebno u radovima koji se bave francusko-engleskom dvojezičnošću u Kanadi, i (2) onim što, po meni, ima najveći značaj za definisanje frankofonog govornika, odnosno šta je to što se smatra francuskim, a šta dvojezičnim; kao i za stvaranje i reprodukovanje odnosa snaga u kojima su etnojezički identitet i vrednost jezičkih resursa osnovni činioci. Kako je frankofona Kanada relativno dobar primer nastanka i evolucije pojma manjinskih jezika uopšte, i kao takva uključena u procese globalizacije, ono što ću ovde reći može poslužiti kao osnov za preispitivanje odnosa između ekonomskih promena i promene diskursa stvaranja jezičkih manjina.

Rodna, politička i ekonomska analiza ovih promena baca svetlo na staro feminističko stanovište, prema kojem svodenje na univerzalni narativ zamućuje marginalizovane perspektive, odnosno omogućuje nam da vidimo na koji način su dominantne i zvanične ideologije postavljene i koja su im interesovanja u osnovi (među ostalim, u pogledu roda, klasne i etničke pripadnosti). Pored toga, omogućuje nam da vidimo kako rod, klasa i etnička pripadnost utiču na

mogućnost delovanja u društvu, te stoga kako se odnosi razlika i nejednakosti mogu promeniti ili ostati funkcionalno isti, uprkos vidljivim promenama u materijalnim uslovima života i u značenju narativa. Šta znači biti višejezičan? Za koga? Ko o tome odlučuje? Čiji je interes da identifikuje jezik kao jezik i opiše ga kao minorizovan (ili, u novije vreme, kao ugrožen)? Koje su posledice odluka o usmeravanju fondova u pravcu očuvanja jezika, jezičkog obrazovanja ili ocenjivanja jezičkih veština (aktivnosti koje mogu biti više ili manje muškog ili ženskog usmerenja)? Ko ima koristi od učešća u mrežama u kojima kruže ova sredstva? Koje su aktivnosti najblje za koga? A šta je to što njih čini zamislivim, mogućim i smislenim?

Većina istraživanja koja analizira procese stvaranja i reprodukcije identiteta jezičke manjine bavi se problemom kako su političke ekonomske transformacije industrijalizovanog savremenog društva dovele žene i muškarce ekonomski i geografski „perifernih” manjinskih jezičkih zajednica na različite položaje u pogledu upotrebe jezika (posebno u pogledu izbora jezika) i učešća u tradicionalnim (ili skoro nestalim) i novim (tek nastalim) ekonomskim aktivnostima, čime oni sami postaju činioci pomeranja ka jeziku savremene, industrijske države ili otpora upliva te države i njene ekonomije (o evropskim seljačkim zajednicama up. Gal 1979; McDonald 1990; o japanskoj seoskoj zajednici u Brazilu up. Adachi 1998).

Na primer, u evropskim seoskim zajednicama tipično je to da muškarci održavaju manjinski jezik kao deo svoje glavne uloge u tradicionalnim, primarnim aktivnostima, koje često podrazumevaju jednorodne radne timove, koji provode velik deo vremena u izolaciji (na poljima, na ribarskim barkama, itd), dok žene, radeći u obližnjim industrijalizovanim urbanim centrima, ne samo da stiču dodatnu zaradu (posebno u vreme kada su porodična imanja ugrožena usled industrijalizacije u poljoprivredi), već stiču i svojevrsnu finansijsku nezavisnost, te su motivisane da nauče i jezik koji takve delatnosti nalažu. U drugim situacijama, kao u onima koje je proučavala Nabuko Adachi (Adachi 1998), uloge su obrnute – muškarci se bave berzanskim poslovima, tako da su prinuđeni da nauče portugalski, dok su žene uključene u aktivnosti u zajednici, koje se odvijaju na japanskom jeziku.

Ono što je zajedničko ovima situacijama, međutim, jeste rodna podela rada, kako materijalna, tako i simbolička, kao i etnojezička granica koja postaje značajna kada grupe stupaju u kontakt. Sve to je povezano i sa ulogom etnojezičkih razlika u odnosima među grupama, bilo da to podrazumeva, kao u Evropi, razmenu proizvoda između industrije i poljoprivrede, ili, kao u Brazilu, potrebu da se jedna mala zajednica usaglasi sa širim tržištem. To je, takođe, u tesnoj vezi i sa značenjem pojma identiteta, i sa vrednostima koje obeležavaju grupe. Kod

urbanih industrijalaca to može biti napredak ili obrazovanje, dok kod poljoprivrednika ovaj pojam može podrazumevati samodovoljnost i bliskost prirodi, ili religijske vrednosti kao u japansko-brazilskoj zajednici koju je proučavala Adači.

U ovom radu baviću se nekim od ovih tema u kontekstu frankofone Kanade, pre svega u pogledu nekih novijih promena od savremene industrijalizovane ekonomije ka globalizovanoj, zasnovanoj na uslugama, informacijama i komunikaciji. Posebno ću istraživati kako se u ovim promenama preoblikuju stariji obrasci rodne i etnolingvističke stratifikacije, stvarajući složen pejzaž u kom se ponekad preklapaju, ponekad presecaju, a ponekad sukobljavaju linije nejednakosti, koje stvaraju niz novih mogućnosti i prepreka za obeležavanje rodni etnojezičkih identiteta i za (re)definisanje onoga što se pre svega smatra uobičajenim. Ovde ću se više posvetiti pitanjima vezanim za položaj nego problemima lokalnog stvaranja predstava identiteta, subjektivnosti ili roda, iako veza između pitanja pozicioniranja koju ovde skiciram pokreće značajna teorijska i metodološka pitanja vezana za funkcionisanje i strukturu uopšte.

Pitanje na koje želim da skrenem pažnju, prema tome, jeste kako se različiti vidovi društvene kategorizacije (koje treba shvatiti kao strukturisanje društvenih razlika), među kojima je i rod, presecaju u procesu društvenih promena, gde se ljudi na različite načine postavljaju u zavisnosti od strategija i resursa koji su im na raspolaganju, a u zavisnosti od toga kako se postave, zavisice i ishod. Na koji način utiče odnos između roda, klase i etnojezičkih kategorija na istorijske promene u društvenoj organizaciji rada, od ekonomije primarnog i sekundarnog sektora do tercijarnog, koji se razvija kao deo 'novog radnog poretka' (Gee et al. 1996)? U kom pravcu se, pri tome, formiraju i menjaju ideologija i rodni i etnojezički identitet? Ko je taj koji ih uobličava?

Da bi se videlo na koji način se mogu istražiti ove pojave, a naročito društveno strukturisanje kroz rodnu, klasnu i etničku/nacionalnu kategorizaciju, neophodno je razumeti na koje načine funkcionišu relevantni procesi *in situ*. Ne želim da tvrdim da je slučaj frankofone Kanade tipičan, već smatram da frankofona Kanada prolazi kroz procese koji se mogu porediti sa procesima u drugim delovima sveta. Baviću se novijim etnografskim radom frankofonih zajednica u Kanadi,² gde se dominantni diskursi frankofonog identiteta tradicionalno zasnivaju na primarnom i sekundarnom sektoru industrijske privrede i na modernoj državi, u kontekstu etnojezički stratifikovane nacionalne ekonomije. Takve zajednice mogu se naći širom Kanade, iako je materijal sa terena na koji se ovde pozivam prikupljen u oblastima tradicionalne privrede, zasnovane na drvnoj

² Podaci koji se koriste u radu uzeti su iz niza projekata koje je od 1996. do danas finansirao Savet za istraživanja u društvenim naukama Kanade i Nemačko-američka akademska fondacija.

građi, rudarstvu ili poljoprivredi (severni i centralni Ontario), ribolovu (ruralne priobalne oblasti) ili teškoj industriji (južni Ontario i jugoistočni Nju Bransvik). U ovim zajednicama, tradicionalna privreda gotovo je sasvim nestala ili je prestrukturirana, što je dovelo do okretanja, ili pokušaja okretanja, ka delatnostima poput pozivnih centara ili turizma, ka privatizaciji u javnom sektoru i sve većoj zavisnosti od globalizovane zajednice preostalih starih transformisanih delatnosti (poput ribolova ili automobilske industrije). Propadanjem mnogih muških poslova i otvaranjem novih, ženskih, ne samo da je došlo do promena unutar tradicionalne podele rada prema polovima, već je i jezički kapital, sa svojom rodnom distribucijom u diskursu zajednice i identiteta, preuzeo novi oblik i značaj kao tržišna vrednost u novoj privredi. Danas se preispituju odnosi između francuskog i engleskog, između govornog i standardnog jezika, a istovremeno se redefinišu vrednost, parametri distribucije i legitimnost rodnog jezičkog kapitala.

Centralni procesi društvene promene koje ću ovde razmatrati jesu sledeći:

1) Tradicionalne uloge polova vezane za katoličanstvo, koje su nekada bile u središtu frankofonog identiteta (*la foi, la race, la langue – vera, rasa, jezik*) danas su u procesu promene, i one otvaraju prostor za promenu etnojezičkih kategorija i procesa identifikacije.

2) Kao što je poznato sociolingvistima, u frankofonoj kanadskoj radničkoj klasi, danas su uglavnom ženama na raspolaganju veće nove ekonomske mogućnosti nego muškarcima, što vodi ka zanimljivom ulaganju žena iz radničke klase u standardni francuski jezik, kao i u francusko-englesku dvojezičnost (iako to ne podrazumeva nužno i obezvređivanje francuskog govornog jezika). Ovakva situacija donekle ograničava muškarce iz radničke klase na radna mesta vezana za govorni jezik (obično u malim porodičnim kompanijama).

3) Srednja klasa, s druge strane, više nije u stanju da kontroliše etničku/nacionalnu definiciju jezika i zajednice, pošto se sve više upliće u sve raznovrsnije i šire mreže i aktivnosti.

4) Svi su upleteni u bitke oko autentičnosti, pošto se jezik i identitet sve više pretvaraju u robu, ponekad i odvojeno jedan od drugog (to jest, jezik mogu da pretvaraju u robu ljudi koji nemaju osećaj identiteta, a identitet oni koji ne govore francuski).

Posmatrano iz istorijske perspektive, etnojezičke razlike koriste se da bi se izgradila klasna stratifikacija i da bi joj se dao legitimitet, iako se može tvrditi i to da je klasna stratifikacija nastala iz potrebe da se obuzda etnojezička pretnja prevlasti engleskog jezika, omogućena postojanjem brojne katoličke, francuske govorne populacije. Govornici engleskog jezika tvrdili su, a u to je verovalo i frankofono stanovništvo, podstaknuto katoličkom crkvom, da francuski govorni-

ci nemaju smisla za posao. Među ostalim stereotipima, tu je i onaj da su oni veseli ljudi željni zabave, ali i jednostavni, iracionalni ili sujeverni.³

Razmislimo za trenutak o sadržaju ove ideologije i njenog opravdanja. Pre svega, samo njeno postojanje označava izvor moći, to jest, 'posao' (niko nije tvrdio da francuski govornici nemaju smisla za književnost ili čak politiku). Time smo dotakli samu suštinu onoga što je bitno u Kanadi, onoga što je već dugo primarni izvor vrednosti i jezičkih resursa. Valja primetiti i to da se isti argument među engleskim govornicima primenjuje na žene, a na drugim mestima i na rase grupe. Glavne vrednosti, dakle, jesu racionalnost, obrazovanje, ozbiljnost, 'smisao za račun', opreznost. Te vrednosti otelotvorene su, manje ili više doslovno, u anglofonim muškarcima, što pomaže da se opravda, a time i prikrije, proces isključenja žena i francuskih govornika sa puteva moći.

Ovo pokreće i pitanje kako je, pod takvim okolnostima, biti anglofona žena ili frankofoni muškarac. Moj osećaj je da je prvi problem bio istorijski manje komplikovan nego drugi, pošto su društvene granice i hegemonija omogućavale anglofonim ženama da funkcionišu kao da žive u jednojezičnom svetu. Muževnost frankofonih muškaraca ogleda se u vrstama poslova koje su obavljali, budući da su iza njih decenije broćane nadmoći francuskih govornika među niže obrazovanim građanima Kanade: među poljoprivrednicima, drvosečama, rudarima, fabričkim radnicima i ribarima (ovo govorim sasvim promišljeno). Kako su ti radnici gotovo uvek bili muškarci, mogli su se odupreti feminizaciji kroz muške vrednosti vezane za fizičku snagu (iako, kao i sa svim drugim vidovima otpora, prihvatanje tih vrednosti takođe stvara njihovu dominaciju). Ovaj vid frankofone muževnosti ostaje značajan i danas, kao što ćemo videti.

Frankofona zajednica i sama je imala oštru podelu rada među polovima unutar domaće privrede. Kao i u mnogim poljoprivrednim zajednicama, žene su radile na porodičnim farmama. Pored toga, radile su i kao sluškinje za anglofonu ili frankofonu elitu, obično u gradskim oblastima, u uslužnim delatnostima ili su, pak, nudile domaće proizvode (zanatske ili kulinarske). Ponekad su se školovale za učiteljice (ovo je uopšte bio obrazac po kojem su žene često bile obrazovanije od muškaraca, delom zato što su se muškarci rano zapošljavali u primarnom ili sekundarnom privrednom sektoru). Ovakav scenario odaje socio-ekonomsku stratifikaciju kanadske ekonomije koja je suštinski značajna za kreiranje i reprodukciju 'francuskog kanadskog' identiteta još od vremena britanskog osvajanja (1759).

³ Evo jednog primera, štampanog nedavno u lokalnim novinama jednog frankofonog sela u centralnom Ontariju. Navešću prvu strofu, za koju se tvrdi da je deo pesme *Lafonten* koju je komponovala Žozefin Kurtemanš, između 1920. i 1925. (*Le Goût de Vivre* 31(18) :3, 18 September 2003) : Vive Lafontaine Nous sommes des habitants / On vit le coeur joyeux / Quand même qu'on a pas d'argent [Živeo Lafonten / Mi smo seljački narod / Živimo sa srećnim srcima / Iako nemamo novca].

Ova (mora se priznati, užasno pojednostavljena) slika prošala je dva puta kroz procese promena, iako njene osnovne konture ostaju prepoznatljive, posebno ono što je postalo *bastions traditionnels* [uporište tradicionalnosti] frankofone zajednice (seoske oblasti vezane za primarne resurse i urbane radničke zajednice, okupljene oko industrije). Na primer, u jednoj oblasti centralnog Ontarija u kom smo sprovodili istraživanje, obično smo odsedali u pansionu (jedinom u selu) na jednoj porodičnoj farmi u oblasti sa tipičnom mešanom poljoprivredom i drvnom privredom. Suprug, penzionisan, vodio je imanje, a i dalje to radi u manjoj meri. Zimi je pravio drvene kućice za ptice. Njegova supruga vodi malu firmu za posluživanje, upravlja pansionom i izrađuje mnoštvo ručnih radova, koji po sezonama krase kuću. Ove nove, turističke aktivnosti, kao što ćemo videti, mogu poslužiti kao osnov za stvaranja robe od identiteta u jednoj novoj privredi, u kojoj se autentični kulturni proizvodi i iskustvo izuzetno cene (kao što su, na primer, nacionalna muzika ili kulturni turizam; up. LeMenestrel 1999). Kako se one vezuju i za promene u podeli posla među polovima, podrazumevaju i promenu u rodnim (naravno i u klasnim) dimenzijama toga ko će definisati identitet i na koji način.

Prvi pomenuti period promene odigrao se posle Drugog svetskog rada, a može se objasniti na osnovu dva procesa: (1) posleratni ekonomski razvoj, koji je stvorio prostor za ulazak francuskih govornika u privatni sektor; i (2) postojeće strukture kolektivne svesti i mobilizacije koje je postavila frankofona elita. Time je nastala demokratska državna nacionalna ili institucionalna nacionalna mobilizacija, demokratizacija obrazovanja i, što je za mene od ključnog značaja, pojava frankofone srednje klase, svesne toga da je frankofona, i spremna da pažljivo izgradi ekonomske zone u koje ima privilegovan pristup (kroz jezik) i da se u većoj meri uključi u državne i naddržavne agencije, male firme, finansije i profesije nego u velike kompanije primarnog ili sekundarnog sektora, koji su tradicionalno činili okosnicu kanadske privrede (iako su mnogi bili uključeni u stvaranje onih nacionalnih i internacionalnih kompanija sa regionalnim, frankofonim i kvebečkim tržištem). (Dakle, izgleda da francuski govornici *ipak* imaju smisla za posao).

Tu promenu, kao i svuda u svetu, pratio je porast feminističke svesti o preraspodeli uloge polova u frankofonoj zajednici. Dok su vođe pokreta uglavnom i dalje bili muškarci, i pripadnici elite, u redove obrazovane srednje klase ušla je jedna generacija kako muškaraca, tako i žena. Posebno je Kvebek, koji je među svim frankofonim regionima bio predvodnica ovog pokreta i od njega imao najviše koristi, danas poznat po naglom padu broja brakova i rađanja, što je bila prateća pojava ove promene. Opao je broj frankofonog stanovništva u tradicionalnom sektoru, iako njihov udeo nije sasvim nestao; žene su uglavnom počele da se bave uslužnim poslovima, na primer, radeći kao sekretarice, prodavačice ili

zdravstvene radnice, a i dalje su bile brojnije u prosveti. Javni sektor takođe je imao izuzetan značaj u privrednim promenama, pružajući mogućnosti zaposlenja u državnoj administraciji frankofonog Kvebeka i u dvojezičnoj saveznoj državnoj službi (a u izvesnoj meri i u drugim pokrajinama, posebno u Nju Bransviku). Ova radna mesta takođe su imala svojevrsnu rodnu strukturu, pri čemu su frankofone žene preovladavale na prijemnim odeljenjima i među prevodiocima, dok su frankofoni govornici uopšte bili u većini u oblastima vezanim za komunikaciju sa javnošću.

Sve u svemu, stvaranje etnojezičkog identiteta više je bilo vezano za ekonomsku konkurenciju nego za ekonomsku stratifikaciju. Muški pripadnici srednje klase francuskog govornog područja morali su da pronađu način da budu i muževni i frankofoni, tako da mogu da obavljaju intelektualne poslove, a ne samo manuelne, istovremeno održavajući dovoljnu distancu u odnosu na anglofone, elitističke moduse muževnosti. Frankofone žene imale su isti problem sa ženstvenošću kao i druge žene njihove generacije svuda u svetu, ali je dodatni teret ženstvenosti nosio i njihov etnojezički identitet: kako da vas neko shvati ozbiljno ne samo kao frankofonu osobu, ili samo kao ženu, već kao frankofonu ženu?

Relativni uspeh s kojim je frankofona srednja klasa sebi izgradila privilegovanu poslovnu zonu treba razumeti u kontekstu ideologije koja je opravdava: dok se politička mobilnost mogla pravdati na osnovu etnojezičkih nejednakosti, novi režim moći morao se tumačiti kao otvoreni sistem. Upotreba jezika kao kriterijum otvorenosti omogućila je da se održi povlašćena pozicija novih frankofonih govornika, prećutno shvatana kao etnojezička grupa koja je, na osnovu svoje autentičnosti, imala ovlašćenje da odlučuje o tome šta je dobar francuski jezik, iako to nije bilo očigledno. Ne čudi to što je nastala trka za jezičkim resursima dvojezičnosti, kroz poduhvate poput nastave francuskog jezika, mešanih brakova, a u slučaju novih imigranata, putem izravnih političkih izazova demokratskoj legitimnosti frankofonih institucija (i države Kvebek). To je, međutim, u velikoj meri slučaj sa srednjom klasom – radnička klasa i dalje oseća breme prevlasti engleskog jezika i anglofonog stanovništva, kao i sopstvene elite, koja učvršćuje svoje pozicije delom putem jezičkih ideologija autonomnih, koherentnih sistema, međusobno jasno razgraničenih (za razliku od višejezičnih pojava u radničkoj klasi), pridržavajući se onoga što srednja klasa naziva *le bon français* [dobar francuski]. Frankofona elita uspešno izvlači korist od nacionalističkih jezičkih ideologija, koje su usklađene sa njenim savremenim ciljevima.

Prema tome, danas imamo etnojezički određenu srednju klasu, koja svim silama nastoji da održi svoju povlašćenu poziciju u definisanju frankofonog sveta, nasuprot 'drugim' frankofonim govornicima (dvojezičnim 'anglofonima', dvojezičnim manjinskim frankofonima, imigrantima), pomoću kriterijuma koji-

ma se daje legitimitet jeziku u celini, na autonomni način; ova srednja klasa mora, takođe, i da razjasni sopstvene kontradikcije nastale time što isključuje sud sopstvene radničke klase. Bez obzira na to, i muškarci i žene iz srednje klase imaju koristi od svog relativnog uspeha, posebno žene u obrazovnom sektoru. Muškarci iz radničke klase mogu se povući u svoje manuelne poslove, dok žene iz radničke klase nalaze solidarnost i u mrežama rođaka i susedki, iako često koriste engleski jezik na poslu u uslužnim delatnostima.

Drugi period promena, započet tokom osamdesetih, posebno je imao uticaja na radničku klasu pripadnika *bastions traditionnels*, i to naročito u pogledu rodne strukture, budući da se ovi bastioni zasnivaju na rodnoj podeli rada i uticaju takve podele na nastanak frankofonog identiteta. Ova promena nastala je pod uticajem promene strukture tradicionalne privrede, a u nekim slučajevima i usled njenog propadanja. U čitavoj Severnoj Americi došlo je do prestrukturisanja teške industrije, pri čemu se prelazilo na kompjuterizovane sisteme proizvodnje, a proizvodni pogoni su izmešteni u oblasti gde je radna snaga jeftinija, čime se drastično smanjio broj radnika. Zatvarani su rudnici i drvare, dok je lov na bakalare, osnov akademske privrede, takođe obustavljen da bi se sprečilo istrebljenje ribe. Tokom devedesetih godina XX veka, počele su da nastaju nove privredne delatnosti, zasnovane na tercijarnom sektoru, to jest na uslužnoj i informacionoj privredi.

Kao i većina procesa društvene promene, stvari se odvijaju različitim brzinom i na različite načine na različitim mestima. Branioci tradicionalizma danas istovremeno učestvuju i u prestrukturisanju staroj ekonomiji, te su tako i svedoci nastanka nove privrede. U isto vreme, dolazi i do nastanka novih centara frankofonog diskursivnog prostora u drugim oblastima ove nove privrede.

Unutar *bastions traditionnels*, uglavnom, stare veštine preoblikovane su za nove potrebe. Na severoistoku Nju Bransvika, na primer, lov na bakalare zamenjen je lovom na morske rakove, što donosi više prihoda. Usled toga raste jaz između siromašnih i bogatih unutar lokalne akademske zajednice, a istovremeno se stvara i osnova za bogaćenje kojom dominiraju muškarci, stvarajući novi vid tipičnog frankofona, akadsku muževnost (nekoga ko je bogat i isključuje siromašne rođake i susede). Pored toga, u mnogim zajednicama počelo je da se ulaže u razvoj turizma vezanog za kulturno nasleđe i reklamiranje autentičnih proizvoda kulture u inostranstvu. Time je ponovo otkrivena vrednost nekih tradicionalno ženskih zanata, kao što je izrada ručnih radova, i nekih tradicionalno muških kulturnih delatnosti, kakva je muzika.

U oblasti centralnog Ontarija, o kojoj sam već govorila, nekadašnji farmeri otkupili su tokom šezdesetih godina jednu veliku kompaniju za preradu krompira i već su se preorijentali na izgradnju i održavanje letnjikovaca za gradsko stanovištvo, osnovavši male porodične i mesne frankofone muške firme građevin-

skih preduzimača, zidara, stručnjaka za izradu krovova, električnih i vodovodnih instalacija. To su bili centri u kojima se održao govorni francuski jezik. Od devedesetih godina, globalni turizam u velikoj meri je uvećao finansije lokalnih zajednica; jednostavne prizemne kućice koje je gradsko stanovništvo gradilo danas se zamenjuju luksuznim višespratnim kućama za izletnike (investitore?) iz različitih krajeva, na primer, Nemačke i Rusije. Ponovo se razlike u bogatstvu ispoljavaju unutar muških frankofonih mreža, koje su oduvek bile istorijski značajni domen stvaranja autentičnog duha. Na kraju krajeva, mnogi muškarci, ali i žene iz srednje klase, uključeni su u lokalne delatnosti koje pružaju garanciju za vrednost ovih resursa, na primer, putem lokalnog radija i festivala.

Mnogi stanovnici, kako muškog tako i ženskog pola, napuštaju svoj rodni kraj i odlaze u gradska naselja. Naravno, i to je stari obrazac, a jedina je razlika u tome što su ljudi nekada odlazili uglavnom da bi tražili posao u fabrikama, a današnji gradovi nude i nove mogućnosti, prevashodno poslove u tercijarnom sektoru. Poslovi o kojima smo do sada govorili uglavnom su u neposrednoj vezi sa višejezičnošću, jer se oko njih okuplja velik broj frankofonog stanovništva, bez obzira na to da li su iz seoske provincije ili iz radničke klase koju je pogodio problem nezaposlenosti. Nemamo podatke o tržišnom odnosu novih radnih mesta vezanih za višejezičnost, nasuprot drugim radnim mestima, ali možemo da tvrdimo da je ovaj sektor brojniji nego što je nekada bio. On je verovatno neuporedivo značajniji za one oblasti koje nas najviše zanimaju, budući da je u njima radna snaga jeftina, a dvojezične veštine, u novije vreme interesantne za globalizovanu informacionu ekonomiju, veoma raznovrsne.

U današnje vreme dominiraju dva sektora zapošljavanja – pozivni centri i prevodilačke službe, a u oba je neuporedivo više zastupljen ženski pol. Članovi našeg tima istraživali su na terenu u dva pozivna centra, od kojih je jedan na jugu Ontarija, a drugi na severu Nju Bransvika (Roy 2003; Boudreau 2003). U oba slučaja, pokrajinska i opštinska uprava aktivno su radile na razvijanju ovih centara da bi otvorile nova radna mesta, obezbedile fizičku infrastrukturu (konkretno, optičke kablove), istovremeno promovišući francusko-englesku dvojezičnost stanovništva. (Podsetili bismo da je u starom ekonomskom sistemu dvojezičnost retko bila prednost pri zapošljavanju, osim, možda za premijere države). U nekim slučajevima, lokalne frankofone zajednice doživljavale su ovakva radna mesta kao zaštitu vrednosti svog jezičkog kapitala, koji konačno pruža prednost na tržištu sa sve jačom konkurencijom, ali i kao novi osnov za stvaranje identiteta zajednice. U drugim slučajevima, na ovakva radna mesta se jednostavno gledalo kao na bolju alternativu od nezaposlenosti, pri čemu dvojezični francuski govornici svakako imaju prednost nad jednojezičnim engleskim, iako sami poslovi nisu previše privlačni.

Kao što je poznato, u pozivnim centrima velika većina zaposlenih jesu žene (Cameron 2001). U oba pozivna centra koja smo mi proučavali, zaposlene su bile gotovo isključivo žene, sa srednjim ili višim obrazovanjem, i to veoma mlade. Muškarci iz centra u Ontariju uglavnom su bili zaposleni u automobilskom odeljenju za hitne slučajeve, a oni u Nju Bransviku bili su raspoređeni u specijalizovane, obično tehničke službe, gde su imali veći stepen nezavisnosti. Među onima koji su se „oglašavali” u Nju Bransviku, muškarci su radije birali noćnu smenu (često su i radili stojeći, ili čitali novine dok su radili, kao da su hteli da pokažu da nisu sasvim prihvatili identitet koji im nalaže pozivni centar). U ovoj industriji prisutna je tendencija velikih finansijskih obrta, a mnogi ovi centri imaju raznovrsnu klijentelu, čime nastaje privreda u kojoj dvojezične osobe, pretežno žene, prodaju svoje glasove, stvarajući svoje telefonske identitete u liku koji je potreban korporaciji.

Ovo praktično znači potiskivanje snažnog lokalnog identiteta iz kojeg se regrutuju zaposleni pred univerzalnom i standardizovanom slikom korporacije. Ove žene mogu biti Mélanie u jednom trenutku, a Melanie u sledećem; one mogu biti agent za rezervacije, prodavac sa televizijskih reklama ili osoba kojoj se plaćaju računi za kompaniju iz Montreala, Toronta, Dalasa ili Njujorka. Lokalni identiteti, kao i lokalni govor, rezervisani su za njihove ličnosti van telefonske veze, za one koje razgovaraju ili ćaskaju među sobom ili sa neposredno nadređenima, na svojim (relativno) povlašćenim pozicijama u konkurenciji sa dvojezičnim anglofonima, odupirući se moći svevideće anglofone uprave ili sveteći se normama i kontroli obrazovanih Kvebečana (Boudreau 2003). Muškarci, prinuđeni da uđu u ovaj sektor usled nedostatka drugih mogućnosti, nalaze ostrva muževnosti, bilo kroz muška odeljenja (tehnika, automobili) ili zajedničke delatnosti tako da imaju više mogućnosti da kontrolišu uslove rada i manje razloga da se postavljaju u svoju korporacijsku ulogu (kroz specijalizovane usluge i noćnu smenu).

U nekom smislu, prevodioci, bilo da su zaposleni ili samostalni, takođe čine usluge kojima pozajmljuju glas drugima, dakle, stavljaju sebe u drugi plan. U velikom broju slučajeva žene su ponovo te koje omogućuju korporacijama u privatnom sektoru da pokažu dvojezično ili višejezično lice, omogućujući korporacijama da ne moraju same da ulažu u razvoj jezičkih veština svojih zaposlenih. U ovim slučajevima, dvojezičnost se uglavnom zahteva na rukovodećim pozicijama; prevodilačke usluge omogućuju engleskim govornicima srednje klase da zadrže svoju klasnu poziciju i ne ulažu u učenje drugog jezika i, ne slučajno, da se ne izlažu konkurenciji francuskih govornika.

Nova tržišna pozicija francuskog jezika danas ga donekle čini sredstvom solidarnosti pred anglofonom dominacijom ili čak osnovom za otpor toj dominaciji. On se delimično ispoljava i kao osnov etnojezičke konkurencije unutar

srednje klase, a u najvećoj meri kao sluškinja anglofonom pristupu globalnim višejezičkim tržištima ili kao proizvod koji se prodaje višejezičnom, često anglofonom, tržištu.

Šta to znači za razvijanje ideologija kojima se opravdava postojanje *la francophonie canadienne* [kanadska frankofonija], to jest, kako se one uobličuju; ko to čini i sa kakvim posledicama po koga? Na koji način frankofoni identitet i frankofona jezička praksa doprinose stvaranju slike muževnosti i ženstvenosti, kako za radničku tako i za srednju klasu nove globalne ekonomije? Kako praksa rodne pripadnosti doprinosi stvaranju *la francité*?⁴

Uopšteno govoreći, etnička/nacionalna ideologija *la francité*, koju je stvorila elita, a legitimitet joj davala suštinski muževna ideologija autentičnosti, danas je pod opsadom, a podrivaju je i sopstveni uspeh i unutrašnje protivrečnosti. Problem muškaraca i žena srednje klase jeste kako ponovo izumeti *la francité* kao otvoreni i raznovrsni sistem, a da se pri tom ne izgubi mogućnost da se ona jasno definiše. Za neke odgovor leži u učenom francuskom jeziku, bilo kroz muške političke uloge u donošenju zvanične jezičke politike, ili kroz uloge žena u poslovima prevođenja i obrazovanja. To podrazumeva ulaganje u diskurse ugroženih jezika i kontrolu nad onim što se smatra jezikom, ulaganje u razvoj alata za standardizaciju, uz održavanje osnova autentičnosti.

Oči u oči sa ovom opsednutošću pojavom *la qualité de la langue* [kvalitet jezika], mnogi frankofoni muški pripadnici radničke klase ipak nalaze utočište za svoju muževnost unutar nove ekonomije, tako da ona može biti svrsishodno upotrebljena (kao radna snaga za izgradnju ili lov na rakove, kao osnov autentičnih kulturnih proizvoda za turiste ili na svetskom kulturnom tržištu). Drugi se skrivaju po najmuževnijim mestima koja nalaze u potpuno feminiziranoj novoj ekonomiji.

Žene pripadnice radničke klase ili doprinose proizvodnji autentičnih proizvoda kulture ili prodaju svoju dvojezičnost kao jeftinu radnu snagu u industriji usluga, pri čemu njihovo jezičko znanje podleže oceni poslodavca i klijenata u skladu sa normama kompanije i akademskim idejama o tome šta je to dvojezičnost i šta je „standardni jezik”. Interesantno, one su podeljene na one koje neposredno ulažu u etnojezičku autentičnost (koje su često zaštićene od sveprisutne kontrole gramatičkih normi ili su i same predstavnice čuvara jezika), i one koje koriste autentičnost da bi štatile pristup poslovima na kojima prodaju svoju veštinu da (autentično) vrše sve usluge svim vrstama klijenata (i poslodavaca).

⁴ *la francité* – svojstva koja se odnose na francuski jezik i kulturu, francuskost, francustvo (prim. ured.)

Rod i klasa možda nisu uopšte zastupljeni u javnim raspravama o budućnosti *la francophonie canadienne*, ali nadam se da sam ovde pokazala da oba pojma imaju dalekosežne posledice. Zaista, oni izostaju upravo zato što srednja klasa ulaže u solidarnost i homogenost u službi etničkog i nacionalnog duha i očuvanja vrednosti autentičnosti u kontekstu profesionalizma i internacionalizma ili drugih ideoloških sredstava kojima se opravdava njihovo insistiranje da budu oni koji određuju jezičku normu. Posledica je ta da su narušene granice između pozicije muškaraca i žena srednje i radničke klase; muškarci radničke klase se skrivaju, a glasom žena se upravlja kroz druge glasove. Izazov muškarcima srednje klase dolazi od drugih koji polažu pravo na 'dobar francuski', a to su takozvani etnički 'ostali'. Tu će se oformiti dominantni diskurs *la francité*, dok su drugi pretendenti na frankofoni diskursni prostor bezbedno marginalizovani.

LITERATURA

- Adachi, Nobuko (1997). *Language Choice: An Ethnographic Study of the Nihon-Shugi Ideology and Language Maintenance of Japanese Immigrants in Brazil*. Ph.D., University of Toronto.
- Boudreau, Annette (2003). *Le vernaculaire comme phénomène de résistance. L'exemple d'un centre d'appel. Contacts de langue et minorisation. Systèmes, pratiques et représentations*. Sion (Suisse)
- Cameron, Deborah (2001). *Good to Talk?* London : Sage.
- Gal, Susan (1979). *Language Shift*. New York : Academic Press.
- Gee, James, Glynda Hull, Colin Lankshear (1996). *The New Work Order: Behind the Language of the New Capitalism*. Boulder : Westview Press.
- LeMenestrel, Sara (1999). *La voie des Cadiens*. Paris : Belin.
- McDonald, Marion (1990). *We Are Not French*. London : Routledge.
- Outram, Dorinda (1987). Le langage mâle de la vertu: Women and the discourse of the French Revolution. In *The Social History of Language*. (ed. P. Burke, R. Porter) Cambridge : Cambridge University Press: 120-135.
- Roy, Sylvie (2003). Bilingualism and standardization in a Canadian call center: challenges for a linguistic minority community. In *Language Socialization in Multilingual Societies*. (eds. R. Bayley – S. Schecter). Clevedon, UK : Multilingual Matters. 269-287.

Monica Heller

GENDER AND BILINGUALISM IN THE NEW ECONOMY

Summary

This paper takes up the question of the relationship between language, gender and political economy from the perspective of the ways in which language is bound up in the struggles over control of the definition, production, distribution and attribution of value to material and symbolic resources. These struggles are necessarily bound up with the principles of social organization which serve to produce and reproduce interlocking systems of social difference and social inequality. The two principles that I wish to emphasize here are gender and ethnolinguistic identity, although class and race (albeit the latter less visibly) are also salient to my account. In addition, while language is central to these processes in many ways, I will focus here on language as an index or emblem of ethnicity, and language as a valuable resource in and of itself, as a commodity exchangeable for other kinds of resources, in ways which depend on the particular configuration of markets over time and space, and on the political economic conditions which facilitate or challenge their sustainability.

Key words: linguistic minorities, globalization, gender, bilingualism, francophone identity

Rada Iveković

DRUŠTVENI RASCEP I POLITIKA POLA/RODA¹

Sažetak: Ovaj tekst analizira „slučaj ‘islamske’ marame” u Francuskoj kao simptom podeljenog društva, koji se vuče već nekoliko godina. Dve podele se kriju u jednoj: odvojenost žena i muškaraca, i odvojenost ‘predgrađa’. Muslimanske žene i devojke koje nose maramu obeležene su kao zaostale i kao potencijalni državni neprijatelji, a rasep između periferije i centra konstruisan je kao nemogućnost asimilacije islama u društveno tkivo. Politika prema domaćem islamu postala je histerična, a zalag u sukobu su muslimanske žene i njihovo odevanje (marama), kao predmet i povod spora između dve grupe muškaraca: muslimanske zajednice (koja je konstruisana kao potencijalno ekstremistička: ‘oni’), i ‘svetovnog’ društva (koje je viđeno kao oličenje Republike Francuske, dakle kao ispravno: ‘mi’). U trenutku prevođenja ovog teksta očekuje se svakog trenutka da prođe zakon o zabrani i ‘integralnog vela’ koji pokriva celo lice. Zabrana obične marama koja pokriva samo kosu već je nekoliko godina na snazi i odnosi se kako na maloletne devojke u školi, tako i na službenice u javnom prostoru.

Cljučne reči: predgrađe, Francuska, islam, ženski pokret, pobuna, pol, rod, kolonijalizam, laicitet

Žensko telo je simbolični zalag i mesto pregovora o nacionalnoj teritoriji i vlasti, i to koliko za državu toliko i za „identitarne” pokrete. To se moglo videti u francuskom feljtonu o ‘islamskoj marami’ koja pokriva kosu. Rasprava o marami traje od 1990. godine, a 2004. donet je zakon o „zabrani nošenja religioznih oznaka” u državnim (javnim) školama. Pristalice zabrane marama, koju Francuzi nazivaju velom, tvrdi i svetovni „republikanci” u francuskom smislu, veruju kako se bore za prava devojaka i žena kojima njihovi muškarci i religija nameću nošenje marama i time ograničavaju slobodu. Oni ugnjetavanje žena prepoznaju uglavnom samo u islamu. Protivnici zabrane tvrde da je njen rezultat još mnogo pogubnije povlačenje devojčica i devojaka iz državnih škola. Zainteresovane niko nije pi-

¹Prevela sa francuskog Marija Janča.

Iz neobjavljenog eseja *Les citoyens manquants*; za ovu priliku autorka je dopunila tekst i prilagodila prevod. <http://www.ciph.org/direction.php?etAussi=27> > http://www.ciph.org/fichiers_dp/IVEKOVIC_2008-06-18_194426.pdf ili <http://radaivekovicunblogfr.unblog.fr/2009/10/30/les-citoyens-manquants>.

tao.² „Otmice [žena], konverzije i venčanja učvršćuju vezu dva politička režima”, piše Naser Mufti (Nasser Mufti) o podeli dotadašnje britanske kolonije na Indiju i Pakistan u trenutku nezavisnosti.³ To je istina svuda. A mogli bismo tome dodati i eksplicitno, generalizovano fizičko nasilje prema ženama, *femicid* (Ockrent 2006), sistematska ubistva žena u Ciudad Huaresu (*Ciudad Juarez*) u Meksiku ili, uostalom, silovanja; ali takođe i zakonodavstvo o ženama čiji je cilj definisanje nacije.

Pobune u francuskim predgrađima 2005. godine, u kojima su učestvovali gotovo isključivo mladići, bile su zahtev za upis u naciju *sa* razlikom, tom istom razlikom čije je isključenje bilo preduslov njene egzistencije. Taj spontani pokret nije bio etnički definisan niti je imao ikakve etničke pretenzije, mada je žigosan kao etnički i viđen kao pretežno muslimanski (što, međutim, nije bio, nego je više bio određen klasno – radilo se o siromašnim predgrađima). Tu se dobro vidi paradoks. Međutim, taj zahtev za pripadnost naciji daleko je od toga da je pokoran i apolitičan. Zahtev je, naprotiv, sasvim političan po nepredvidivoj neumerenosti koju sadrži, upravo po onome što ne iskazuje ali vrši (po svom *performativu*), i zato što je već dat u bilo kojoj drugoj nejednakosti koju pojačava i koja ga sa svoje strane pojačava. Zatvoriti ga u opšti diskurs (tim više ukoliko je označen i definisan unapred, ili od strane drugih, od strane države) upravo znači depolitizovati ga, težiti da se postigne manje od mogućeg. *Sama nemogućnost* jeste ta koja dopušta marginu mogućeg i proširuje je sa svakim potresom. Ona je ta koja ispunjava vidokrug (onog) političkog (*du politique*). U tom zahtevu za upis u naciju i državljanstvo/građanska prava (*citoyenneté*), kako su zamišljeni, cilj devojaka i mladića iz predgrađa je potpuno isti. Razlika je drugde. Jednakost u građanstvu/državljanstvu (*citoyenneté*) ne može biti dovoljna kao cilj, čak ni za postizanje nje same: ona se naime pretpostavlja, i ona bi pretpostavljala ne samo jednakost između žena i muškaraca, nego takođe i između „izvornih” Francuza i „onih koji su to postali imigracijom”. Da bi zahtev bio politički, treba da cilja na više od

² Zakoni o marami ili velu koji pokriva kosu (nazvan *Zakonom o zabrani nošenja religioznih oznaka*, koji u stvari pogađa gotovo isključivo muslimanke, kao i malobrojne Sike kao kolateralne žrtve), kao i predstojeći zakon kojim će se zabraniti ‘integralna marama’ koja pokriva lice, produbljuju jaz između dve ‘zajednice’, odnosno proizvode te zajednice kao odvojene. Umesto da zakon naprosto izrazi u pozitivnim terminima zabranu kretanja pokrivenog lica u javnom prostoru (što bi se odnosilo kako na ženski veo, tako i na maske ili ‘čarape’ na glavi kojima se ponekad služe kradljivci), zakon koji se tako jasno odnosi baš na muslimanke otuđuje kako žene tako i muslimane.

³ Doktorantski rukopis *Politics as War, War as Politics* (2006) autor Nasser Mufti; zahvaljujem Etieniu Balibaru (Etienne Balibar) što mi ga je pokazao. Podela britanske Indije na Indiju i Pakistan tokom građanskog rata 1946-1948. (*Partition*), koja je rezultirala dvema nezavisnostima ali i danas nastavlja da proizvodi nasilje u regiji, uporediva je s raspadom nekadasnje Jugoslavije nekoliko decenija kasnije (Bianchini et al. 2005).

toga. A pokreti kako devojaka tako i dečaka bili su bez sumnje „neumereni”, ali na različite načine.

Celo je francusko društvo duboko podeljeno prema polovima i rodu. U zalogu roda na simboličkom, političkom i socijalnom planu, treba podsetiti da, kako pol tako i rod (Bouatta 1999) (jer postoji podvostručenje kroz neospornu „kulturalizaciju” tih koncepata), igraju istovremeno na planu *razlike* kao i na planu *heterogenosti*,⁴ to jest igraju (se) stalno klizeći od jednoga ka drugom. Klizanje između te dve ravni deo je igara simbolizacije čija efikasnost umnogome vodi poreklo iz moći i efikasnosti ‘komercijalno kulturnog’ polja ili iz ‘kulturnog kapitalizma’ – onoga gde su akumulacija, potrošnja i šoping terapija protiv depresije. Opisuje se rascep polova u celini kao da postoji samo unutar date, takve i takve, uže zajednice, a ta zajednica kao da je manje ili više žrtva problema identiteta. Danas se u Francuskoj to odnosi na muslimane, najveću imigraciju, imigraciju kolonijalnog porekla. Ta su predgrađa u Francuskoj konstruisana kao da imaju posebne etničke karakteristike, i kao da nisu deo francuskog društva. U svakom slučaju, upravo je polnost mesto transfera odnosa vlasti/moći. Samo se zabradnim muslimanskim ženama pripisuje želja da dele naciju. One su dakle videne kao opasne. Međutim taj rascep nije ništa novo, prostire se na *celo* društvo, i podržava druge tipove rascepa. Vraćanje na ‘prvobitne kulture’, koje je monopolisano od strane fundamentalista, parazitira i eksploatiše političke i socijalne razloge nezadovoljstva, i preusmerava ih ka pridavanju ‘religioznih simbola’ sukobima. Ono ne uzima u obzir njihovo pomeranje i njihovu transformaciju u lokalnom kontekstu. Ta se dodeljivanja značenjâ, kao male hegemonijske operacije prevlasti sa sumnjivim ali efikasnim kanalima (*chaînes d’équivalence* [ulančanim ekvivalencijama]), upisuju delimično u značajnije hegemonijske konfiguracije koje ih potvrđuju na nivou kvarta, na nivou politike grada i socijalne politike manje ili više oficijelne. Iako devojke mogu da se pozivaju na islam, da objasne maramu koju same sebi nameću iz različitih razloga, značenje njenog nošenja u francuskom je kontekstu potpuno odvojeno od onog „originalnog”, koje je uostalom izmišljeno kao i svaki original. Francusko društvo kasni u odnosu na mnoge druge zemlje po pitanju istinske jednakosti polova, i naročito je rezistentno na evoluciju u toj oblasti. Povezivanje vlasti i patrijarhata je vrlo ustaljeno. To je karakteristično za zemlje koje su suviše ogrezle u institucionalizaciji, i gde se misao ne smatra vitalnom potrebom. Čak i kada je patrijarhat osuđen i donekle prepoznat kao

⁴ Ovo, ukoliko želimo da razlikujemo između obične razlike i *heterogenosti*; ova poslednja bi bila radikalnija i „nepremostiva” razlika koja funkcioniše kao ‘konstitutivno drugo’, nevidljivo u polju ‘istoga’, znajući da je sama ta distinkcija smeštena u sam konceptualni aparat (što izgleda da Šantal Muf (Mouffe 2005), koja se mnogo koristi ovom smitijanskom distinkcijom (*smitijanskom* od imena Carla Schmitta), gubi iz vida u određenom shematizmu).

smetnja na političkom planu (mada...), on je sveprisutan na socijalnom planu i na ravni političke reprezentacije. Nesposobnost političkih partija da uključe zahteve društvenih pokreta, pokreta žena – legendarna je (ali u tome Francuska nije usamljena). Misao kao vitalni fundamentalni resurs izlaže nas smrtnosti i granicama suvereniteta. Suverenitet dolazi sa isključenjem nekoga. Zemlje nedavno izašle iz teške nedemokratske prošlosti ponekad su otvorenije i manje konformistične, zato što su još u razdoblju stvaranja institucija. One imaju demokratsku svežinu koja Francuskoj nedostaje. Ono što začuđuje u Francuskoj, ali i drugde, jeste intenzitet političke instrumentalizacije u *druge svrhe* stare podele po polu, koja nije doneta iz islama, kao što pokušavaju da nas uvere, nego je autohtona. Ono što je novo i što bez sumnje potiče od izvesnih efekata globalizacije – evo univerzalizacije! – to nije kako su žene postale zalag u *drugim* raspravama (one su to oduvek bile: to je privilegija potčinjenih), nego brutalnost sa kojom su one to postale. Problem današnjice je da se definišu granice onoga što je moguće tolerisati. Kako nema standardizacije u tom pogledu i različiti kriterijumi se dotiču ili preklapaju, razvija se po tom pitanju eskalacija i nezapamćeno nasilje čija razmera raste kako se penje već prihvaćen ili pretrpljen prag opšteg nasilja, terora i terorizma. Često se autori interesuju za površinu „terorizma” bez osvedočenja o njegovom *poreklu* u okviru *države* i u komplementarnosti sa njom.⁵ Prema Šantal Muf on se događa kao odgovor na unipolaran svet. Ali spektakularni teroristički akti kao oni od 11. septembra 2001. označavaju takođe početak kraja tog sveta (Mouffe 2005).

Nasilje je seksualizovano čak i kad nije seksualno (Iamarène-Djérbal 2005). Žene i njihov položaj su instrument da se proture druge poruke među političkim akterima koje se ne odnose nužno u prvom redu na njih same, mada se neke restrikcije u prolazu prilepe ženama kao kolateralni efekat. Silom prilika, ti učesnici su nužno opet muškarci. Žene, zatim, ne samo da nisu isključene, nego su naprotiv uključene kao podređene na svim nivoima. Na scenu se stavlja prividna ‘simetrija’ polova, ali se u realnosti održava asimetrija. Njihova je podređena inkluzija i sama oruđe u vidu analogije s jedne strane, ali je, s druge strane, takođe i strukturno u konstrukciji *drugih* nejednakosti. Nejednakost polova ostaje do danas bitno konstitutivna za društvo kao i za odnos moći i vlasti u državi. Stalno se „feminizuje” socijalno slabija strana. Nacija se konstruiše kroz institucionalizaciju hijerarhije polova koja zabranjuje njihovu jednakost, i obrnuto. Isto je sa svakom hijerarhijom koja se uspostavlja: sa skalom polova, one se oblikuju recipročno (Balibar 2005). Položaj žena u francuskim predgrađima danas (podrazumeva se, socijalno pogrešno, „kod muslimana”), stvarno problematičan tamo kao i svuda, iz državne samovoloje (*raison d’Etat*) odvojen je od

⁵ O tome govori Žerar Šalian (Chaliand 2006) u razgovor za *Libération* povodom izlaska njegove knjige *Guerres et civilisations*. Up. i i njegov predgovor knjizi Franca Fanona (Fanon 1991).

opšteg položaja žena i devojaka u zemlji, kako bi to poslužilo dvostrukoj podeli. Jednim udarcem dve muve! Javno mnjenje i država, dok su socijalisti bili na vlasti, dali su za pravo poznatom ženskom pokretu *Ni kurve ni potčinjene* (*Ni putes, ni soumises*),⁶ depolitišući ga. Ali paradoksalno mere predviđene 2005. od strane države da doskoče, odgovore, a ubuduće i preduprede pobune u predgrađima ponovo gledaju samo mladiće, i ne ciljaju na pregovore o jednakosti polova. Pokret *Ni kurve ni potčinjene* instrumentalizovan je od strane državne vlasti, i to uprkos realnim političkim zahtevima, dok su mladi buntovnici iz 2005. depolitizovani jednostavno nepriznavanjem njihovih političkih zahteva, i kriminalizovani. Istovremeno, pokret *Domoroci republike* (*Indigènes de la République*) odbačen je kao nepolitičan kako od strane konkurentnih grupa ili ideja, kao i od zvanične sfere, tako i od strane dominantnog diskursa pod izgovorom da njegovi zahtevi nisu politički ili ne odgovaraju istorijskoj istini; ne primećujući da oni traže da izraz „domorodac” [*indigène*] dobije novo značenje⁷. I svi su, izgleda, zaboravili važnost ekscesa u politici.

Državni normativni univerzalizam, čuvar hegemonije, nesposoban je da prizna posebnosti koje ga čine. To može biti provereno u sve većoj *juridizaciji* kao i u *kulturalizaciji* socijalnih i političkih problema. Rasprava oko predgrađa je otkrila izvesnu „državnu sociologiju” koja situira pobune u kulturu imigranata, ‘onih drugih’, u njihove bračne običaje, u islam, u njihovu navodnu ‘mržnju protiv republike i svetovnosti’⁸, i koja optužuje istraživače da tobož uvode socijalne i političke kriterijume. Sa druge strane, debata je pokazala zbuñjene sociologe (Birnbau 2006). Prema Brinu Laturu (Latour 2005: 28, 47), „epistemolog se ne interesuje za nauku nego za državu, posebno u Francuskoj gde želi uspostaviti republiku! Za njega je nauka samo sredstvo da se govori o sasvim drugim stvarima. (...) Još od Platona, mi smo fascinirani iskazima koji omogućuju da se oslobodimo politike, privrženosti, složenosti i mnoštvenosti veza, subjektiv-

⁶ Ženski pokret *Ni putes, ni soumises* nastao je 2002. godine kao pobuna devojaka iz predgrađa protiv ugnjetavanja od strane muškaraca u porodicama i u neposrednoj okolini. Pokret je dobio veliku podršku i simpatije širom zemlje kako kod leveice tako i kod desnice i ubrzo je postao institucionalizovan. Njegova osnivačica, Fadela Amara, ministarka je grada u Sarkozijevoj vladi.

⁷ Pokret *Indigènes de la République* nastao je 2005. godine, povodom pobuna u predgrađima. Radi se o pokretu koji računa na eksces. U njegovom je programu borba protiv rasne diskriminacije koja se povezuje sa neprevazidenom kolonijalnom istorijom. Izraz ‘indigène’ [domorodac] je važan utoliko što je za vreme kolonije pravni status stanovnika Alžira bio tako nazvan: domoroci u kolonijama nisu imali građanska prava. Za njih je vazio *régime d’indigénat*; oni nisu bili građani već podanici.

⁸ Svetovnost: stroga odvojenost crkve i države, naročito u školstvu i u administraciji, u Francuskoj se naziva *laïcité* [*laïcité*] i datira od zakona donesenog 1905. godine, što je nešto drukčiji istorijski proces nego *sekularnost*.

nosti.”, te dalje „Modernistički san, koji datira još od Sokrata, jeste onaj vrlo jednostavan o eliminaciji politike.” Na drugom planu po analogiji, dolazimo do pravnih paradoksa. Francuski Ustavni savet je 16. marta 2006. godine cenzurisao kao diskriminirajući (!) član zakona o izjednačavanju plata muškaraca i žena koji je bio izglasan 23. februara. Taj je član predviđao kvote od 20% (zašto samo 20%?) žena za upravne odbore. Ustavni savet nije odbacio tu alineju zbog onog samo ‘20% žena’, već zbog pominjanja ‘žena’. Kvote bi po tom tumačenju bile u suprotnosti sa Ustavom, osim ako nisu u njega unapred upisane (kao rodne kvote nazvane u Francuskoj ‘paritet’ [*parité*] kada se odnose na ravnopravnost žena i muškaraca), ako se ne odnose na izborne mandate! Nije li to apsurdno? Kvote ili ne, vidi se lepo da se *svaka mera* pre ili posle okrene protiv onih koji nisu *već* univerzalizovani i čiji interesi ne mogu da budu viđeni kao univerzalni, tj. onih koji nemaju udela u kolaču vlasti. Kako kaže jedan uvodničar *Monda* (Jakubyszyn 2006: 18) u članku „Paritet i kvote”, ta „odluka je simptomatična za blokade francuskog društva”. Ona je bez sumnje deo predizbornih igara; „Jednakost muškaraca i žena je konstitutivni princip u Francuskoj, ali Ustav ne nudi sredstva da se to osigura u stvarnosti, time što krši taj i druge principe.

Ženski pokreti i drugo

U Sjedinjenim Američkim Državama, ženski pokret je bio podelio Pokret za građanska prava [*Civil Rights Movement*]. On je podelio i studentski pokret u Francuskoj. Žene, kao i sve što je nepredstavljivo [*irreprésentable*] u hijerarhiji rodova i u socijalnom poretku, pokazuju se uvek kao politički nepriznato, kao ono političko prekriženo [*du politique barré*], i kao heterogeno. Te su podele istovremeno dobrodošle za rasutu vlast/moć. One su takođe opšta karakteristika, u odgovoru na fragmentaciju i mondijalizaciju. Ono što se bavi zauzdavanjem feminističke i polne dimenzije revolta, nije *jedno* mesto vlasti, državno ili ono uspostavljenog reda. To su takođe različite alternativne i konkurentne pretenzije, sve sposobne i željne hegemonije kako bi sprečile pristup žena. U pokretu nazvanom ‘ber’ [*beur*]⁹ još nije bilo mogućnosti za žensku ili feminističku dimenziju. Ali u pokretima velikih geta u francuskim predgrađima početkom XXI veka, pokret devojaka anticipira i najavljuje pokret mladića tri godine kasnije. Teorijski, ženski je pokret mogao snositi dimenziju univerzalnosti kvartova. Ali samo teorijski jer, iz istorijskih razloga, još je teško za žene da preuzmu na sebe prepoznatljivu univerzalnost, da se stave u centar jedne hegemonije i da pregovaraju. Ili bolje

⁹ *Beur*: severnoafrička kolonijalna i postkolonijalna imigracija druge generacije. Reč *beur* je od osamdesetih godina potpuno usvojena u francuskom jeziku; poreklom je iz šatrovačkog ‘verlan’, tj. ‘obrnutog’ jezika. Godine 1983. odvija se istorijski tzv. *La Marche des beurs*, pravim imenom *Marš za jednakost i protiv rasizma*, koji je jedna u nizu pobuna omladine.

reći, malo je verovatno da bi im se to dozvolilo. One dakle paradoksalno upadaju na javnu scenu, iznoseći na videlo više nivoa potencijalne univerzalnosti: signalizirajući univerzalnost sa greškom, koju ona nužno sadrži; signalizirajući univerzalnost podređene inkluzije, i pokazujući univerzalnost ograničenu na predgrađa ljudskog, s one strane same podele polova. Taj potencijal univerzalnosti čiji su nosioci hipotetički takođe i žene, plaši više od bilo kojeg drugog, jer pokazuje da je ono što je strukturno (poredak polova) ipak uzdrmano. One će dakle moći da se manifestuju samo pod uslovom da unapred odustanu od toga da predstavljaju ljudsku ili žensku univerzalnost. Tako pokret devojaka i žena, u pobuni predgrađa, prethodi onome što će kasnije biti smatrano naprosto pobunom. Dakle pobuna devojaka iz predgrađa ostaje u analima kao pobuna *samo* devojaka, mada su mnogobrojni muškarci i mladići bili na njihovoj strani. Dok će pobuna dečaka biti zapažena kao *sama, prava* pobuna u predgrađima. Mladići 'predstavljaju' ta predgrađa, ali ne i devojke. Čak iako ne idu za tim, dečaci su nosioci univerzalnosti. To se razume: istorija ih podržava, pripisujući univerzalnost onima koji, u svakoj kategoriji, liče na dominantnu grupu (Irigaray 1974). To takođe pokazuje da je red polova leglo drugih hijerarhija i socijalnih poredaka pod svim uglovima. Ženski pokret ostaje podvajajući, čak u vreme globalizacije gde taj deobni karakter zahvata svaku društvenu dinamiku.

Nema nikakve sumnje da je pokret *Ni kurve, ni potčinjene* u pravu u svim žalbama i optužbama patrijarhalne mačističke kulture koji ponižava žene i devojke, sputava njihovu autonomiju, njihovu slobodu i njihova građanska prava/državljanstvo (*citoyenneté*) (Amara 2003). Nema *nikakve sumnje* da ih treba podržati i saslušati. Ali jedna ozbiljna analiza pokazuje *interes* u oduševljenju za pobunu devojaka i žena koje, kao slučajno, dolaze iz iste sredine kao i mladići iz pobuna 2005. Nacionalisti su već delili, tim povoljnim prijemom u svoje vreme, novu 'opasnu klasu' (fantazmatične muslimanske fundamentaliste), koju su ocrtavali na horizontu, izdvajajući elemente „koji se mogu spasti” tj. devojke. Naravno, ne može se biti nimalo pomirljiv prema fundamentalističkom delovanju (islamista ili bilo koga) jer je *svako i uvek* usmereno protiv žena. Ali treba zapaziti praksu deljenja populacije osuđene da bude dominirana, počevši sa rodom, ali takođe i u drugim kategorijama. Ta moć podele ne dolazi samo odozgo, nego takođe iznutra, tj. od osoba (ili 'subjektnih pozicija') koje se uspostavljaju primenom moći, pritiscima, ugnjetavanjem i koje ne preegzistiraju ni vlasti ni politici, već ih oblikuju. Kako ne pomisliti na analogiju starih ratova, ili onih prethodne večeri, kada pobednici nisu ubijali žene neprijatelja, nego su ih silovali, pravili im decu i mogli su ih ženiti. Isto tako, u masovnim silovanjima koja prate sve ratove, žene ne predstavljaju ni objekat, ni cilj silovanja, a još manje subjekat: one su *instrument* ratnog oružja poruke između dve grupe muškaraca. U odnosu

među akterima muškarcima, žene se pojavljuju u znaku prisvojenog. U poruci i jeziku koje predstavljaju te ratne akcije, diskurs o silovanju postaje i sam ratno sredstvo (oružje) jednake efikasnosti kao i sama silovanja, pošto se (za izvođače ali ne i za one druge) radi o simboli. To je bio slučaj tokom poslednjih ratova u bivšoj Jugoslaviji.

Tako je pobuna devojaka u kvartovima, pozdravljena od strane cele Francuske od gore (uz dobre opšte razloge), bila u stvari zalog u homogenizujućem i univerzalizujućem diskursu nacije, zato što poredak polova konstituiše naciju. Nikada se neće preceniti koliko su proklamovani univerzalizam i jedinstvo uma i namera [*raison*] doprineli podeli i razdvajanju prema kategorijama unutar „nedeljive” nacije. Ni koliko um saraduje sa državom. Kako je bilo moguće poverovati da se rasep polova tiče samo nekih zajednica (muslimana), a ne svih i društva u celini?

Taj rasep prolazi upravo kroz sve slojeve francuskog stanovništva. Pogledajmo uostalom već same zajednice onih koji o tome raspravljaju da bismo ustanovili koliko u Francuskoj ima žena među parlamentarcima i predstavnicima, u političkoj klasi, među liderima, direktorima i predsednicima, među akademcima, među visokopostavljenima u nauci! Nema ih nigde. Podela i nejednakost polova zahvata celo društvo, a pokret *Ni kurve ni potčinjene*, vodeći računa da se demarkira od nekih ‘feminističkih’ i ‘buržoaskih’ usmerenja, pokazao je bar da žene ne mogu više to da podnesu (Schiavon 2006).

Uzurpirati ga i instrumentalizovati došlo je u pravi čas, baš kada se želela podržati masovna histerija oko *vela*, nazvanog islamskim, koji su nosile neke devojke. Zabraniti veo (radi se o *velu* koji pokriva kosu, ali ne i lice)¹⁰ devojkama ili im ga nametnuti: obe ove krajnosti, a naročito *obe zajedno ukoliko čine sistem*,

¹⁰ U pogledu terminologije, u Francuskoj kao i drugde postoji zbrka koja graniči s fantazmima u nazivima pomenutog ženskog odevnog predmeta. ‘Veo’ [*voile*], koji je obična marama (znamo li da je ‘marama’ turska reč?), postaje ‘islamski veo’ kada se precizira ko ga nosi. On pokriva kosu. Tek mnogo kasnije, i vrlo retko, pojavljuje se u Francuskoj i ‘veo’ koji pokriva i lice, i tada se naziva ‘integralni veo’ [*voile intégral*]. Više nego na francuskim ulicama, takav se veo pojavljuje na slikama iz Avganistana i pretvara se u opšti fantazam negativne slike islama. To što on u praksi pokriva i celo telo u stvari ne pogada i ne zanima francuski politički senzibilitet, jer se za njih radi samo o licu, koje u sistemu (francuske) republike mora da bude otkriveno. Ponekad se u francuskoj štampi koristi, za taj ‘integralni veo’, izraz ‘burka’ [*burqa*] iz jezika farski i dari; iako on na izvoru (kao u Avganistanu) pokriva celo telo, u Francuskoj ga uopšte nema. Koristi se i izraz ‘nikab’ (*niqab*), koji se na arapskom odnosi na masku postavljenu na glavu s prorezima za oči, kakva se nosi u nekim krajevima, a takode se uopšte ne viđa u Francuskoj. Kod nas se – ali ne u Francuskoj – za ‘muslimanski veo’ s jednakom zbrkom korsite turske reči ‘zar’, kojom se označava ‘kopča’ koja je držala ‘zavesicu’ (‘peča’) preko lica, i ‘feredža’, koja je označavala ogrtač pre vremena nasilnog ‘skidanja vela’ u BiH (1950), a posle nestala iz upotrebe dok se nije nedavno, kao posledica poslednjeg rata, ponovo pojavila. Realno, ova poslednja reč je u turskom navodno bila pogrdan izraz za ženu, slično kao što i u našem muškom psovačkom jeziku metonimijom naziv za ženski polni organ označava celu ženu.

što je ovde i slučaj, signaliziraju zainteresovanima da one ne mogu samostalno da donose odluke o stvarima koje ih se tiču (Iveković 2004). Te su dve pozicije – zabraniti ili nametnuti veo – izgleda neprevodive i dakle nerazumljive jedna drugoj. Obe garantuju potčinjenost devojaka, mada na različite načine i različitim patrijarhatima, i skrivaju druge aspekte pitanja, postavljajući društvo (pretpostavlja se, svetovno) *protiv* zajednice (za koju se pretpostavlja da je religiozna). Iluzorno je pretendovati na ukidanje jedne diskriminacije (diskriminacije devojaka navodno samo u predgrađima – da ih država brani od njihovih sopstvenih muškaraca i time „civilizuje”) time što će se uvesti jedna druga diskriminacija (isključenje maloletnih devojaka sa velom iz nastave). Da li bi se tako dodirnulo neki detalj muškog odevanja? Kako je već Franc Fanon (Fanon 1961) pokazao, zabrana je takođe simboličko nametanje i podređivanje. Ona kojoj se nešto zabranjuje ili naređuje tim je performativnim aktom i sama ponižena. Nošenje marame može takođe biti ‘obrtanje stigmata ili žigosanja’ (Rivera Scarti 2006) kao i bilo koje drugo, tj. prisvajanje i revalorizacija onoga čime smo poniženi.

Jer, još uvek su devojke te koje oličavaju moral zajednice (uključujući i svetovni!). Ranije pantalone ili mini suknja, danas marama. To je opet „privilegija” potčinjenih, onih koje su markirane odećom definisanom od strane drugih. Zakon je predstavljen kao zadovoljavajuće rešenje konflikta između univerzalnog i partikularnog (Rancière 2005). Ali zakon nije u stanju da reši takmičenje mnoštva univerzalnih [*des universels*], ni paradoks partikularnog porekla univerzalnog, kao ni ulazak na scenu mnogih subjekata u savremenom svetu koji su takođe u konkurenciji ali i u različitim alijansama jedan sa drugim (Balibar 2006).

U Francuskoj se radi o tome da se islam (suviše vidljiv sa pokrivenim devojkama) učini koliko je moguće nevidljivim, i da se time takođe podjednako prikrije ženska disonantnost. Priča s maramom je gurnula grupu devojaka, predstavljenih u klišeju između žrtava i fundamentalista, u javni prostor, istovremeno kad i pitanje rodne pravde, i pitanje uslova života siromašnih i imigranata. Radi se o trenutku tenzije i spora, o pokušaju upisa žena u naciju (žena kao grupe, jer im se još uvek poriče individualnost), isto kao, u širem smislu, o pokušaju da se u nju umetnu *preko sopstvenih žena* oni koji su iz nje bili isključeni (Iveković 2003). Neke od tih devojaka koje protestuju odjedanput su se našle kao dvostruki agenti, i to je vrlo značajna činjenica bez obzira na provokativan čin ili zastarele reference nekih od njih: one su to u svoje lično ime, ali takođe i u ime zajednice kojoj su pripisane, sa kojom se uostalom u velikoj meri ne identifikuju. Ali preovlađujući stav protiv vela stalno izvlači argumente povodom nekih drugih društava (Iran, Alžir itd.), generališući jedan klišeirani islam, dok istovremeno pripisuje eksploataciju i potčinjavanje žena neevropskim društvima kao da možemo biti zadovoljne položajem žena u Evropi. Jednakost polova tako prikazana postaje

jedan normativni instrument više da bi se stanovništva osudila na tobožnju „predmodernost”, da bi se postavila van kruga laiciteta/sekularizma (čitaj: civilizacije) koji bi navodno garantovala jednakost polova. Jasno je da je potrebno braniti se protiv *takve* jednakosti, i tražiti više. Time je postala očigledna neposredna istorijska veza između francuskog zakona koji zabranjuje veu u školi i člana zakona (kasnije opozvanog predsedničkim dekretom)¹¹ koji *naređuje apologiju kolonizacije* u Severnoj Africi. Rasprava o sekularnosti i velu nastoji da rekonstruiše unutar škole socijalnu koheziju koje nema u društvu. Nacija se zaista rekonstruiše redefinicijom odnosa polova i rodova, označujući u tom okviru kao zaostale u odnosu na (francusku republikansku) normu *ne samo žene već i svaku heterogenost*. U svakom socijalnom i političkom sistemu, dominantna nam misao govori da žene još treba da dostignu muškarce; one uopšte teže u najboljem (najboljem!) slučaju jednakosti, što je nedovoljno. Ali jedan bi drukčiji pogled takođe dozvolio da se pokaže sve ono u čemu muškarci treba još da dostignu žene da bi bili ne samo na njihovoj visini (lista je dugačka), *nego naročito na visini podnošljivije humanosti*. Naravno, ovakva bezazlena obrtanja perspektive samo su igra. Ona međutim dozvoljavaju da se osvedočimo o *političkom* sporu (o temelju) čitavog društva, kao i o pravilnosti kulturnog centralizma [*centricité culturelle*] muških modela mišljenja kao tobož univerzalnih i neutralnih. Kulturni centralizam ne ograničava se ni na predgrađa, ni na jednu religiju ili posebnu kulturu, i važi za sve u određenoj meroj.

Nacionalna kohezija oko praznog označitelja pola

Uslovi nacionalne kohezije su u toku redefinisavanja upravo u ovom trenutku, kao što su to kod svakog istorijskog zaokreta. Za žene uopšte, i za neke grupe žena posebno, to je prilika da ponovo pregovaraju o svom statusu, zbog rizika da izgube čak i ona već stečena prava i status koje, međutim, sve žene nikada nisu ni postigle. Što to prolazi i kroz ‘nacionalno obrazovanje’¹² i nije iznenađujuće, jer

¹¹ 23. februara 2005. zakon propisuje da se na časovima istorije moraju učiti ‘pozitivni efekti kolonizacije’. Iza toga dižu se manifestacije, bune se istoričari i potpisuju se peticije po celoj Francuskoj protiv tog zakona. On biva na kraju ukinut dekretom predsednika republike Širaka 2006; to se, međutim, smatra nesrećnim rešenjem budući da je time zaobiđena demokratska procedura. Od tog vremena vuče se, a naročito je institucionalizovana sa Sarkozijem, rasprava o ‘nacionalnom identitetu’ Francuske koja se povezuje sa temom imigracije i politikom zatvaranja granica i odevanjem žena. Tema nacionalnog identiteta, *mejnstrim*, nametnuta za seriju javnih debata, doživela je pravi politički fijasko kod publike tokom 2010.

¹² Ministarstvo obrazovanja zove se *Ministère de l’éducation nationale*. Izraz ‘nacionalno obrazovanje’ odnosi se kako na to ministarstvo, tako i na državnu politiku obrazovanja. Francuska je veoma centralizovana, a obrazovanje je jedna od osnovnih javnih funkcija Republike. U osnovi ‘nacionalnog obrazovanja’ nalazi se princip laiciteta.

je ono temelj zamišljenog nacionalnog jedinstva. Da to prolazi i kroz redefiniciju stava o francuskoj kolonijalnoj historiji (kao historiji države, čak i pre bilo kakve kvalifikacije ove poslednje) još je manje začuđujuće: formiranje nacije obavljeno je u isto vreme kad i kolonijalna ekspanzija viđena kao ‘misija civilizovanja divljaka’, neophodna za utemeljenje kapitalizma. I još je manje čudno da to prolazi i kroz religiju, koja je pravi konkurent nacionalne države, savladan doduše laicističkim uređenjem, i koja je u samoj metropoli instrumentalizovana drukčije nego u nekadašnjim kolonijama, kao što je to i danas u odnosu na ‘izvorno francusku’ i ‘domorodačku’ populaciju; koja se smatra ‘imigrantskom’.¹³

Pol (kao uostalom i rod) *nije ništa po sebi*, jer je *relacion*; on je društveni odnos. Iako se, kada je pomenut (to je žena; to je dečak), ne ističe otvoreno, ali se ipak podrazumeva izvesna vrsta društvenih odnosa. *Pol* je veoma jaka *ideja* koja inerveniše u uspostavljanju *svih* društvenih hijerarhija, uključujući i one koje se ne odnose u prvom redu i naizgled na njega. Uvek nosilac heterogenosti, uvek u nezgodnom trenutku i van horizonta, *pol/rod* svaki put ukazuje na ono što je politički nepredstavljivo (jer je konstitutivno); on je dakle uvek porican. Ali to političko ima redovno ulogu da ga deplasira, dok je ono samo uvek iznova preformulisano.¹⁴ Sve se hijerarhije odnose i na hijerarhiju *pola* i njome su dotaknute. Zaleđena u svojoj neodređenosti (jer se razlika među polovima ne može identifikovati), propisana od strane zvaničnika, istorijska nejednakost *polova* postaje instrumentalna i normativna. Stavlja se u službu vlasti/moći i označava, a time žigoše, muškarca, ženu, muslimana, Magrebljanina, Francuza, Hutua, Tutsija itd. sa unapred definisanim osobinama o kojima zainteresovani/a nema mogućnost da se izjasni. Individualna razlika ne može da se izrazi u grupnim definicijama identiteta. *Pol* ulazi, kao sastavni deo, direktno u konstitutivne normative ‘identiteta’ (Banerjee 2005). Radi se o potencijalno opasnom konceptu. Država i budno, „bezbednosno” društvo učinili su obaveznim upravljanje identitetom. „Dobro” upravljanje identitetima, koje prolazi kroz *kulturalizaciju* onog političkog (*du politique*), navodno bi trebalo da zaobiđe konflikt. Prelazi se sa društvenog, političkog, ekonomskog, na „kulturno” i „identitarno”. Treba međutim izbegavati uveravanje da razlika (kao ona koju razumemo u *polu*, ili bilo koja druga) impli-

¹³ Francuska se država ni najmanje nije ustručavala da finansira verske škole u kolonijama. Ona danas *želi*, bez obzira na temeljni princip laiciteta, da preuzme obrazovanje imama, finansiranje gradnje džamija ili da zabrani ‘verske oznake’ kada one čine suviše vidljivom neku drugu religiju ili naprosto kulturu. Hrišćanska verska obeležja smatraju se verski neutralnim, prihvaćena su kao laička zato što su većinska i ne predstavljaju predmet proganjanja. Kao i religija, laicitet je i sâm jedan instrument vlasti, ali takođe i oruđe različitih izraza moći/vlasti – u pluralu (Bonfiglioli 2005).

¹⁴ Za prezentaciju koncepta političkog [*le politique*] – za razliku od politike [*la politique*], koji se pojavljuje u evropskoj kontinentalnoj filozofiji ali ne i u anglosaksonskoj osim marginalno, vidi Mouffe (2005).

cira sama po sebi nejednakost. Upravo, to što razlika nije ništa po sebi, znači da ona vraća na *politiku razlike* koje su prikrite. Razlika može takođe biti konstruisana i kao heterogenost, za šta je međutim potrebna odgovarajuća *politika razlika*.¹⁵

Neke studije rađene u SAD upoređivale su američka geta sa francuskim predgrađima i primetile su da su u prvima žene nosile čitav geto na svojim leđima, i da su postajale aktivne, suprotno od francuskih predgrađa gde su ostajale zatvorene (Pfaff 2005). Međutim, u prvima, u više od 60% porodica nema muškaraca, i žene same podižu decu, dok se javna vlast sklonila (Wacquant 2006). Slično je zapažanje o ženama u slučaju celog jednog društva (Alžir) i njegove moderne konverzije koju sprovode žene, prema analizi časopisa *Naqd* i njegovog direktora, istoričara.¹⁶ Osoba sa univerziteta, kao ja, dobro poznaje motivaciju i postojanost, dobre rezultate nekih devojaka iz francuskih predgrađa. Zašto je onda Francuska loš učenik po pitanju jednakosti muškaraca i žena? Danas je društvo, koje nema želju za emancipacijom žena, ili bolje rečeno gde žene ne uspevaju da proture svoju poruku – sklerotično društvo. Niko ne može ignorisati rascep po polu u pobunama mladih u predgrađima. Razumni pregovori o tim konfliktima trebalo bi da podrže devojke u njihovim veoma opravdanim zahtevima *rodne pravde, ne samo na periferijama*. Oni bi ih podržali *u njihovom traženju pristupa univerzalnosti, jednakosti i slobodi* (jer sama jednakost nije dovoljna). Kao što bi podržali simboličke i konkretne zahteve postavljene na dnevni red od strane mladića, ali uz priznanje neintegrisanosti imigranata tokom generacija, siromašnih u celini, kao i nedostatka ženskih sloboda. Oni bi sačuvali *zajedničke* zahteve devojaka iz 2002. i mladića iz 2005. godine, istovremeno sa *specifičnošću* devojčinskih optužbi i zahteva. Oni bi podržali cilj s one druge strane proste jednakosti. Ne bi doprinosili etnizaciji odvajanjem devojaka od dečaka u predgrađu, dobrih studenata od „razbijača”, ni podeli žena na one iz kvartova i „druge”. Pravedni pregovori o konfliktima bi prestali da rade na naturalizaciji, etnizaciji, ‘komunitarizaciji’ populacija koje su predmet ujedinjujuće/podvajajuće državne pažnje. Tog se zajedničarenja uostalom plaše isti akteri koji su ga i proizveli. Mogla bi ta diverzifikacija interesa da bude samo efekat države i uspostavljanja demokratije, i da bude upisana u strukturu kapitalizma (Laclau – Mouffe 1985: 32) i dalje. Volja da se prevaziđe rascep počela bi prestankom segmentacije populacije na razne

¹⁵ Ernesto Laclou (Ernesto Laclau) se verovatno ne bi složio da heterogenost (jednu socijalnu logiku) pripíše jednoj politici koja joj prethodi (i, dakle, eventualnoj metafizičkoj mobilizaciji i ubrzanju); politici koja bi jedino mogla da proizađe iz polja koje *onemogućuje* poimanje bilo kakve heterogenosti. U meri u kojoj se radi o pojmovnim konstrukcijama, meni se to međutim čini mogućim. Heterogeno je nužno konstruisano kao heterogeno i izvanjsko *polju reprezentacije i percepcije*.

¹⁶ <http://www.cerist.dz/publication/naqd/present.htm>, <http://www.cerist.dz/publication/naqd/INDEX.HTM>, <http://www.bled-internet.com/naqd/index.htm>

hijerarhizovane grupe u društvu u celini. Ako ta fragmentacija učini da iskrnsne ono heterogeno i sa njim ono skriveno političko, to ne znači da treba negovati i produbiti raznorodnost zaustavljenu u „identitetima”.

Segmentacija se nastavlja sve do najboljih intencija. U rešenjima koja se traže kako bi se učvrstilo društveno tkivo, nastavlja se komadanje francuske postkolonijalne tematike na politiku grada, teritorijalnu upravu, mesto manjina, individualne živote, uz lažno pitanje „Dati onima u predgrađima (...) ali na užtrb koga?”. Ovde je postulat odbijanje „mešanja stanovništva koje ne može biti naređeno protiv volje same populacije” (Bronner 2006), bez ikakve politike koja bi ciljala na stvaranje dugoročne solidarnosti. Treba prepoznati vezu između problema urbanizacije i revolta mladih, koji reaguju na neodgovarajuću politiku grada.

Sasvim je izvesno da način na koji se *opšta jednakost polova* predstavlja danas u Francuskoj kao pomaknuta, između ostalog i *racijalizacijom* muslimanskog sveta, ima veze i sa specifičnim položajem žena u islamu u odnosu na odmak modernizacije. To znači i sa *univerzalnim zakazivanjem modernizacije u odnosu na žene*. Pošto su građanska prava/državljanstvo (*citoyenneté*) žena univerzalno osporavana čak i kad su priznata, položaj žena uopšte definisan je patrijarhalnim institucijama, ali takođe jednostavno, muškim institucijama iz ranijih vremena.

Pređimo na pitanje teritorijalizacije nacije sa tela žena i u njemu, jer teritorijalizacija je seksualizovana i rodna [*genrée*]. To je zajednički imenitelj, naravno bez mogućeg izjednačavanja, koji postoji u načinu na koji su žene bile tretirane u podeli Indije (Das 1995; Butalia 1989; Kumar 1998; Menon 1999; Menon – Bhasin 1998; Hasan 1995, 1997, 2000; Samaddar 1997, 2001; Deschaumes – Iveković 2003; Bianchini 2005), u komadanju Jugoslavije uz masovna silovanja (Iveković 2003), i u zahtevima jednih i drugih u odnosu na pripadnost žena bilo svetovnoj zajednici, bilo religioznoj (muslimanskoj) u Francuskoj tokom rasprave o velovima. Država i nacija glume, u svakom slučaju, endogamiju neophodnu u definiciji „čiste” nacije, čak i kada takva čistoća nije ozvaničena. U momentu podele Indije žene su više ubijane od strane sopstvene zajednice, čak i od muškaraca iz sopstvene familije, očeva, braće, stričeva, kako ne bi pale u ruke druge religije/nacije koja bi im „ukaljala čast”. U obračunu između Pakistana i Indije koji je sledio građanski rat, žene su nasilno vraćane u „domovinu” bez maloletne dece, prema dodeljenoj im religiji i preobraćene ili obraćene bez obzira na njihov lični izbor ili njihovo pravo građanske opcije (pravo dozvoljeno muškarcima): hinduskinje u Indiju, muslimanke iz emigriranih porodica prema zapadnom Pakistanu. Država suspenduje zakon za neke od svojih građana kada se radi o homogenizaciji, lovi svoje građane/građanke prisiljavajući ih u kalup nacije s one strane njihove slobode izbora. U jugoslovenskim ratovima devedesetih godina, žene su bile silovane prema nacionalnim i etničkim kriterijumima, odnosno, u svakom slučaju, takvi su bili govori

koji su se o tome držali: pregovori sa rasnom svrhom. Kako silovanja *tako i priče o silovanju* bili su postali ratno sredstvo da bi se reklo kako su jedni silovali više od drugih, ili da su samo jedni silovali, a drugi nisu. Tako je najrasprostranjenija priča bila o etničkim silovanjima Srba nad Bošnjakinjama (bosanskim muslimankama); u prvo vreme su bila prepričavana i silovanja Hrvatica, ali su brzo povučena iz optičaja pod pritiskom nacionalističkog hrvatskog rezona, koji je nameravao tako podržati svoj suverenitet naspram muslimana, protiv kojih je još uvek trajao rat u Bosni. Srpski i hrvatski nacionalisti su ratovali za podelu bosanske teritorije. Ta rasprava odgovara možda realnosti veće količine silovanja sa jedne strane i svakako mnogo većoj političkoj mistifikaciji i instrumentalizaciji stvari, ali to nije pravo pitanje. Pravo je pitanje to da su glasovi žena, nezavisno i van pripisanog etniciteta, svedeni na tišinu u korist homogenizacije nacije, distanciranjem od druge nacije. Sa obe strane silovanje bilo instrumentalizovano u nacionalističkom diskursu. Tela žena su ta koja crtaju, kao oruđe u rukama muškaraca, nacionalne granice, izbacujući „nečistostotu”. Paradoksalno, podela nastoji da postigne homogenost i čistototu, dok u stvari prekida jednu već homogenu celinu. Podela zemlje, tako, može jedino da bude rasparčavanje koje se samoreprodukuje. Ona pokazuje da je nacija najjača tamo gde je najslabija. Vulnerabilnost tela joj omogućava okupljanje. Logika fragmentacije nacije koja je uspostavljena od strane same nacionalne vlasti i države, prolazi takođe kroz telo žena i političku podelu polova, održanu još do danas, i kroz fragmentaciju žena, još uvek reprodukovanu. Podela Indije isto kao i nekadašnje Jugoslaviji prošla je kroz to. Uz dužnu razliku, ista logika ali mnogo *mekše* (jer je vreme mira) ovog puta pojavljuje se u Francuskoj povodom priče o marami, povodom izdvajanja predgrađa od tela nacije, povodom segmentacije ženske populacije, politike odnosa polova koja ostaje nepromišljena od strane republike.

Kako u indijskom i u jugoslovenskom primeru, tako i u bez sumnje manje nasilnom primeru u Francuskoj („veo”), zajednice predstavljene muškarcima definišu granice nacije (religiozne ili svetovne) bilo stvarajući zakone o ženama (u vreme mira, kao u Francuskoj), bilo upisivanjem granica između nacija direktno na ženskom telu masovnim silovanjima, otmicama i tome sličnom (u vreme rata). Uostalom, upravo su žene tipična figura stranca, i u skladu s tim nisu potpuno priznate kao građanke.

LITERATURA

Amara, Fadela – Sylvia Zappi (2003). *Ni putes Ni soumises*. Paris : La découverte.

Balibar, Etienne – Immanuel Wallerstein (1988). *Race – nation – classe. Les identités ambiguës*. Paris : La découverte.

- Balibar, Etienne (2006). Uprisings in the banlieues. *Lignes. Ruptures sociales, ruptures raciales* 21: 50-102.
- Banerjee, Paula (2005). Femmes en Inde: le cas du Nagaland. *Diogenes* 212: 107-128.
- Bianchini, S., S. Chaturvedi, R. Iveković, R. Samaddar (2005). *Partitions. Reshaping States and Minds*, London : Routledge Frank Cass (Reprint Delhi : Routledge India 2007).
- Birnbaum, Jean (2006). Banlieues, retour de flammes. *Le Monde des livres*. 13-4-2006.
- Bonfiglioli, Chiara (2005). *Oltre la laicità. Letture critiche della legge contro i segni religiosi nella scuola pubblica in Francia. (tesi di laurea)* Univerzitet u Bolonji.
- Bouatta, Chérifa (1999). La variable sexe. *Psychologie* 7: 127- 140.
- Bronner, Luc (2006). Crise des banlieues, l'onde de choc. *Perspectives / Le Monde* 6-1-2006.
- Butalia, Urvashi (1989). *The Other Side of Silence: Voices from the Partition of India*. Durham : Duke University Press.
- Chaliand, Gérard (1991). Frantz Fanon à l'épreuve du temps. In Frantz Fanon *Damnés de la terre*. Paris : Gallimard.
- Chaliand, Gérard (2006). Le terrorisme ne peut pas provoquer de grands bouleversements. *Libération* 4-5: 46-47,
- Das, Veena (1995). *Critical Events. An Anthropological Perspective in Contemporary India*. Delhi : Oxford University Press
- Fanon, Frantz (1961). *Les Damnés de la terre*. Paris, la Découverte.
- Glasson Deschaumes, Gh. – R. Iveković (eds.) (2001). Pays partagés, villes divisées. *Transeuropéennes* 19/20. (*Divided Countries, Separated Cities. The Modern Legacy of Partition*, Delhi, OUP India, 2003).
- Hasan, Mushirul (1997). *Legacy of a Divided Nation. India's Muslims since Independence*. Delhi : OUP India.
- Hasan, Mushirul (ed.) (1997). Memories of a Fragmented Nation: rewriting the histories of India's partition. *Economic and Political Weekly* nom. 33 (41) Oct.
- Hasan, Mushirul (ed.), *Invented Boundaries: Gender, Politics and the Partition of India*. Delhi : OUP 2000)
- Hasan, Mushirul (ed.) (1995; 1997). *India Partitioned. The Other Face of Freedom 1947-1997*. Vols. 1-2.
- Iamarène-Djeral, D. (et al) (2004). *Algérie. Le viol des femmes par les terroristes. Un crime contre l'humanité. Actes de la journée du 8 mars 2004*. SARP.
- Irigaray, Luce (1974). *Speculum. De l'autre femme*. Paris : Minuit.

- Iveković, Rada (2003). *Le sexe de la nation*. Paris : Léo Scheer.
- Iveković, Rada (2003). *Dame Nation. Nation et différence des sexes*. Ravenna : Longo Editore.
- Iveković, Rada (2004). The Veil in France : Secularism, Nation, Women. *Economic and Political Weekly*. Bombay. 13-3-2004. <http://www.epw.org.in/show-Articles.php?root=2004&leaf=03&filename=6943&filetype=html> & http://www.mondialisations.org/php/public/art_visu.php?id=11908&lan=EN
- Iveković, Rada (2005). *Captive Gender. Ethnic Stereotypes & Cultural Boundaries*. Delhi : Kali for Women – Women Unlimited.
- Jakubyszyn, Christophe (2006). Le Conseil constitutionnel dit non aux quotas. Les juges refusent que des quotas soient réservés aux femmes dans les conseils d'administration. *Le Monde* 18-3-2006.
- Kumar, Radha (1998). *Divide and Fall? Bosnia in the Annals of Partition*. Londres : Verso.
- Laclau, Ernesto (2005). *On Populist Reason*. London/New York : Verso
- Laclau, Ernesto – Chantal Mouffe (1985). *Hegemony and Socialist Strategy*. London/New York : Verso.
- Latour, Bruno (2005). *Un monde pluriel mais commun*. Aigues : Editions de l'Aube.
- Menon, Ritu (1999). *Interventions. International Journal of Post-Colonial Studies*. Special Topic: The Partition of the Indian Sub-Continent Vol. 1, nom. 2.
- Menon, Ritu – Kamla Bhasin (1998). *Borders & Boundaries. Women in India' Partition*. New Brunswick, New Jersey : Rutgers University Press.
- Mouffe, Chantal (2005). *On The Political*. London/New York : Routledge.
- Ockrent, Christine (ed.) (2006) *Le livre noir de la condition des femmes, postface par Françoise Gaspard*. Paris : XO Editions
- Pfaff, William (2005). The French Riots: Will They Change Anything?. *New York Review of Books*. 15-12-2005.
- Rancière, Jacques (2005). Le voile ou la confusion des universels. *Rue Descartes* 44. Paris.
- Rivera Scarti, Annamaria (2006). *La guerra dei simboli. Veli postcoloniali e retoriche sull'alterità*. Bari : Dedalo.
- Samaddar, Ranabir (ed.). (1997). *Reflexions on Partition in the East*. Delhi : Vikas.
- Schiavon, Emma (2006). Sihem Habchi: 'Noi, donne musulmane senza velo'. *Liberazione* 29-09-2006.
- Wacquant, Loïc (2006). *Parias urbains. Ghettos, banlieues. Etat*. trad. par S. Chauvin, Paris : La découverte.

Rada Iveković

SOCIAL RIFTS AND THE POLICY OF SEX/GENDER

Summary

This text analyzes „the case of the ‘Islamic’ veil” in France as a symptom of a divided society, which has been dragging on for several years. There are two divisions concealed in one: the division between women and men, and the separation of the „suburbs”. Muslim women and girls wearing the veil have been branded as backward and as potential enemies of the state, and the rift between the periphery and the centre has been construed as the impossibility of assimilating Islam into the social milieu. The policy towards domestic Islam has become hysterical, and the stake in this conflict are Muslim women and their clothing (the veil) as the topic and cause of conflict between two groups of men: the Muslim community (which has been depicted as potentially extremist: „them”), and the „secular” society (which is seen as the embodiment of the French Republic, and therefore as correct: „us”). While this text is being translated, the passing of a law banning the „integral veil”, which covers the entire face, is expected any minute. The ban of the common headscarf which covers only the hair has been in force for several years and it refers both to underage schoolgirls and officials working with the general public.

Key words: suburb, France, Islam, women’s movement, rebellion, sex, gender, colonialism, secularism

Jasmina Lukić – Adelina Sančez Espinosa

FEMINISTIČKE PERSPEKTIVE METODA PAŽLJIVOG ČITANJA¹

Sažetak: Ovaj rad (pr)ocenjuje važnost metoda pažljivog čitanja (close reading) dok otvoreno stavlja u prvi plan rod kao centralni kritički koncept. Cilj je da se pokaže da metod pažljivog čitanja nije ni najmanje neutralan, kao što se to uobičajeno smatra, niti da nije svojstven feminizmu zbog veze sa takozvanim formalističkim pristupima. Naprotiv, pažljivo čitanje može da bude korisno sredstvo za feminističku analizu kada se kombinuje sa drugim pristupima. U radu se posebno istražuju načini na koje su tradicionalni metodi pažljivog čitanja bili preoblikovani, osnaženi i obnovljeni u procesu prilagođavanja potrebama i zahtevima feminizma i rodnih studija. Ilustrovaćemo naše tvrdnje pomoću kritičkog uvida u različite načine na koji su feminističke kritičarke čitale dela omiljena u feminističkoj kritici, kao što je to *Džejn Ejr*, i podvrgle ih metodu pažljivog čitanja iz različitih kritičkih uglova.

Gljučne reči: metod pažljivog čitanja, feministička perspektiva, feministička kritika, formalistički pristupi, *Džejn Ejr*

Feminističke metodologije su tradicionalno marginalizovale teorije pažljivog čitanja u kontekstu onih okvira tumačenja, kako su smatrale, koji su bili okrenuti ka sociologiji. To favorizovanje drugih pristupa potire činjenicu da se pažljivo čitanje temelji na tekstu, ali se ne ograničava na njega, i to, stoga, što ne samo metodologije pažljivog čitanja veoma zavise od kritičkih koncepata koji uvek moraju biti širi od ograničenog raspona samog teksta, nego i što su tradicionalni zastupnici metoda pažljivog čitanja uvek polazili od pristrasnih sudova i ideoloških pretpostavki, koji su bili u osnovi njihovih takozvanih objektivnih interpretacija.

U uvodu prilično sveobuhvatne zbirke tekstova, posvećene problemu pažljivog čitanja, Endru Du Bojs (Lentricchia – DuBois 2003: 3) naglašava da „Ne postoji samo *jedan* uticajni manifest ili izjava koji insistiraju na samom terminu kao jedinom imenu za neki poseban čin”. Ova antologija je organizovana tako da u isto vreme iznova potvrđuje početnu ukorenjenost prakse pažljivog čitanja u novoj kritici, ali ide i dalje od toga, fokusirajući se u prvom delu na formalističku kritičku tradiciju, a u drugom na ono što je usledilo nakon nje. Shvatajući

¹Prevela sa engleskog Aleksandra Izgarjan.

probleme metoda pažljivog čitanja u širem kontekstu kao pitanja o samoj prirodi čitanja uopšte, urednici ove zbirke tekstova, Lentricija i Du Bojs, organizovali su materijal tako da „naglasе da izvorna (a možda i najvažnija) debata u književnoj kritici dvadesetog veka jeste debata između formalističkih i neformalističkih metoda odgovora na tekst” (str. 1). Mnogo važnije od toga što njihovi napori očigledno vode reafirmaciji formalnijih strategija čitanja,² jeste to što zbirka pokazuje do koje mere sam čin čitanja zavisi od postavljenih pitanja i od toga koliko navodno ‘objektivan’ metod ‘pažljivog čitanja’ može dovesti do veoma različitih rezultata ako se primeni u drugačijim okvirima tumačenja. Stoga, zajedno sa Rensomom i Bruksom kao osnivačima metoda pažljivog čitanja, ili Krigerom i, kasnije, Lentricijem, kao kritičarima koji su dodatno razvili metod u tradicionalnijem smislu reči, u antologiji takođe nailazimo na članke koji predstavljaju poststrukturalističke strategije pažljivog čitanja (de Man i Bart), novi istorizam (Galager i Grinblat), feminizam (Gilbert i Gubar, kao i Kosofski Sedžvik), ili postkolonijalnu kritiku (Baba), to jest, jedan broj pristupa koji se suprotstavljaju čitanju fokusiranom samo na tekst. Evocirajući istorijsku situaciju u kojoj je nova kritika napravila zaokret od spoljašnjih ka unutrašnjim modelima interpretacije, Du Bojs ističe da *kontekst*, termin „koji će se vratiti u različitim inkarnacijama i proganjati pristalice nove kritike”, u bilo kojem čitanju neumitno evocira dvosmislenost, paradoks i ironiju, koji su u središtu analize nove kritike (Lentricchia – DuBois 2003: 7-8). Stoga, njegov uvod, kao i cela antologija, stavlja težište na *kontekstualnost* i *istoričnost* bilo kojeg čitanja, uključujući tu i formalističko.

Važnost konteksta Du Bojs je proširio i dodatno razvio u radu *Etika, kritika, pažljivo čitanje* (2007), u kojem precizno ispituje koliko je formalizam nove kritike bio udaljen ne samo od istorije i psihologije, već i od etike, a zatim i to koliko čisto unutrašnja može biti praksa pažljivog čitanja nove kritike. Razvijajući svoju tezu, on uspostavlja vezu između estetike i etike, udaljavajući se, pri tom, od unutrašnjeg i premošćavajući jaz ka spoljašnjem. Poziva se na Suzan Zontag, koja citira Godarda: „Možda je tačno da se mora napraviti izbor između etike i estetike, ali nije ništa manje tačno da će, kakav god taj izbor bio, onaj ko bira uvek naći ono što nije izabrao na kraju puta” (DuBois 2007: 926). On naglašava svoju tezu koristeći enciklopedijski esej o analizi nove kritike, objavljen neposredno nakon njenog zenita, koji uključuje i sledeći pasus: „u praksi je, naravno, metod često okovan nekim nezavisnim skupom normi, moralnih ili društvenih ... pomoću kojih kritičar povezuje pesmu sa širim poljem iskustva” (str. 929).

² To je ovde učinjeno na dva načina: insistiranjem na tome da formalističko nasleđe neumitno stoji iza novijih modela tumačenja, s jedne strane, i usredsređenošću napora da se pokaže da je čak i u najkomplikovanim verzijama nove kritike postojala neka vrsta razumevanja bliske uzajamne veze između teksta i društvenog konteksta, s druge strane.

Du Bojs želi da dokaže da je linija koja razdvaja tekst i kontekst često tako tanka da je skoro nepostojeća, i da je, stoga, i došlo do pokreta u modernoj kritici u kojem su nova čitanja metoda pažljivog čitanja ne samo moguća, već i neophodna. Zaista, kao što to ilustruje Du Bojs, termin je postao nešto drugo, te i kritičari čija bi se dela pre moglo smatrati dijametralno suprotnim tradicionalnom konceptu 'pažljivog čitanja' koriste ovaj termin različito. Gajatri Spivak je, na primer, napisala članak pod naslovom *Pažljivo čitanje* (2006), koji nam sopstveno pažljivo čitanje Du Bojsa otkriva kao ironičnu primedbu na kritičku prošlost koja nije u stanju da odgovori na sadašnje potrebe. Ali Spivak nije ovde samo ironična; ona koristi nasleđe modela pažljivog čitanja, koji pripada dekonstrukciji, kako bi otkrila kompleksne odnose između ljudskih prava, jezika i problema prevođenja. Drugi primer približavanja naizgled suprotstavljenih pravaca, kao što su pristupi postkolonijalizma i nove kritike, kao što naglašava Du Bojs, jeste delo Ata Kvajsona (Quaison 2005) – *Neprekidne osobenosti: kalibracija kao pažljivo čitanje*. Ovo je naročito značajno zbog toga što Kvajson namerno koristi pažljivo čitanje 'kako bi čitao društveno', naglašavajući, kako zaključuje Du Bojs, da je „književnost lokus iz kojeg možemo da učimo kako da se kritički postavimo prema stvarnoj heterogenosti koja i dalje postoji izvan književnosti”, te da književna kalibracija može da bude čitanje u kojem je ideja da postoji nešto 'izvan književnosti' zamenjena idejom o odnosu 'između književnog i društvenog' (DuBois 2007: 933).

Ako je postkolonijalizam u stvari ponovno čitanje 'pažljivog čitanja', da li feminizam čini to isto? Odgovor je 'da'. Za početak, pitanja kojima su se bavili nova kritika i feminizam uvek su se približavala upravo u onim tačkama u kojima su se i razilazila. Obrazovanje kanona, na primer, jeste aspekt istorije koji je duboko utisnut i u pristupe nove kritike i feminizma. Pažljivo čitanje je u tradiciji nove kritike blisko povezano sa manje ili više nekritičnim prihvatanjem zapadnog kanona u književnim studijama. Usredsređenost na kanon jeste jedna od glavnih odlika feminističke kritike tokom šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka. To je takođe značilo odbacivanje kritičke prakse koja je za sebe tvrdila da se bavi univerzalnim značenjem i da promovise univerzalne vrednosti u književnosti. Programski tekst Sandre Gilbert – *Šta žele feministkinje? Ili razglednica sa vulkana* – predstavlja dobru ilustraciju zahteva koje je feministička književna kritika postavljala još od najranijih dana: „Kada kažem da moramo iznova stvoriti našu istoriju, ... mislim na to da je moramo ponovo analizirati, promisliti, napisati, revidirati, da moramo reinterpretirati događaje i dokumenta koji je čine.” (Gilbert 1985: 31-32).

Dobro je poznato da je tokom nekoliko decenija feminističke kritičke prakse, 'imperativ za revizijom' imao veoma različite oblike. Debata između Suzan

Gubar i Robin Vigman o stanju umetnosti u feminističkoj kritici veoma je indikativna ovde. Elen Runi se poziva na nju u 'Uvodu' u delu *Feminističke književne teorije* kako bi ilustrovala suprotna viđenja različitosti u savremenoj teoriji. Dok Suzan Gubar (1998; 1999) čezne za obnavljanjem nekadašnjeg jedinstva u feminističkim poduhvatima, koje je bilo više fiktivno nego stvarno u bilo kojem periodu istorije pokreta, Vigman (1999a; 1999b) ističe da je feministička teorija uspela da ostvari svoj uticaj kroz kompleksnosti i diskontinuitete, kao i kroz unutrašnje konflikte i razlike koji ne mogu da se prevedu u bilo koji ujedinjujući okvir. Elen Runi podupire stav Robin Vigman, naglašavajući važnost ovog uticaja, sveprisutnost feminističke kritike i teorije (Rooney 2006: 11-13). Šari Benstok, Suzan Feris i Suzan Vuds u *Priručniku književnog feminizma* imaju sličan pristup. One naglašavaju različitost pravaca feminističke književne teorije i kritike tokom proteklih decenija. Benstok, Feris i Vuds sastavile su kratak, ali veoma koristan rečnik ključnih termina u feminističkim književnim studijama. 'Pažljivo čitanje', međutim, nije među njima. Takođe nije navedeno u drugim rečnicima feminističke teorije, priručnicima, studijama i popularnoj stručnoj literaturi koji poništavaju i ignorišu 'pažljivo čitanje' (Armstrong 1992; Belsey 2002; Belsey – Moore 1997; Eagleton 1991; Humm 1986; Moi 2002). Izgleda kao da pažljivo čitanje ne zaslužuje da bude uključeno u njihov imperativ za reviziju, možda stoga što se smatra da su njegova dominantna obeležja kompleksnost i antidruštveni aspekti.

Čim se odvoji od uskog teoretskog okvira nove kritike, pažljivo čitanje kao metod, međutim, ostaje veoma potrebno oruđe u književnim i kulturnim studijama. Delo Robin Varhol je interesantna polazišna tačka u našem istraživanju jer ona prilazi naratologiji kao posebnom obliku pažljivog čitanja, promovisući metod i u književnim i u kulturnim studijama i insistirajući na tome da je za „feminističke naratologe 'pažljivo čitanje' još uvek 'trajno pitanje' kako ulazimo u novi vek” (Warhol 2003: 25).

Možemo na sličan način da čitamo rad Sare Mils i Pegi Kamuf: „Za mnoga feministička učenja i čitanja, naše podozrivo čitanje tekstova može da poprimi oblik pažljivog čitanja” tvrdi Sara Mils, nadovezujući se na izjavu Pegi Kamuf (Mills 1995: 15). Zaista, njih dve, prva sa stanovišta stilistike, a druga dekonstrukcije, mogu da posluže kao primeri različitih pristupa redefinisaju pažljivog čitanja u modernim feminističkim metodologijama.

Sara Mils predstavlja svoje shvatanje feminističkog pažljivog čitanja u članku „Znati svoje mesto: marksistička feministička stilistička analiza” (1992). Glavne ideje iz tog članka su kasnije proširene u njenoj knjizi *Feministička stilistika*, koja se detaljnije bavi konkretnim strategijama interpretacije. Razvijajući feminističku verziju kontekstualizovane stilistike, ona započinje sa revizijom modela konteksta onako kako se on koristio u tradicionalnoj lingvistici. Po

njenom mišljenju, „produkcija i recepcija teksta smatraju se delom konteksta, a ne samo kontekstom produkcije” (Mills 1992: 183). U ‘feminističkom modelu teksta’ (Mills 1995: 31) kontekst je predstavljen kroz niz međusobno povezanih kategorija i tekstualnih preteča, književnih konvencija, savremenih književnih pravaca, grupa, izdavačke prakse, društveno-istorijskih činilaca i autora, te „Stoga, tekstove određuje široki raspon pritiska na procese njihove produkcije i recepcije, koji takođe imaju uticaj i na njihovu publiku i na proces stvaranja drugih tekstova koji će tek uslediti” (Mills 1992: 185). To, međutim, ne znači da je tekst izgubio središnju poziciju u procesu interpretacije. Sara Mils podvlači važnost ‘dominantnog čitanja’ bez kojeg „ne bi uopšte postojao konsenzus u vezi s tim šta tekst znači” (str. 189). U isto vreme, na način na koji se obraća čitaocu, tekst otvara prostor za suprotno čitanje. Uvođenje koncepta suprotnog čitanja omogućuje joj da stvori svoj model feminističkog teksta.

Kada stavimo oba teksta u kojima Sara Mils razvija svoj pristup feminističkom pažljivom čitanju jedan naspram drugog, postaje jasno da se ona u ranoj fazi nadovezuje na tvrdnju Džudit Feterli da su žene često prisiljene da se poistovećuju s nečim što im je suprotno, budući da se velik broj književnih tekstova obraća čitaocu kao muškarcu. Postoje tri moguće pozicije koje žena-čitalac može da zauzme: može da sledi dominantno čitanje i samim tim da prihvati model ženskosti koji je stvoren u tekstu, da se poistoveti sa tekstom kao muškarac ili da zauzme odbrambeni stav, to jest, stav koji je izvan dominantnog čitanja (Mils 1992: 198). U *Feminističkoj stilistici* Sara Mils insistira na višestrukim pozicijama, sledeći u tom smislu argumente Džuli Rinvkin i Tanje Modleski: „Ono što se zahteva jeste kompleksnija predstava toga od čega se sastoji ‘čitanje kao žena/muškarac’, pri čemu bi se uzeli u obzir drugi faktori koji se ukrštaju sa rodnom” (Mils 1995: 79). Ipak, stvarni tekst ostaje u središtu ovog ispitivanja, budući da, što se tiče same prakse, Sara Mils razdvaja tri nivoa analize: reči, fraze/rečenice i diskursa. U sva tri slučaja ona je pre svega zainteresovana za rodne perspektive i za seksizam u jeziku. Sledeći glavnu pretpostavku lingvističkog determinizma da „jezik *stvara* našu percepciju sveta” (Mils 1992: 84), ona ne samo što želi da razotkrije različite načine na koje seksizam funkcioniše u jeziku, već i da predloži strategije kojima bi mu se suprotstavili.

U vezi sa pristupom Pegi Kamuf, moramo se vratiti strategijama dekonstrukcije pažljivog čitanja, to jest, čitajući s margine i brišući granice koje postavljaju ‘pravi’ autorski potpis i institucija književne kritike. U tekstu na koji se Mils poziva, Kamuf koristi *Pisma portugalske kaluđerice*³ kao primer, tekst koji je prvi put

³ *Pisma portugalske kaluđerice* su strasna pisma ljubavniku objavljena anonimno u Parizu 1669. koja su odmah postala senzacija i doživela 45 izdanja. Poslužila su kao uzor u stvaranju žanra sentimentalnog i epistolarnog romana. Autorstvo je bilo pripisivano Gabrijelu-Džozefu de la Vernjeu i Marijani Alkoforado. (prim. prev.)

objavljen bez imena autora i čije je autorstvo bilo pod znakom pitanja i pripisivano različitim osobama tokom nekoliko vekova, prvo muškarcu, a onda ženi.

Kao tekst bez jasno utvrđenog imena autora, *Pisma portugalske kaluđerice* su idealan primer za tradicionalnu stilistiku ili jedan oblik pažljivog čitanja nove kritike. Pegi Kamuf koristi tekst da pokaže kako pol utiče na navodno objektivne pristupe svojstvene književnim istoričarima iz prošlosti, kao i onima tokom pedesetih godina prošlog veka kao što je Leo Špicer. Ona pokazuje da se čak i Špicerova stilistička analiza, koliko god da je rafinirana, rukovodi istim principima patrijarhalne logike koja tradicionalno pripisuje majstorsko vladanje materijom muškarcima, a sirova, neuglađena osećanja ženama. Pegi Kamuf uspeva da očuva poštovanje prema Špicerovom znanju i veštinama, ali u isto vreme potpuno podriva ceo sistem vrednosti na kojima se on temelji, sa njihovim prednostima muškom principu iznad svega što može da bude prepoznato kao 'žensko' ili 'ženstveno'. Ona, međutim, ne želi da bira na čiju će stranu stati niti da sve svede na puku zamenu privilegovanja jedne vrste čitanja umesto druge – „Staviti potpis – svesnu pripadnost – tekstu, bez obzira na to da li ga čitamo ili pišemo, znači pokušati ono što Špicer pokušava da učini sa ovim esejem: da zadrži neograničen tekstualni sistem, da uvede određene mere zaštite između te bezgraničnosti i moći pojedinca da poima, da bude ta moć i da spozna da ima tu moć” (Kamuf 1980: 297). Brisanje imena autora ili autorke iz teksta ukazuje, stoga, na inherentnu nestabilnost njegovog značenja i otvara tekst za različite vidove subverzivnog čitanja.

Pegi Kamuf na taj način otkriva zašto su dekonstruktivistički metodi pažljivog čitanja sa naglaskom na višestrukum, neodređenom značenju teksta, kompatibilni sa feminističkim pristupima i zašto su feminističke teoretičarke koje su radile u ovom okviru mogle da ga sveobuhvatno primenjuju. Diskusija o 'roditeljstvu' teksta u njenom članku očigledno je određena istorijskim kontekstom feminističkih debata o ulozi žene u književnosti i o načinima na koji ih patrijarhat isključuje iz domena stvaralačkog pisanja. Ona, stoga, dovodi u pitanje pretpostavku da pisati znači steći 'očinstvo' nad tekstem i radikalno menja tu tvrdnju: „Čitati tekst koji je napisala žena značilo bi čitati ga kao da nema (određenog) oca, kao da je, drugim rečima, nezakonit, kao da jedino majka polaže pravo na njega, ali mu može dati samo pozajmljeno ime” (Kamuf 1980: 298). Ali Pegi Kamuf ovde ne govori o ženi u *biološkom* smislu, u smislu seksualizacije autorkinog tela i identiteta; ona prevodi problem domena čitanja u čitalačku poziciju koju može podjednako da zauzme bilo ko, ali koja je subverzivna u odnosu na dominantnu logiku falocentrizma.

Naomi Šor u delu *Detaljno čitanje* predlaže još jednu verziju pažljivog čitanja koja do izvesne mere koristi dekonstruktivističku tradiciju, ali i feminističku estetiku, utemeljenu na praksi suprotstavljenog čitanja. Elen Runi ovakvu estetiku naziva 'estetikom loših objekata' (Rooney 2007: xiii) koja uvodi rod u studiju

detalja u tekstu. Naomi Šor postavlja sledeća pitanja: „Da li je detalj svojstven ženama? Da li su žene – to jest ženska bića koja su socijalizovane kao žene – mnogo dublje ukorenjene u svet imanentnosti nego muškarci, kao što mnogi mislioci, i muškarci i žene, smatraju? Da li dela koja stvaraju umetnice sadrže mnogo više domaćićkih i/ili ukrasnih detalja nego onih koje stvaraju umetnici?” (Schor 2007: 116). Odgovori na ova pitanja naveli su je da u analizi ode dalje od detalja, tražajući za širim društvenim i ideološkim kontekstom u kojem su žene prisiljene da artikulišu svoju posebnu poziciju: „ne postoji nijedan pouzdani dokaz koji bi pokazao da je umetnost žena više ili manje detaljna nego umetnost muškaraca [...] Posebnost žena se ogleda u usmeranosti ka određenom obliku idealizma svojstvenog ženama, ženskom idealizmu koji želi da prevaziđe ne samo sladunjavu ženski svet prozaičnih detalja, već još više pogubnu surovost muškog nasilja i uništavanja” (str. 117) Ona se ovde udaljava od apstraktne filozofske i estetske debate o prirodi detalja u književnim studijama i njegovoj ulozi u čitanju, prelazeći na veoma neposredno, društveno utemeljeno čitanje tekstova književnica i književnika uzimajući u obzir neka konkretna dela patrijarhata.

Rad Naomi Šor ne predstavlja jedini primer u kojem pažljivo čitanje kao metodologija doprinosi premoštavanju jaza između feminizma kao političkog projekta i postmodernih pristupa kao što je dekonstrukcija. Premošćavanje tog jaza nekada se vezuje i za dela feministkinja, na primer za knjigu *Feministička metodologija: Izazovi i izbori* (2002) Karoline Ramazanoglu i Dženet Holand, naročito za poglavlje *Beg od metodologije? Uticaj postmoderne misli u feminističkoj metodologiji*. Sara Ahmed takođe baca svetlo na ovo preklapanje (*Razlike koje su bitne: Feministička teorija i postmodernizam* 1999), samo što ona ide i dalje od toga. U njenom pristupu ono što je bitno nije odnos između feminizma i postmodernizma, već način na koji je taj odnos konstruisan. Trebalo bi da feminizam ‘odgovori’ postmodernizmu. Razlike koje definišu postmoderne konstrukcije prava, etike, žene, subjektiviteta itd. ono su što je bitno, a ‘pažljivo čitanje’ se koristi kao feministička metodologija koja pokazuje ove razlike. Sara Ahmed navodi da „Zapitanost nad onim što postmodernizam čini zahteva posvećenost pažljivom čitanju” (str. 17). Kao i Du Bojs, ona insistira na tome da je „ovaj pristup pažljivom čitanju stoga povezan sa etikom, sa metadiskursivnim pitanjem šta čini neko čitanje pravednijim od drugoga” (str. 9).

Pažljivo čitanje postmodernih tekstova pomoglo je Sari Ahmed da dovede u pitanje njihovu neodređenost. Ona se protivi čitanju postmodernizma kao stanja koje odlikuju uopštenost i uključenost i zahteva pažljivo čitanje razlika unutar postmodernizma, pitajući se kakve su posledice za feminizam ako je pozicioniran unutar ovog postmodernizma sklonog uopštavanju. Sara Ahmed odgovara tako što primenjuje metod pažljivog čitanja na neke feminističke tekstove i proglašava-

va ‘transformacijsko’ feminističko pažljivo čitanje postmodernizma „koje bi se obraćalo postmodernizmu kao feministička dela s ciljem destabilizacije oba termina, ukazujući na razlike koje su od suštinske važnosti, a koje se nalaze unutar, a ne samo između, ovih termina” (Ahmed 1999: 15).

Sara Ahmed takođe koristi pažljivo čitanje kao metodologiju u svom pristupu feminističkoj teoriji, pri čemu tvrdi da „kritičko čitanje mora obratiti pažnju na autorizaciju izvesnih teorijskih tekstova u okviru akademskih krugova” (Ahmed 1999: 17). Pažljivije i kritičnije čitanje autorizovanih teorijskih tekstova podržava njenu političku poziciju, transformiše autorizaciju unutar akademskih krugova i daje glas učutkanim feminističkim naučnim delima u ovom dijalogu sa postmodernizmom. Cilj njenog pažljivog čitanja jeste da dovede do sledećih rezultata:

„Sudovi će biti preoblikovani u lokuse kritičkog potencijala za feminizam: locirajući problem, na primer, na način na koji su se postmoderni tekstovi bavili etikom, ja ću ponuditi alternativne načine na koje možemo da se pozabavimo ovim pitanjima. U celom radu ću krenuti od posebnog suda do uopštenijeg razmišljanja o razlikama koje mogu biti od ključne važnosti za feminizam. Pažljivo čitanje posebnih postmodernih tekstova omogućiće mi, stoga, da opišem pre/oblikovanu feminističku poziciju” (Ahmed 1999: 20).

Naglasak u odnosu na pažljivo čitanje može biti veoma različit, u zavisnosti od teorijskog okvira unutar kojeg deluje kritičar, kao i od posebnih pitanja koje postavlja. U isto vreme, to je metod čitanja koji se uvek iznova vraća tekstu, bez obzira na to koji problemi izvan teksta bivaju uzeti u obzir. Na taj način, pažljivo čitanje može dovesti do veoma različitih pristupa u književnim studijama, kao i u studijama roda i seksualnosti.

Kako bismo ilustrovale navedene tvrdnje, sada ćemo dati pregled nekoliko čitanja romana *Džejn Ejr*, kanonskog feminističkog teksta, sa naglaskom na načinima na koje su korišćene strategije pažljivog čitanja u okviru različitih okvira tumačenja.

Jedno od ranih čitanja *Džejn Ejr*, u kojem je pažljivo čitanje iskorišćeno kako bi se podržali posebni feministički okviri tumačenja, bilo je delo Elejn Šovolter *Njihova sopstvena književnost*. Ona čita *Džejn Ejr* u skladu sa svojim shvatanjem razvoja ženske tradicije u Engleskoj, koju deli na tri faze: ženstvenu, feminističku i žensku (Showalter 1995: 13). *Džejn Ejr* pripada ženstvenoj fazi koju karakteriše „*imitacija* preovladavajućih modela dominantnih tradicija” (str. 13), i „sveobuhvatni ženski realizam, široko, društveno oblikovano proučavanje svakodnevice i vrednosti žena unutar porodice i zajednice” (str. 29). Ali, kao što primećuje, „restriktivno obrazovanje i represivno uslovljavanje” (27) uticalo je na način na koji žene pišu, otežavajući im da u svojim delima prevaziđu ogra-

ničenja koje im je društvo nametalo. U svom čitanju *Džejn Ejr*, Elejn Šovolter naglašava bogatstvo psihološkog portreta junakinje i inovativne strategije koje su korišćene da bi se to bogatstvo postiglo. Najuticajnija inovacija Šarlot Bronte jeste „podela viktorijanske ženske psihe na ekstremne komponente uma i tela koje ona otelotvoruje u dva lika, Helen Berns i Berti Mejson”. (113) Kao književni likovi, i Helen i Berta funkcionišu na nivou stvarnosti, ali one su i potpuno različite ličnosti, prenaplašena lica same Džejn Ejr, koje moraju da budu uništene da bi „oslobodile punu snagu i razvoj središnje svesti, kako bi omogućile integraciju duha i tela” (str. 113). Budući da Elejn Šovolter čita roman kao priču o odrastanju i seksualnom sazrevanju u viktorijanskoj Engleskoj, Berta Mejson postaje za nju interesantnija nego Helen Berns. Zato Bertu Mejson vidi kao predstavu neukroćene, neobuzdane seksualnosti koja je bila uglavnom percepirana kao oblik ludila kod žena, podupirući svoju tvrdnju nizom citata uglednih lekara koji su radili u vreme kada je knjiga objavljena.

Elejn Šovolter čita zaplet romana kao niz međusobno povezanih opisa zatvaranja žena, fokusirajući se na epizode koje potvrđuju taj stav. Ona započinje analizu romana sa epizodom u kojoj je Džejn zatvorena u ‘crvenu sobu’, koja je takođe prva u nizu mesta za disciplinovanje tela i uma žena koje imaju previše energije i možda preterane seksualne prohteve. Sledi epizoda u kojoj je opisana škola u Lovudu, onda Ročesterovo imanje sa tavanom na kojem je zatvorena Berta Mejson kako bi pokazala šta se dešava ženama koje se usude da pređu preko zacrtanih granica.

Iza pažljivog čitanja Elejn Šovolter romana *Džejn Ejr* nalazi se napad prvo na patrijarhalne književne sile koje odražavaju viktorijanski koncept ženstvenosti, a onda na okolnosti u kojima je ženska seksualnost tabu koji može da se izrazi samo u metaforama bolesti i ludila, povezanih sa telom, kao što je metafora ‘lude žene na tavanu’. Njen pristup pokazuje, na kraju, da se ona stalno vraća temi kašnjanja i prebacivanja ženske seksualnosti u domen telesnog u viktorijanskoj kulturi.⁴

Predstave u književnosti koje stoje iza društvenog ugnjetavanja žene u viktorijanskom dobu takođe inspirišu ginokritičko pažljivo čitanje romana *Džejn Ejr* koje nalazimo u delima Adrijen Rič i Sandre Gilbert. Esej Adrijen Rič *Džejn Ejr: Izazovi žene bez majke* već je postao klasika. Njeno pažljivo čitanje prati njeno interesovanje za majčinstvo, odgajanje i potragu za ženskim identitetom. Ona smatra da je naracija u *Džejn Ejr* obeležena brojnim trenucima izazova za ženu koji je teraju u ludilo, da se zaljubi ili postane samodestruktivna, kojima Džejn, bez majke i bez moći, može da odoli i da ih prevaziđe samo uz pomoć suprotnih

⁴ Elejn Šovolter se vraća ovom problem nekoliko puta u kasnijim radovima kao što su *Ženska bolest: žene, ludilo i kultura* (1985); *Histerija nakon Frojda* (1993) ili *(H)istorije* (1997).

obrazaca snažnih žena u kojima ima podršku i koje, stoga, deluju kao surogat majke i uzori koji joj pomažu da se razvije i postane nezavisna.

Adrijen Rič 'pažljivo čita' roman tako što uvodi dve debate od središnje važnosti za ranu feminističku književnu kritiku drugog talasa: strast i ludilo u ženskoj književnosti. Stoga, po njenom mišljenju, Berta takođe funkcioniše kao Džejnjin alter ego, strastan do te mere da se graniči sa ludilom, predstavljajući viktorijansku dihotomiju između slobode izražavanja seksualne želje koja važi za posrnule žene, a zabranjena je udatim ženama. Ona zaključuje svoju analizu time što predlaže sopstveno čitanje ženskog oslobođenja u kojem Šarlot Bronte na kraju kastrira patrijarha, Ročestera, i stavlja ga u istu ravan sa ženom koja uspeva da zadrži svoje poimanje sopstvenog identiteta tokom celog ovog romana o obrazovanju (bildungsromana). Konačni brak je, stoga, 'nastavak junakinjinog stvaranja sebe same' (Rich 1979: 483).

Članak Sandre Gilbert o *Džejn Ejr*, uključen u knjigu *Luda žena na tavanu* koju je napisala sa Sandrom Gubar (1978), verovatno je jedna od najuticajnijih analiza ovog romana. U članku *Dijalog sa sobom i dušom: putovanje skromne Džejn*,⁵ Sandra Gilbert koristi roman kako bi u isto vreme ilustrovala dve najvažnije teme kojima se bavi: kanonizaciju književnosti koju pišu žene i razliku u diskursima žena. Zaključana Berta postaje središnja metafora za uklanjanje žena iz književne tradicije i takođe za palimpsestičnu prirodu ženskog pisma. Na kraju krajeva ovaj roman je, po njenom mišljenju, jednostavno najbolji primer teškoća sa kojima svaka žena mora da se uhvati u koštac u patrijarhalnom društvu: ugnjetavanje, izgladnjivanje, ludilo i, povrh svega, 'tajni dijalog sa sobom i svojom dušom' (Gilbert 1979: 484), igra između racionalne Džejn i njenog iracionalnog alter ega Berte Mejson, u kojem tavan služi kao kompleksna tačka u kojoj se sažimaju različiti aspekti njihovog sukoba. Patrijarhat ispoljava svoju moć kroz Ročesterovo iskustvo u domenu seksualnosti koje društvo obavija misterijom i upravo ovo superiorno znanje podrija mogućnost da Džejn bude jednaka sa njim. Čitanje koje Sandra Gilbert primenjuje podjednako je oslobađajuće kao i čitanje Adrijen Rič, sa zaključkom da je postepeno buđenje Džejn i shvatanje sopstvenih potreba ono što dovodi do braka dva uma.

Sandra Gilbert (1998) vraća se *Džejn Ejr* kao odrazu ženske seksualnosti u viktorijanskom periodu dvadeset godina kasnije u članku *Džejn Ejr i tajne pomamnog vođenja ljubavi*. Članak počinje pozivanjem na svoje ranije strasno čitanje romana kao primera kako je književno u 'isto vreme lično i političko' (str. 2), parafrazirajući tako čuveni moto drugog talasa. Sada smatra da njena fascinacija romanom proizilazi iz onoga što vidi kao do kraja posvećenu 'analizu višestrukih

⁵ Aluzija na roman religiozne sadržine *Poklonikovo putovanje* Džona Banjana objavljeno 1678. (prim. prev.).

drama seksualnosti' (str. 5) tako da naracija Šarlot Bronte „dramatizuje ‘pomamnu’ žudnju ne samo za političkom jednakošću, već i za jednakošću želje” (str. 5). Za nju ovaj roman doprinosi javnom ispoljavanju potrebe za jednakim pogledu na žensku seksualnost, a luda žena je sada u potpunosti određena kao metafora za neobuzdanu seksualnost koja bi bila veoma opasna za ustanovljenu vladavinu patrijarhata u viktorijanskom periodu: „Iz ove perspektive, tajna na tavanu nije samo bes i pobuna Šarlot Bronte protiv potčinjavanja žena, već takođe njeno intuitivno znanje da se koreni društvenog sprovođenja takve potčinjenosti nalaze u rasprostranjenim strahovima i žudnjama koje mogu, da se pretvore u nezajažljivu i smrtonosnu seksualnu glad” (str. 10).

Seksualnost kao nešto što treba čitati među redovima u nekim viktorijanskim romanima u središtu je još jednog pažljivog čitanja *Džejn Ejr*, koje je nastalo 1978. u marksističko-feminističkoj književnoj zadruzi (The Marxist-Feminist Literature Collective), koju su činile Kora Kaplan, Meri Džejkobus i Mišel Beret između ostalih. Njihovi pristupi romanu *Džejn Ejr*, koji su bili deo šireg doprinosa analizi ženske književnosti devetnaestoga veka, fokusirali su se na Mačerejev koncept ‘neizrečenog’ koji nalaze u problemu viktorijanske seksualnosti. One predlažu interesantno čitanje ovog romana u skladu sa antagonističkim silama koje deluju kao pogon u potrazi Džejn za sistemom podrške, porodičnom strukturom, za otvorom u tabuisanom subjektu zaključanom na tavan, „Pandorinom kutijom iz koje je oslobođen ženski libido” (1978: 119). *Džejn Ejr*, po njihovom mišljenju predstavlja pobunu ženske seksualnosti i ulazak u književnost, tako da, mada se čini da je kraj potvrda ozakonjenog sistema, ‘neizrečeno’ u celom romanu predstavlja aktivan napor autorke da uvede ženu kao seksualni subjekt u okvir viktorijanskog sistema.

Posebno uticajan tekst o *Džejn Ejr* Gajatri Spivak predstavlja komparativnu analizu tri teksta koje su napisale žene. Ona spaja kritičko čitanje romana Šarlot Bronte i *Široko Sargaško more* Džin Ris, koji, kako navodi, mogu – kao kreativno ponovno pisanje ili ‘nova inskripcija’ *Džejn Ejr* – takođe biti neka vrsta ‘pažljivog čitanja’ romana Šarlot Bronte. Naporedo sa ova dva romana, Spivak takođe čita roman *Frankenštajn*, autorke Meri Šeli, kao „analizu – čak dekonstrukciju – ‘procesa uvođenja kolonizovanog prostora u evrocentrični svet’ (eng. worlding) kao što je onaj u *Džejn Ejr*” (Spivak 1985: 798).

Gajatri Spivak se usredsređuje na ‘štampanu knjigu’, koristeći dekonstruktivističko nasleđe pažljivog čitanja, ali ga i pomera napred tako što ga stavlja u postkolonijalni teorijski okvir. Prema njoj, problem u romanu nije toliko u tome što Šarlot Bronte reprodukuje ‘aksiome imperijalizma’ koji su bili deo perioda u kojem je živela, već u tome da nijedna feministička kritičarka koja je interpretirala roman nije dovela u pitanje relevantnost te logike. Stoga, koliko god da se njena

analiza striktno fokusira na roman, cilj joj je da u isto vreme bude u dijalogu sa brojnim drugim feminističkim čitanjima.

Gajatri Spivak (1985: 801) se fokusira na Bertu Mejson kao „lik koji stvaraju aksiomi imperijalizma”. U tom smislu, Berta Mejson nije dvojnica Džejn, već lik koji pokazuje da se iza njenog poduhvata da stvori sopstvenu nuklearnu porodicu takođe nalazi ‘veći’ poduhvat „stvaranja duše koje prevazilazi ‘puku’ reprodukciju” (str. 802). Videna na taj način, priča Berte Mejson povezuje se sa pričom Sindžona Riversa, što je drugo glavno mesto u načinu na koji ona čita roman. Ona naglašava da je Sindžonu „dat važan zadatak da zaključi *tekst*” romana tako da „na kraju romana *alegorijski* jezik hrišćanske psihobiografije – pre nego tekstualnost konstituisane i naizgled *privatne* gramatike kreativne imaginacije, koju smo primetili na početku romana – označava zatvorenost imperijalističkog projekta za takav ‘feministički’ scenario koji je tek u fazi nastajanja” (str. 803). Drugim rečima, imperijalistički projekat je ono što ostaje neupitno u romanu *Džejn Ejr*, što ga sprečava da razvije feministički potencijal. A upravo je kritika tog imperijalističkog projekta u ponovnom pisanju romana čega se poduhvatila Džin Ris ono što omogućava kritički pristup patrijarhatu u *Širokom Saragaškom moru*.

Nadovezujući se na Gajatri Spivak, Suzan Mejer (1996) takođe predlaže postkolonijalno čitanje *Džejn Ejr*, ali prepoznaje u romanu Šarlot Bronte kompleksniji pristup problemu rase, klase i roda, što takođe znači britanskom imperijalističkom projektu. Ona tvrdi da je ono što odlikuje „Džejn Ejr nije ‘neosporena ideologija’ imperijalizma kao što smatra Gajatri Spivak, već ideologija imperijalizma koja jeste dovedena u pitanje – a onda potvrđena – na interesantne i prosvetljujuće načine.” (Meyer 1996: 66). Stav Suzan Mejer je da je kritički pristup imperijalističkom projektu strukturno ugrađen u roman i da se javlja u tačkama u kojima se prelamaju problemi rase, klase i roda. U svom detaljnom čitanju teksta, ona naglašava dvostruki rasni identitet Berte Mejson, koja postaje crna, kako se priča razvija, u nizu detalja koji naglašavaju njenu tamnu put, crnu kosu i čudne crte lica. „Berta predstavlja ‘crne rase’ u [britanskom] kraljevstvu, naročito afričke robove i omogućava im da postoje kao ljudska bića, što doprinosi slikovitosti metaforičke upotrebe rase u romanu” (str. 72), što je očigledno povezana sa problemima roda i klase. Suzan Mejer ukazuje na brojna mesta u romanu gde su opisi ropstva iskorišćeni da bi se skrenula pažnja čitaoca na degradiran položaj Džejn Ejr – u odnosima sa porodicom koja ju je usvojila, u školi u Lovudu, naročito u odnosu sa Ročesterom, i to ne samo tokom perioda dok je bila guvernanta. Otuda se pažljivo čitanje Suzan Mejer usredsređuje na posebne scene, na jezik koji je korišćen i na naratorkin odnos prema onome što opisuje.

U pogledu naracije o Sindžonu, Suzan Mejer se u svom čitanju suprotstavlja Gajatri Spivak. Koristeći ponovo pažljivo čitanje, ona ističe kako naratorka,

to jest *Džejn Ejr*, negativno opisuje Sindžona, što, po njenom mišljenju, može da se prevede kao njena kritika njegovog imperijalnog projekta (Meyer 1996: 87-89). Ona takođe smatra da je roman dvosmislen u ovom pogledu – rešenje za kolonijalne odnose se ne nudi mada „na kraju Ročester biva kažnjen i zbog figurativnog porobljavanja žena i zbog sticanja kolonijalnog bogatstva” (str. 91). Džejnina sopstvena imovina, koja joj omogućava da kaže: „Ja sam sama sebi gospodarica”, takođe je zasnovana na kolonijalnim odnosima moći i imperijalističkim stavovima koji prožimaju celo društvo i svakodnevne radnje (ovde simbolično predstavljene kao ‘indijsko mastilo’ i ‘marokanski novčanik’). Upravo zbog toga kritici imperijalizma na kraju romana jedino nedostaje zaokruženost (Meyer 1996: 93-95).

Rouzmari Buikema pruža detaljnu kritičku analizu tekstova Gajatri Spivak i Suzan Mejer u pregledu feminističkih čitanja *Džejn Ejr*, baveći se pre svega načinima na koje su feminističke kritičarke prišle problemima roda, klase i etniciteta, kao i njihovim preklapanjima. Ona ukazuje na promenu stava u pogledu shvatanja i tumačenja feminističkih potencijala romana koji su nekritički hvaljeni tokom sedamdesetih godina prošlog veka da bi kasnije bili dovedeni u pitanje nakon objavljivanja teksta Gajatri Spivak i kritičkih reakcija koje je on izazvao. Rouzmari Buikema detaljno analizira argumente brojnih kritičara ne želeći da im se suprotstavlja, već da pokaže na koje načine „svaki pojedinačni okvir stvara nove znake isključivanja i implicira druge znake uključivanja u interpretaciji *Džejn Ejr*”, takođe pokazujući da različita „čitanja ne isključuju jedna druge. Naprotiv, svako novo čitanje doprinosi dubljem razumevanju rodnog identiteta belaca iz srednje klase” (Buikema 1999: 47).

Zaključak Rouzmari Buikema takođe je relevantan za ono što smo ovde želeli da pokažemo dajući pregled feminističkih čitanja *Džejn Ejr*: navedeni primeri pokazuju da pažljivo čitanje u velikoj meri zavisi od širih okvira tumačenja. Ono ne može da isključi kontekst niti izvestan broj posebnih problema koji se tiču stava čitaoca. Svaka od pomenutih feminističkih kritičarki pažljivo čita tekst iz sopstvenog društvenog i kritičkog ugla gledanja, bilo da se radi o bavljenju ženskom književnom tradicijom i oslobođenju tabuisane seksualnosti, što su bile aktuelne teme tokom sedamdesetih godina prošlog veka; ugnjetavanju koje sprovode imperijalne sile, što je bila aktuelna tema tokom osamdesetih, ili integrativnim pristupima rasi, klasi i rodu, koji su bili aktuelni tokom devedesetih godina prošlog veka. Slična upotreba pažljivog čitanja koju vidimo kod ovih kritičarki dokazuje ne samo da pažljivo čitanje može da se iskoristi kao osnova za suprotstavljeno čitanje, već može i da premosti jaz između raznolikih modela čitanja.

LITERATURA

- Ahmed, Sara (1998). *Differences that Matter: Feminist Theory and Postmodernism*. New York/Cambridge : Cambridge University Press.
- Amstrong, Isobel (1992). *New Feminist Discourses: Critical Essays on Theories and Texts*. London : Routledge.
- Belsey, Catherine (2002). *Critical Practice*. London : Routledge.
- Belsey, Catherine – Jane Moore (1997). *The Feminist Reader: Essays in Gender and the Politics of Literary Criticism*. Oxford : Blackwell.
- Benstock, Shari – Susan Ferris – Susanne Woods (2002). *A Handbook of Literary Feminisms*. New York/Oxford : Oxford University Press.
- Buikema, Rosemarie (1999). From Literary Criticism to Cultural Studies: configurations of Gender, class, and Ethnicity in Charlotte Brontë's *Jane Eyre*. In *Differenzen in ds Geschlechterdifferenz – Differences within Gender Studies: Aktuelle Perspektiven der Geschlechterforschung* (eds. K. Röttger, H. Paul). Berlin : Erich Schmidt Verlag: 34-48.
- DuBois, Andrew (2003). Introduction. In *Close Reading: The Reader* (eds. F. Lentricchia, A. DuBois). Durham/London : Duke University Press: 1-40.
- DuBois, Andrew (2007). Ethics, Critics, Close reading. *University of Toronto Quarterly: A Canadian Journal of the Humanities*. 76:3 (Summer): 926-36.
- Eagleton, Mary (1991). *Feminist Literary Criticism*. London : Longman.
- Eagleton, Terry (1983; 1994). *Literary Theory. An Introduction*. Oxford/Cambridge : Blackwell.
- Gilbert, M. Sandra (1979). A Dialogue of Self and Soul: Plain Jane's Progress. In *Jane Eyre. A Norton Critical Edition*. (ed. R. J. Dunn). New York/London : W. W. Norton: 483-90.
- Gilbert, M. Sandra (1985). What do Feminist Critics Want? A Postcard from the Volcano. In *The New Feminist Criticism*. (ed. E. Showalter). New York : Pantheon Book: 29-45.
- Gilbert, M. Sandra (1998). Jane Eyre and the Secrets of Furious Lovemaking. *Novel: A Forum on Fiction*. 31: 3: 351-72.
- Gubar, Sandra (1998). What Ails Feminist Criticism? *Critical Inquiry* 24: 4 (Summer): 878-902.
- Gubar, Sandra (1999). Notations in *Medias Res*. *Critical Inquiry* 25: 2 (Winter): 380-396.
- Humm, Maggie (1986). *Feminist Criticism: Women as Contemporary Critics*. London : Harvester.
- Kamuf, Peggy. (1980). Writing Like a Woman. In *Women and Language in Literature and Society*. (eds. R. Borker et al.). New York : Praeger Publishers.

- Lentricchia, Frank – Andrew DuBois (eds.). (2003). *Close Reading: The Reader*. Durham/London : Duke University Press.
- The Marxist-Feminist Literature Collective (1978). Women's Writing: Jane Eyre. In *A Practical Reader in Contemporary Literary Theory*. (eds. P. Brooker, P. Widdowson). London/New York : Prentice Hall/Harvester Wheatsheaf: 112-120.
- Meyer, Susan (1996). „Indian Ink”: Colonialism and the Figurative Strategy of *Jane Eyre*. In *Imperialism at Home*. Ithaca/London : Cornell University Press.
- Mills, Sara (1995). *Feminist Stylistics*. London/New York : Routledge.
- Mills, Sara (1992). Knowing your Place: A Marxist Stylistic Analysis. In *Language, Text and Context. Essays in Stylistics*. (ed. M. Toolan). London: Routledge: 182-207.
- Moi, Toril (2002). *Sexual/textual Politics: Feminist Literary Theory*. London : Routledge.
- Quaison, Ato (2005). Incessant Particularities: *Calibrations* as Close Reading. *Research in African Literatures*. 36:2: 122-31.
- Ramazanoglu, Caroline – Janet Holland (2002). *Feminist Methodology. Challenges and Choices*. London : Sage.
- Rich, Adrienne (1979). Jane Eyre: The Temptations of a Motherless Woman. In *Jane Eyre. A Norton Critical Edition*. (ed. R. J. Dunn). New York : W. W. Norton: 469-82.
- Rooney, Ellen. (2006). *Feminist Literary Theory*. Cambridge, UK/New York : Cambridge University Press.
- Rooney, Ellen (2007). Foreword: An Aesthetics of Bad Object. In Naomi Schor, *Reading in Detail*. New York/London : Routledge: xiii – xxxv.
- Schor, Naomi (2007). *Reading in Detail*. New York/London : Routledge.
- Showalter, Elaine (1977; 1995). *A Literature of Their Own*. London: Virago Press.
- Spivak, Gayatri Chakravorty (1985; 1993). Three Women's Texts and a Critique of Imperialism. In *Feminisms: An Anthology of Literary Theory and Criticism*. (eds. R. Warhol, D. Price Herndl). New Brunswick, NJ : Rutgers University Press: 789-814.
- Spivak, Gayatri Chakravorty (2006). Close Reading. *PMLA* 121: 5 (October): 1608-1617.
- Warhol, Robyn (2003). *Having a Good Cry: Effeminate Feelings and Pop-Culture Forms*. Columbus : The Ohio State University Press.
- Warhol, Robyn – Diane Price Herndl (1997). *Feminisms: An Anthology of Literary Theory and Criticism*. New Brumswick, NJ : Rutgers University Press.
- Wiegman, Robyn (1999a). What Ails Feminist Criticism? A Second Opinion. *Critical Inquiry*. 25: 2 (Winter): 362-379.

Wiegman, Robyn (1999b). Feminism, Institutionalisation, and the Idiom of Failure. *Differences* 11/3: 107-136.

Jasmina Lukić – Adelina Sánchez Espinosa

FEMINIST PERSPECTIVES ON CLOSE READING

Summary

This article re/evaluates the importance of close reading while openly foregrounding gender as a central critical concept. It sets out to show that far from being neutral as conventionally assumed, or alien to feminism because of its connection with so called formalist approaches, close reading can be a useful tool for feminist analysis when combined with other approaches. The article moves on to investigate how the traditional methods of close reading become modified, invigorated and renewed when adapting to the needs of feminist and gender methodological claims. We will illustrate our points with a critical insight of the various ways in which a feminist favorite such as *Jane Eyre* has been closely read by feminist scholars from a number of different critical positions.

Keywords: methods of close reading, feminist perspectives, feminist criticism, formalistic approach, *Jane Eyre*

Vesna Polovina

UNIVERZALNO I SPECIFIČNO U ANTROPOLINGVISTICI RAZGOVORNOG JEZIKA

Sažetak: Tradicionalno se u razmišljanjima o odnosu jezika i kulture razmatra kako leksički i gramatički sistemi pojedinačnih jezika reflektuju kulturu. U radu se zalažamo za pristup koji na prvo mesto stavlja pragmatiku i diskurs, a posebno svakodnevne razgovore među govornicima jednog jezika, kao najreferentniji okvir za takva razmatranja. Univerzalno treba tražiti u sposobnosti govornika da svakodnevno prenose elemente kulture jedne drugima, a to je relativno zanemaren, pa ipak važan aspekt antropolingvističkih izučavanja, koji podrazumeva obraćanje pažnje na specifične signale – isticanje ponavljanjem, reformulacijama smisla, diskursnim signalima i sl.

Ključne reči: antropolingvistika, razgovorni jezik, pragmatika, diskurs, diskursni signali

Danas u političkom i društvenom miljeu „globalnog sela” ideološki preovladava proklamovana težnja za multikulturalnim razumevanjem i multilingvalnom komunikacijom. Ako je to ideal, postoji potreba za preispitivanjem da li postoji zajedničko, a trebalo bi, što povezuje sve ljudske jezike i kulture ili smo mi, pre svega, i u velikoj meri, različiti. Kako se to odražava na lingvistiku? Kakav je stav savremene lingvistike? Naše shvatanje koje ćemo izložiti u ovom radu jeste da se jezik i kultura prepliću, što smatramo nespornim, ali da još uvek nije dovoljno iskorišćen bazični tip diskursa u svakom jeziku, u kome učestvuju svi i svaki govornik jednog jezika, a to je u svakodnevnim razgovorima.

Odnos jezika i kulture u lingvistici. Pitanjem odnosa jezika i kulture bave se mnoge discipline u društvenim naukama: lingvistika, antropologija, etnologija, sociologija, psihologija, itd. I jedan i drugi fenomen imaju, bez obzira kakva određenja dobijaju u literaturi, važnu ulogu u ljudskom životu. Takođe, i jezik i kultura mogu se posmatrati i izučavati u različitim kontekstima i sa različitim aspektata. Ne čudi onda, što se pitanja odnosa jezika i kulture, kao i odnosa univerzalnog i posebnog u njima stalno preispituju. Navešćemo jedan noviji primer iz lingvističke literature.

U svom članku „The myth of language universals: Language diversity and its importance for cognitive science”, Nikolas Evans i Stiven Levinson (Evans –

Levinson 2009: 431) tvrde da je 'univerzalna' obeležja (*recurrent patterns*) u jeziku bolje objasniti kao „stabilna graditeljska rešenja koja se povinuju višestrukim arhitektonskim ograničenjima, ali reflektuju kulturno-istorijske faktore i ograničenja ljudske kognicije”. Odnosno, oni insistiraju na tome da je jezik „bio-kulturni hibrid, proizvod intenzivne koevolucije gena i kulture u poslednjih dvesta do četiristo hiljada godina”. Iako je njihova argumentacija usmerena ka osporavanju poimanja generativista da su razlike među jezicima površinske, a suština univerzalna, te ironično sumiraju shvatanja generativista „da samo stručno oko lingviste stručnjaka može da uoči dubinsku univerzalnost u svim jezicima”, njihova argumentacija se zasniva na tumačenju gramatičkih pojava: vrstama reči, konstituentnim strukturama, fonološkim sistemima i slično. Iako na nekoliko mesta napominju da semantika i pragmatika, kao najbliže kogniciji, zavise od kulturoloških utemeljenosti jezika, njihovi primeri, argumenti i kontraargumenti ipak se svode na tradicionalne kategorije gramatike. Upotreba jezika, diskurs i pragmatika ključni su uzroci ili bar okviri koji utiču na te lingvističke sisteme, ali centralna tema njihove rasprave ipak su različitosti u gramatičkoj strukturi među jezicima.

Drugi, po našem mišljenju, važan izvor podataka i shvatanja za našu temu je knjiga Alesandra Durantija *Linguistic Anthropology* (Duranti 1997), u kojoj je dat izvrstan i obiman pregled dodirnih tačaka jezika i kulture u antropolingvističkoj literaturi. Zanimljivo je da i ovde, pored obilja podataka, dominiraju nastojanja istraživača odnosa jezika i kulture da kroz leksiku i gramatiku pojedinih jezika pokažu splet različitih jezičkih i kulturnih međusobnih uticaja. Na kraju, gotovo da nema pojave na bilo kom jezičkom nivou koji su lingvisti analizirali a da to ne može da se uvrsti u antropolingvističku tematiku.

Tako proizlazi da sve čime se bave lingvisti: fraze, idiomi, poslovični izrazi, ali i morfološko-derivacioni, morfsintaksički, semantički i svaki drugi plan jezika dobijaju ili mogu dobiti svoje „kulturološko” tumačenje. Naravno, čini nam se nespornim da kultura može da se ispolji na mnogim planovima jezičkog izraza. Možemo čak manje ili više eksplicitno da pokušamo da promenom jezičkog izraza promenimo i kulturna shvatanja. Svedoci smo nastojanja da se u jeziku, iz kulturoloških razloga, upotrebljavaju ženski oblici za imena profesija (*biološkinja – biolog*). Derivaciona morfologija će nam to dopustiti u nekim slučajevima, ali u nekim ne. Ako pogledamo isti tvorbeni model primenjen na leksemama *čovjek* i *žena*: *čovečuljak*, *ženica* i *čovečina*, *ženetina*, jasno je da je „malo” kada je u pitanju žena pozitivno, a za muškarca negativno i obrnuto. Na osnovu jednog, relativno malog broja primera nije lako utvrditi da li jezik samo reflektuje naše kulturološke stavove ili i utiče na njih i naše mišljenje u sapir-vorfovskom smislu. Postavlja se pitanje kako odrediti šta je suštinski odraz kulture u jeziku, i na koji način se njihova veza uopšte može utvrditi i analizirati.

Time se bave mnogi u okviru antropološke lingvistike. Duranti (1997) navodi i one češće isticane primere, poput načina pozdravljanja, oslovljavanja u različitim kulturama i jezicima. Pominje i poznate primere iz korejskog i japanskog u kojima postoji 'honorifička konjugacija' sa posebnim afiksima za „neformalne, prijateljske, neutralne odnose i odnose uvažavanja”, kao i druge primere humilitativnih i egzaltivnih oblika glagola u još nekim jezicima (Duranti, 1997: 178). To su samo neke od mnogih prevashodno gramatičkih pojava koje se dovede u vezu sa kulturološkim (sociolingvističkim) obeležjima jedne zajednice, a na tim razlikama i sličnostima baziraju se i mnoga tipološka istraživanja jezika.

Možda novi polet u tom smislu daje kognitivna semantika koja se bavi konceptualizacijom, smatrajući da je ona i biološki i kulturno uslovljena. Ponovo su u centru pažnje i u lingvistici frazeologizmi i leksičke kolokacije. Na primer, isti autor (Duranti) prikazuje istraživanje konceptualizacije SRCA u kineskoj kulturi i jeziku, koja se uopštava u metafore: „the heart is a container” [srce je kontejner (sadrživač)], „the heart is the ruler of the body” [srce je vladar tela] i „the heart is the house of all emotional and mental processes” [srce je kuća svih emocionalnih i mentalnih procesa]. Poredeći isti koncept u srpskom i ruskom, Milana Radić-Dugonjić (1999: 209-210) ističe da je srce takođe 'sadrživač' (po njenoj terminologiji 'gestalt') u oba ova slovenska jezika, i da je srce – centar ljubavi i emocija, ali da u srpskom jeziku, odnosno „u okviru srpske jezičke ličnosti” ima znatno „izraženiju lokalizovanost – sposobnost seljenja ...” u poređenju sa ruskim. Iako su veoma značajna za istraživanja leksikološke semantike različitih jezika, iz ovakvih istraživanja često se izvode zaključci o različitim pogledima na svet koje imaju različite kulture, a sve to na osnovu analize jezičkih formi i izraza.

Međutim ako ova, inače sasvim legitimna istraživanja u lingvistici proširujemo na shvatanje o odnosu jezika i kulture, postavlja se pitanje kakvom vrstom zaljučivanja dolazimo recimo, od skupa analiziranih kolokacija, što je osnova ovakvih tvrdnji, do uopštavanja o kulturno obeleženom shvatanju nekog opšteg koncepta, te onda to proglašavamo obeležjem date kulture. Da li je taj postupak u redu?

Čitajući takvu literaturu, naime, iznenadimo se ponekim 'specifičnim' obeležjima pojedinih kultura, jer lako možemo da pronađemo i drugu kulturu u kojoj je to takođe specifično. Tako Duranti navodi da je u jednom kulturnom modelu u Africi (afrički engleski) u vezi sa korupcijom utvrđena razlika između onoga što je 'illegal' i onoga što je 'illegitimate'. S obzirom da smo pre nekoliko godina slušali u javnom, političkom diskursu Srbije veoma često o razlici između nelegitmnog i nelegalnog, lako možemo posumnjati da su u pitanju vrlo globalni i savremeni politički izrazi koji imaju određenu, politički korisnu i prilično univerzalnu funkciju.

Smatramo da se jezičkim pojavama i utvrđivanju njihove veze sa kulturnom sredinom mora pristupati mnogo opreznije. Na primer, vlastita imena mogu biti kulturološki veoma specifična, i to dobro osećamo kada treba zapamtiti strana imena, na primer kineska, korejska, ali ponekad i imena u nama srodnijim jezicima. S druge strane, moguće je da njihova upotreba u jeziku, u diskursu, u komunikaciji, može da pokaže mnogo više sličnosti – na primer, upotreba vlastitih imena je bitna kao uvod u participantske uloge u datom diskursu, kako bi se to nazvalo savremenim semantičkim terminima. I u našoj analizi razgovornog jezika (Polovina 1986) na više jezika utvrdili smo takođe da apelativi i vlastita imena u referencijalnoj ulozi imaju značajnu ulogu u održavanju interpersonalne i tekstualne kohezije u razgovoru. Ili na primer, upotreba ličnih zamenica – engleski jezik zbog svoje gramatičke strukture imaće mnogo učestaliju upotrebu ličnih zamenica nego srpski, italijanski i njima slični jezici. Da li se na osnovu toga može zaključiti da je individualnost ili odgovornost ili nešto slično važnije u anglosaksonskoj kulturi, a u našim kulturama manje bitna? Mislim da ne možemo.

Pored ovog opšteg stava, da jezički sistem u nekim svojim aspektima može da bude ‘ogledalo’ kulture, ali ne u svakom svom elementu, i da ne postoji direktna implikacija između date jezičke osobine i kulturološkog uopštavanja, postoje još neki teorijski razlozi zbog kojih smatramo da je za odnos jezika i kulture veoma bitno izučavati ne jezik kao statičan sistem, već pre svega kao jezik u upotrebi. To su sledeći razlozi:

- 1 Nacionalno ili etničko kulturno biće nije moguće čvrsto delimitirati, a još manje svaku zabeleženu jezičku pojavu uopštavati na celokupnu kulturu. Jezička zajednica može imati veoma malo članova, jedna porodica, ili samo deo porodice može da ima karakteristične izraze. Tako se ime *Žika Slika* za većinu govornika koji žive u Beogradu odnosi na ličnost iz javnog života, danas verovatno zaboravljenu, ali koji je dobio taj nadimak po istoimenoj fotografskoj radnji. Za nekoliko članova moje porodice, taj nadimak se odnosi na jednog molera koji je pokazao istinsko poznavanje likovne umetnosti, iznenađujuće za čoveka te profesije. Ili, grupa osnovnoškolaca može da ima specifičan i vrlo frekventan izraz, na primer neki uzvik, preuzet recimo iz nekog crtača, i da se on prenese na grupu od dvadesetak dečaka koji su jedini upoznati sa njegovom „pravilnom” upotrebom. Drugim rečima, od idiolekta ka sociolektu, dijalektu, jeziku, postoji niz prelaznih formi koje imaju manje ili više specifičnosti, a njihovo isticanje bilo u lingvističkoj ili nelingvističkoj literaturi često zavisi i od mnogih, ne uvek i naučnih, razloga.
- 2 Poznato je da pojedinac poznaje, aktivno ili pasivno, samo deo ukupnog vokabulara svoje jezičke zajednice. Procene su da obrazovana osoba zna oko sto hiljada reči, a da rečnici jednog jezika, zavisno od vrste i namene, mogu

da sadrže i mnogo veći broj različitih leksema. Naravno, leksika je nešto što se uči celog života, i sposobnost za usvajanje nove leksike opstaje i kod veoma starih. Isto važi i za obeležja kulture – poznajemo deo, ali ne sve aspekte sveukupne kulture svoje jezičke zajednice. Iako se ove činjenice čine možda banalnim, vrlo često se smetnu s uma kada se govori o odnosu jezika i kulture, te se govori i uopštava vrlo često ono što ne bi smelo: izjednačuju se pripadnici jedne kulture sa celokupnom kulturom zajednice.

- 3 Kultura, kao i leksikon, kao i druge jezičke forme, tipovi diskursa, neprestano se menja i razvija. Pojedinaac nema pristup svim elementima kulture, različitim kulturnim znanjima. Ono čemu ima pristupa ispoljava se u njegovim svakodnevnim aktivnostima: razgovoru sa komšijama, prodavcima u radnjama, kolegama na poslu, vožnji tramvajem, liftom, zajedničkoj igri fudbala, itd. Naravno u većini savremenih društava nije samo govorna forma već i pisana forma jezika veoma važna za prenošenje kulturnih znanja.
- 4 Zajednički mehanizmi jezika su svima dostupni. Govoriti jezik znači moći učestvovati u interakciji sa svetom, ali u realnom životu „svet” su najčešće naši sagovornici u razgovorima. Da bismo mogli da se povezujemo, moramo da imamo nešto zajedničko, i moramo da se razumemo. Kada bismo svi isto mislili o svemu, možda ne bismo ni razgovarali. Svaki put kad razgovaramo, prenosimo jedni drugima neko novo znanje, informaciju, novo shvatanje, pogled na svet.
- 5 Čovek je umrežen u svoju kulturu, prema Gercu (citirano u Duranti 1997: 37), i tu mrežu pletu ljudi zajedno, ona se stvara u zajednici uspostavljanjem veze između konteksta i verovanja, osećanja, identiteta, događaja. Iako ovakvo shvatanje kulture odgovara realnoj slici uronjenosti čoveka u datu kulturu, to ne znači da se naša viđenja kulture suštinski razlikuju od pojedinca do pojedinca. Naprotiv, mislim da se u svakodnevnoj komunikaciji naša kulturna slika i shvatanja stalno nadopunjuju i zajednički stvaraju kroz komunikaciju sa drugim ljudima, našim sagovornicima.
- 6 U primenjenoj lingvistici često se govori o povezanost jezika i kulture, i te teme dospevaju u žižu pažnje najčešće u nastavi stranih jezika. Razlozi se svode na činjenicu da do nerazumevanje može doći u onim slučajevima kada se jezički kod oslanja na svoju specifičnu kulturnu osnovu, nepoznatu drugoj kulturi. Tako leksema iz jednog jezika može izazvati sasvim drukčiju predstavu kod govornika jednog jezika od one koje odgovarajući leksički ekvivalent ima kod govornika drugog jezika. Osim toga, fraze, idiomi, poslovični izrazi, anegdote, vicevi, i sl. mogu biti nerazumljivi, jer se takođe baziraju na drukčijim kulturološkim okvirima. Međutim, do nerazumevanja može doći i kod govornika jednog jezika, pa čak i kada su kulturno usko povezani (kao kada roditelj i dete ili supružnici ne mogu da uspostave odgovarajuću komu-

nikaciju, jer polaze od nekada sasvim suprotstavljenih stavova, a to je, čini mi se, najteže istražiti empirijski).

S obzirom na to da se kultura i jezik ispoljavaju i u formalnim i u neformalnim situacijama, odnosno da se sličnosti i razlike između jezičkih i kulturnih kodova ispoljavaju u nizu konteksta, naš cilj je da pokušamo sa teorijskog i empirijskog stanovišta utvrditi kako se taj odnos ispoljava u svakodnevnoj, neformalnoj komunikaciji, u razgovornom jeziku. Kao korpus za analizu poslužiće razgovori sakupljeni i delimično publikovani u knjizi *Srpskohrvatski razgovorni jezik* Svenke Savić i Vesne Polovina (1989), i dodatni neobjavljeni razgovori, sakupljeni u toku 2006. godine.

Jezik je izvor saznanja o kulturi a razgovor je osnovni modus kroz koji ostvarujemo tu njegovu funkciju. Navešćemo nekoliko primera koji ilustruju „mala”, „svakodnevna” saznanja o našoj kulturi kako je prenosima jedni drugima. Pokušaćemo da istaknemo kako upotreba jezika, a ne gramatički sistem po sebi ostvaruje ulogu prenošenja novih kulturoloških saznanja.

U sledećem odlomku iz snimljenih razgovora¹, sagovornica M objašnjava kako druge dve sagovornice mogu da dođu kod nje u Pančevo.

D: Siđemo kod Pančevačkog i sednemo u kombi.

M: Jeste, videćete, znači pitajte gde je kombi. **Čućete kako se dere: za Pančevo, za Pančevo, za Pančevo. Nema šanse da ga ne čujete, znači** kako je ovde stanica kad budete sišle krenite suprotno od a..... mosta, krenite i videćete da stoje ljudi i da čekaju autobus za Pančevo. Al kad se spustite dole dva, tri st.... misim stepenicama videćete kombije. **Nema šanse da ih ne vidite i da se on dere: za Pančevo,** i tako dalje. Uletite u bilo koji kombi, znači, svi su osamdeset dinara karta.

V: Evo.

M: I silazite, silazite .. silazite na glavnoj autobuskoj stanici, tu jedino....znači čekate a.... drugi će silaziti pre .. vi, znači do kraja... Pošto niste, ako treba vi pitajte, mada videćete glavnu autobusku stanicu. Tamo gde svi na kraju budu izašli tu h..... ovaj izađite i vi i onda me zovite. Ja ću biti u gradu samo pitanje gde.

Kombi je specifičnost prevoza koji se može naći za Pančevo, i činjenica koju govornica M ističe u prvom pasusu jasno je istaknuta njenim ponavljanjem u drugoj i pretposljednjoj rečenici: *Čućete kako se dere: za Pančevo, za Pančevo i nema šanse da to ne čujete, ne vidite*. Očigledno je da ponavljanjem ističe specifičnost situacije koju će sagovornice uočiti kao markiranu, pošto se prevoznici danas više ne oglašavaju uzvikivanjem svoje usluge. Ostali segmenti „uputstva” su delimitirani najčešće podvučenim diskursnim markerom znači, kojim uvodi činjenične i relativno uobičajene delove uputstva.

¹ Razgovore su snimali u toku školske 2008/9 godine studenti Filološkog fakulteta u Beogradu.

Ponavljjanje i preformulaciju istog značenja u drugo jezičko ruho nalazimo i u sledećem primeru:

M: pošto ću ja (/:) da završim s ovim upisom (:) s ovom školarinom (:) i ići ću kući sigurno na dve nedelje **da s mojima porazgovaram o obnovi** i da odem malo pošto kad smo išle na more bile smo dva tri dana, malo d(...), ajde pet dana, pa bi mogla da **odem malo čisto** da (/:) , **da se vidim sa njima** i možda će Salija da dođe za Beograd, (:) o (...) Tamara 'oće da dolazi ili...?

N: ne znam, valj(...), ništa nisam pričala sa njom o tome, al' ja mislim da neću dugo da se zadržavam u Kraljevu

M: pa ja b(...), ja bih se zadržala nedelju dana

N: ne znam videću zbog, jer bih ja išla ponovo na predavanja neke i na vežbe znaš

M: pa išla bih i ja sigurno na predavanja i ja, treba da radim svake nedelje nije to, nego što bih **otišla pet šest dana čisto da** (:.) (...)

N: pa možda bi i ja na pet šest dana

M: **da im objasnim otkud, da ne bude preko telefona**

da, da

M: **da im objasnim obnovu, nego čisto da odem, pa da oni vide o čemu se radi, da im ja to lepo nacrtam i tako** (:.) ova(#)j (:.) je l' si se čula sa Anom (:/)?

Sagovornica M je „obnovila” godinu, i to što na početku treba sa „svojima”, dakle roditeljima najverovatnije, da *porazgovara*, što je u kontrastu sa *razgovarati*, pokazuje da će taj razgovor biti kratak, u malim dozama, ali da je za te „male doze” potrebno da ostane bar nekoliko dana, *pet, šest*, da im *objasni*, a potrebno je da to uradi *ne preko telefona*, nego *čisto* onako, pomalo, i na kraju *da im ja to lepo nacrtam*, što implicira nesposobnost roditelja da razumeju jednostavnu stvar, pa im treba i specijalno objašnjenje. Očito da razgovor o „obnovi” zahteva s jedne strane posebne uslove: više vremena, razgovor lice u lice, s druge – očekuje se izvesno nerazumevanje od strane roditelja. Na kraju upotreba lične zamenice *ja* i izraza *to da im nacrtam* pokazuje i stepen napora koji mora da uloži u datu situaciju sa roditeljima. Interesantna je upotreba lekseme *čisto* koja neprestano prati opis problematične situacije i na neki način pojednostavljuje i uprošćava problematičnost, jer ona je na strani roditelja koji verovatno ne razumeju jednostavnost situacije i njenu neproblematičnost.

Naredni primer pokazuje kako sagovornici imaju odnos prema samom jezičkom kodu, u slučaju kada jedna od njih prekrši gramatičko pravilo standardnog jezika.

S: [filolog], išla u radnji, u kom o...kom...

G: molim?

S: išla u radnji
M: u radnju
...
S: pa ti si rekla: išla u radnji!
M: ne, išla u radnju... Šta sam rekla?
I: [(*smeh*)] pa dobro, **šta i da si rekla, znamo na šta...** (...)
S: [pa nemoj] mol'm te, **koji je to padež leskovački** u pitanju? (*smeh*) ...
G: [a nis] nisam čuo, ni jednu ni drugu da nekad nešto odvali... mm, leskovački
S: ja sam ub... ubijam
M: [a, leskovački...] pa ne, zato što
S: [ubijam]
M: ...da vi krenete tako i ja bi krenula
S: **akuzativ vrlo teško ubadam (..) mi mi lesko... južnjaci ne razlikujemo**
bila sam u...
M: **aj progutaj pa govori**
S: [...u u crkvi.] **Nego bila sam u crkvu. Misim kod nas je to... južnjaka**
...[odma] te provale

Za ovaj primer je karakteristično ne kritika od strane sagovornika, već činjenica da se sami govornici nestandardnog varijeteta više izvinjavaju i objašnjavaju karakteristike svog govora, što govori o ideološkom stavu koji nije možda poželjan, mada govornik G nastoji da umanjí značaj „greške”, sagovornice S i M nastavljaju opis svojih grešaka i to odabirajući kolokvijalnu leksiku – *ubijam, ubadam (padeže)*, da je nemoguće sakriti svoj varijetet – *odma te provale*, te se u jednoj replici sagovornice M to pretvara u fizičku parodiju nemogućnosti pravilnog govorenja: *aj progutaj pa progovori*.

U mnogim se razgovorima poredi kako je „kod nas” a kako „kod njih”, odnosno upoređuju se iskustva u različitim sredinama. U narednom primeru govori se o nabavci hrane i koji običaji se praktikuju u dvema sredinama (kod nas, i kod njih u Irskoj):

R: Ne, mislim, to je jedna od stvari tipa, koje uvek kad sam komentarisala, njihove, ono tipa, da kažem **ponuda hrane**, i tako dalje, znači, kvalitet, što se tiče povrća i tako toga je **katastrofa**, ali izbor je **fenomenalan**, znači tipa ako ti se jedu rotkvice u, ne znam kadaa, ilii, ako ti se jede baš mango ili tako nešto, znači, uvek ćeš naći, a to kakvo će da bu...kakvog će ukusa (*kroz smeh*) biti...to već...Al imaju uvek gomilu stvari što se tiče tako tih sirupa, gluposti, začina...

M: Onda **pospu po tom bljutavom što jedu**.

R: Daaaaa...

T: E, kad si bila **u Irskoj**, je l oni imaju obične prodavnice kao ove mini, kao c-market?

R: Aaaa...

T: Pošto meni to ekstremno falilo u u u **u bilo kojoj zemlji**...gde sam bila.

R: Pa imaju...

T: Pošto moram da **idem 15 kilometara** van grada da bi kupila 300 grama salame ili salamurine, mislim.

Dok na početku ovog odeljka sagovornica R ima problema da uopšti temu, te je uvodi sa *da kažem ponuda hrane*, i ističe kontrast između „širokog izbora” namirnica i njihovog kvaliteta, što se pojačava komentarom sagovornika, izborom leksema (lepi sirupi) po tom *bljutavom*, u drugom delu proširuje se na iskustva tipa prodavnica i nezadovoljstva sagovornice T koja preferira naše „male mini-markete” u odnosu na neodređene druge sredine koje su imale udaljene prodavnice. U svakom slučaju prednosti su u ovom primeru na „našoj strani” i to u pozitivnom smislu.

Ovih nekoliko primera ima za cilj da pokaže da i sasvim neobavezni, svakodnevni razgovori sadrže obilje materijala za istraživanje kulturnih shvatanja i odnosa između jezika i kulture. Livjia Polani je, istražujući američke kulturne modele kroz narative u svakodnevnim razgovorima ovog tipa, istakla da je bitno ono šta govornik (pripovedač) smatra najinteresantnijim, vrednim da se ispriča, što se ispoljava i kroz određene jezičke odlike narativnih postupaka. U našoj analizi pokušali smo da izdvojimo one segmente jezika – ekspresivnu leksiku, ponavljanja u određenim pozicijama, reformulacije i gradacije kojima se uspostavlja slika određenih odnosa i shvatanja. Metoda je očito induktivna i zasniva se na mojoj intuiciji izvornog govornika o tome koji elementi jezika bolje reflektuju elemente kulture. Ono što je i u ovoj analizi problematično jesto to da jezik reflektuje sadržaje.

Uprkos mogućih metodoloških nedostataka ovakve analize, smatram da je ona bliža stvarnoj antropolingvističkoj slici odnosa jezika i kulture nego što to može biti skup kolokacija sa nekim opštim konceptom, niz različitih idioma ili izvođenje slike kulturnih specifičnosti na osnovu nekog morfosintaksičkog obeležja. Leksikon može da pruža istorijsku i opštu kulturološku sliku celokupne zajednice tokom vremena, i tu je veća verovatnoća da će se pojaviti specifičnosti i razlike od kulture do kulture i od jezika do jezika. Gramatika pruža čvršći okvir ali je izvođenje zaključka o jezičkom reflektovanju kulture kroz taj okvir često nepouzvano: svaki jezik ima način da iskaže manje ili veće precizno uvažavanje ličnosti, odnose dominacije i solidarnosti, odnose u porodici i društvu, da opiše ono što smatra markiranim u nekim aktivnostima u određenom kontekstu, da istakne razlike između

„nas” i „drugih”, i ta sposobnost je ono što je univerzalno. Smatramo da upravo taj tip antropoloških činjenica svoje osnovno uporište može imati u empirijskoj analizi svakodnevnih, spontanih, autentičnih razgovornih aktivnosti.

LITERATURA

- Duranti, Alessandro (1997). *Linguistic Anthropology*. Cambridge : CUP.
- Evans, Nicholas – Stephen Levinson (2009). The myth of language universals: Language diversity and its importance for cognitive science. *Behavioral and Brain Sciences* 32. CUP: 429-492.
- Polanyi, Livia (1989). *Telling the American Story. A Structural and Cultural Analysis of Conversational Storytelling*. MIT Press.
- Polovina, Vesna (1987). *Leksičko-semantička kohezija u razgovornom jeziku*. Beograd : Filološki fakultet.
- Radić-Dugonjić, Milana (1999). Konceptualna analiza imena *srce* u ruskom i srpskom jeziku. U Ristić, Stana – Milena Radić-Dugonjić *Reč, misao, saznanje*. Beograd : Filološki fakultet.
- Savić, Svenka – Vesna Polovina (1989). *Razgovorni srpskohrvatski jezik*. Novi Sad : Filozofski fakultet.

Vesna Polovina

UNIVERSAL AND SPECIFIC IN THE ANTHROPOLOGICALS OF CONVERSATIONAL LANGUAGE

Summary

In this paper we present our view of the type of implications linguistic research and analyses can have upon the presentation of cultural views of a community. A number of reasons are given why we suggest caution in drawing direct conclusions from linguistic traits to cultural traits, and that the analysis of everyday conversational language, as shown by examples from a corpus of Serbian conversations, can bring us closer to what can be treated as a firm ground for anthropological universals as opposed to some specific phenomena that could be misleading in explaining relations between language and culture.

Key words: anthropologicals, language and culture, conversational language, pragmatics, discourse,

DISKURS PSOVKI U SRPSKOM JEZIKU

Sažetak. U radu su predstavljeni dosadšnji rezultati istraživanja psovki u srpskom jeziku, na osnovu kojih je i izvedena definicija. Njom su obuhvaćeni skoro svi aspekti funkcionisanja psovki. Određena je i jezička struktura psovki u srpskom jeziku, koje kao formulaički izrazi imaju uprošćenu sintaksičku strukturu sa bogatim inventarom opscenih reči kojima se varira njihova ilokucijska snaga, funkcionalnostilska raslojenost i normativni status. U pregledu je evidentirano da je liberalizacija jezičke norme početkom šezdesetih godina prošlog veka uslovila i pojačanu upotrebu psovki u srpskom jeziku koja se proširila na mnoge funkcionalne stilove, pa i na jezik javne komunikacije.

Ključne reči: ekspresivna leksika, psovke, opscene reči, formulaički izrazi, prohibitivna standarnojezička norma, preskriptivna standarnojezička norma

Rezultati dosadašnjih istraživanja

1.1. Izučavanje psovki u srpskom jeziku već ima neku tradiciju čiji se kontinuitet može pratiti u periodu od pedesetak godina, mada sa neujednačenim intenzitetom, kvantitetom i kvalitetom u rezultatima. Do devedesetih godina XX veka psovke su bile predmet interesovanja u oblastima leksikografije, sociolingvistike i jezičke norme, jer je zapaženo njihovo brojnije i frekventnije prisustvo ne samo u razgovornom jeziku i privatnoj sferi, nego i u raznim književnim i drugim umetničkim žanrovima, pa i u javnoj sferi, najpre u jeziku medija, a zatim i u raznim drugim sferama službene i sl. upotrebe jezika. Ovakva liberalizacija jezičke norme učinila je vidljivim bogati inventar jezičkih sredstava, koji je u prethodnim periodima, iz moralnih i normativnih razloga, „guran pod tepih”, čime su na određeni način sprečavani i sami proučavaoci jezika da se bave ovim tabuiranim i proskribovanim jezičkim materijalom, čije primere upotrebe, i kada su bili predmet istraživačke opservacije, nije bilo umesno navoditi.

1.2. Od druge polovine poslednje decenije XX veka učinjen je značajan pomak, održana su dva skupa o ovoj temi (u Nišu i Novom Sadu), izašlo je više publikacija sa popisanim inventarom psovki i sl. izraza, izneti su različiti stavovi o njihovom statusu, i to ne samo sa lingvističkog i normativnog stanovišta, nego i sa kulturološkog, sociolingvističkog, psihološkog i sl. Oba skupa inicirala je Svenka Savić, koja je među prvima u srbističkoj nauci otvorila ovu tabu temu i na naučnom skupu u Beogradu (1993), na bogatom empirijskom materijalu, kao i interdisciplinarnom

mim pristupom, pokazala da su psovke deo našeg ukupnog jezičkog znanja i ponašanja u svakodnevnom govoru i da one kao formulaički izrazi u interakciji realizuju različite funkcije i značenja (Savić 1995: 161–176).¹ Naučni skup o opscenoj leksici u Nišu 1994. god. otvorio je druga dodatna pitanja u vezi sa ovim proskribovanim jedinicama, predstavljenim u zborniku sa ovog skupa pod naslovom *Opscena leksika* (1998). Zatim sledi više publikacija o psovkaama, među kojima su najznačajnije sledeće: Nedeljko Bogdanović (1997) – *I ja tebi*, Svenka Savić i Veronika Mitro (1998) – *Psovke u srpskom jeziku* i Danko Šipka (1999) – *Opscene reči u srpskom jeziku*.

1.3. Naporedo sa pojačanim interesovanjem i detabuiziranjem teme o psovkaama trajala je i pojačavala se njihova upotreba u jeziku, zabeležena od strane istraživača u svim sferama privatne i javne jezičke upotrebe (S. Savić i V. Mitro), iznošeni su kritički stavovi istaknutih istraživača iz više pomenutih oblasti na dosadašnju leksikografsku praksu predstavljanja ovog bogatog inventara u rečnicima, i to ne samo u rečnicima standardnog jezika, nego i u tezaursnom rečniku srpskog jezika, koji inače ima za cilj da opiše celokupnu leksiku.

2.1. U izradi tezaursnog Rečnika SANU na osnovu koncepcije, izrađene u vreme strože jezičke i društvene norme, iz korpusa su već prilikom uazbučavanja izdvojene kartice sa opscenim rečima i psovkaama, sa idejom da se obrade u posebnom, dopunskom tomu, tako da u dosadašnjim tomovima nije obrađen ovaj leksički sloj. U sadašnjim okolnostima, povodom obrade leksema slova P, leksikografi na izradi Rečnika ponovo su se našli pred delikatnim pitanjem: na koji način postupiti sa ovim jezičkim materijalom odnosno sa osnovnim opscenim leksemama kao obaveznom delom psovki. Imajući u vidu aktuelnu jezičku i društvenu realnost, članovi Uređivačkog odbora Rečnika SANU doneli su odluku da u Rečniku registruju osnovne opscene lekseme sa kvalifikatorom vulg.(arno) i kratkom definicijom, koja se dopunjava latinskim nazivom. Primeri upotrebe neće se navoditi, jer ih u osnovnom korpusu nema. Evidentiranje osnovnih leksema ima za cilj da ih učini vidljivim u korpusu srpskog jezika i da se pokaže motivisanost derivacionih gnezda čitavog niza leksema, od kojih mnoge nemaju opsceno značenje nego su funkcionalno raslojene. Neke od njih pripadaju narodnoj termonologiji, najčešće iz sfere botanike i zoologije.²

2.2. Tako nas je ova odluka Uređivačkog odbora Rečnika SANU ponovo vratila temi opscene leksike i psovki, pri čemu smo postavili sledeće osnovne ciljeve:

¹ U navedenom radu date su opšte lingvističke, pragmatske, komunikacijske karakteristike psovki, pokazana je socijalna, rodna, uzrasna, kulturna i normativna uslovljenost njihove upotrebe, predstavljeni su rezultati dotadašnjih istraživanja kod nas i u drugim jezicima, a navedena je i relevantna literatura

² U prethodnim tomovima nisu evidentirane primarne opscene lekseme ali su predstavljena njihova derivaciona gnezda (o opscenim rečima u Rečniku SANU v. Ristić 1998: 18–28 i Dešić 1998: 29–39).

(1) da na osnovu dosadašnjih rezultata istraživanja predstavimo osnovne jezičke, pragmatičke i psihološke karakteristike diskursa u kome se psovke realizuju kao govorni čin ekspresiva sa različitim ilokucijskim efektima, i (2) da naučnoj i stručnoj javnosti ukažemo na jezičke i izvanjezičke uslove u kojima se psovke javljaju kao legitimno sredstvo komunikacije.

3.1. U dosadašnjim istraživanjima fenomen psovki i opscene leksike predstavljen je sa lingvističkog, socio-, etno- i psiholingvističkog i kulturološkog stanovišta, što pruža mogućnost za sistematizaciju i izdvajanje ustanovljenih kriterijuma za vrednovanje ovog materijala i za dalje istraživanje psovki, i to ne samo na planu srpskog jezika i srpske kulture, nego i na planu utvrđivanja sličnosti i razlika između srpskog i drugih jezika u domenu ovog tipa jezičkog ponašanja. Komparativno i kontrastivno izučavanje psovki naročito je značajno za primenjenu lingvistiku: za deskriptivnu i prevodnu leksikografiju, za nastavu stranih jezika i za prevodenje.

3.2. Za komunikacijsku ulogu psovki, kako su pokazala dosadašnja istraživanja, veoma je važno imati u vidu sledeće društvene, psihičke i kulturne aspekte njihove upotrebe: navike, običaje, pripadnost određenoj društvenoj grupi (verska, nacionalna, socijalna, regionalna, profesionalna, statusna, uzrasna, rodna), formalnost situacije, poznatost sagovornika, različite funkcije psovki (ponižavanje sagovornika, stvaranje ili pojačavanje mržnje, udaljavanje sagovornika, povezivanje sagovornika, brisanje statusnih razlika, identifikacija sa određenom grupom); po parametru šta se psuje mogu se ustanoviti sistemi vrednosti u društvu, društveni tabu, kulturne i mitske osobenosti.

3.3. Za normativni aspekt upotrebe psovki i za njihov status u jeziku značajni su parametri društvenog ograničenja upotrebe psovki, kao što su: javna upotreba, službena upotreba, reakcija na psovku (reakcija onoga kome je upućena, reakcija sredine), izostavljanje, cenzurisanje, redukovanje, eufemizacija i drugi načini kamufliranja psovki s obzirom na sledeće razloge: uljudnost, nedovoljna bliskost, da se ne povredi ili ne iznenadi sagovornik, zbog prisustva treće (nepoznate) osobe, zbog socijalnog okruženja: porodica, škola i sl. institucije, statusne i druge razlike i zbog navike za redukovanje psovki.

Definicija psovke

4. Psovke su formulaički (stereotipni) izrazi jednostavne sintaksičke strukture sa opscenim rečima u osnovi, čiji je vulgarni sadržaj eksplicitno ili skriveno realizovan, zavisno od različitih sociolingvističkih i psiholingvističkih faktora komunikacije. One pripadaju govornom činu ekspresiva i ispoljavaju različite konverzacione navike (dominantnije loše), izražavaju različite emocije (dominantnije agresivne) i različite stavove govornika prema sagovorniku (dominantnije nepopustljive). Psovke su deo našeg ukupnog jezičkog znanja i ponašanja koje se aktivira u zavis-

nosti od namere, sagovornika, teme, situacije, konteksta, raspoloženja, zajedničkog iskustva ili znanja (Savić – Mitro 1998: 8, 15, 19).

Struktura psovki

5. Komunikacijska struktura:

govornik – subjekat psovke (obično realizovan u ličnom obliku glagola, najčešće prezenta, ali se javlja i u futuru);

sagovornik – subjekat kome je psovka upućena (realizovan u formi dativa lične zamenice);

objekat psovanja (obično realizovan u formi akuzativa imenice).

6. Sintaksička struktura:

1. lice prezenta/futura +	Dat lič. zamenice.	Acc imenice
<i>Jebem (Jebaću)</i>	<i>ti</i>	<i>majku</i>

U poziciji objekta može biti bilo šta, a najčešće su to reči čija značenja, s obzirom na kulturnu tradiciju, imaju status kulta, pa je stepen agresivnosti psovke direktno proporcionalan hijerarhijskom statusu kulta: majke, sestre, deteta, Boga, sveca, krsne slave i dr. Kod psovki u srpskom jeziku, prema istraživanju Danka Šipke, u vrhu hijerarhije nalazi se kult majke (Šipka 1999: 45).

6.1. Varijantni oblici psovki javaju se sa predikatom u drugim glagolskim oblicima (imperativ, optativ).

U slučaju upotrebe imperativa redukuje se komunikacijska i sintaksička struktura psovke, govornik – subjekat psovke nije jezički realizovan, a u činu psovke jezički su vidljivi samo sagovornik i objekat psovanja:

2. lice impertiva +	Acc povratne zamenice/ imenice
<i>Jebi</i>	<i>se (majku svoju)</i>

Pri upotrebi optativa struktura psovke zadržava sve elemente kao i u osnovnoj formi, ali sa promenjenim ulogama subjekta osnovnog glagola i objekta psovke, pri čemu je subjekat psovke, takođe nevidljiv:

optativ +	Dat lič. zamenice.	Nom imenice
<i>Jebo, -la, -lo</i>	<i>te</i>	<i>Bog (majka božja, sunce)</i>

6.2. Inicijalna i krajnja pozicija subjekta psovke i objekta promenljiva je u prvom, osnovnom i u trećem optativnom obliku psovke, pa se mogu javiti sl. forme:

Majku ti jebem. Bog te jebo.

6.4. Struktura psovke može se proširivati, najčešće postpozitivnim atributom:

Jebem te zaboravna.

ili priloškom odredbom:

Jebem te u sisu / mozak, i sl.

a može se i intenzivirati, i to uglavnom partikulom *li*:

Jebem li ti majku.

Glagol se može javljati u redukovanoj formi ili izostavljati:

Bem ti mater. Mater ti tvoju.

7. Psovke se mogu realizovati i sa drugim opscenim rečima, a kult majke i ovde uslovljava čestu upotrebu psovke *pička materina*:

Idi / Nosi se u pičku / pizdu materinu. Pička / pizda ti materina.

Drugo su pojedinačni slučajevi tipa:

Idi u kurac. Evo ti kurac. Puši kurac. Boli me kurac / pička/ dupe; Ne zajebavaj. Ne

sviraj kurcu. Ne mrsi muda; Odjebi. Zajebi. Ko te jebe. Pišam / serem ti se ja na to.

Jedi govna, i dr.

Visoku frekventnost imaju osnovne opscene reči: *govno, guz / guzica, dupe, jebati, kurac, pizda, pišati, sisa, srati i mudo*, a najdominantniji u njima je glagol *jebati*.

Psovke sa drugim glagolima, kako pokazuju primeri, uglavnom se uklapaju u pokazane modele, s tim što preovlađuje model sa imperativom neopscenih glagola, čije valentnosti popunjavaju opscene reči u različitim padežnim oblicima. Osim agresije, ove psovke sadrže i dodatne ilokutivne efekte:

teranje sagovornika od sebe: Nosi se u pičku materinu. Idi u kurac.

vredanje: Pička ti materina. Puši kurac.

nipodaštavanje: Ko te jebe. Ne sviraj kurcu.

ravnodušnost prema situaciju u kojoj sagovornik nije ravnodušan: Boli me kurac / pička.

teranje inata: Zajebi.

grubo odbijanje tražene usluge: Ko te jebe. Odjebi.

Razlike između psovki i sličnih izraza

8.0. Po formuli psovki, navedenih u prethodnom izlaganju, nastaju i drugi formulaički izrazi bez opscenih reči u svom sastavu, kao što su primeri tipa:

Nosi se / idi do vraga / do đavola.

kojima se kao i psovka ispoljava agresija prema sagovorniku, ali i želja da se on, uz pomoć natprirodnih sila, uništi, kao u kletvama. Primeri ovog tipa nalaze se na granici između psovki i kletvi, formulaičkih izraza sa različitom ilokucijskom snagom, ali sa istim perlokucijskim efektima – poništavanje protivnika (projekcija

anihilacije). Tako se po istoj formuli, ali u različitoj situaciji, u različitom odnosu sagovornika, i bez opscenih reči, upotrebljavaju izrazi tipa:

Vrag / đavo te odneo; Kuga te satrla.

koji se svrstavaju u kletve i po ilokucijskim i po perlokucijskim efektima.

8.1. U dosadašnjim istraživanjima, u navedenim publikacijama isticane su sličnosti i razlike između psovki i kletvi, ali se one nisu pokazivale na planu govornih činova nego na planu značenjskih sadržaja. Tako se npr. tvrdi da psovka funkcionalno, svojom opscenošću, povređuje moralni integritet onoga kome je upućena (*Jebem ti ruku lopovsku*) i da se po tome razlikuje od kletve koja je upućena višim silama radi namirenja imaginarne pravde; kletva treba da ugrozi fizički integritet onoga kome je upućena (*Dabogda ti ruka otpala, lopove!*) (Bogdanović 1998: 11).

8.2. Psovke se razlikuje i od od zakletvi kojima se ističe istinitost iskaza (*Jebo majku ako lažem*). One se po svojoj funkciji i ilokucijskoj snazi razlikuju i od izraza sa opscenim rečima, kao što su: izreke, poslovice, uzrečice, poštapalice, frazeologizmi, igra reči, doskočice i brojalice (Šipka 1999: 45) Psovke realizuju ilokucijsku snagu agresije i nameru da se sagovornik uvredi. U njima dominira dinamička komponenta iskazana najčešće glagolom *jebati* kojim se, kao činom psovanja uspostavlja simbolički odnos dominacije, za razliku od navedenih tipova jedinica koje tu komponentu nemaju (nav. delo: 38).

8.3. U pristupu psovka istaknute su i razlike između psovki i erotskih izraza. Opscene reči u psovka se desemantizuju i gube vezu sa tabuiranim i erotskim realijama. One svojom simbolikom odražavaju odnos nadređenosti koji se uspostavlja unižavanjem ili anihilacijom adresata, pa psovke u celini iskazuju širok spektar osećanja, raspoloženja (agresiju, ljutnju, iznenađenje, oduševljenje, čuđenje i sl.). Za razliku od erotskih priča koje se pričaju samo u određenim prilikama, psovke se upotrebljavaju u mnogim prilikama i sa značenjima koja su izvan erotskog (Bogdanović 1998: 5-11; Ajdačić 1998: 82).

8.4. Razlika između psovki i opscenih reči ispoljava se na denotativnom i funkcionalnom planu. Opscene reči kao leksičke jedinice za svoje denotate imaju seksualne i/ili ekskrecione probavne aktivnosti i organe koji u njima učestvuju, a funkcionišu kao ekspresivne jedinice u mnogim tipovima konteksta, pa i u psovka. Denotativna realnost psovke jeste konfliktna situacija i ispoljena agresija, pri čemu upotreba opscenih reči pojačava perlokucijske efekte povredom moralnog osećanje stida (Šipka 1999: 15).³

8.5. Razlike između psovki, kojim se ostvaruje govorni čin psovanja, i pogrđnih reči ili izraza – invektiva, kojim se ostvaruje govorni čin uvrede, ispoljava se na funkcionalnom i strukturnom planu. Primarni ilokucijski efekat čina psovanja jeste agresija

³ Uočene su i razlike između opscenih reči i vulgarizama koji kao poseban funkcionalnostilski sloj obuhvataju široku kategoriju supstandardne leksike (isp. Šipka 1999: 15; Ristić 1998: 25, 27).

koja se ostvaruje u dinamičkom procesu transponovanja adresata u inferiorni status, a efekat uvrede – perlokucijski efekat – ostvaruje se posredno preko simbolične upotrebe opscenih reči. U govornom činu uvrede primarni ilokucijski efekat je uvreda koja se ostvaruje direktnim povezivanjem pogrđnih imena sa adresatom, dok se agresija javlja kao perlokucijski efekat ovog govornog čina. Nosioci uvrede nisu samo opscene reči (*Pičko jedna, Ti si pizda*), nego i pogrđne reči, nazivi za društvene grupe i pojedince (*murija, stoka, ološ, bitanga, đubre, fukara, ološ* i sl.), kao i nazivi iz sfere seksualnosti koji označavaju profesionalne grupe (*podvodač, prostitutka*) i seksualne manjine (*peder, lezbijka*), reči koji se ne svrstavaju u opscenu leksiku.

Funkcionalnostilska raslojenost

9.1. U dosadašnjem istraživanju psovki u srpskom jeziku, zanemaruje se činjenica da one funkcionišu kao jedinice ekspresivnog govornog čina kojim se, zavisno od situacije, iskazuju različita (iako primarno negativna) osećanja prema adresatu, što uslovljava upotrebu psovke ne samo kao gesta nesporazuma u konfliktnim situacijama nego i kao gesta razumevanja i dobrog raspoloženja u kooperativnim situacijama. S tim u vezi postavljeno je i pitanje kako svrstavati psovke kojima se iskazuju pozitivna osećanja, tipa:

Gde si, mamicu ti tvoju jebem – srdačan pozdrav upućen prijatelju pri iznenadnom susretu

Što je ovde lepo, u pičku materinu – iznenađenje, čuđenje
ili pitanje kako tretirati desemantizovane izraze tipa uzrečica ili poštapalica:

Jebo majku / sliku svoju; Jebi ga.

9.2. Pokazani slučajevi stereotipnih izraza sa opscenim rečima pokazuju bogat inventar jedinica čiji centar zauzimaju psovke sa svojim primarnim funkcijama i značenjima dok njihova sekundarna značenja omogućavaju raznovrsnu funkcionalnostilsku raslojenost koja na periferiji obuhvata granične slučajeve stereotipnih izraza drugih govornih činova pa i desemantizovane izraze. Za utvrđivanje invarijantnih karakteristika psovki treba imati u vidu njihova primarna značenja i funkcije.

Nelingvistički aspekti upotrebe psovki

10. Drugi, nelingvistički aspekti psovki u radovima pomenutih autora i publikacija, dati su na nivou opštih opservacija bez značajnijih empirijskih istraživanja. U pitanju su psihološki, sociološki, etički, etnološki i kulturološki aspekti. Mi ćemo ih navesti kao stavove od kojih se može polaziti i sa kojima se može polemisati u daljem istraživanju.

Psihološki, socijalni i etički aspekt upotrebe psovke

11. Psovka se sa psihološkog aspekata, po Nedeljku Bodanoviću, određuje kao verbalna odbrana ugrožene jedinice i sredstvo verbalnog obračuna, s napadom koji je uvek, makar za nijansu jači od izazova. Osnovni komunikativni plan psovke je konfliktni govor. Psovka dolazi onda kad se ništa drugo ne može poduzeti i ona kao završnica komunikacije predstavlja psihički akt kompenzacije. Ona je kompenzacija i u situaciji razrešavanja postojećih frustracija, koje ne moraju imati veze sa onim što se psuje i sa situacijom u kojoj se psuje. Takvo je psovanje na utakmicama i sl. masovnim okupljanjima, pri čemu se pojedinac u kolektivu oslobađa stida i daje sebi oduška na način na koji u nekoj drugoj situaciji to sebi ne bi nikad dozvolio. Psovka se može posmatrati i kao čin rasterećenja modernog sveta od psihičke napetosti, i kao i svaka srdžba psovka je iskrena – ona je neetička odbrana etičnosti. Sa stanovišta reda vrednosti u socijalnoj zajednici psovač ne dobija ništa u pokušaju uspostavljanja narušene pravde, ali njegov protivnik gubi. Njen humanistički karakter odbrane narušene pravde potire se nehumanističkim rezultatom i produbljivanjem konflikta. Implicitno ili eksplicitno psovka sadži opscenu reč, što je čini sramotnom (1998: 11–17). Po Smiljki Vasić (1998: 56) preko psovki se realizuje emocionalna funkcija govora, u činu oslobađanja od nervne napetosti, od viška pozitivne ili negativne mentalne energije, od pritisaka kriznih trenutaka u životu.

Za psihološki pristup psovci zanimljiv je i stav pisca Milovana Danojlića (1990: 37): „Naše psovke izražavaju očajničku mržnju prema životu, one su nošene rušilačkom željom da se sve obezvredi i ponizi. One su, uz to, građene na osećanju da je seks vid mučenja i unižavanja partnera, radnja u kojoj muškarac ima apsolutnu prednost, i u kojoj pasivna strana ne može uživati, nego joj je dano samo da trpi”.

12. Sa etičkog aspekta, po Bogdanoviću, psovka povređuje osećanje stida unižavanjem samog adresata psovke ili značenja koji za psovanu jedinku ima pojam doveden pod dejstvo psovke. Njena stvarnost je abnormalni imaginarni seksualni čin:

Jebalo te krvavo sunce; Jebala te majka božja i sl.

ili, zavisno od formule, abnormalno stanje polnih organa, što je inače neostvarivo u normalnom životu:

Pun mi je kurac tebe.

Opsceni karakter psovke proporcionalan je abnormalnosti seksualnog čina koji se psovkom formuliše i nagoveštava. Ona počiva na simboličkim seksualne dominacije ili perversije, kao izraza potisnutog erosa i prodora zakočene, zabranjene seksualnosti. Psovka je verbalni izraz akcije koja se niti može niti namerava ostvariti. Takva psovka nije namirenje pravde, već osveta za izazov, verbalna agresija koja treba da nadjača onoga kome je upućena. Braneci svoju moralnost, psovač tuđu dovodi u

pitanje; štiteći svoju čistotu, psovač tuđe nazore pretvara u sablazan (Bogdanović 1998: 13–17).

Kulturološki i etnološki aspekti upotrebe psovki

13. Upotreba psovki sa ovog stanovišta razmatrana je u istraživanjima Danka Šipke, koji je uz teorijske opservacije imao u vidu i rezultate sprovedene ankete na određenom uzorku nosilaca srpskog (srpskohrvatskog) jezika. Po njemu u poziciji aktera radnje i projektovane simbolike uglavnom je muška osoba i muški polni organ, što se može smatrati karakteristikom balkanske kulture. Upotreba eufemizama, dinstanciranja i drugih vidova cenzure u vezi sa opscenom leksikom i psovka od strane muškaraca u ženskom društvu, uzima se kao dokaz duboke muškošovinističke prirode ove kulture. Većina metafora stvorena je iz muške perspektive (građenje scene seksualne radnje: *nabijati, ljuštiti, peglati, ljuljati*):

Nabijem te na kurac.

ili uzimanje pojedinih osobina za muški i ženski polni organ: *pendrek, šubara* i sl., što je odlika, takođe, balkanske patrijarhalne kulture.⁴

Tako se u vezi sa kulturološkim karakteristikama, po ovom autoru, može govoriti o androcentričnosti psovke u srpskom jeziku, koja se zasniva na aktivnoj ulozi muškarca. Pri tome je evidentna još jedna crta te kulture – nasilnost (*Nabijem te na kurac*) (Šipka 1999: 34–35, 50).

14. Sa etnološkog stanovišta Danko Šipka postavlja pitanja: (1) da li postoji veza između velikog broja psovki u srpskom (srpskohrvatskom) jeziku i animoziteta među etničkim grupama na prostoru ovog jezika; (2) da li ovaj jezički materijal pokazuje duboko ukorenjenu mržnju, koju nameću socijalizacijski procesi i koja čini kompromise malo verovatnim ne samo u interetničkim nego i svim drugim konfliktima (Šipka 1999: 45–46).

Pitanja imaju smisla ako se prihvate dosadašnje pretpostavke ili predrasude da neki narodi mnogo psuju dok za neki narod, njihov jezik i kulturu nije karakterističan ovaj način ophođenja. Međutim, da je psovka normalan i očekivan

⁴ Čini se da tvrdnje Danka Šipke o posebnim karakteristikama balkanske ‘muškošovinističke’ kulture, zasnovane samo na korpusu srpskog (srpskohrvatskog) jezika, kad su u pitanju opscene reči i način njihove metaforizacije, nisu utemeljene na validnim pokazateljima, koji bi se morali izoditi na osnovu poređenja stanja u drugim jezicima i kulturama. Dovoljno je da se pogleda repertoar opscenih reči i metafora na srpskom jeziku kojim se prevode ekvivalenti sa francuskog jezika iz erotske poezije u antologiji „Bordel muza” Danila Kiša. Prevodni ekvivalenti tipa: *drusla pica, kurac, kuro, muda, kurčina kurče, čosave guzice* i sl., ili metafore za polne organe: *mindža, nož, kara, stroj za mučenje*; zatim primeri reči i metafora za seksualni čin: *jebati, furati, potkačiti, jahati; jebačina, megdan, udarac* i sl., pokazuju da istaknute karakterisike nisu odlika samo balkanske nego i francuske odnosno evropske kulture, da imaju univerzalniji karakter. Tim pre, kada se ima u vidu da su antologijom obuhvaćeni predstavnici francuske poezije od XV do prve polovine XX veka.

način komunikacije odnosno način ispoljavanja agresije i emocionalno pražnjenje u svim sredinama pokazuje i ovaj tekst iz novina:

Psovke

Švajcarci koji *vole da psuju* odnedavno to mogu da čine koliko žele ako pozovu odgovarajući broj u Cirihi. Za dva švajcarska franka mogu da psuju ceo minut. *To je postalo toliko popularno da se servis već nekoliko puta morao izvinjavati korisnicima jer je broj bio dugo zauzet* (NIN 26. 10. 2000) (delove teksta istakla S. R.)

15. Primer nam potvrđuje da su sa psihičkog aspekta psovke prihvatljive, ali da se sa socijalnog i kulturnog aspekta njihova upotreba mora kanalisati i učiniti nevidljivom u javnoj sferi. Koliko je psovanje prihvatljivo u javnom jeziku i koliko bi bilo prihvatljivo u drugim kulturama, to bi se moglo pokazati istraživanjem rezultata ostvarenih u samoj praksi ili u eksperimentima. Zanimljivo bi bilo utvrditi koliko ovakav ili neki drugi način kanalisanja upotrebe psovki utiče na prisustvo opscenih reči u njima odnosno na spontanost i kreativnost u samom činu psovanja.

Rezultati poređenja sa drugim jezicima

16. Rezultati upoređivanja psovki u srpskom jeziku i u drugim jezicima, po Danku Šipki (1999: 45), potvrdili su, inače prihvaćenu paušalnu ocenu o izuzetnoj kreativnosti, raširenosti, frekventnosti i velikom broju psovki u srpskom jeziku u odnosu na neke druge jezike. Tako se kao ekvivalenti nekoliko stotina psovki u srpskom javlja desetak psovki u engleskom jeziku. Na to su ukazivali i ranije neki lingvisti, pa tako navodimo i ovo zapažanje od pre dvadesetak godina: „Kad sam nekim francuskim etnografima objasnio šta se sve i kako se u nas seksualno psuje, priznali su mi da takvu jezičku inventivnost i maštovitost retko koji narod ima. Međutim, tim ne treba da se gordimo, a najmanje da prihvatimo da skatološkim obiljem zaspemo lepotom prebogat, milozvučni i plemenit jezik našeg kazivanja i naše književnosti” (Kostić 1982: 236). U referatu *Opscene reči u kulturi srpskog i drugih jezika* poljski lingvista Vladislav Lubaš, predstavljajući kulturološke, normativne i kognitivne aspekte upotrebe psovki odnosno opscenih reči u poljskom, srpskom, hrvatskom i ruskom jeziku, ističe da su inventar i frekvencija upotrebe ovog tipa jedinica u poljskom jeziku manji nego u ostalim slovenskim jezicima. Navedene razlike objašnjavaju se razlikama u kulturi i tradiciji nosilaca pojedinih jezika, kao i različitim stepenom liberalizacije jezičke norme (Lubaš 2009)⁵.

U srpskom jeziku, po Nedeljku Bogdanoviću (1998: 14), psovkom je obuhvaćeno sve što je bilo, što jeste i što će biti u čovekovom životu. Zahvaljujući

⁵ U pitanju je referat izložen na 39. međunarodnom sastanku slavista u Vukove dane u Beogradu 2009, a pozivam se na rukopis koji mi je V. Lubaš poslao.

sistemu psovki i psovanja, ni jedna čovekova vrednost nije ostala izvan domašaja njene sablazni. Možda je zato kod nas uvrženo shvatanje da baš zbog ovog obilja nosioci drugih jezika pozajmljuju psovke iz srpskog jezika.

Normativni aspekti upotebe psovki u srpskom jeziku

17.0. Upotreba psovki i opscene leksike, vezanih za seksualni tabu⁶ i etikeciju, reguliše se jezičkom normom – aspekt kulture govora, i zakonskom regulativom – aspekt kulture ponašanja. U oba slučaja u pitanju je prohibitivna, zabranjivačka norma. Funkcionisanje zabranjivačke norme ogleda se u razvijanju osećanja stida, što se pokazuje u stavovima prema opscenim rečima kako u smislu (ne)spremnosti da se upotrebe tako i u smislu reagovanja na njihovu upotrebu od strane drugih osoba (Šipka 1999: 12).⁷

17.1.1. Sprovedena anketa u istraživanju D. Šipke pokazuje da su nosioci srpskog jezika tolerantniji prema upotrebi opscene leksike, nego prema upotrebi psovki. Status psovke zavisi od kombinacije reči u njoj (koja je opscena reč upotrebljena i rang kultne reči). Tabuizirane su više glavne opscene lekseme nego njihovi derivati. Glagol *jebati* donekle je detabuiziran upotrebom u neopscenim kontekstima, i zato ima veću vrednost tolerancije. Rezultati ankete o psovka pokazuju visoku netolerantnost prema psovka koje su direktno upućene i koje su namenjene kao uvrede. Anketiranje je pokazalo i hijerarhijsku vrednost kultova balkanske kulture, na čijem je vrhu kult majke, a zatim i sestre, dok je tolerancija prema kultu Boga znatnija. Na odnos prema psovci u pojedinačnom ispitivanju ističe se veliki uticaj konteksta situacije: učesnika, intencije govornika, socijalnog okruženja i sl. (Šipka 1999: 55–63).

Jezička norma u odnosu na psovke, osim reakcije sredine i institucionalnog delovanja u vidu zabrana, funkcioniše i u vidu preporuka, autocenzure i kao samosvesno negovanje jezičke kulture, čiji nivo zavisi ne samo od jezičkih nego i od socijalnih i psihičkih faktora.

Vreme liberalnijih odnosa, kakvo je i sada, slabi moć i jezičke i zakonske regulative, pa je i upotreba psovki frekventnija i proširena na većinu funkcionalnih stilova. Slična situacija je i u poljskom jeziku, u kome prema V. Lubašu, od pre izvesnog vremena opscene reči „krče sebi put ka uzusu”, pa su u nekim ortografskim rečnicima poljskog jezika devedesetih godina, namenjenim za školu, našle

⁶ Šipka (1999: 12-15) određuje tabu kao kulturnu normu koja nameće izrazito jaku zabranu određenoj društvenoj zajednici. On osim vanjezičkih elemenata obuhvata i određene jezičke elemente – jezički tabu, koji se određuje kao zabrana upotrebe određenih leksemskih slojeva ili pojedinih leksema. Opscene reči i psovke vezane su za seksualni tabu i etikeciju.

⁷ Po N. Bogdanoviću (1998: 16), psovka se ne odobrava, ali se vrlo rasprostranjeno upotrebljava (str. 11); „ona spada u najlepše tekovine jezika i govora ... i njena brutalna snaga u nekim situacijama čini mnogo više od bilo koje druge verbalne mogućnosti”.

mesta 'najtvrde' opscene reči (2009). Paralelno s tom pojavom javljaju se i pojačani zahtevi zabrane od strane autoritativnih ustanova i pojedinaca, najčešće lingvista, pisaca i onih koji se bave kulturom, prosvetom, jezikom medija i dr.

Za normativni odnos prema psovkaama zanimljiv je i stav pisaca. Tako povodom prodiranja psovki u književnost šezdesetih godina pisac Milovan Danojlić (1990: 36) daje svoju ocenu ove tendencije, pri čemu nema u vidu samo jezičku normu nego i etičku, kulturološku i sociološku: „Naši su preci preko određenih reči bacili veo ... pa su nam tako zaveštali neke običaje čijim se ukidanjem mnogo više gubi, nego što se dobija. U normalnim okolnostima ... ljudi i ne osećaju potrebu za kršenjem te vrste zabrane. Do ovakvih pobuna dolazi u razdobljima očajanja ... Psovka je ... izraz nemoćnog, metafizičkog besa protiv sudbine”.

17.1.2. Dešava se da se jezička norma brani zakonskom regulativom, što nam pokazuje sledeći primer iz jednog lingvističkog zbornika. U njemu autor ne samo da apeluje na odbranu jezika od psovki i opscenih reči, koje kao jezička pornografija izazivaju sablažnjavanje, nego ističe i da je on saveznom javnom tužiocu podneo zahtev da se čl. 189 Krivičnog zakona primeni na prevod „Jarčeve obratnice” Henrija Milera zbog upotrebe nepristojnog, bestidnog jezika. Na reakcije nekih književnika koji su ustali protiv ovakvog „uskraćivanja slobode u književnom stvaralaštvu”, autor, lingvista odgovara: „Žalosno je što kod nas ima takvih književnih stvaralaca koji odobravaju seksualne psovke i u filmu i u knjizi. To je pravo bezumlje ... Mi im nedvosmisleno i odlučno odgovaramo da njihovi kritičari nisu nikakvi filistar-ski osobenjaci, niti zaneseni puritanci, nego je to, čvrsto verujem, ceo naš narod ... Verujući duboko u sposobnost naše čitalačke publike, ustajem protiv naturanja nakaradnog shvatanja slobode izraza u književnosti i filmu i poturanja da je to izraz naše javnosti” (Kostić 1982: 236).

17.1.3. Slične normativne ocene o psovkaama davane su i od strane drugih, uglavnom tradicionalnih lingvista. Tako se kod nekih ističe da psovku sramotnom čini opscena reč i da se zato njena upotreba ne može odobravati. Neki lingvisti svoj normativni stav prema psovki ne iskazuju eksplicitno, ali samim tim što umesto navođenja primera sa psovkaama ističu 'upotrebu nepristojnih reči, izraza ili psovki', smatraju zabranu obaveznom i za metajezik u predstavljanju ovih jezičkih jedinica (Dešić 1998: 30–39). Sličan slučaj imamo da se i u pomenutom referatu o opscenoj leksici autora V. Lubaša, ne navodi ni jedan primer opscenih reči nego se 'najtvrđi vulgari-izmi' zamenjuju latinskim nazivima. Na ovakav postupak autora nije obavezivala samo jezička norma nego i lični odnos prema ovim proskribovanim jedinicama, jer je, kako i sam ističe „vaspitan u starijoj, jezički i moralno restriktivnoj kulturi” i ima veliki otpor da javno citira opscene primere „i pored toga da ih sasvim dobro zna iz književnosti i iz svakodnevnog života” (2009).

Međutim, liberalizacija norme uticala je na toleranciju i tradicionalnih lingvisti prema ovom tipu jezičkih jedinica, pa je na pomenutom skupu u Nišu iznet ovakav stav: „Nema nikakve opasnosti da će takvo djelo [dijalekatski rečnik sa unetim opscenim rečima i psovka] zgražavati čitaoca, da će ih moralno iritirati, tim prije što se radi o leksici koja se u govornom jeziku često upotrebljava i koja se nauči uglavnom u djetinjstvu. No, čak i kad bi takvo djelo imalo opsceni uticaj na čitaoca, gubitak je pri tome mnogo manji nego što bi bio ako se ne bi zabilježilo sve ono bogatstvo koje jeziku donosi ta vrsta leksike, osobito ako je ona dovoljno ilustrovana psovka i sličnim vidovima izražavanja” (Ćupić 1998: 44).

17.1.4. U normalnim vremenima i situacijama u odnosu na psovke, opscene i pogrdne reči, funkcionira preskriptivna norma, kojom se preporučuju razni načini zamene ili izbegavanja upotrebe nepristojnih jezičkih jedinica. Najefikasnija zamena je eufemizam, koji se određuje kao netabuizirano jezičko sredstvo kojim se zamenjuje tabuizirano da bi se uputilo na isti elemenat zbiljnosti: leksema iz internacionalnog fonda (*Boli me penis*), parafraza (*Boli me muški polni organ*), metafora (*Boli me đoga*) i neodređeno upućivanje (*Boli me ona stvar*). Eufemizam se javlja kao rezultat delovanja (auto)cenzure, odnosno osećaja stida zbog upotrebe tabua. Alternativne strategije su redukcija, transformacija ili distanciranje.

17.2. U zakonskoj regulativi koja sankcioniše uvredu, i pored određenih nepreciznosti, ovi termini se uglavnom razgraničavaju. Tako se u zakonskim tekstovima pojam uvrede određuje na sledeći način: „*Uvreda* ... je izjava kojom se od strane jednog lica omalovažava (negira ili potcenjuje) neka od vrednosti časti i ugleda drugog lica” (Lazarević – Perić 1979: 108). „Ovo nipodaštavanje ili nepriznavanje može biti učinjeno posredno — navođenjem izvesnih činjenica koje negiraju ili umanjuju vrednosti koje predstavljaju čast i ugled nekoga (npr. navođenje za nekoga da je glup, kukavica, poltron i sl.)” (Atanacković 1981: 191). „Izražavanje omalovažavanja procenjuje se po objektivnom kriterijumu po kome se uzimaju u obzir odnosi i pravila ponašanja koja postoje u određenoj sredini i odnosi koji postoje između pojedinih lica. Tako, u jednom slučaju *psovka* može predstavljati uvredu, u drugom slučaju ona je uobičajena uzrečica” (Lazarević – Perić 1979: 111). „Kazna za ovaj oblik je novčana ili zatvor do tri meseca” (nav. delo: 112). „Može se, međutim, dogoditi da je uvređeni *uvredu* povratio ... pa je npr. na *psovku* odgovorio *psovkom* ili na drugi način” (nav. delo: 113) (reči istakla S. R.).

Iz ovog domena je i primer iz štampe u kome se mešaju ovi termini u kontekstu zakonske regulative, jer se sankcionisana uvreda od strane novinara interpretira kao ‘psovka’, dok se iz pravnog konteksta vidi da je u pitanju uvreda:

Zatvor za *psovanje* (Blic 24. 10. 2000)

Jelenko Stanković ... iz Niša osuđen je u Opštinskom sudu na 30 dana zatvora zbog *uvrede* sudije. Incident se dogodio u stanu Stankovićevog komšije ... gde su

radnici suda došli radi provere ... Dok je sudija Nadežda Mladenović vršila uvidaj, Stanković, koji je slučajno naišao, nekoliko puta je *opsovao* sudiju, uz reči „*đubre-ta jedna, pljačkate državu, svi ste isti*” (delove teksta istakla S. R.)

Lingvistički problem u vezi sa razgraničavanjem govornih činova psovke i uvrede i normativnim statusom jezičkih jedinica, u zakonskoj regulativi rešava se na drugačiji način. Tim pre, što postoje razlike između jezičkog normiranja i zakonske regulative kojom se krivično sankcioniše ne samo upotreba ‘uvrede’, ‘psovke’ nego i upotreba eufemizama koja se preporučuje i toleriše u jezičkoj normi (Valić Nedeljković 1998: 120).

Psovke u književnom diskursu

18.1. U ovom istraživanju na neznatnom korpusu savremene srpske proze pisaca srednje generacije (up. Izvori), saopšticeemo samo najopštija zapažanja na osnovu pregleda primera upotrebe psovki u književnom diskursu.⁸ Imamo u vidu da je upotreba psovki u književnom kontekstu sekundarna, ali je smatramo bitnom za normativne, kulturološke, funkcionalnostilske i estetske aspekte, kao i za dijahroni aspekt u njihovom izučavanju. Posebno je, naravno, važan i prevodilački aspekt, koji je, čini nam se, inicirao ili bar intenzivirao izučavnje psovki u najnovije vreme i to kako na planu jednog jezika, tako i na međujezičkom planu.

18.2. Opredelili smo se za pisce srednje generacije koje je zapljusnuo prvi talas liberalizacije jezičke norme.

18.3. U književnom diskursu, kao i u svakodnevnom realnom govoru, psuju junaci iz seoskih i gradskih sredina, osobe ženskog i muškog pola, a naročito su inventivne psovke iz omladinskog urbanog žargona Seleničeve junakinje u romanu *Ubistvo s predumišljajem*. U prozi sa pokrajinskim koloritom psuju uglavnom muškarci, a u *Petrijinom vencu* D. Mihailovića najviše psuju seoski i varoški lekari. Niži gradski slojevi, pijanice i beskućnici u prozi V. Stevanovića upotrebljavaju uglavnom psovke u monozimima, što je uslovljeno njihovim izolovanim načinom života.⁹

18.4. Psovke u književnom diskursu najviše se javljaju u funkciji iskazivanja nezadovoljstva i besa zbog uslova života, aktuelnih nepovoljnih događaja i situacija, ličnih propusta i grešaka, zatim u funkciji identifikacije i povezivanja sa socijalnom grupom (lekari u seoskim i varoškim sredinama, pripadnici omladinskog žargona i sl.), u funkciji zblizavanja i kooperativne saradnje i sl. Retki su primeri upotrebe psovki u funkciji ponižavanja sagovornika, stvaranja ili pojačavanja mržnje, razdvajanja i udaljavanja sagovornika. Psuje se najviše majka, a daleko manje sve ostalo: dete, bog, sunce, otac, krv, život, sudbina. Evidentno je autocenzurisane

⁸ O psovka u prozi predstavnika starije i mlađe generacije pisaca v. Muratagić-Tuna (1998: 89–102).

⁹ O psovka u prozi V. Stevanovića v. Jović (1975: 160–161).

psovke: izostavljanjem ili zamenom glagola i ono je više stvar navike nego reakcija na društvena ograničenja.

19. Strukturni tipovi i situacije upotrebe

Psovke sa glagolom *jebati*:

Jebem (li) ti/mu: MAJKU (nanu, mater, mamu) (seljačku, dezertersku, zlikovačku), DETE, OCA, SUNCE žarko (pokvareno), sunčevu večeru, KRV, ŽIVOT;
 Jebem: TE/VAS/ SUDBINO (šašavog, blesavog, šonjavog), SVE ti/mu/im na svetu, (li) ti (tvoj) LEB (babu, ujaka, oficire, vreme, kišu, rat, selo);
 Najebem ti se majke;
 Jebeš (ti) život (knjigu);
 Jebaću im sve po spisku;
 Jebi mu mater;
 Jebo te BOG (Gavra poreznik, šinter) (u dupe pedersko);
 Jebala te gubica (protekcija);
 Jebalo te srpstvo;

Psovke sa redukcijom glagola:

Sunce (li) ti/mu jarko (njeno, kalajisano), Majku (majčicu, mater) ti/mu (tvoju, njegovu, mangupsku); Božju ti majku; Da mu ga majke; Sunčevu mu večeru; Boga ti tvoga (smetenjačkog);

Psovke sa zamenom glagola:

Lebac (krst, boga abortiranog, sunce blesavo) mu/ti (po)ljubim, Majku joj ćopavu nataknem; Bog te molovo;

Psovke sa drugim opscenim rečima:

Pička materina: Goni ga u pičku materinu; Di si, bre, ti ... pička ti majčina; Pizda mu materina koljačka (matora, škrofulozna);

Zamena opscene reči:

Pare su jedina sigurnost ... sve ostalo neka se tornja u božiju mater;
 Govno, sрати: Nemoj da jedeš govna; (Po)serem ti se na takav poziv; Koj će mi đavo tvoja šubara, poserem ti se na nju; Usta ti se poserem;

Invektivi:

uvrede: Ti si/on je: govno seljačko (beogradsko); Kurvo, sotonu, đubre, glupačo, ćurko, slepac jedan, poserko jedan, barabo, bando, ruljo, stoko, izdajnici, ološ, babetino, lenčugo, lopužo, prokletinjo, životinjo pogana, budalo;
omalovažavanje, nipodaštavanje: Bio si ti lipov kurac, ne poručnik; Šta si tu ruku tuna udrvila kaj ... konjski kurac; Ko te jebe (ispod ćebe); Ko jebe pare;
teranje, učutkivanje, poricanje i sl.: Marš (napolje/iz sobe); Idite s milim bogom/ dodavola); Ne lupetaj; Ne sviraj mi tu uz krivak; Jeste očin; Boli me plajvaz;
inat: Poljubiš me u dupe / da me poljube u dupe;

Samopsovanje:

prekorevanje sebe, rezignacija: Otišla sam u kurac; Pizda mi materina, prokleta; Jebeš me tužnu, Jebem ti moj strah celog veka; Jebaste (jebaše) mi/ nam majku, I ja sam, budala, našla s koga ću se tentam;

Monološke psovke:

ljutnja, uvređenost: Znam, u pičku materinu ... da je reč o celom kretenu; Pišam ti se na (ovo ranoranjenje); Izem ti pravdu i jednakost; Ko im jebe mater; Ko jebe lepe rečenice;

Samo se pominje psovanje:

Psovao mu *sestru kurvanjsku i kretensku*; Psovao sam sve na svetu: i *svoje meko srce* koje mi ne da da mirno gledam tuđe suze, i *kelnernski poziv ... i žene ... i govtnaru šefa* [kafane] ... i *džulove* koji mu pune kafanu ... i *ovo svratište* za sve ološe kragujevačke i južnosrbijanske.

Načini distanciranja od psovke:

„da prostiš“; „tamo njemu“, „bog mi ne uzeo za greh što psujem pred tobom“.

20. U scenskim delima, na osnovu informacija jednog suflera iz Pozorišta na Terazijama, upotrebu psovke doziraju uglavnom glumci. Psovku najčešće uvode muške osobe – glumci, i to uobičajene psovke: *U pičku materinu, Idi u pičku materinu, Daj ne seri, Puši ga, Jebi se, Jebem te gluva*. Navedeni su i primeri da glumice na sceni cenzurišu psovku redukovanjem ili zamenom opscene reči: *U p. materinu, U tri lepe šargarepe*, iako neke od njih u privatnom razgovoru upotrebljavaju psovke.

21. Upotreba psovki u aforizmima je neznatna, što pokazuje i ovaj skroman broj primera koje je mi je dostavio kolega Đorđe Otašević, inače i aforističar:

Neću da vređam ličnosti zaštićene zakonom. *Ko ih jebe!* (Rastko Zakić);

Jebeš zemlju koja bar deo Bosne nema (Aleksandar Baljak);

Jebeš takvog čoveka koga privlače muškarci (Vladan Sokić);

Kad god slikam kameleona, on promeni boju. *Pička mu materina!*

IZVORI

Ivanović, Ivan (1982). *Arizani*. Beograd : BIGZ.

Kovačević, Dušan (1985). *Balkanski špijun i druge drame*. Beograd : BIGZ.

Mihailović, Dragoslav (1979). *Petrijin venac*. Beograd Srpska književna zadruga.

Popović, Aleksandar (1990/91). *Bela kafa*. Ars dramatica. Beograd : Jugoslovensko dramsko pozorište.

Selenić, Slobodan (1993). *Ubistvo s predumišljajem*. Beograd : Prosveta.

Stevanović, Vidosav (1979). *Refuz mrtvak*. Beograd : Srpska književna zadruga.

LITERATURA

- Ајдачић, Дејан (1998). Псовке у еротским причама. У *Опсцена лексика*. Ниш : Просвета: 82-88.
- Атанацковић, Р. Драгољуб (1979). *Кривично право – посебни део*. Београд : Издавачка радна организација „Привредна штампа”.
- Богдановић, Недељко (1997). *И ја теби (избор из псовачке фразеологије)*. Ниш : Просвета.
- Богдановић, Недељко (1998). Псовка наша насушна. У *Опсцена лексика*. Ниш : Просвета: 11-17.
- Богдановић, Недељко (1998а). *Будалина играчка (прилози за српски еротски речник)*. Ниш : Просвета
- Ђупић, Драго (1998). Опсцена лексика и дијалекатски речници. У *Опсцена лексика*. Ниш : Просвета: 40–47.
- Данојлић, Милован (1990). *Мука с реџима*. Београд : Библиотека XX век.
- Дешић, Милорад (1998). Неки аспекти проучавања опсцене лексике. У *Опсцена лексика*. Ниш : Просвета: 29-39.
- Јовић, Душан (1975). *Lingvostilističke analize*. Београд : Друштво за српскохрватски језик и књижевност SR Србије
- Киш, Данило (1985). *Bordel muza*. Београд : Prosveta.
- Костић, Ђ. Александар (1982). Порнографија као фактор загађивања нашег језика. У *Актуелна питања наше језичке културе*. Београд : Просветни преглед: 233-237.
- Лазаревић, Љубиша – Обрад Перић (1981). *Кривично право – посебни део*. Свеска 2. Друго издање. Нови Сад : Правни факултет.
- Лубаш, Владислав (2009). Опсцене речи у култури српског и других језика. (реферат са 39. међународног славистичког научног састанка слависта у Вукове дане, Београд.
- Муратагић-Туна, Хаснија (1998). О вулгаризмима у неким књижевним делима. У *Опсцена лексика*. Ниш : Просвета: 89-102.
- Ристић, Стана (1998). Опсцене речи у Речнику САНУ. У *Опсцена лексика*. Ниш : Просвета: 18–28.
- Савић, Свенка (1995). Истраживање савременог градског комплекса: употреба псовки. *Научни састанак слависта у Вукове дане 23/2*. Београд: 161–176.
- Savić, Svenka – Veronika Mitro (1998). *Psovke u srpskom jeziku*. Novi Sad : Futura publikacije.
- Шипка, Данко (1999). *Опсцене речи у српском језику*. Београд/ Нови Сад : ЦПЈ, Прометеј.

Valić Nedeljković, Dubravka (1998). Psovke u sredstvima masovnog komuniciranja. У *Опцена лексика*. Ниш : Просвета: 114–133.

Васић, Смиљка (1998). Развој језика, култура говора и њихов значај. У *Језик и култура говора у образовању*. Београд: Институт за педагошка истраживања, Завод за уџбенике и наставна средства: 55–61.

Stana Ristić

THE DISCOURSE OF SWEAR WORDS IN SERBIAN

Summary

The paper presents the results of research to date on swear words in Serbian, which provided the basis for a broad definition of swear words. It encompasses almost all aspects of the functioning of swear words. The language structure of swear words in Serbian has also been determined. As formulaic expressions, they have a simplified syntactic structure with a wealthy inventory of obscene words, with which one can vary their illocutionary force, functional/stylistic stratification and normative status. It has been noted in the overview that the liberalization of language norms in the early 1960s resulted in the increased use of swear words in the Serbian language, which spread to many functional styles, including the language of public communication. At the same time as this phenomenon, demands were being made for an increased prohibitive norm, which is legally regulated in the language of public communication, and in other domains of the language it is regulated through various types of censorship. It was concluded that in present circumstances a prescriptive norm would be more acceptable, whereby authoritative institutions and individuals from the domains of linguistic science, culture, education and the media would give recommendations on the use of these language units. Thus, swear words and other proscribed language units would get their own appropriate place and legitimacy in the Serbian language and culture without spoiling the established patterns of the culture of speech and behavior of representatives of the Serbian language.

The study of swear words in literary discourse has its significance from the normative, cultural, functional/stylistic, aesthetic and diachronic aspects. Their use in literary discourse is dependent on the language norm of a certain period. From the structural aspect, swear words in the literary discourse are the same as in real, everyday speech. The creativity of the writer is expressed in the variation of the non-compulsory units in the structure, its reduction or expansion. The study of swear words in the literary discourse is particularly important in translation, because the normative limitations on the use of swear words in the target language can challenge the authenticity of the contents of the original literary discourse.

Keywords: expressive vocabulary, swear words, obscene words, formulaic expressions, prohibitive norm, prescriptive norm

ROD I DISKURS

Eva D. Bahovec

TRADUTTRICE – TRADITRICE¹

PREVODITELJKA – IZDAJNICA

Sažetak: Na osnovu kritičkog prikaza rečničke građe, prevoda dela *Drugi pol* Simon de Bovoar i upotrebe termina feminizam, feministkinja, biološki pol, društveni pol, polne razlike i rod pokazaćemo zašto je feminizam često bio pogrešno shvatan, omalovažavan i negiran.

Ključne reči: feminizam, pol, rod, biološki pol, društveni pol

O feminizmu, lingvistici i njihovim dečjim bolestima

Was ist Aufklärung?²

Feminizam je prosvetiteljski projekat: to je borba protiv neznanja, zabluda, predrasuda. Istovremeno, feminizam je projekat koji ima prosvetiteljsku misiju: da utiče na stvaranje, uspostavljanje i konstituisanje slobodnog subjekta. Prema tome, ima jasan epistemološki i politički smisao.

To je, naravno, moguće shvatiti i iz rečničke odrednice: „feminizam, -zma m. 1. u građanskom društvu *pokret žena za ravnopravnost s muškarcima*; zagovaranje feminizma 2. *pojava ženskih osobina, karakteristika kod muškaraca*: feminizam kod evnuha”³. Na osnovu jedne jedine upotrebe reči ‘feministka’ [feministkinja] u rečniku slovenačkog književnog jezika (*Slovar slovenskega knjižnega jezika*) može se, dalje, zaključiti da ona ovde nema naročito svetlu alternativu. Naime, naveden je samo primer „postala je vatrena feministkinja”. Drugo značenje izraza *féminisme*, koji potiče iz francuskog jezika (iz 1837. godine), njegovo ‘evnuštvo’, zbog brisanja granica između polova, povezano je i praćeno kulturnom uskogrudošću. U periodu prosvetiteljstva – nasuprot Kantovom „periodu prosvetećenosti”, kao što vidimo, još uvek postoji nešto što

¹Prevela sa slovenačkog Katja Juršič-Huzjan.

Originalni naslov rada na italijanskom jeziku proširen je prevodom na srpski.

²nem. Šta je prosvetećenost? (prim. prev.)

³Up. i sl. definiciju: feminizam, -zma, m. [fr. féminisme od lat. femina žena] 1. soc. zagovaranje društvene, političke i ekonomske ravnopravnosti žena i muškaraca. 2. pol. organizovani pokret koji se zalaže za takvu ravnopravnost među polovima. 3. stanje osobe muškog pola kod koje su u manjoj ili većoj meri izražene ženske polne karakteristike (Klajn, Ivan – Milan Šipka (2006). *Veliki rečnik stranih reči i izraza*). (prim. prev.)

se podrazumeva samo po sebi. Ili oba značenja zajedno: feminizam, recimo, bez obzira na pol. Međutim, ‘feministe’ u rečniku nema, on je odsutan; postoje samo feministkinje, koje pišu feminističke članke ili podstiču feministički pokret.

Kako god bilo – najpoznatija i najduže opšte prihvaćena definicija feminizma je da je to projekat koji se zalaže za ukidanje podređenog i neravnopravnog položaja žena, za odsustvo diskriminacije, za ljudska prava žena u svim oblastima društvenog života (u obrazovanju, zapošljavanju, politici, nauci, umetnosti itd.). U tom kontekstu feministička teorija znači pre svega teorijsko problematizovanje feminizma kao društvenog pokreta – u izvikanom „građanskom društvu” ili izvan njega. Nasuprot tome, feminizam kao epistemološki projekat predstavlja pre svega borbu za značenja, koncepte i tradiciju mišljenja. To je opoziciono, potencijalno subverzivno saznanje, koje se suprotstavlja vladajućim idejama, preispituje književni, filozofski, istorijsko-umetnički i sl. kanon, proverava „zvanične vrednosti” i stavlja pod sumnju sve što se predaje na univerzitetima. Može se formirati naporedo s feminizmom kao društvenim pokretom ili kao njegova potpuna suprotnost; paradigmatički primer za to su, naravno, niko drugi, do Simon de Bovoar i njen kontroverzni *Drugi pol* (Beauvoir 2000; 2001).

Borba protiv tradicionalnog mišljenja danas je borba za institucionalizaciju ženskih studija u okviru priznatih akademskih disciplina i izvan njih (Barada 2002), a to je, ujedno, u najrudimentarnijoj ravni, i borba za bitne vrednosti u svakodnevnom životu: to je više ili manje vatrena borba s predubedenjima, predrasudama i praznoverjem. A pre svega – sa „ženom”. „Ženi” se odmah čini da njena sadržina i obim moraju – više ili manje, a više više, nego manje – biti srećno spojeni s „feminizmom”. U Slovaru se ‘muškarac’ definiše kao „čovjek...”, on je bradat, lep, mlad, preplanula lica (i ima, između ostalog, muževnu figuru, mušku hrabrost, mušku čast i, verovatno, isto tako muške potomke), dok je žena „osoba...” koja može biti niska, mlada, plavooka, tamnokosa, vitka; krotka, ljubazna, prijatna; trudna i – odmah zatim – udata; može biti „moja” ili „tvoja” žena, žena za pomoć u domaćinstvu ili fatalna žena, javna žena ili, prosto, žena srednjih godina i, ne na poslednjem mestu, nosilac određenih duševnih osobina: *već će ga nekako ubediti, nije džabe žena; žena je kao aprilsko vreme; gde đavo ne može, žena će moći* (žena, naročito uz pomoć svog lukavstva, postiže sve što želi).

Neka mi lingvisti (lingvistkinju u *Slovaru* nećemo naći), stručnjaci za lingvistiku, jezičari sa svojim lingvističkim raspravama ili lingvističkim atlasima, ne zamere ako tu stvar pokušam da problematizujem. Naime, ako se feminizam još uvek povezuje s evnuštvom, onda se nameće logičan zaključak da bi u *Slovaru* moralo da stoji samo ‘feminista’ ženskog pola, preciznije, vatrena „feministkinja”, koja „stremi” ka ravnopravnosti s muškarcima. A ipak, kako kod

nas, tako i u svetu, postoje i 'feministi' (možda i takvi s „poštenim muškim stavom”). Ili bi se, možda, moglo zaključiti da je reč 'feministkinja' jedini primer kod koga ženski oblik, nasuprot osnovnim lingvističkim pravilima, možemo da upotrebljavamo kao polazni oblik, kao zajednički i univerzalni izraz za ženske i muške ljude i osobe?

Pred nama je, dakle, rasprava o „feminističkom” sukobu, borbi, kao prvo za sam „feminizam” (u procepu između ideološkog poimanja i nepoimanja koje je, možda sasvim slučajno, neistorijsko, neutralno, koje je čista kvintesencija lingvističke nauke) i, kao drugo, sukob sa *common sense* [zdrav razum], sa svim onim što izgleda kao dato, prirodno, nepromenljivo – a, u stvari, nije tako. Drugim rečima, to je sukob žena, za žene i o ženama, o njihovoj prirodi, značaju, njihovoj suštini itd., koji je isto tako i uvek sukob sa preteranim, prekomernim, izlišnim poistovećivanjem žena sa „ženskošću”, sukob sa označavanjem ženskosti kao pola s velikim „P”. U uslovima naše kulture žena je nešto specifično i, ujedno, prekomerno, u tom smislu ona je „nešto više” u odnosu na univerzalni položaj muškog subjekta. Ona je bukvalno ono što pretiče: konstitutivni višak (jednog) pola – onog pola koji je više pol nego onaj drugi (odnosno „prvi”) pol. Ona je istovremeno i izvor zla: ona može „pripomoći” tamo gde „ni đavo ne može”.

Tako otprilike stoje stvari sa „feminističkom” naukom i „feminističkim” prevođenjem, kao jednoj od njenih najnovijih grana.

Ideja je, čini se, zanimljiva jer, nasuprot iluziji i prividu lažne objektivnosti, neutralnosti, univerzalnosti, predstavlja pokušaj da se izloži posebna, specifična, „ženska” perspektiva i da se tako upiše u feministički epistemološki projekat formiranja – služeći se terminologijom feminističke naučne kritike koju su uobličile pre svega Dona Haravej (Donna Haraway) i Sandra Harding (Sandra Harding) – 'vladajućeg znanja', 'stroge objektivnosti', 'parcijalne perspektive' itd., kao novog ishodišta, koje ženama odgovara više nego lažna univerzalnost (iluzorni subjekat kao takav). To je kontekst u kome je, izgleda, smešten projekat ne-vernog prevođenja, nepodudaranja, prevoditeljkinog *parti pris* [predubede-nje], koja „namerno poženstvljuje tekst”, razrešava dvosmislene reči, neeksplisitnosti i ambivalentnost, premešta akcente i bukvalno menja značenje izvornika.

Prevodilačko uplitanje i isticanje „ženskog principa u jeziku” koristi se kao upozorenje na odsustvo žena, što je posledica sprege između (ne)vidljivosti i vlasti, odsutnosti i podređenosti, između belina u tekstu i tamnih mrlja u istoriji. U ovom kontekstu „feminističko” prevođenje na prvi pogled liči na edukativno oruđe koje bi moglo da pomogne u ponovnom uspostavljanju ravnoteže. Da li? Kako je moguće sprečiti da tako „antitradicionalan” i „kreativan” pristup ne bude svugde, od samog početka žestok i nasilan u lošem, ranofeminističkom i pojednostavljujuće feminističkom značenju reči? Kako je moguće razlikovati

ga od *hate speech* [govor mržnje], odnosno od nasilničkog govora vatrenih nefeminističkih i antifeminističkih govornika i govornica, s kojima savremeni feminizam pokušava da se suoči snagom argumenata (Butler 1997), u skladu sa najboljom prosvetiteljskom tradicijom?

Očito je značajan deo „feminističkog” prevođenja dužan da jednostavno negira upravo ona tradicionalna polazišta kojima se feminizam kao epistemološki projekat suprotstavlja. On pokušava da pribavi priznanje za – lažnu, iluzornu, varljivu, obeleženu u uslovima patrijarhalnih odnosa – specifično žensku dimenziju; na primer, tako što umesto razuma i tradicionalno „muškog” znanja, sada sve prebacuje u „žensko iskustvo”, „žensku senzibilnost”, „dimenziju telesnog” itd. i s njima povezan drugačiji, nepatrijarhalni jezik, način govorenja. Ono što takvom pogledu ostaje skriveno upravo je to što se stereotipi o ženama i ideje o „večno ženskom principu” time ne mogu ni iskoreniti, ni uništiti. Naprotiv, često i sami nehotice nasledimo onim atributima, osobinama, postupcima ženskosti, koje bismo želeli da iskorenimo kao opresivne, ograničavajuće, razoružavajuće.

Ideja o „feminističkom” prevođenju varljiva je još i stoga što je varljiva već sama neosnovana, nepromišljena ideja o feminističkom udvajanju tradicionalnih nauka i disciplina. Izgleda da je velika, zapravo ogromna intelektualna produkcija, koja se seže od akademskih disciplina do mnoštva „feminističkih” nauka, već premašila i bacila u zasenak neka druga područja teorijskih rasprava. Iluzija o posebnoj, ženskoj nauci i o posebnim, feminističkim disciplinama postala je prava dečja bolest ženskih studija našeg doba. Ona zauzima slično strukturno mesto, kakvo je svojevremeno imala iluzija o postojanju posebne „proleterske” nauke i kulture nasuprot, recimo, „buržoaskoj”.

Habent sua fata libelli⁴

„Dugo sam se kolebala da li da napišem knjigu o ženi...”, zapisala je Simon de Bovoar u jednoj od najkontroverznijih knjiga prošlog veka. Problem početka, problem ulaska u polje mišljenja, problem prve rečenice, težak je iznad svega – naročito kad si žena. Muškarac koji počinje da filozofira, ne mora da obrazlaže svoje posebne, pristrasne, specijalne stavove pošto je – nasuprot ženi – ionako u mediju univerzalnog. Muškarac je čovek *sans phrase* [i to je tako], dok je žena njegova kopija, ogledalo, odraz.

Međutim, osim što je uvek i iznova stavljaju u položaj odraza, senke u vodi, pozadine iz koje izranja „sama stvar”, „stvar sama po sebi”, ona je ujedno i specifično obeležena. Muška pozicija je univerzalna, dok je ženska pozicija obeležena, posebna, određena. Prema tome, ne može biti u prvom planu (ogoljena) nevidljivost žena, ako je posmatramo odvojeno od suprotne težnje

⁴ lat. Knjige imaju svoju istoriju. (prim. prev.)

ka prekomernoj, naglašenoj obeleženosti i opterećenosti kategorije „ženskosti” (naravno, feminizma takođe, mada među njima ne postoji jednoznačan, sam po sebi razumljiv, očigledan odnos), koja ih, zbog preterane specifične određenosti, sprečava da se približe univerzalnom. Njihova prisutnost ih istovremeno čini previše determinisanim. Umesto nevidljivosti, koju „feminističko” prevođenje pokušava da ukine ili makar ublaži, moramo, dakle, staviti u prvi plan taj paradoksalni spoj nevidljivosti i preterane vidljivosti: nečega što je isuviše očigledno.

Knjiga koja je takvo stanje stvari postavila kao epistemološki i, ujedno, politički problem, doživela je, međutim, neobičnu sudbinu. Bila je izvor ogorčenja, kako u okviru francuske intelektualne tradicije, koju je, kad se pojavila pre više od pola veka, napala, tako i izvor protivljenja tadašnjeg i kasnijeg feminizma. Ni dan-danas ne predstavlja sastavni deo „zvaničnih” filozofskih, književnih, istorijskih i drugih nauka.

Najviše, možda, govori sam prevod knjige, koju ponegde nazivaju „feminističkom biblijom”, sa francuskog na jezik kolevke feminizma, gde je njen uticaj (bio) izvanredno velik. Engleski prevod, koji je nekoliko godina nakon originala objavila izdavačka kuća „Vintage” u Londonu i koji je stalno ponovo preštampan, predstavlja pravi priručnik postupaka, koji možemo nazvati „antifeminističkim” prevodom. Da li je to ironija sudbine? Je li moguće u prevodu na jezik na kome je knjiga „osvojila mnoštvo ljudi”, pronaći sistematske izmene?

Feministički teoretičari i teoretičarke u okviru studija De Bovoar već čitavu deceniju upozoravaju na netačnosti, nedostatke i teške propuste Paršlijevog (Parsley) prevoda koji je, otkako je prvi put objavljen pa do danas, iščitavalo mnogo ljudi. Nije ovde najvažnije u kojoj meri je prevod „veran” originalu, ne radi se ni o više ili manje bitnim nepodudaranjima, već o sistemskim izmenama, koje knjizi oduzimaju „filozofsku strogost” i, posredno, usled prepravljavanja i potiskivanja filozofskog jezika, bazičnih teorijskih termina i pojmova, umanjuju značaj autorke kao intelektualke (Moi 1994: 281). Naravno da je uloga intelektualke, autorke, kako kroz istoriju, tako i danas, nešto izuzetno važno i za feminizam, i za sveopšte otvaranje intelektualnog prostora.

Ništa manje značajan nije ni način na koji je pojednostavljeni prevod ključnog poglavlja o udatoj ženi (dakle, temi koja je imala odlučujući uticaj na takozvani drugi talas feminizma) osvojio američku i englesku čitalačku publiku: „Dve feministkinje, koje su se bavile svakodnevnim ženskim poslovima, pročitale su to ključno poglavlje u Paršlijevom prevodu i latile se pisanja uticajnih i iznad svega uspešnih analiza, za koje u intelektualnom smislu mogu da zahvale pre svega *Drugom polu*, mada to nikad nisu javno priznale.” (Fallaise 2002: 468). To su bile Amerikanka Beti Friedan (Betty Friedan), koja je 1963. godine objavila

knjigu *The Feminine Mystique*, i engleska sociološkinja En Oukli (Ann Oakley) s knjigom *The Sociology of Housework* iz 1974. godine.

Kako je bilo moguće postići tako uticajnu transmisiju iz francuskog intelektualnog prostora u novi svet? Promenom terminologije, približavanjem američkoj kulturi, ispuštanjem dužih delova teksta itd., potpuno je narušena ravnoteža između prošlosti i sadašnjosti, teorije i svakodnevnog života, „fikcije” i „činjenica”. Bilo je potrebno da prođe više od pedeset godina, pa da se ugledna oksfordska profesorica Elizabet Falejz (Elisabeth Fallaize) lati posla i uporedi tri čitanja Bovoarove – Paršleja, Fridanove i Ouklijeve – njenih prevodilaca [...]” (Fallaize 2002: 469) i da se tom prilikom eksplicitno zapita da li su njihova čitanja nešto legitimno ili se pak mogu označiti kao zajednička prevara.

Odgovor je dobijen posredno, tokom analize ispuštenih delova teksta, preformulacije, promene tona. U engleskom prevodu su, na primer, ispušteni delovi koji sadrže opise ženske erotike, s kojom su povezane nevolje bračnog života; analize frigidnosti i muškog nasilja itd. Ispušten je veliki deo literarnih referenci: autorkini citati iz Montenja, Balzaka, Morijaka i dr. Izgubili su se specifični akcenti rezultata istraživanja psihologije i psihoanalize: autorkini citati iz Adlera, Štekla itd. Nedostaju priče, ispričane iz ženskog ugla. Međutim, u prevodu je, pre svega, izgubljena izvorna radikalnost i kritičnost *Drugog pola*, krajnja negativnost koja izvire iz položaja žene koja je zaronjena u nesavladivu imanentnost domaćeg ognjišta, koja se vrti u začaranom krugu beskonačnog ribanja slavina za vodu, na primer, kojim se u impresivnoj filmskoj vizuelizaciji bavi domaćica Endi Makdauel u filmu „Seks, laži i video-trake”. Traduttrice – traditricice?

Ilustrovaćemo to s nekoliko primera. Na mestu gde u originalu stoji da žena udajom „postaje domaćica u kući i pretvara se u muževljevu robinju”, u engleskom prevodu imamo konstataciju da se ona „udajom potčinjava muškarcu, ali da time ipak postaje gazdarica kuće”. Finansijsko izdržavanje, koje ima nekih dodirnih tačaka sa idejom o prostituisanju u braku, u odlomku „svakako ima pravo da dozvoli da bude izdržavana i tradicionalni moral je na to u potpunosti podstiče”, prevedeno je tvrdnjom da „ima pravo da dobija novčanu pomoć [...]”. U izrazu „u kući, gde žena bdi nad njegovim imetkom i decom”, imetak – stvari, problem postvarivanja itd. – izgubio se, ostala su samo deca (cit. prema Fallaize 2002: 471).

Šta sve to znači za feminizam, a šta za promišljanje odnosa između filozofije i pokreta, još nam predstoji da utvrdimo. Međutim, vrlo je verovatno da su to veoma bitne intervencije sa dalekosežnim posledicama. Ako tome dodamo još i to da su u prvom nemačkom prevodu, valjda zbog prevelikog obima, namerno

ispuštena čitava poglavlja i da su i za slovenački prevod postojali predlozi, inspirisani sličnim idejama, možemo stvoriti još jasniju sliku.

Liberté, égalité, fraternité?⁵

Feminizam je prosvetiteljski projekat. Vezuje se za potrebu oslanjanja na sopstveni razum i potrebu konstituisanja slobodnog subjekta. Prosvetiteljstvo je, sa svoje strane, projekat koji teži ka univerzalnosti. Rečima: „Želimo da izađemo iz stanja neznanja...” – obratile su se početkom 1789. godine žene revolucionarne Francuske svome kralju. U moralnoj rekonstrukciji čovečanstva želimo da postanemo punopravne državljanke; „ali, kako da se uspostavi novi društveni i pravni poredak, kad je polovina naroda iz njega isključena?... To je, gospodo, problem, i to je problem koji je uvredljiv za naš pol!” (Blum 1986: 205).

Problem odsutnih, skrivenih, nevidljivih žena – žena koje su *hidden from history* [skrivenne od istorije], postaće u periodu prosvete „problem koji je uvredljiv za naš pol”, pošto tišti ženu kao „ne-čoveka i ne-državljanina”. Međutim, posebno je značajna činjenica da je sama grupa revolucionarnih žena – one druge, isključene polovine čovečanstva – nastala na bazi isključenosti u ovom istorijskom primeru, kao suprotnost i kao bitna opozicija prostitutkama, za koje su tako samokonstituisane „žene” preporučivale stalan posao u zanatskim radionicama, pa čak i uvođenje vidljivih identifikacionih obeležja. Ovakve oblike diskriminacije, dakle, nisu vršila samo „gospoda”, nego i „žene”, koje su i same bile žrtve diskriminacije; i jednima i drugima je zajednička pretenzija na univerzalno.

To je stanje duha koje se u današnje, prosveteno doba feminizma, kao naslednika prosvetiteljstva, ogoljuje zahvaljujući stalno novim i novim pokušajima da se koncept biti „žena” razgraniči od koncepta njene „drugosti”, odnosno, na konceptualnom nivou, da se, možda, izdvoji „ženskost”, „ženski princip u jeziku” itd. I ovde se može naslutiti mračna strana prosvetiteljstva i od nje neodvojivo osećanje nelagodnosti u kulturi: konstituisanje univerzalnog proizvodi stalno sve novije i novije kategorije drugosti, stalno sve novije i novije izuzetke (čak i kad bismo hteli da im oduzmemo negativni predznak i kad bismo ih „pozitivno prevrednovali” itd.). Kontinuirano sužavanje domena isključenih oblikuju stalno nove i nove dimenzije onoga što „ostaje izvan”. Da li je kategorija drugosti zaista isto tako bazična kategorija ljudskog duha, kao što je društvena stvarnost svaki put već unapred konstituisana oko nepojmljivog razdora, konflikta ili borbe?

Problem isključenosti iz (novog) društvenog i pravnog poretka onda je nešto sasvim drugo u odnosu na sociološki obojenu ideju o isključenosti iz sfere „javnog” ili zatvorenosti u „zasebnu” sferu? Neće nam biti od velike koristi ni

⁵ franc. Sloboda, jednakost, bratstvo (prim. prev.)

da projektujemo dualizme savremene feminističke (političke) teorije na ranije istorijske periode ili drugačija polja mišljenja. Feministička *Rasprava o izvoru i temeljima nejednakosti među ljudima*, koja je s one druge strane bilo kakvog jednostavnog dodavanja žena, isticanja „ženskih gledišta” i ovakvog ili onakvog osvrtnja u kontekstu jednostavne negacije, još uvek je stvar „projekta”.

U feminizmu kao epistemološkom projektu problem je takode ili čak pre svega isključenost ili isključivanje na nivou koncepta; dakle, ne više isključivanja žena, nego isključivanja samih feminističkih, feminizmu imanentnih, vlastitih konceptualizacija središnjeg „objekta” feminističke analize. Najočigledniji primer je verovatno centralno, temeljno, u feminističkim raspravama nezaobilazno razlikovanje između pojmova *sex* i *gender*, koji se kod nas prevode kao „biološki pol” i „društveni pol”. To je ona feministička terminološka razlika koja treba odmah, na samom početku, da ukaže na razliku u konceptu: ženski pol se tradicionalno svodi na nešto biološko, dato, nepromenljivo, a feminizam treba da pokaže suprotno – da se tu radi o čisto društvenoj konstituciji, dakle o entitetu nastalog, izvedenog, proizvedenog.

Feministički sukob s „univerzalnim” ima, dakle, itekako jasnu epistemološku i terminološku poentu. Zato je Dona Haravej, jedna od najpoznatijih i najuticajnijih feminističkih teoretičarki, na početku svog razmišljanja o uslovima pod kojima je moguće pisati o „polu” jasno rekla da kanonizacija jezika spada u „glavno područje feminističke borbe” (Haraway 1999: 151). Njena rasprava „Pol’ za marksistički rečnik. Seksualna politika govora” usredsređena je upravo na pitanje šta je sve, koji jezici i čija saznanja, prilikom konceptualizacije ‘pola’ isključeno. Ali, uprkos brižljivim nastojanjima da ne načini grešku kakva je načinjena u klasičnim naukama i uprkos težnji da što je moguće više suzi oblast isključenog i isključenih (pre svega u okviru veze između pola i rase), na kraju uvodne eksplikacije o pisanju svoje rečničke odrednice jednim potezom će isključiti celokupno područje „feminizma iz psihoanalize” – zapravo, samo jednim objašnjenjem da to „nije trivijalni skandal”. U napomeni će termin i koncept „polne razlike”, *la différence sexuelle*, ili u engleskom prevodu *sexual difference*, olako izjednačiti s konceptom *gender* iz feminističkog *mejnstrima* i u produžetku ga isključiti iz rasprave.

Nasuprot angloameričkom razlikovanju pojmova i termina *sex* i *gender*, koje neverovatno uporno puni stranice feminističkih časopisa više od jedne decenije i tako uvek iznova navodi na prinudno traženje neposrednih terminoloških paralela u raznim jezicima i različitim kontekstima (Jegerstedt 1998; Wisherman 2000), „polna razlika” je koncept koji je nemoguće svesti na problem odnosa između prirodnog i društvenog, datog i nastalog, večnog i promenljivog. Koncept i termin „polna razlika” povezani su sa dimenzijom subjektivnosti (pa, samim

tim, i konstituisanosti u odnosu prema drugosti te tako i određeni kao suprotnost i prema biologizmu *sex*, i prema konstruktivizmu *gender*, iako je ovaj gotovo postao znak nekakvog novog pravoverja savremenog feminizma. Kao osnovni feministički koncept „polna razlika” uključuje i introspektivni momenat, pošto je usredsređena skoro na nemogućnost prisustva žena i ženskog u zapadnoj tradiciji mišljenja, na nužno odsustvo u smislu teorijskog problematizovanja ideje o „*outsajderkama*” iz *Tri gvineje* Virdžinije Vulf: o položaju isključenosti u uslovima patrijarhata, odnosno, u psihoanalitičkoj terminologiji, položaju isključenosti iz simboličkog poretka.

Šta bi, dakle, mogao biti feministički izlaz iz faze „maloletnosti”. Koji je to prav, ravan i osvetljen feministički put, koji bi nas sačuvao od skretanja, slepih sokaka i nikad sunčanih stranputica? Naravno, nije rešenje da sada svi, umesto što će razlikovati *sex* i *gender*, treba da se zakunu da će koristiti „polnu razliku” ili da, umesto zastarelih prevoda temeljnih dela feminističke teorije, treba da naprave nove, pa zatim još novije i novije prevode (pošto, mislimo, zastarevaju samo prevodi). Iako je ulog feminizma daleko veći, a njegov domet kudikamo širi – na putu izlaska iz maloletništva – „tradicionalno”, „nekreativno”, „svesno” prevodenje će nam verovatno više koristiti od takozvanog feminističkog prevodenja iz perioda takozvanog „poststrukturalizma”, koji „ženi” imputira „zainteresovano” i, u lošem značenju te reči, „parcijalno” gledište. Feminističko *Sapere aude!*⁶ mora biti usmereno kako protiv spoljašnjeg, heteronomnog autoriteta, tako i protiv brisanja unutrašnjih razlika. Izlaz iz maloletništva za feminizam verovatno i nije ništa drugo, do sam taj put.

LITERATURA

- Barada, Valerija, Julietta Janušić, Biljana Kašić, Jasminka Pešut (2002). Evropski konteksti ženskih/rodnih studija. *Zarez* 4/80. Zagreb : Druga strana.
- Beauvoir, Simone de (1999). *Drugi spol*. 1. knjiga. *Dejstva in miti*, 2. knjiga. *Doživeta izkušnja*. Ljubljana : Delta.
- Blum, Carol (1986). *Rousseau and the Republic of Virtue. The Language of Politics in the French Revolution*. Ithaca : Cornell University Press
- Butler, Judith (1997). *Excitable Speech, A Politics of the Performative*. New York/London : Routledge.
- Fallaize, Elizabeth (2002). Le destin de la femme au foyer: traduire ‘la femme mariée’ de Simone de Beauvoir. In *Cinquantenaire du Deuxième sexe*. (eds. Ch. Delphy, S. Chaperon, K. Fullbrook). Paris : Syllepse: 468–474.

⁶ lat. *Usudi se da budeš mudar*; prema Kantu: *Imaj hrabrosti da se služiš vlastitim razumom*. (prim. prev.)

- Haraway, Donna (1999). O pisanju slovarskega gesla 'spol'. *Delta* 5/1-2: 151-155.
- Jegerstedt, Kari (1999). O rabi izrazov za 'spol' v skandinavskih jezikih. *Delta* 5/1-2: 157-160.
- Koyré, Alexandre (1973). Traduttore - traditore. In *Études d'histoire de la pensée scientifique*. Paris : Gallimard: 272-274.
- Moi, Toril (1994). *Simone de Beauvoir: The Making of an Intellectual Woman*. Oxford : Oxford University Press.
- Wischermann, Ulla (2000). The Sex/Gender Debate in Germany. In *The Making of the European Women's studies. Advanced Thematic Network in Activities in Women's Studies in Europe*. (eds. R. Braidotti, F. Vonk). Utrecht University, the Netherlands: 30-31.

Eva D. Bahovec

TRADUTTRICCE – TRADITRICE

TRANSLATRESS – TRAITRESS

Summary

Based on the critical presentation of the vocabulary structure in the translation of Simone de Beauvoir's treatise „The Second Sex” and the use of the terms feminism, feminist, biological sex, social gender, gender differences and gender, the author demonstrates in her paper the reason why feminism whose mission is enlightenment and clear epistemological and political meanings have often been misunderstood, dismissed and negated.

Key words: feminism, sex, gender, biological sex, social gender

DISKURSI O RODNOJ RAVNOPRAVNOSTI U JEZIKU

Sažetak. U članku je protumačen pojam rodne ravnopravnosti i navedeni kriteriji na osnovu kojih se rodna ravnopravnost mjeri. Predstavljena je uporaba oznaka za osobe ženskog spola u medijima u Srbiji i Hrvatskoj; konstatirano je da se u sadašnjim srpskim i hrvatskim medijima poštuju principi transparentnosti i ravnopravnosti spolova.

Ključne riječi: rodna ravnopravnost, transparentnost roda, diskurs, mediji, nemački jezik, hrvatski jezik, srpski jezik

1. Uvod

1.1 O pojmu rodne ravnopravnosti

Poimanje roda i odnosa rodova svaka kultura oblikuje na svoj način. Iz povijesti znamo i da se takvi pojmovi mijenjaju kroz vrijeme. Tako svako vrijeme ima svoju predstavu žene i odnosa muškarca i žene. Poststrukturalisti govore o nestabilnosti kategorije roda (Butler 1990). Rodni identitet se oblikuje u diskursu. Kako je Žak Derida (Derrida 1967) pisao, značenja nastaju u diskursu i ne mogu biti fiksirana niti na koji način zauvijek. Po tom shvaćanju, odnos između identiteta u diskursu i osoba na koje se diskursivni identiteti odnose isto nije zauvijek fiksiran.

Povijesni tijekovi ipak pokazuju da promjene nastaju većinom kao posljedica želje da se važeća situacija promijeni. U tom smislu je nestabilnost ograničena. Kako primjećuje Rejvin Konel (Connell 2009: 90), da je sve nestabilno, onda ne bi postojala takva težnja za promjenom.

Ronald Inglehart i Pipa Noris (Inglehart – Norris 2003) predložili su skalu za mjerenje rodne ravnopravnosti uzimajući u obzir slijedeće indikatore: a) ekonomske indikatore: postotak žena koje su ekonomski aktivne (tj. zarađuju), postotak žena na rukovodećim položajima (u upravi itd.), postotak žena profesionalaca, b) socijalne indikatore: postotak koji provodi kontracepciju, postotak roditelja mladih od 20 godina (kao negativan indikator), postotak socijalno zavisnih žena, postotak žena s osnovnom školom, postotak sa srednjom školom, postotak pismenih žena, indeks socijalnog razvoja po rodu, c) političke indikatore: godinu kada su žene dobile pravo glasa, postotak žena u saboru, broj mjera za rodnu ravnopravnost. Pokazalo se je, naravno, da su industrijalizirane zemlje ravnopravni-

je od agrarnih zemalja. Na listi koja sadrži 60 zemalja svijeta (Inglehart – Norris 2003: 178), na vrhu su skandinavske zemlje (Švedska, Norveška, Finska), na četvrtom mjestu je Kanada, na petom Njemačka itd. Slovenija je na sedamnaestom mjestu, Srbija (navedena kao Jugoslavija) na 24. i Hrvatska na 25. mjestu liste zemalja po rodnoj ravnopravnosti. Sve su druge slavenske zemlje daleko ispod Slovenije, Hrvatske i Srbije. Iako se mogu kritizirati detalji te skale, pošto nisu sve varijable uvedene kao nezavisne i međusobno potpuno nezavisne, ipak se po skali može zaključiti da je stanje rodne ravnopravnosti u Sloveniji, Srbiji i Hrvatskoj relativno dobro. Obratimo se detaljima te situacije.

Ravnopravnost muškog i ženskog roda u socijalnom smislu regulirana je zakonski od 2006. godine, ona je sastavni dio programa političkih stranaka. Ipak smo još daleko od stvarne ravnopravnosti. Državni zavod za statistiku Hrvatske navodi među podacima o plaćama za 2009. godinu da žene prosječno ne zarađuju više od 90% plaća muškaraca na istom poslu (izuzeci postoje samo u građevinarstvu i rudarstvu, dakle u poslovima kojima se žene tradicionalno ne bave). Ako pogledamo raspodjelu zanimanja, vidimo da npr. broj žena sudaca stalno raste pa se i na sudovima višeg tipa broj žena približava broju muškaraca (u 2007. godini bilo je na vrhovnom sudu 45% žena sudaca, na ustavnom sudu 46,2% žena, na županijskim sudovima 51,7% žena, na općinskim sudovima 69,9%, trgovačkim sudovima 61,5%, a prekršajnim sudovima čak 72,5% žena sudaca). Ali kad pogledamo broj predsjednika sudova, vidimo da je tu manje žena: 2008. godine svega 14,3% predsjednika županijskih sudova, 50% općinskih sudova, 53,8% trgovačkih sudova i 63,0% prekršajnih sudova. Društvo očito tek polako realizira ravnopravnost u praksi; tako od stotine najuspješnijih poduzeća u Hrvatskoj samo 6% njih vode žene.

U Njemačkoj je situacija u biti slična – 1980. godine bilo je 28% apsolutica, 19,5 doktorandica, 4,5% habilitiranih žena, a 2004: 50% apsolutica, 39% doktorandica, 20% habilitiranih. 80-ih godina XX st. bilo je svega 3% sveučilišnih profesorica, 1997. – 15,2%, 2000. – 16,4%, 2003. – 17,2%, 2004. – 19,1%. Na sveučilištima je žensko osoblje još uvijek pretežno zaposleno u nižim rangovima. Tako ima 44% lektorica, 33% naučnih suradnica, 28% asistentica i docentica. (Izvor: *Kurzexpertise zum Themenfeld Frauen in Wissenschaft und Forschung*, im Auftrag der Robert Bosch Stiftung, CEWS Bonn 2006)

U Njemačkoj su još pred dvije godine žene imale u prosjeku 22% manju plaću (1995: 21%) u istim zanimanjima. Od 1995. godine, kada im je plaća bila 21% manja, nema bitnije promjene.

Za stav društva indikativni su školski udžbenici. Nives Rogoznica napisala je u Zadarskom listu (1. 09. 2009): „Analiza tema koje su obrađene u udžbenicima hrvatskog jezika i književnosti za osnovnu školu pokazala je da se tema ljudskih i

dječjih prava obrađuje u svega 2 % od ukupnog broja analiziranih tekstova. Muškarce se četiri puta češće definira zanimanjem koje obavljaju nego žene. Najbolji primjer su samo četiri zanimanja u kojima se spominju žene – glavni likovi u udžbenicima za VI razred osnovne škole: balerina, mlinarica, pravnica i žetelica. Istovremeno se muškarci spominju se u 40 različitih zanimanja, u rasponu koji uključuje astronauta, geologa, kočijaša, kapetana broda, pastira, prometnika, putnika/avanturista, ribara, redatelja, vojnika, skladatelja, atletičara, stolara, vojskovođu, učitelja, zidara i znanstvenika.” Ženska djeca koja odrastaju s takvim udžbenicima kasnije će vjerojatno prije poželjeti da budu redatelj ili znanstvenik, ne redateljica ili znanstvenica, jer su odrasla pod dojmom stručnosti takvih izraza u muškom rodu.

1.2. Rod i jezik

Na ulogu gramatičkog roda u interpretiranju jezične stvarnosti ukazala su psiholingvistička istraživanja, npr. autorica Lize Irmen i Nadje Rosberg (Irmen – Roßberg 2004) na Sveučilištu u Hajdelbergu, koje su pokazale da pri spominjanju zanimanja u muškom rodu većina ljudi u prvom redu misli na muškarca, pa tek onda na ženu. To se je pokazalo na osnovu primjera u kojima je dan naziv zanimanja u muškom rodu u jednoj rečenici, koju su ispitanici morali nadopuniti slijedećom rečenicom s eksplicitno izraženim muškim ili ženskim rodnom. Testovi su pokazali da nazivi u muškom rodu nisu neutralni i ne ukazuju na oba spola u istoj mjeri. Takvi rezultati dovode do zaključka da je, recimo u oglasima za radna mjesta, potrebno eksplicitno navesti zanimanje u muškom i ženskom rodu, ili dati legalnu definiciju koja prethodi tekstu (npr. ‘sve se oznake odnose na muške i ženske osobe’), ili pak upotrebljavati izraze bez odnosa na rod (npr. osoba). To je istraživanje potvrdilo postavke preporuka za neseksistički jezik autorica Marlis Hellinger i Kristine Birbah (Hellinger – Bierbach 1993), koje su isto preporučile da se za oznaku obaju spolova upotrebljavaju ili neutralni izrazi kao *osoba* ili pak rodno diferencirani kao *kolegice* i *kolege*, po principu jezične vidljivosti žena i jezične simetrije spolova.

2. Diskursi o rodu i jeziku u Srbiji

Objava knjige *Rod i jezik* autorica Svenke Savić, Marijane Čanak, Veronike Mitro i Gordane Štasni (2009) – poslije *Kodeksa neseksističke upotrebe jezika u medijima* Svenke Savić – pojačala je diskusije o rodu i jeziku koje se zadnjih godina vode u srpskoj štampi. U tu su se diskusiju uglavnom uključivali muškarci koji su – poput Ivana Klajna u Ninu (7.02.2008) smatrali muški rod ponekad *prikladnijim* za obilježavanje žena i kad ženski rod postoji, i to osobito kad se uz oznaku profesije ili funkcije spominje ime žene o kojoj se radi. U medijima tih godina, do pojave knjige *Rod i jezik*, takav je tip upotrebe zaista bio prevalentan, kako pokazuju recimo Bli-

covi pregledi „100 najmoćnijig žena u Srbiji”, koje taj časopis donosi svake godine. U pregledu od 14.12.2009. nalazimo već novu situaciju: sistematično upotrijebljen ženski rod za oznaku zanimanja žena sa slijedećim izuzecima:

- *osnivač* i *sudija* nigdje nemaju oznake ženskog roda;
- u kontekstu jednog od tih izraza s njima koordinirani izraz isto je u muškom rodu (npr. Jasmina Knežević, *suosnivač i direktor bolnice „Bel Medic”*);
- pored *generalne sekretarke* i *državne sekretarke* nalazimo: Tamara Stojčević, *generalni sekretar Vlade*;
- u oznakama funkcije nalazimo i muški rod, npr. Nada Popović-Peršić, *vlasnik i dekan* Fakulteta za medije; Zorica Tomić, *ambasador* Srbije pri Unseku; Jorgovanka Tabakovic, *poslanik* Srpske napredne stranke;
- izuzetnim možemo smatrati muški rod u primjeru: Marijana Kovačević, *diplo-mirani farmaceut*;
- motiviranim možemo smatrati oblik *profesor* za *profesorku fakulteta* prema *profesorka srednje škole* (npr. Marijana Pajvančić, profesor Pravnog fakulteta)

Slično je i s izjavom Ružice Đinđić prilikom primanja Legije časti: „Nisam političar i nikada to neću biti” – ta je poruka bila jasna i onima za koje je političarka još uvijek žena političara, što Ružica Đinđić u svom slučaju nije zaničevala.

Sve u svemu Blicove liste pokazuju da je duh *Roda i jezika* prodro u jezik srpske javnosti. Time se je pošlo znatan korak dalje od situacije 2006. godine, kada su Novosti (7.05.2006) donijele članak pod naslovom „Žena ženi lomi jezik” (autorice Matejić-Vučković), u kojem je Aleksandra Janković još govorila: „Pribojavam se rogoibatnosti i stvaranja srpske varijante hrvatskog novogovora”.

3. O oznakama ženskih osoba u hrvatskim medijima

U sadašnjim hrvatskim medijima stanje je u biti isto kao u sadašnjim srpskim medijima: poštuju se principi transparentnosti i ravnopravnosti spolova. Međutim, postoji i suptilna igra mogućnošću da se zanimanja i funkcije ženskih osoba označe muškim rodnom. Kao primjer navedimo polemiku pod naslovom „S Vama ne treba polemizirati, Vas treba raskrinkavati” između dr Ane Lederer, *intendantice* HNK Zagreb (kako je označena u podnaslovu) i Mani Gotovac, *teatrologinje* i *intendantice* dviju nacionalni kazališnih kuća (kako je označena u podnaslovu), objavljenu u hrvatskom Nacionalu (2.03.2010). Ana Lederer sebe zove *teatrologom*, a Mani Gotovac, koju optužuje za nedostatak stručnosti, *teatrologinjom*; sebe zove *intendantom*, a protivnicu *intendanticom*. Protivnica nju pak zove *intendanticom*. Upadljiva je upotreba ženskog roda u konotaciji nedovoljne stručnosti. Sve to pokazuje da se današnje emancipirane žene ipak još nisu bitno pomakle od situacije koju je Simon de Bovoar opisala u *Drugom spolu* (1947): društvo u cjelini, uključujući žene, afirmira muški suverenitet.

Jezik, kao najsuptilnije sredstvo stvaranja identiteta, sada daje ženama nove mogućnosti. Svenka Savić ima veliku zaslugu za kodificiranje rodno ravnopravnog jezika u Srbiji. Sada je na društvu, u prvom redu na ženama, da tim sredstvom afirmiraju esenciju ravnopravnog mišljenja.

LITERATURA

- Beauvoir, Simone de (1947). *Le deuxième sexe*. Paris.
- Buttler, Judith (1990). *Gender trouble. Feminism and the Subversion of Identity*. New York/London : Routledge.
- Connell, Raewyn (2002). *Gender*. Cambridge : Polity Press; Malden, Blackwell Publishers.
- Derrida, Jacques (1967). *Of grammatology*. Baltimore/London : Johns Hopkins University Press.
- Hellinger, Marlies – Bierbach, Christine (1993). *Eine Sprache für beide Geschlechter* (Deutsche UNESCO-Kommission). Bonn.
- Irmen, Lisa – Nadja Roßberg (2004). Gender markedness of Language. *Journal of Language and Social Psychology* 23: 272-307.
- Inglehard, Ronald – Pippa Norris (2003). *Rising Tide. Gender equality and cultural change around the world*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Savić, Svenka et al. (2009). *Rod i jezik*. Novi Sad : Ženske studije i istraživanja, Futura publikacije

Jadranka Gvozdanović

DISCOURSES ON GENDER EQUALITY IN LANGUAGE

Summary

The paper gives an interpretation of gender equality and lists the criteria for measuring gender equality; data concerning three cultural-political and language communities, German, Croatian and Serbian, has been included. The use of indicators for persons of feminine gender in Serbian and Croatian media has also been presented; it has been concluded that current Serbian and Croatian media follow the principles of gender transparency and equality.

Key words: gender equality, gender transparency, discourse, media, German, Croatian, Serbian

Eržebet Barat

**IDEOLOGIJA AKTIVNE SARADNJE:
konceptualizacija rodni odnosa
u *Poslanici* kardinala Racionera iz 2004. godine¹**

Sažetak: Danas vlada novo i sve veće interesovanje za ulogu žene u društvu i u evropskom hrišćanstvu, kao što nagoveštava *Poslanica biskupima katoličke crkve o saradnji između muškaraca i žena u crkvi i u svetu*, koju su potpisali kardinal Jozef Racioner, prefekt i Anđelo Amato, salezijanski titularni nadbiskup Sile, sekretar Kongregacije. Od njenog objavljivanja u kancelariji Kongregacije za versku doktrinu, 31. jula 2004, *Poslanica* je stekla poseban značaj za teoretičare feminizma u svetlu kasnijeg izbora Jozefa Racionera, u to vreme đakona Kongregacije, na mesto pape Benedikta XVI. U ovom radu sprovedu kritičku analizu dominantne logike koja prožima kardinalovu *Poslanicu*, upućujući naročito na strategiju izlaganja eksplicitnih tvrdnji i pretpostavki u njegovoj retorici. Moja analiza pokazuje ideološke postavke navodne saradnje kao idealne organizacije rodni odnosa za koje se zalaže *Poslanica* raspravljajući o očekivanjima vezanim za odnose muškaraca i žena u XXI veku. Nastojaću da pokažem da tekst ne samo što sistematski određuje 'ženu' u vezi sa bezuslovnom brigom za 'potrebe drugog', već je istovremeno stavlja na poziciju osnovnog i jedinog nosioca odgovornosti za uspešnu realizaciju ove saradnje, u pokušaju da marginalizuje i diskredituje feministička shvatanja, koja su više orijentisana ka jednakosti.

Ključne reči: konceptualizacija rodni odnosa, kritička analiza diskursa, intertekstualnost, feministička teologija

Okvir rada

Odabrala sam *Poslanicu biskupima Katoličke crkve o saradnji između muškaraca i žena u crkvi i u svetu* (dalje u tekstu *Poslanica*),² izdatu u kancelariji Kongregacije za doktrinu vere 31. maja, a objavljenu 31. jula 2004. godine, kao izvor podataka za kritiku današnjih neokonzervativnih očekivanja Katoličke crkve u kojima se idealizuju odnosi među polovima, iz dva razloga: zbog njenog institu-

¹ Prevela sa engleskog Maja Marković.

² Ovaj tekst objavljen je istovremeno na šest različitih jezika, od kojih je jedan engleski. Za ovu analizu koristim englesku verziju objavljenu na zvaničnom sajtu Vatikana. (www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_20040731_collaboration_en.html)

cionalnog, univerzalnog, ali i kontekstualizovanog, lokalnog značaja. Moj izbor je u prvom redu motivisan značajem institucije Kongregacije u procesu formiranja zvanične politike Vatikana u različitim oblastima katoličke vere uopšte. Moja odluka ima opravdanje i u tome što je kardinal Racioner, jedan od dva potpisnika ovog dokumenta, imenovan za papu Benedikta XVI 19. aprila 2005. godine postavši vladar države Vatikan. Njegovo imenovanje daje dodatni značaj *Poslanici*, čije se objavljivanje može posmatrati kao trenutak povratka Vatikana na fundamentalne katoličke vrednosne sudove o rodnim odnosima.

Kao teoretičarka feminizma smatram da je nužno da se poziv upućen *Poslanicom* shvati ozbiljno i da se prida značaj saznanjima koja ona pruža u pogledu odnosa među polovima. Iako je *Poslanica* privukla pažnju mađarske feminističke teorije gotovo odmah po objavljivanju 2004. godine, nakon prvobitnog interesovanja usledila je podjednako izrazita tišina. Od 2004. nije bilo drugih feminističkih skupova na kojima se razmatrao ovaj dokument. Zanimljivo je to da se na poslednjem skupu na kom se to moglo očekivati, ni u jednom od saopštenja ne raspravlja o *Poslanici*, niti se ona pominje. Nijedan rad ne bavi se ulogom različitih crkvi u zemlji u vezi sa rodnim odnosima na skupu *Crkve i tolerancija u Mađarskoj*, koji su decembra 2007. organizovali Državni sekretarijat za vere, Ministarstvo obrazovanja i kulture i Umetnički fakultet Univerziteta u Miškolcu, povodom 60-godišnjice Člana o verskoj toleranciji, XXXIII/1947.³

S obzirom na to da je ovaj dokument izuzetno uticajan i da preispituje feminizam, održane su dve konferencije na kojima se raspravljalo o stavu Katoličke crkve prema rodnim odnosima na osnovu toga kako su prikazani u *Poslanici*. Jedna je bila iz oblasti sociologije, a druga iz društvenih nauka. Na sociološkoj konferenciji, koju je organizovalo Feminističko odeljenje Mađarskog sociološkog udruženja preispitavano je stanje feminističke teorije u Mađarskoj; konferencija se nije bavila pitanjem *Poslanice*. Rasprave sa okruglog stola nisu čak ni objavljene. Drugu konferenciju, koja je nazvana *Papski feminizam*, u skladu sa namerama izrečenim u *Poslanici*, organizovale su fondacije Mikloš Sabo i Fridrih Nojman da bi pokrenule dijalog između teoretičara feminizma, feminističkih teologa i predstavnika različitih hrišćanskih veroispovesti, uključujući i samu Katoličku crkvu. Kao što se tvrdi u *Uvodu* zbornika radova s konferencije (Sándor 2006: 11), nastojanje organizatora da svi predstavnici budu podjednako zastupljeni nije, na žalost, ostvareno budući da nisu učestvovali ni predstavnici Katoličke crkve ni katoličkih ženskih redova u Mađarskoj, a ni katoličke teologinje nisu prihvatile poziv za nastavak dijaloga. Među sedam govornika bila je jedna sveštenica kalvinističke veroispovesti, jedan katolički teolog muškog pola, jedan sociolog, stručnjak za muške studije, jedan književni kritičar i jedan lingvista. Kako nije usledio nastavak intelektualne

³ Zbornik radova sa konferencije može se videti na sajtu mek.oszk.hu/06600/06620/06620.pdf

diskusije započete na ovim prvim konferencijama, moja zamisao je da dam još jedan osvrt na svoj rad iz zbornika i postavim problem iz drugačije perspektive: perspektive diskursne produkcije značenja feminizma. Ovo je posebno značajno, budući da je, koliko je meni poznato, ovo jedini dokument Kongregacije u kojem se eksplicitno pominje feministički kritički koncept roda, ali je to, međutim, učinjeno isključivo s ciljem da se nakon osvrta na feminizam zameni sopstvenim poimanjem saradnje među polovima.

Moj krajnji cilj jeste da prikažem logiku vraćanja tradicionalnim rodnim odnosima, koja prožima argumentaciju u čitavom tekstu *Poslanice*, i da prikažem ideološko zalaganje ovog dokumenta za prevaspitavanje žena, u slučaju da ne žele da se vrate tradicionalnim vrednostima. Tekst koji se bavi prevaspitavanjem praćen je opštom stigmatizacijom feminizma, koji, sam po sebi, nije u saglasnosti sa „ispravnim” verskim životom – iako se to uopšte ne pominje eksplicitno ni u jednoj od osamnaest tačaka dokumenta. Ironija ovako usmerenog napada tim je veća što se feminizam pominje kao ideologija u uvodnoj tački 1 *Poslanice*. Logikom asocijacije, od čitaoca se očekuje da zaključi da jedini smisljeni eksponent lažne i izvitoperene ideje, koja je „neusaglašena sa autentičnim napretkom žena”, jeste feminizam, nasuprot kome stoji „Crkva, autoritet za pitanja odnosa među ljudima (to jest, pitanja saradnje između muškaraca i žena)”, koja je jedina svesna istinskog napretka.

Ovo prećutkivanje je veoma rečito. Autori *Poslanice*, štaviše, i ne koriste sam izraz ‘feminizam’, čak ni u tački 1, koja daje tekstualni okvir i komentare, i treba da kao takva jasno izloži stavove autora koliko god je to moguće u strukturnoj ekonomiji naracije. Prve dve rečenice dokumenta glase ovako: „Crkva, autoritet za pitanja odnosa među ljudima, oduvek se bavi pitanjem odnosa između muškaraca i žena. U novije vreme, mnogo pažnje pridaje se pitanjima dostojanstva žena i ženskim pravima i dužnostima u različitim oblastima građanskog društva i Crkve.” Feminizam se uobličava prećutkivanjem, on je jedino posredno nagovešten logikom silogizma kao implicitni nosilac predikata ‘pridaje se’, kao i objektom, predmetom onoga što se pridaje, to jest, ženskim pravima.

Treći tekstualni element koji dodatno doprinosi efektu prećutkivanja i učvršćivanja identiteta druge strane navodnog dijaloga, a da se pri tom eksplicitno ne imenuje, jeste tačka 2. Ovde se u formulaciji ‘pitanja’ pominje najvažniji kritički koncept feminističke teorije – rod. Međutim, on se samo navodi, a ne upotrebljava. Njegovo pominjanje služi kao referentni pojam za neidentifikaciju, ukazujući na to čemu bi idealni čitalac trebalo da se usprotivi:

Da bi se izbegla dominacija jednog pola nad drugim, postoje tendencije da se negiraju razlike među polovima, a na njih se gleda kao na puke proizvode istorijskih i kulturnih uslova. U takvom shvatanju, minimalizuje se značaj fizičkih

razlika, koje se nazivaju pol, dok se prenaplašava i ističe kao primarni isključivo kulturni element, koji se naziva rod. Brisanje razlika između dvojnosti polova ima nesagledive posledice na mnogo nivoa. Ova teorija o ljudskom rodu, čiji je cilj da istakne mogućnost jednakosti žena kroz oslobađanje od biološkog determinizma, u suštini je nadahnula ideologije koje, na primer, dovode u pitanje porodicu, njenu prirodnu strukturu sa dva roditelja, majkom i ocem, i dovode homoseksualnost i heteroseksualnost praktično u istu poziciju, u jednom novom modelu polimorfne seksualnosti. (tačka 2)

Tekstualna logika ove strateške upotrebe premisa pokreće dvostruku ulogu žene od samog početka, u prvom pasusu *Uvoda*: Ona pretpostavlja da je (ženski) čitalac verskih istina predstavljenih u *Poslanici* upoznat sa feminizmom, dok mu se istovremeno dopušta da bude sa njim upoznat samo ako ga shvata kao pojavu koja ugrožava ženska prava i dužnosti, i kao takav on postaje legitimna (indirektna) meta kritike *Poslanice* u „dijalogu”. Istovremeno, ovakva strateška upotreba silogizama umesto eksplicitnog imenovanja feminizma, suprotstavljene strane u virtuelnoj raspravi, postavlja samog implicitnog autora kao ‘nepriistrasnog stručnjaka’ koji se bavi teologijom i čiji je krajnji cilj da zameni kategoriju ‘roda’ kategorijom ‘saradnje’, za razliku od navodnog protivnika, posvećenog feministe koji se bavi (opasnom) politikom kada diskutuje o pitanjima ‘roda’.

Pored toga, tvrdim i da ova dvostruka uloga funkcioniše samo u slučaju ženskog čitaoca, uprkos navodnoj nameri koja je formulisana u naslovu o ‘saradnji između muškaraca i žena’. Ovaj izraz ne samo da obuhvata obe strane (oba pola) uključena u pitanja ljudskih odnosa, nego, što je još važnije, ovaj odnos stvara korišćenjem gramatičke metafore (Fairclough 2003: 45), upotrebom apstraktne imenice ‘saradnja’. Imenica izvedena iz glagola koji može da označava aktivnost koja uključuje učesnike (i muškarce i žene) u ravnopravnom položaju; kao takva ona se koristi kao još jedno lingvističko sredstvo postavljanja logičkih premisa. Nominalizacijom glagol gubi svoju neposrednu sposobnost radnje, ‘saradnja’ postaje subjekat (imenica) koji sam deluje, i proizvodi druge karakteristike koje nisu imenovane u ovom dugom dokumentu, poput muškaraca i njihovog (aktivnog) doprinosa, a time i bilo kakvog eksplicitnog objašnjenja značenja idealnog muškarca u rodnim odnosima. Međutim, efekat strateške upotrebe silogizama umesto eksplicitnog imenovanja feminizma i muškaraca nosi protivrečne posledice. Odsustvo muškaraca kao istinskih nosilaca aktivnosti nasuprot odsustvu eksplicitnog pominjanja feminizma, možemo da tvrdimo, služi svrsi ponovnog uspostavljanja patrijarhata. ‘Muškarac’, onaj koji ima neposrednu korist od patrijarhalnog društvenog poretka, i muškarci koji uživaju povlasticu ženske brige, koju bi feminizam eksplicitno imenovao i kritikovao, ne bi bio prikriven, zaštićen od kritičkog pogleda ako bi feminizam bio uključen u tekst *Poslanice*.

Prema tome, upadljivo odsustvo feminizma, odsustvo feminističkog glasa ne služi ničemu drugom već eliminisanju potencijalno snažnom izazovu hegemonije hrišćanskih vrednosti koje ovde uobličava sama Crkva.

Pored toga, čitaocu ostaje pojam 'žene', kao jedinog preostalog potencijalnog aktera navodne 'saradnje'. Shodno tome, ona je sama, logičkim sledom *Poslanice*, nedovoljna. Strateškom upotrebom pretpostavki ponavlja se dobro poznata logika optužbi. Ločka implikacija jeste ta da su žene, ako su trenutno nezadovoljne svojim životom, same za to krive i treba ih posmatrati kao 'legitimni' subjekt promene, dok su muškarci jednostavno 'tu', kao nužna referentna vrednost u *Poslanici*. Tvrdim da kao proizvod teksta koji prati logiku ove dvostruke strategije silogizma – i uprkos njihovim namerama – tekst odaje nesumnjive interese autora u momentu kada zaokruže celinu i rezimiraju podelu rada među polovima u tački 14:

Valja se setiti da su ženske vrednosti koje se ovde pominju pre svega ljudske vrednosti: ljudsko obličje muškarca i žene stvoreno prema liku Božjem jedno je i nedeljivo. Žene, budući da su bliže ovim vrednostima, pre asociraju i označavaju takve vrednosti. Međutim, u krajnjem ishodu, svako ljudsko biće, bilo muškarac bilo žena, predodređeno je da bude 'u službi drugome'. U tom smislu, ono što se naziva 'ženstvenošću' nije ništa drugo do atribut ženskog pola. Ova reč odražava suštinsku ljudsku sposobnost da se živi za drugoga i zbog drugoga.

Ideološka tvrdnja inherentne vrednosti 'muškarca' u „krajnjem ishodu” jeste njegova puka egzistencija. Sve što se može pomenuti kao njegova uloga u 'saradnji' jeste njegovo 'postojanje' u doslovnom smislu reči, dok se ženina navodna privilegija da je 'u službi drugome' može tumačiti time da ona *radi* za njega. Ne verujem je da ovo poruka koju bi žene XXI veka želele da čuju kao ideju vodilju u verskom ili građanskom životu. Međutim, potvrda da je muškarac 'u službi žene', ili pominjanje njegovog udela u izgradnji odnosa, makar i izdaleka, doneli bi opasnost da se razotkrije eksploatorska priroda 'saradnje' među polovima. Štaviše, samim odabirom retoričkog sredstva dvostruke strategije silogizama, takva potvrda bacila bi sumnju, pa čak i diskreditovala nesumnjivi krajnji cilj autora da omalovaže feminizam – pozivanjem (ženskog) čitaoca da pretpostavi da bi feminističko nastojanje da se izjednače ženska prava *moglo* biti opravdano. Žene bi mogle, ali ne uspeavaju, da budu 'savršene u svakom pogledu', što je ovde podstaknuto očekivanjima Katoličke crkve da žene budu podvrgnute neprekidnom sopstvenom i tuđem preispitivanju ideala 'saradnje'.

Kritički pristup analizi diskursnih predstava rodnih odnosa

Kritički prisup analize diskursa koji sam primenila u analizi potiče od modela kritičke analize diskursa (KAD) koju predlažu Lili Čulijaraki i Norman Ferklaf (Cho-

ularaki – Fairclough 1999). Za razliku od drugih pristupa analize diskursa u lingvistici, najizrazitije obeležje KAD-a jeste interesovanje za ideološku upotrebu jezika, njegovo provlačenje kroz različite režime istinitosti, i uočavanje različitih uticaja tekstualnih proizvoda onoga što se ‘podrazumeva’, i ‘prirodnih’ vrednosti i uverenja. U okviru KAD-a, podrazumeva se da su izjave dijaloške po svojoj prirodi, što znači da se izjave artikulišu na preseku pretpostavki koje su izrečene i onih koje se podrazumevaju. Otuda kritička analiza teksta znači istraživanje radova prenetih posredstvom teksta, koje ideološku upotrebu jezika postižu kroz stratešku upotrebu dinamičke distribucije eksplicitno izrečenih nasuprot podrazumevanim premisama. U konkretnom slučaju *Poslanice*, moja kritika ideologije bavi se diskreditovanjem feminizma, što se postiže njegovim demonizovanjem u cilju promovisanja neokonzervativnog redefinisana ‘poželjnih’ uloga žena u društvu i u Crkvi. Ovaj cilj opravdava se pozivanjem na ‘odgovarajuće’ delove Biblije kao na „objašnjenje” (tačka 8) (i kao takvo verno izvornom), koje daju stručnjaci najvišeg reda među priznatim tumačima Biblije (a kao takvi, oni nisu pristrasni, već su ‘profesionalni’). Uspeh njihovih profesionalnih napora zapravo se zasniva na (retorički) uspešnom objašnjenju pojma ‘saradnje’ – i zamene pojma roda, a da se pri tom nimalo ne upuštaju u objašnjenje različitih feminističkih pristupa.

Lili Čulijaraki i Norman Ferklafl u delu *Discourse in Late Modernity: Rethinking CDA* (1999) određuju diskurs (društvenu upotrebu konvencionalnih sistema znakova) kao jednu dimenziju koja je u preseku sa drugim elementima društvene prakse. Pojam društvene prakse u njihovom radu razrađen je kao kategorija srednjeg opsega, koja izlazi iz okvira binarne društvene strukture na makro nivou i specifičnosti društvenih događaja na mikro nivou i postaje kategorija analize središnjeg obima sa dvojakom orijentacijom na preseku ova dva nivoa. Ona je okrenuta ka ustaljenim, rutinskim ponavljanjima aktivnosti, organizovanih u relativno stabilne institucije i uvek je usmerena ka ostvarenju određene aktivnosti pojedinca u toku svakodnevnih interakcija. Društvena praksa može se, dakle, opisati u domenu tri odrednice: materijalnosti, relacija i refleksivnosti. Ona je materijalna u smislu da se može sagledati kroz svoj uticaj. Ona je relациона utoliko što specifičnost svake date društvene prakse jeste uticaj njenog odnosa sa drugim praksama unutar mreže u kojoj funkcioniše. Konačno, ona je refleksivna u smislu da svako ljudsko biće koje je uključeno u aktivnosti ima neki osećaj o tome šta čini, a to shvatanje ima uticaja i na ono što čini. I obratno, svaka data aktivnost ima uticaja na ono što čovek veruje da čini. Shodno tome, diskurs (sredstvo refleksivnosti) posmatra se kao jedna posebna dimenzija društvene prakse u preseku sa nediskursnim elementima ove prakse unutar određene mreže odnosa snaga, koja je rezultat međusubjekatskih pregovora izrečenih sa različitim pozicija učesnika. Na ovaj način razlike u značenju mogu se sagledati kao razlike među

određenim diskursnim stavovima, koji se mogu utvrditi putem analize tekstualnog stvaranja perspektive.

Prema mom shvatanju (Barát 2000) ovaj model diskursa je potencijalno veoma koristan za razumevanje procesa kategorizacije bez kojeg se ne može proizvesti smisao. Njegova prednost je u tome što on preseca binarnost stvarnosti (sveta) i jezika (predstave) i destabilizuje „podrazumevane” odnose uzroka i posledice, time što dovodi u pitanje pretpostavku da je kategorizacija moguća ako i samo ako distinkcija između bilo koja dva entiteta (uključujući i stvarnost i jezik) jeste apsolutna po svojoj prirodi. Umesto toga on pretpostavlja dijalektički definisan odnos između ova dva (diskursivni i nediskursivni elementi), što povlači za sobom to da je kategorizacija dovoljna da se pretpostavi relativna diferencijacija između entiteta. Ovde dijalektički odnos označava delimično uključivanje nekog elementa u drugi, čime nastaje presek. U procesu artikulacije nastaje novo značenje na ovom preseku i ono je relativno novo i ne može se razložiti na zbir svojih ‘sastojaka’. Kako se presek razvija unutar određene društvene formacije, novo značenje (poput značenja izraza ‘saradnja između muškaraca i žena’ u *Poslanici*) postaje ograničeno, i relativno dominantno nad drugim mogućim definicijama. Relativna diferencijacija, na primer, između muškaraca i žena u odnosu na njihove obaveze u pogledu stvaranja odnosa kao ‘saradnje’ u *Poslanici* postaje rezultat tekstualne organizacije datih odnosa snaga, među kojima posreduje manja ili veća retorička moć logike, zastupljena u različitim stavovima (eksplicitno izrečenim ili podrazumevanim). Prema mom shvatanju, zadatak kritičke analize sastoji se iz razotkrivanja ideologije ‘prirodne’ podele rada, koja se postiže različitim retoričkim strategijama i rezultat joj je tekstualni proizvod ‘idealne podele rada između muškaraca i žena’. Tokom analize, mora se uvek imati na umu to da, kada je u pitanju upotreba jezika, članovi određene jezičke zajednice uče svoje principe označavanja (uključujući i kategorizaciju) na sistematičan i organizovan način. Naučiti jedan jezik, prema tome, znači i naučiti kako da se orijentišemo unutar te organizacije i prema njoj. Lingvistička sredstva grupišu se prema određenim obrascima, koje nazivamo žanrovima. Prema tome, značajno je imati na umu i to da određeni semantički odnosi iskazani iz različitih perspektiva implicitnih pretpostavki i eksplicitnog imenovanja uvek bivaju organizovani u okvirima specifičnosti datog žanra, u ovom slučaju pisma koje nosi potpis đakona Kongregacije i njenog prefekta. Težina jedne perspektive diskursne strategije nad drugom, pored toga, pod uticajem je generičkih specifičnosti strukturne organizacije samog teksta. Na primer, postavke date prilikom izlaganja uvodnog okvira pisma, imaju više značaja za orijentaciju čitaoca nego bilo koja druga strukturna tačka.

U pogledu dominantnih obrazaca značenja i vrednosti, *Poslanica* govori na preseku glasova heteronormativizma i patrijarhata. U njoj su uočljivi brojni

postupci čiji je cilj opravdanje različitih činova žigosanja, progona i isključivanja neuobičajenih vidova seksualnosti, kao i opravdavanja isključenja ili smanjenja broja žena u određenim domenima javnog života. Istovremeno, naglašeno se zagovaraju tradicionalni ideali ženske ličnosti, pod ideološkom maskom nostalgije za izgubljenom, imaginarnom 'stvarnom' ženom, kao i za navodnom komplementarnošću polova. Konačno, takođe bih ukazala na to da, zahvaljujući različitim dimenzijama u postupku, kao i neizbežnom presek eksplicitno izrečene i implicitne dinamike potrebne da bi bilo koji iskaz postao uopšte razumljiv, ne moramo da pretpostavimo da bi homofobija ili mizoginija morali da budu artikulisani u odnosu na stvarnu praksu ili temu seksualnosti ili pitanja ženskih/muških principa. Takođe ne treba ni da očekujemo da neprijateljski, konzervativni iskazi o seksualnosti i rodu moraju da sadrže zaista izrečene pejorativne izraze. Drugim rečima, krajnji cilj kritičke analize diskursa jeste da se istraži tekstualni proizvod različitih često isključivih i neprihvatljivih perspektiva, iz kojih se eksplicitna ili implicitna značenja upotrebljavaju s različitim ideološkim ciljevima, da se društveni odnosi roda i seksualnosti učine 'prirodnim'. Ova distinkcija nam je neophodna da bismo mogli da dekonstruišemo logiku žigosanja, koja se provlači kroz *Poslanicu*, kada se feminizam ne imenuje eksplicitno, već se samo očekuje da čitalac određene izraze poveže sa 'feminizmom', na primer: „Poslednjih godina svedoci smo novih pristupa ženskim pitanjima.” (tačka 2) Štaviše, tekst deklarativno tvrdi da se zalaže „za iskrenu potragu za istinom i zajedničkim nastojanjem ka razvijanju daleko prirodnijih odnosa”. (tačka 1)

Feminističko shvatanje „ideologije”

Kao što tvrdim i u drugim radovima (Barát et al. 2004: 44), kritika ideologije podrazumeva analizu tekstualne produkcije perspektiva, dok značenje nastaje kao dinamičko dejstvo tih stavova:

Ideologija se može smatrati trenutnim dejstvom odnosa snaga očiglednim kroz upotrebu jezika (među ostalim). Drugim rečima, ideologija nastaje kao posledica upotrebe jezika, kao rezultat označavanja i kao takva uobličuje i ograničava ono što se smatra realnošću u datom istorijskom trenutku. Svaki pojedinačni govorni čin može se posmatrati kao materijalizovan vid snage koja daje legitimitet postojećim društvenim odnosima.

U svetlu ovih definicija, ja smatram heteropatrijarhat dominantnom ideologijom koja prožima savremeno evroameričko društvo XXI veka. Rouzmeri Henesi (Rosemary Hennessy 2000) daje uverljivu analizu heteronormativne organizacije potrošačkih društava, poput američkog, i novih ideoloških nastojanja u distinkcijama 'muškarac'/'žena'. Slažem se sa njenim opažanjem da se u diskursima kojima se mogu razjasniti seksualnost i rod pre može reći da dinamika eksplicitnih i impli-

citnih postavki zamagljuje nego što razotkriva strukture heterorodnog kapitalizma u kojem se pojmu ‘heteroseksualan’ daje značenje prema kom su

muškarci i žene kao različiti i suprotni polovi koji se prirodno međusobno privlače. [Ovakvi principi] heteroseksualnosti [jesu] integralni deo patrijarhata. Ženin položaj potlačene strane, kao (seksualne) imovine, i kao eksploatisane radne snage počiva na [ovoj] heteroseksualnoj matrici u kojoj se *žena smatra muškarčevom [prirodnom] suprotnošću*. (str. 24; kurziv E.B.)

Društvena organizacija rodnih odnosa u patrijarhatu znači da se nejednaki odnosi snaga muškaraca i žena unose u različite institucije koje podupiru ideološka značenja komplementarnosti pojmova ‘žensko’ i ‘muško’, bez obzira na njihov stvarni ‘sadržaj’. U slučaju *Poslanice*, ova komplementarnost verbalizovana je kao ‘aktivna saradnja’. Suštinska logika koja stoji iza različitih uređenja ‘sebe’ i ‘drugog’ uobličava nejednakost ove podele rada kao da je posredi neminovni odnos prirodom i/ili bogom dan, koji je ne samo ‘očigledan’ već je i ‘prihvatljiv’ i ‘poželjan’ kao takav. Zahvaljujući nepobitnim moćima Boga i Prirode, ovaj odnos počinje da se prikazuje kao autentična, ali izgubljena ‘stvarnost’ nekakve ‘prvobitne’ komplementarnosti koju je, stoga, moguće i *poželjno* ponovo izgraditi. *Poslanicu* prožima upravo ovakva logika. Budući da se obraća biskupima Katoličke crkve, njena je svrha da bude zvanični dokument kojim će se rukovoditi u svojim svakodnevnim borbama protiv navodne štete koju je počinio feminizam u životu žena i muškaraca među njihovom pastvom. Ona ima svrhu da im bude vodilja u odbrani katoličkih vrednosti u raspravama u koje mogu da uđu sveštenici dok nastoje da ubede žene u svojoj parohiji, ako bi ove i dalje bile u iskušenju da se priklone feminizmu – iskušenje koje je implicirano retoričkom konstrukcijom argumentacije kao gotovo nemoguć događaj, s obzirom na to da se kao temelj koji ne bi smeo dozvoliti da se žena „odmetne” poima njena sposobnost da rađa:

Među osnovnim vrednostima vezanim za stvarni život žena jeste ono što se naziva „sposobnost za drugo”. Iako određena vrsta feminističke retorike ima zahteve „za nas”, žene i dalje duboko intuitivno osećaju sopstvenu vrednost u činovima koji stvaraju život, i doprinose razvoju i zaštiti drugog. Ova intuicija vezana je za ženi-fizičku mogućnost da podari život. (tačka 13)

Bezuslovno veličanje ‘darivanja života’ kao vrhunske *specifične* „ženske vrednosti” služi kao osnov ženine opšte sposobnosti brige za drugu ličnost – muškarca. Time se nužno menja smisao njihove „aktivne saradnje” u pravcu odnosa majka – dete, ponovo ‘prirodno’ pretpostavljajući da je odrasla žena najodgovornija za kvalitet njihove saradnje. Istovremeno, njihova osnovna vrednost, rađanje, implicira još jedan vid komplementarnosti: žena je ta koja nosi dete muškarca – nikada ravnopravan partner.

Ovaj je citat, pored toga, posebno značajan budući da je to jedini primer u tekstu gde se eksplicitno imenuje feminizam. Ne iznenađuje činjenica da je to učinjeno tako kasno (u 13. tački od ukupno 18), i, takoreći, neprimetno. Feminizam se pominje u trenutku je kada centralna tvrdnja o sposobnosti žene da brine za drugoga razrađena do detalja, i u tom trenutku argumentacija dostiže vrhunac, na kom se ova osnovna vrednost mora podupreti i diskreditovanjem feminizma. To se, međutim, dešava kroz neko neodređeno pozivanje na „feminističku retoriku”, puke reči, a ne aktivnu ljubav. Na feminizam se, stoga, gleda kao na *neprirodno* drugačije, za razliku od temeljnih vrednosti aktivne ljubavi koju zagovara Kongregacija. Sintaksički se ovaj potčinjeni status izražava stavljanjem ideje u zavisnu dopusnu rečenicu. Feministička tema zalaganja za „sopstvene” zahteve nije pomenuta da bi se otvorila rasprava o prikladnosti takvog prikazivanja feminizma, a kamoli da bi se raspravljalo o potrebi žena da imaju prostor za sebe. Da ironija bude veća, prećutkivanje i diskreditovanje feminističkih stavova pokazuje da *Poslanica* razume feminističke principe mnogo bolje nego neki drugi vidovi savremene popularne kulture, takozvanog postfeminizma, sa idejom da u XXI veku središnji pojam treba da bude ‘ja’, a ne ‘mi’. Smatram da autori teksta uspevaju da zadaju potencijalno uspešan udarac feminističkoj politici, upravo zato što razumeju da politika feminizma ne može da se svede na pojedinačna pitanja instrumentalnosti, za kakva se zalaže postfeminizam na opasan, apolitičan način.

Rado bih pomenula još jednu stvar koja se tiče teorijskih osnova mog pristupa lingvističkoj analizi. Moj cilj nije prevashodno da dam objašnjenja pojedinih značenja feminizma ili žene i ženske prirode date iz perspektive Vatikana, već da proučim razloge zbog kojih se pridaje upravo ovakvo, a ne drugačije značenje, u skladu sa njihovim interesima i logičkim posledicama koje se mogu izvesti na osnovu retoričke organizacije teksta. Prilikom povlačenja razlika između ovih interesa, sledim pristup Deборе Kameron (Cameron 2006: 3) s obzrom na odnos prema polovima u upotrebi jezika:

Smatram da jezik zadire u politiku prema polovima na dva osnovna načina. S jedne strane, jezik je medijum u kom se odigravaju mnogi sukobi o prirodi i istinskim odnosima između muškaraca i žena, a sa druge, *on je i sam po sebi potencijalno poprište sukoba.* (kurziv E.B.)

Struktura *Poslanice* jeste dobar primer prve strategije prikazivanja jezika kao medijuma, dok moja analiza prikazuje upotrebu jezika kao sredstva koje proizvodi političke posledice na odnos muškarac – žena, uobličeno tekstualnom dinamikom predstavljanja odnosa snaga i otpora. Bez ovoga se ne može uputiti izazov tradicionalnoj autoritarnosti čuvara ‘osnovnih vrednosti’, koje se zasnivaju na reči (samo pominjanje feminističke retorike), nasuprot postupanju (aktivno, ispravno hrišćansko ponašanje). Suprotno od tog stanovišta, ako prihvatimo strategiju De-

bore Kameron, možemo posmatrati binarnu opoziciju reči/ponašanja kao relativnu diferencijaciju, kojom se preispituje ideološki značaj ‘aktivne saradnje’, za koju se tvrdi da se zasniva na navodno simetričnoj telesnoj egzistenciji muškarca i žene.

Dominantna logika argumentacije: hijerarhijski lanac binarnih opozicija

Predlažem pristup upotrebi jezika u kom se podjednako naglašavaju i štetne posledice koje nanosi govor isključivanja i žigosanja, a koji se sastoji iz negiranja lične sigurnosti i poštovanja u svakodnevnom životu povređenih, a i potreba da se ojača „naša, opasno prevrtljiva kolektivna posvećenost slobodi diskursa”, kako je to formulisala Meri Matsuda (Matsuda (1993: 18), koja se bavi istraživanjem kritičkih studija o rasizmu. Ontološki preduslov za takav nediskriminativni pristup jeste da se prekine način razmišljanja zasnovan na dihotomijama i da se uvidi, „što ona zagovara, da „tolerisanje govora mržnje [poput naznaka homofobije u *Poslanici*] ne potiče od čitave zajednice [...] već od onih koji su najmanje u stanju da plate [dažbine koje su im nametnute za učutkivanje]”. Drugim rečima, ako želimo da idemo dalje od prikazivanja stvarnosti onakvom kakva jeste (tj. kako nam se predstavlja), upravo nam pretpostavka o perspektivi povređene žrtve kao opšta strategija istraživanja kritike može omogućiti da poremetimo naizgled samodovoljno carstvo fundamentalnih vrednosti (tj. privilegija), gde se sveprisutnom logikom isključivanja očekuje da se brani ‘prirodni poredak heteroseksualnog sveta’.

Tvrdim da *Poslanica* koristi dominantnu praksu kategorizacije na binarne elemente koja se zasniva na sistematskoj re/produkciji diferencijacije između muškarca i žene i njihovih ‘primerenih’ dužnosti za koje se smatra da postoje prema božjoj tvorevini dve sasvim različite, muške i ženske, telesne morfologije koje, ‘prirodno’, treba da vode svim vidovima saradnje. Logika binarnih odnosa podrazumeva ne samo apsolutnu distinkciju bez ikakvih dodirnih tačaka među obeležjima članova binarne opozicije, već i hijerarhiju između dva konstitutivna elementa koja pripadaju istom nivou distinkcije. Drugi element se isključuje iz vrednosnog domena ili bar postaje manje vredan u poređenju sa onim ‘jedinstvenim’, koje ima privilegiju da, zahvaljujući svom statusu, služi kao referentna tačka u poređenju. Kategorizacija koja nastaje može se posmatrati kao diskursivni uticaj fraktalne distinkcije kako je formulišu Suzan Gal i Gejl Kligman (Gal – Kligman 2000: 41). Iako se one pre svega bave analizom centralne binarnosti distinkcije javno/lično u diskursu socijalne promene savremene Mađarske od 1990-ih, opšta logika koju nalaze u binarnim dihotomijama ima isti značaj za druge binarne opozicije, poput muškarca i žene i njihovih odgovornosti u aktivnoj saradnji u našem slučaju.

[Binarne opozicije] jesu rekursivno primenjive – poput sličnih fraktalnih obrazaca u geometriji – i stoga se *mogu preuzeti*. [...] Shodno tome, unutar svakog javnog [domena] može se stvoriti lično; unutar svakog ličnog [domena] može se stvoriti javnost. Koji se kontrast i kontekst pominje jeste *pitanje postavljanja i perspektive društvenih aktera i institucija*. (kurziv E. B.)

U pokušaju da uspostavi odgovarajući poredak u svetu pred izazovima feminizma, *Poslanica* nastoji da učvrsti odgovarajuću aktivnu saradnju muškarca i žene kroz uobličavanje osnovne vrednosti – porodice. Navode se eksplicitni argumenti zašto je instituciji porodice potrebno obnavljanje saradnje između žene i muškarca, kako bi se ona zaštitila od vrhunske opasnosti – feminističke borbe da se priznaju zahtevi homoseksualaca da im se omogući isto pravo. Prilikom izlaganja argumenata, *Poslanica* se oslanja na hijerarhiju prihvaćenih binarnih opozicija ontologije koja na vrhu svog lanca postavlja binarnost apsolutne istine katoličke vere u zajednicu muškarca i žene kao otelovljenje *Božje reči večne tvorevine, nasuprot praznoj, štetnoj feminističkoj retorici*, koja će nužno podrivati drugu tvorevinu, o kojoj se govori u tački 6. Druga tvorevina (Postanje 2:4-25), ima funkciju da definiše značaj polnih razlika za božansko stvaranje ljudskog roda. Pretnja feminizma, tvrdi se, počela je da podrieva ovu heteronormativnu ontologiju na dva, međusobno povezana, načina.

Prva tendencija jeste da se snažno naglasi odnos potčinjenosti, da bi se na osnovu njega razvilo neprijateljstvo: *žene, da bi bile ono što jesu, moraju da postanu suparnice muškaraca*. Suočene sa zloupotrebom moći, žene odgovaraju težnjom da zauzmu vlast. Taj proces vodi suparništvu između muškaraca i žena, u kom su identitet i uloga jednog naglašene na uštrb drugog, što dovodi do štetne zablude u pogledu ljudske ličnosti, koja ima svoj najneposredniji i najpogubniji uticaj na strukturu porodice. (tačka 2; kurziv E. B.)

Tvrdi se da je suština prvog aspekta feminizma u tome da on dovodi žene u zabludu i uči ih lažnoj svesti. Tvrdi se da se njime žena podstiče da „postane neprijatelj muškarcu” bez razloga. „Preterano naglašavanje [ženinog neosnovanog] potčinjenog položaja” samo je posledica retorike, a ženu će navesti da prihvati pobunu protiv njenog mesta u božjem svetu. Feminizam se optužuje da dovodi ženu u opasno stanje slepila pred „[činjenicom] da božjim stvaranjem žene čovečanstvo postaje stvarnost sačinjena od uzajamnih odnosa” (tačka 6). Međutim, ja tvrdim, prema ovoj logici izlaganja argumenata, istinski *simetričan položaj* muškarca i žene u pogledu aktivnog odnosa u ime ‘čovečnosti’ i ‘zajednice’ nikada ne može da se ostvari, bez opasnosti da se naruši mirna vizija ‘tajne stvaranja’, upravo zato što se ova tajna sastoji iz ideološkog opravdavanja nejednakosti, nesimetričnih odnosa moći na uštrb priznavanja ženinog većeg udela, a time opravdavanjem isključivo ženine obaveze da bude na usluzi muškarcu.

S druge strane, feministička pretnja podrazumeva i brisanje ovih osnovnih telesnih (polnih) razlika stvaranjem polimorfne seksualnosti, a time „prema svom uzoru” nužno vodeći homoseksualnom svetu greha, nesvetu u oku Božjem:

Druga tendencija očigledno nastaje prema uzoru prve. Da bi se izbegla nadmoć jednog pola nad drugim, negiraju se razlike među njima, i na njih se gleda kao na puki odraz istorijske i kulturne uslovljenosti. Iz takve perspektive minimalizuje se fizička razlika, koja se naziva pol, dok se do maksimuma naglašava čisto kulturni element, koji se naziva rod, kao primarni. Brisanje razlika ili dualiteta među polovima ima ogroman odjek na više nivoa. Ova teorija ljudske ličnosti, čiji je cilj da se zalaže za jednakost žena kroz oslobađanje od biološkog determinizma, u suštini je podstakla ideologije koje, na primer, dovode u pitanje porodicu, *u nje-njoj prirodnoj strukturi sa ocem i majkom*, praktično izjednačivši homoseksualnost i heteroseksualnost u jednom novom modelu polimorfne seksualnosti. (tačka 2; kurziv E. B.)

Kako je, dakle, moguće da navodno prazne reči feminizma mogu doneti opasnost od stvaranja novog svetskog poretka (uni)seksualne politike? Da li je reč stvaranja manje moćna? Očigledno, ovo nije stav koji treba preneti; niti on mora nužno da bude takav. Kada se upletemo u fraktalnu logiku lanca hijerarhije ubačenih binarnosti, pravilo strukture konstituenata, koje je u osnovi hijerarhijskih nivoa ubačenih opozicija, dovodi do toga da prelazimo na sledeći korak ne primećujući kontradikciju. Domen božjih moćnih, stvaralačkih, reči, na sledećem nivou distinkcije, nužno koristi ista načela karakterizacije, tako da će on biti u skladu sa rečima biblijskog Boga i s tumačenjem teksta Biblije, što se zatim može ubaciti u binarnost istinske egzegeze koju pruža autoritativna *Poslanica*, za razliku od netačnog ponuđenog tumačenja Biblije. Posmatrano s logičkog stanovišta ovog lanca tumačenja, retorika koja prožima *Poslanicu* opisuje pun krug, prikazujući feminizam kao jedan specifičan slučaj takve pogrešne interpretacije – kroz najopasnije tumačenje koje ćemo sada prikazati.

Da bi omogućili da čitalac bezbedno šeta gore i dole po ovom lancu ispravnih i lažnih (praznih) reči, autori koriste i druga strateška tekstualna sredstva. Jedno od njih je prenatlaženi intertekstualni karakter teksta. Autori se pozivaju na niz drugih tekstova – ukupno dvadeset dva puta, od čega u petnaest slučajeva na tekstove Jovana Pavla II, čime se oslanjaju na autoritet papinih reči, s ciljem da pred čitaocem steknu veću uverljivost. Pominjanje reči Jovana Pavla II, kao vrhunskog autoriteta u čitanju biblijske vizije čoveka i odnosa među ljudima, dobija dodatno opravdanje time što, prema pravilima pisanja i objavljivanja u Kongregaciji, *Poslanicu* mora da potpiše i sam papa pre objavljivanja.

Koda: vera u razlike

Poslednja tačka moje analize o konzervativnim ideološkim interesima *Poslanice* bavi se relativno kratko pomenutom, iako izravnom i neopozivom homofobijom, pod pokroviteljstvom Katoličke crkve, koja je ovde predstavljena kao Božja reč u Svetom pismu. Pred ovim dubokim i jezgrovitim prisustvom homofobije sve druge tačke *Poslanice* koje se eksplicitno bave popravljanjem 'kvaliteta' heteroseksualnih odnosa uobličениh u uvodu teksta postavljeni su u (logički) „ispravnu” perspektivu, na svojoj retorički najsnažnijoj poziciji. Autori mogu s pravom da računaju na to da je čitalac do detalja upoznat sa stavom Katoličke crkve o ovom pitanju, s obzirom na to da je godinu dana pre objavljivanja *Poslanice* Kongregacija već objavila sličan vodič o (homofobičnom) stavu Katoličke crkve o 'homoseksualizmu'. U tom smislu strateška upotreba intertekstualnosti može se smatrati implicitnom, budući da se ovda govori samo o 'pravim' rodnim odnosima.

Ipak, važno je imati na umu to da je ovde nagoveštena i jedna implicitna, unutrašnja borba, koja bi mogla da baci sumnju na logiku kategorizacije koja prožima *Poslanicu*. Ova borba tiče se unutrašnjeg takmičarskog duha hrišćanstva i kompetitivnog diskursa različitih veroispovesti u odnosu na to kako treba čitati Sveto pismo. Eksplicitno uključivanje borbe oko ispravnog tumačenja Biblije moglo bi da podrije ideološku odbranu i poljulja prikazano uverenje da bi nužno ujednačena i homogena egzegeza bila garancija da će biti isključen svaki feministički stav (uključujući i teološki feminizam) o odnosima između muškarca i žene.

Koliko je meni poznato, najliberalniji i najtolerantniji odnos prema homoseksualizmu zastupa Anglikanska crkva. Anglikanska crkva postoji i u Mađarskoj – to je anglikanska crkva Sv. Margarete. Parohija Sv. Margarete deo je crkve engleske dijaceze u Evropi, i pripada engleskoj crkvi.⁴ U ovoj crkvi službe se održavaju na engleskom jeziku. Prema tome, njihov uticaj daleko je manji, i njihova shvatanja o rodnim odnosima ne mogu imati odjeka poput konferencija održanih na temu *Poslanice*. U ovom izlaganju ih pominjem da bi postali dostupniji javnosti. Ovo je potrebno i zbog toga što nigde više nema pozitivnih primera. Kao jedini predstavnik sveštenstva na konferenciji *Papski feminizam*, jedna protestantska sveštenica tvrdi u svom radu (Fekete 2006: 16) da je iznenađena što, uprkos principima univerzalnog sveštenstva među vernicima, prema kom se podrazumeva pravo i dužnost hrišćanskih vernika da učestvuju u svim upravnim i javnim poslovima Crkve, kud god se okrene, svedoči da životi žena nisu na ravnopravnoj osnovi. U mađarskoj kalvinističkoj crkvi, tvrdi ona, iako je polovina sveštenstva ženskog pola, postoje samo dve žene članice nacionalnog sinoda, a one nikada ne učestvuju u diskusijama. Ona primećuje i to da životni

⁴ <http://www.anglicanbudapest.com>

ritam i tradicionalne uloge majke i supruge takođe više ne mogu da se uklope u strukturu Crkve. Stoga ne čudi što u Mađarskoj protestantskoj crkvi nije pokrenuta rasprava o stavovima o feminizmu u *Poslanici*.

Na posletku, verujem da su u trenutku pisanja *Poslanice* autori bili više nego svesni borbe koja je bila u toku i različitih stavova u različitim anglikanskim crkvama. Rasprava o homoseksualizmu između anglikanskih crkvi dostigla je vrhunac u oktobru 2003. godine, kao odgovor na postavljanje Džina Robinsona za biskupa Nju Hempšira u episkopskoj crkvi u SAD, koji otvoreno živi u zajednici sa muškarcem. U ovoj raspravi engleska crkva nema isti autoritativni stav u pitanjima seksualnosti kao Vatikan. Naprotiv, u anglikanskim parohijama pokrenuto je niz debata, među ostalim, i u budimpeštanskoj. Za potrebe ove debate izdavačka kuća St Martin-in-the-Fields objavila je 2005. priručnik s naslovom *Hrišćanstvo i homoseksualizam*. To je zbirka tekstova iz različitih izvora, čija je svrha da posluži kao 'teme za razmišljanje' (str. 3).

Otvorenost ovih radova delimično je podstaknuta onim što će biti tema debata. U izdanju se ne tvrdi da se radi o homoseksualizmu *per se*, već da se „istražuje šta znači biti u zajednici sa drugim u uslovima oštih podela na moralnim i doktrinarnim osnovama” (str. 3). Drugim rečima, umesto da se zanemaruje društvena stvarnost višestrukih, i često oprečnih, vrednosti, kao što to čine autori *Poslanice*, priručnik predlaže određene smernice kako bi se premostile razlike, potvrđujući na primeru svoju otvorenost. Kao dokaz nedoktrinarnog stanovišta, tekstovi priručnika naglašavaju značaj stavova i tumačenja. Oni ukazuju na to da različitim izborom odgovarajućih delova Biblije može da se postigne stav razumevanja, umesto žigosanja, homoseksualizma. Ova razlika odnosi se na to šta treba naglasiti iz Pavlovih *Poslanica*. Ako je u pitanju Pavlova *Poslanica Rimljanima* 1.26-27, od čitalaca se očekuje da vide one delove u kojima se osuđuju homoseksualci. Oni koji bi hteli da nađu zamerku tvrdili bi da je posredi problematična selektivnost u čitanju Svetog pisma. Oni bi navodili, na primer, da postoje drugi delovi Biblije, poput Pavlove *Poslanice Korinćanima* 6.9-10, da bi ukazali na to da se u kontekstu ove *Poslanice* priča o Sodomi tumači drugačije i da se bavi problemom ogлуšenja o gostoprimljivost prema strancima. Drugim rečima, najvažnija je vrednost prihvatanja drugačijeg. Stoga bi bilo nepravedno očekivati da se homoseksualci obavežu na celibat (što je jedino ispravno ponašanje prema mišljenju određenih redova sveštenstva).

Ono što je bitno u pogledu primera ovog priručnika jeste to da i on govori (o homoseksualizmu) u ime dijaloga, potkrepljujući tvrdnje različitim argumentima. Ono što je bitno za ovaj rad nisu sami stavovi, već pridavanje značaja društvenom kontekstu i razlike u gledištima u ime *osnaženja* vere. Ovo preuzimam da bih učvrstila sopstvene stavove o značaju priznavanja relativnih razlika za for-

miranje kategorija, poput 'saradnje' u *Poslanici*. Priručnik navodim da bih potcrtala mogućnost kategorizacije koja može ugraditi razliku (seksualne orijentacije) u svoju logiku, umesto da je isključuje ili potcenjuje, ne napuštajući hrišćanski stav. Štaviše, ona izražava stav koji ne koristi pojam 'feminizam' sa doktrinarnim vrednostima 'grešnih' i lažnih ideja. Iako je Anglikanska crkva veoma mala i relativno nova u Mađarskoj, za mene je strateški značajno da se pozovem na neke od njenih stavova kao podstrek.

LITERATURA

- Barát, Erzsébet (2000). *A Relational Model of Identity: Discoursal negotiations of (non)oppressive relations of power in (researching) Hungarian women's life narratives*. Unpublished PhD thesis. University of Lancaster.
- Barát, Erzsébet – Pataki Kinga – Pócs Kata (2004). Gyülölködni szabad (?) A magyar sajtó a feminizmusról és a feministákról (Are we allowed to hate (?) Feminism and feminists in the Hungarian Media). *Médiakutató*. Tavasz: 41-58.
- Cameron, Deborah (2006). *On Language and Sexual Politics*. London and New York : Routledge, Taylor and Francis Group.
- Chouliaraki, Lilie – Norman Fairclough (1999). *Discourse in Late Modernity: Rethinking CDA*. New York and London : Routledge.
- Card, Ratzinger, Joseph – Angelo Amato (2004). *Letter to the Bishops of the Catholic Church On the Collaboration of Men and Women in the Church and in the World*. Rome : Congregation for the Doctrine of the Faith.
www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_20040731_collaboration_en.html
- Fairclough, Norman (2003). *Analysing Discourse: Textual analysis for social research*. London and New York : Routledge.
- Fekete, Ágnes (2006). „Női és férfi szerepek az egyházban” (Female and male roles in the Church). In *A pápai feminizmusról a vatikáni levél kapcsán* (About the Pope's feminism on the occasion of the Vatican's Letter). (ed. K. Sándor) Budapest : Szabó Miklós Szabadelvű Alapítvány: 16-20.
- Gal, Susan – Gail Kligman (2000). *The Politics of Gender After Socialism*. Princeton : Princeton University Press.
- Hennessy, Rosemary (2000). *Profit and Pleasure: Sexual Identities in Late Capitalism*. New York : Routledge.
- St Martin-in-the-Fields (2005). *Christianity and Homosexuality*. London : St Martin-in-the-Fields.

Erzsébet Barát

THE IDEOLOGY OF ACTIVE COOPERATION:

The conceptualization of gender relations in cardinal Ratzinger's 2004 *letter*

Summary

There is a renewed and heightened attention towards women's place in society in European Christianity as the *Letter to the bishops of the Catholic Church on the collaboration between men and women in the church and in the world* signed by Joseph Cardinal Ratzinger, Prefect and Angelo Amato, SDB Titular Archbishop of Sila, Secretary of the Congregation signals. Since its release from the Offices of the Congregation for the Doctrine of the Faith on July 31st 2004, the *Letter* has assumed particular importance and relevance for feminist scholars in the light of the subsequent election of Joseph Ratzinger, then Dean of the Congregation as the reigning Pope Benedict XVI. In my paper I will carry out a critical analysis of the dominant logic informing the Cardinal's Letter, with a particular focus on the strategic distribution of explicit statements and assumptions in its rhetoric of argumentation. My analysis exposes the ideological investments of the alleged co-operation as the ideal organization of gender relations the *Letter* argues for when discussing the expectations regarding the relationship between women and men in the 21st century. I shall argue that the text not only systematically defines 'woman' in terms of an unconditioned care for the 'needs of another' but at the same time positions her as the ultimate and sole bearer of responsibility for the successful realization of his cooperation, trying to bracket and discredit the more equity oriented feminist achievements.

Key words: conceptualization of gender relations, critical discourse analysis, intertextuality, feminist theological critique

Zilka Spahić-Šiljak

RODNA RAVNOPRAVNOST U MONOTEISTIČKIM RELIGIJAMA KROZ FEMINISTIČKU TEOLOŠKU KRITIKU

Sažetak: U ovom radu prvo su ukratko predstavljeni načini definiranja roda, spola i normi patrijarhalnih politika koje podržavaju rodnu dihotomiju na privatnu žensku i javnu mušku sferu djelovanja. U drugom dijelu rada predstavljen je razvoj feminističke teološke kritike u judejskoj, kršćanskoj i islamskoj tradiciji na primjeru djela pionirki rodne ravnopravnosti i feminističke teološke kritike.

Gljučne riječi: rodna ravnopravnost, akademski diskurs rodne ravnopravnosti, aktivistički diskurs rodne ravnopravnosti, feministička teološka kritika, rodna teologija

Uvod

Pitanja roda i dinamike međurodnih relacija zaokupljaju akademsku javnost već stoljećima, tako da se u periodu tri vala feminizma aktivirala šira društvena javnost i aktivistički pokreti, što je iznjedrilo značajne teorijske rasprave, ali i konkretne korake u praksi, praćene usvajanjem niza međunarodnih dokumenata kojima se garantira jednakopravnost žena i muškaraca. To su važna postignuća, jer je uspostavljen međunarodnopravni okvir za promociju i zaštitu prava žena, no, suštinski, društvo je ostalo duboko patrijarhalno ispod tankog sloja emancipatorskih ideja koje nisu uspjele transformirati i mijenjati višestoljetne naslage dominantno maskulinskog jezika i normi rodnih politika.

Ovaj rad ne namjerava definirati i obraditi detaljno pitanja roda i rodnih politika u monoteističkim religijskim tradicijama, već kroz nekoliko primjera feminističkih teologinja ponuditi materijal za sagledavanje sličnosti i razlika u naporima žena u monoteističkim tradicijama da postanu ravnopravne sudionice procesa tumačenja svetih tekstova i da se ženska perspektiva i iskustvo u tumačenjima prihvati kao jedna od legitimnih postojećih perspektiva i iskustava.

U prvom dijelu rada, ukratko će biti predstavljeni načini definiranja roda, spola i normi patrijarhalnih politika koje podržavaju rodnu dihotomiju na privatnu žensku i javnu mušku sferu djelovanja, koja u velikoj mjeri i danas determinira odnose među spolovima.

U drugom dijelu rada bit će dat kratak osvrt na razvoj feminističke teološke kritike u judeo-kršćansko-islamskoj tradiciji na primjeru djela pionirki rodne ravnopravnosti i feminističke teološke kritike u ove tri tradicije, kao što su Ro-

uzemeri Radford Ruter, Elizabet Šisler Fjorenca, Rahel Adler, Džudit Plaskou, Rifat Hasan, Amina Vadud i druge.

1. Spolne i rodne razlike

Velika feministička teoretičarka Simon de Bovoar (Simone de Beauvoir) davno je kazala: „Ženom se ne rađa, ženom se postaje”, što je otvorilo prostor za ustaljeno određenje spola kao biološke karakteristike žene i muškarca i roda kao društveno uvjetovane funkcije i uloga žena i muškaraca. Činjenica je da se muškarcima i danas u većini društava pripisuju uloge koje same po sebi znače superiorniji status u društvu (Oakley 1978). Opravdanje za takvu preraspodjelu uloga, prava i obaveza argumentira se, u prvom redu, biologijom, odnosno činjenicom da je osoba muškarac ili žena, što se u konačnici potpomaže i dodatnim argumentima o intelektualnoj nadmoći muškog spola u odnosu na ženski, a time stvara spolna politika koja podrazumijeva borbu muškaraca i žena za moć (Millett 1990).

Ipak, treba imati u vidu da pojam roda, spola i rodnih identiteta nisu nepromjenjive statične kategorije, već se mijenjaju i razumijevaju drugačije u različitim društveno-političkim i kulturnim kontekstima. Primjerice, humanistički orijentirani feminizam koji prevladavao u akademskim i aktivističkim krugovima do sedamdesetih godina XX stoljeća zagovarao je potpunu rodnu jednakost, neutralnost i androginost. Nakon toga u trećem valu feminizma insistira se na gino-centričnom pristupu, važnosti osobnog ženskog iskustva i perspektiva u definiranju roda i rodnih politika (Thornton 1986). To, također dolazi na udar kritika, uz obrazloženje da žena, ako se izjednačava s muškarcem, gubi dio svoje osobnosti, a ako insistira na razlikama, onda se povinuje tradicionalno uspostavljenim rodnim ulogama. Žene i danas vrlo teško pronalaze svoju autentičnu poziciju, a da pri tome na podlegnu usporedbi sa davno uspostavljenom muškom normom prema kojoj se sve mjeri u patrijarhalnim društvima. Tako će feminističke kritičarke Lusi Irigari, Džudit Batler i Mojra Gejtens predlagati permanentno propitivanje spolnih i rodnih razlika kao jedinu mogućnost za kreiranje vlastite ženske pozicije koja je u stalnom kretanju, razvoju, i koja se neprestano mijenja i izgrađuje (Gatens 1996; Irigary 1999; Butler 2000).

Razumijevanje spolnih i rodnih uloga u velikoj mjeri je determinirano kulturnim i tradicijskim vrijednostima koje su dominantno patrijarhalne u kojima je muškarac bio jedini tumač i autoritet za definiranje mjesta i uloge žene i muškarca u porodici i društvu. Norme patrijarhalnih politika svoje utemeljenje nalaze još kod Aristotela, čiji su stavovi utjecali na liberalnu filozofsku misao. Kejt Milet (Kate Millet) kritizira stavove patrijarhalnih politika da su društveno konstruirane uloge ‘prirodne’, jer je to rezultiralo uspostavom rodne dihotomije, odnosno podjele na dvije sfere djelovanja: javnu sferu (mušku), koja se odnosi na

donošenje odluka, moć i kontrola, hrabrog, pametnog i snažnog muškarca, i privatnu sferu (žensku), koja je povezana s prirodom, inferiorna, slaba, emotivna, manipulativna, frivolna i nesposobna za odlučivanje. Ova podjela predstavlja dio patrijarhalnog sistema vrijednosti prema kojem muškarac sistematski podređuje i eksploatira ženu.

Iako je liberalna filozofska misao zagovarala individualizam, slobodnog i jednakog pojedinca (Pateman 1998: 112-113), taj koncept je, ipak, u žiži feminističke kritike strukturiran na patrijarhalnim i klasnim odnosima. To su najbolje pokazali teoretičari liberalne filozofske misli Lok i Ruso stvarajući okvir liberalne vizije društvenih odnosa u kojem je politička moć konvencionalna i primjenjiva samo na slobodne i jednake pojedince koji mogu dati pristanak za društveni ugovor (Locke 1967: 47). Slobodni i jednaki pojedinci su samo muškarci, kako je to stoljećima ranije ustvrdio Aristotel, kazujući isto tako da je porodica 'nejednako prijateljstvo', jer je prijateljstvo moguće samo među jednakim, a to su muškarci (Aristotle 52).

Džon Lok (Lock 1967: 53) je podržavao stav da prirodne razlike između muškaraca i žena uzrokuju subordinaciju žena muškarcima:

Subordinacija Eve ne može biti ništa drugo, nego subordinacija koju ona duguje svome mužu... Vlast Adama može biti samo bračna, a ne politička. Vlast koju on posjeduje omogućava mu da organizira privatne odnose u porodici, kao vlasnik imovine i zemlje, te da njegova volja bude iznad volje njegove žene u svim zajedničkim stvarima.

Ruso je, pak, otvoreno razmatrao razloge za isključenje žena iz društvenog ugovora, argumentirajući da žene moraju biti isključene zbog svog 'prirodnog' moralnog karaktera i opasnog utjecaja na moral i građanske vrline muškarca. Smatrao je da utjecaj žena, čak i onih koje su dobre, uvijek pokvari čovjeka, jer su žene prirodno nemoćne ostvariti status slobodnog i jednakog pojedinca ili građanina, pa tako i nemoćne da razviju sposobnosti potrebne za davanje pristanka (Rousseau 1911: 332).

Ovakav dualizam u definiranju rodnih politika nalazimo i u monoteističkim religijskim tradicijama čije je interpretativno nasljeđe bilo pod snažnim utjecajem aristotelijanske filozofske misli i patrijarhalnog kulturnog nasljeđa podneblja u kojima se formirala teološka, pravna, filozofska i etička misao ovih religija. Tek će sredinom XIX stoljeća doći do snažnijeg organiziranja žena u crkvama i vjerskim zajednicama, koje će zahtijevati ravnopravno učešće u interpretacijama svetopovjesnog nasljeđa i zastupljenosti na svim pozicijama u crkvenom životu.

2. Komparativan pregled razvoja feminističke teološke kritike

U definiranju rodni uloga i međurodnih relacija, religijske tradicije se javljaju kao važno uporište za pravdanje i održanje postojeće strukture društvenog poretka, stoga je važno u korelaciji s drugim znanostima propitivati pozadinu takve strukture različitim metodama i pristupima. Još u XVII stoljeću dolazi do 'prvog vala' buđenja u pojedinim protestantskim crkvama koje dozvoljavaju ženama da propovijedaju, pa će Margert Fel (Margaret Fell) objaviti knjigu *Ženski govor je opravdan*, pojašnjavajući da treba zanemariti izjave sv. Pavla o podložnosti žena muškarcima i zabrani podučavanja i uključiti žene u službu propovijedanja Božije riječi (Clouse – Clouse 1989: 11). Krajem XVIII i početkom XIX stoljeća dolazi do 'drugog vala' buđenja kada se veliki broj mladih žena uključuje u evangeličke crkve zbog egalitarnijih rodni politika koje su propovijedale u odnosu na većinu drugih crkava. To je otvorilo puteve mnogim ženama, ali i dalje preko njihovih muževa, da se teološki obrazuju na univerzitetima i da propovijedaju, što su Fibi Palmer (Phoebe Palmer), Ketrin Bud (Catherine Booth) i Hana Smit (Hannah W. Smith) iskoristile, postavši tako istaknute javne ličnosti širom Amerike (Mackhaffie 2006: 195).

Slični procesi se događaju i u jevrejskim i islamskim zajednicama, sa reformatorima i reformatoricama koji su bili spremni upustiti se u egezegezu i hermeneutiku svetih tekstova, s ciljem redefiniranja statusa žene u porodici i javnom životu. U cilju pronalaženja svoga mjesta u religijskom diskursu, žene su kroz uvođenje feminističke i rodne teologije postavile pred sebe dva cilja.

Prvi cilj je reinterpretacija svetih tekstova historijsko-kritičkom metodom, uz druge sekularne discipline, poput književnosti, jezika, sociologije, arheologije i drugih znanstvenih disciplina. Svrha je ispitati historijske sadržaje i otkriti zaboravljenu žensku historiju koja nam može ponuditi jednu novu perspektivu u sagledavanju međurodne dinamike i dinamike društvenih odnosa u cjelini.

Drugi cilj je bio uvođenje alternativne argumentacije dominantnoj maskulinskoj teologiji, koja sistematski provodi rodnu dihotomiju u svim sferama života. Alternative, pak mogu biti različite: radikalne – izlazak iz religije koja se smatra nepopravljivo patrijarhalnom, što je učinila Meri Dejli (Mary Daly), ili umjerene – pronalaženje drugačije perspektive iz koje će se promatrati božanska poruka, bez patrijarhalnog ruha skrojenog po mjeri muškarca (Clifford 2001).

2. 1. Začetnice feminističke teološke kritike u kršćanskoj tradiciji

Žene su u kršćanskim crkvama vrlo rano počele tražiti svoje mjesto u crkvenim hijerarhijama i poslanju crkve, zahtijevajući da budu ravnopravno uključene u re-interpretaciju Biblije i crkvenih učenja. Insistiralo se na iščitavanju Biblije iz drugačije perspektive, i sa novim hermeneutičkim pristupima, u literaturi poznatim

kao *feministička teološka hermeneutika*.¹ To znači da se propituju patrijarhalni i androcentrični sadržaji Biblije, crkvena učenja i interpretacije. Važan dio te hermeneutike su jezik i simboli, jer se riječima ne samo osigurava komunikacija, već i uvjetuje način razmišljanja. Kršćanska feministička kritika bi se mogla podijeliti na više feminističkih teoloških orijentacija, ali ćemo se ovdje ograničiti na dvije.

Prva orijentacija (unutarkršćanska) djeluje unutar kršćansko-biblijske predaje i institucija. Feminističke teološke kritičarke zastupnice ove orijentacije smatraju da se kršćanstvo može obnoviti i osloboditi od seksizma i androcentričnog govora i slika. Važno im je da pokažu da bez obzira na to što biblijski tekst doprinosi podređenom položaju žena, on može biti izvor oslobođenja žena. Teologinje polaze od toga da žene imaju svoju vlastitu povijest, te da treba iza vladajuće muške povijesti tražiti i njihovu priču i njihovu povijest. Glavne protagonistice ove orijentacije su danas svjetski poznate teologinje: Rouzmeri Radford Ruter (Rosemary Radford Ruether), Elizabet Šisler Fjorenca (Elizabeth Shüssler Fiorenza), Leti Rasel (Letty Russell), Filis Tribl (Phylis Tribble), Elizabet Moltman Vendel (Elisabeth Moltman-Wendel).

U drugoj polovici XIX stoljeća intenziviraju se napori kršćanskih aktivistica i akademičarki na promociji ideje ravnopravnosti spolova, a jedna od najaktivnijih žena tog doba bila je Elizabet Kedi Stanton (Elizabeth Cady Stanton, 1815-1902). Ona u Filadelfiji okuplja žene s ciljem istraživanja i proučavanja teksta Biblije. Rezultat tih okupljanja je poznato djelo *The Woman's Bible* (Ženska Biblija, 1898). Iz ženske perspektive i nove svijesti o sebi i svome identitetu, ove hrabre žene su se usudile progovoriti o sebi i drugima. E. K. Stanton i njene saradnice polazile su od postavke da je potrebno preispitivanje tradicionalnog tumačenja Biblije, jer se ona koristi kao političko oružje protiv emancipacije žena i odraz je patrijarhalnog društva i kulture (Stanton 1999).

Glavni tokovi feminističkih i rodno osjetljivih rasprava ogledaju se u promoviranju *neseksističkog tumačenja* svetih tekstova (Tribble 1973) i *depatrijarhalizacije govorenja o Bogu* (Russell 1976). Brojna su mjesta koja treba depatrijarhalizirati kroz feminističku kritičku hermeneutiku, kako bi se pokazalo da Bog nije muškarac, već da On u sebi sjedinjuje i ženske i muške osobine, samo što su ženske skoro u cjelosti potisnute, tako da se Bog u svim kulturama predstavlja u muškoj zamjenici, sa muškim imenima, pa je On samo otac, a ne i majka, odnosno roditelj u kršćanskoj teologiji. Stoga je potrebno kreirati novi pojmovnik kojim će se predstavljati Bog, a koji neće isključivati nijedan spol.

¹ Hermeneutika (grč: hermenia) – vještina tumačenja i pravila tumačenja po kojima se ravna umijeće tumačenja. Semantički gledano egzegeza i hermeneutika imaju isto značenje, ali se kasnije pravi razlika, pa se egzegeza razumijeva kao praksa tumačenja, dok je hermeneutika teorija i skup pravila po kojima se odvija interpretacija.

Rouzmeri Radford Ruter (1936) spada među pionirke kršćanske feminističke teološke kritike. U svom prvom djelu *The Church Against Itself* ona se osvrće na crkvena učenja o rodnoj politici sa posebnim naglaskom na pitanje seksualnosti i majčinstva. Njeno najznačajnije djelo je *Sexism and God-Talk* u kojem tvrdi da nema jedne i konačne feminističke teologije, te da je njena knjiga jedna od mogućih feminističkih teologija (Ruether 1983: 20). Za nju je ljudsko iskustvo početak i kraj hermeneutičkog kruga propitivanja, jer kako zaključuje: „Iskustvo uključuje iskustvo božanskog, iskustvo sebstva, iskustvo zajednice i svijeta u interaktivnoj dijalektici” (str. 12). Značajka feminističke teologije za nju je žensko iskustvo, i zato naglašava ono za šta se zalagala i Elizabet Šisler Fjorenca da su i žene ljudi i da je važno da učestvuju i prenošenju iskustva objave (str. 13). Jedna od ključnih tema koju izlaže je neseksističko razumijevanje Boga; koristi primjere is Starog i Novog zavjeta da pokaže kako je Bog oslovljavan i muškim i ženskim imenicama (Luka 10:38-42, 13:18-21; Matej 13:31-33), te da predstavljanje Boga treba da bude oslobođeno društveno uvjetovanih i konstruiranih hijerarhijskih i patrijarhalnih načela i normi (str. 68-71). To je prepreka postizanju zajedništva s Bogom koji ne privilegira ljude na temelju spola, već na temelju vjere i djela.

Doajenka katoličke feminističke kritike Elizabet Šisler Fjorenca (1938) svojim je kapitalnim djelima *In Memory of Her*, *The Power of Naming* i predavanjima na prestižnim svjetskim univerzitetima napravila velike pomake u feminističkoj kritičkoj hermeneutici. Prema njoj „feministička teologija kao kritička teologija oslobođenja treba da razvija ne samo tekstualnu biblijsku hermeneutiku već i historijsku biblijsku hermeneutiku oslobođenja” (Shüssler 1995: 30). Oslanjajući se na feminističku kritičku hermeneutiku, čije je polazište patrijarhalni androcentrični tekst, cilj je doći do historijskog konteksta bitnog za feminističku rekonstrukciju početaka, nastanka i formiranja prve zajednice i razumijevanje poruke kršćanstva:

Androcentrični tekstovi i lingvističke konstrukcije stvarnosti ne smiju se pogrešno uzeti kao pouzdani dokazi o ljudskoj historiji, kulturi i religiji. Tekst može biti poruka, ali poruka nema isti nivo značenja kao ljudska stvarnost i historija. Feministička kritička hermeneutika stoga mora da se pomjeri od androcentričnih tekstova prema njihovom društveno-historijskom kontekstu. (str. 29)

Za Elizabet Šisler Fjorenca rekonstrukcija opresije žena kroz analizu patrijarhalnih dijelova teksta Biblije važna je ne samo za akademski diskurs i ciljeve, već i za oslobođenje žena od internaliziranih biblijskih doktrina i struktura (Shüssler 1995: 30). Ona, međutim, smatra da se ne može iz jedne krajnosti mizoginog govorenja ići u drugu krajnost, već da je potrebno raditi na decentralizaciji androcentričnog biblijskog diskursa. Važno je također napomenuti da i ona kao i druge feminističke teologinje prave razliku između feminističke hermeneutike i

historijskog kriticizma. Historijski kriticizam je pod utjecajem racionalizma i prirodnih znanosti razvijan pod plaštom objektivnog i neutralnog istraživanja, dok feministička hermeneutika drži da je to iluzija i da ne postoji potpuno objektivno istraživanje, jer osobno iskustvo i kultura utječu na naše vrijednosne stavove i percepcije (Clifford 2001: 64). Tumačenje Biblije je, također bilo pod utjecajem osobnog iskustva i kulturološkog konteksta utemeljitelja kršćanske teološke misli, stoga za feminističku teologiju nema konačnog ispravnog tumačenja svetog teksta (Shüssler 1996: 6-11).

Druga orijentacija (izvankršćanska) započela je svoje djelovanje unutar crkve, ali je nakon određenog vremena izašla iz okvira kršćansko-biblijske predaje, tražeći nove puteve vlastite transcendencije. Najznačajnija predstavница ove orijentacije je Meri DeJli (Mary Daly 1928-2010) koja je 1968. godine objavila knjigu *Crkva i drugi spol*. Ona se kao i R. Radford Ruter kritički osvrće na seksistički govor Biblije i crkve i isključenje žena iz egezegetske tradicije i crkvenih struktura. U početku Meri DeJli izražava nadu da će doći do reforme: „kršćanstvo ima zadaću da istjera demone spolnih predrasuda”. Kada se to nije dogodilo, ona piše knjigu *Š one strane Boga Oca* (1973) kojom se oprašta od kršćanstva, ocjenjujući ga nepovratnom ideologijom maskulinističkog društva. Do tada je zagovarala potrebu korištenja antropomorfnog (uključuje ljudsko iskustvo u cjelini) umjesto andromorfnog govora, a nakon izlaska iz crkve zagovara korištenje ginomorfnog govora, govora žena i ginocentričnu sliku poimanja svijeta. Ona je potpuno radikalizirala svoju poziciju i postala isključiva u svojim stavovima prema muškarcima.

2.2. Začetnice feminističke teološke kritike u jevrejskoj tradiciji

Jevrejske intelektualke su od početka reformskih procesa u XIX stoljeću tražile jednake mogućnosti za žene i muškarce prije svega u oblasti obrazovanja, ali su dozvolu da studiraju teologiju dobile tek 1923. godine (Zola 1996: 3). Njihovi zahtjevi i kritike bili su usmjereni na unapređenje pravnog i društvenog položaja žene, zatim ravnopravno uključivanje žena u kvorum za molitvu (hebr. *minyān*) i izvršavanje svih zapovijesti (hebr. *mitzvot*), te priznavanje prava ženi da svjedoči i da inicira razvod braka.

Značajno je i to što o rodnoj ravnopravnosti nisu govorile samo žene, već i muškarci koji su smatrali da Jevreji u Evropi i Americi treba da se integriraju u postojeća društva, a da je *Halaha*² potrebno prilagoditi novim uvjetima tehnološkog i društveno-političkog razvoja u duhu prosvjetiteljstva. Prvi značajniji iskoraci napravljeni su na konferenciji u Njemačkoj 1846. godine na kojoj su donesni zaključci o jednakopravnosti spolova u religijskoj tradiciji judaizma (Gunther 1963: 253-255):

² Halaha – dio Talmuda posvećen pravu i pojedinačnim pravnim odlukama, jevrejski pravni sistem.

- žene moraju obavljati sve propisane obaveze (*mitzvot*), čak i one koje se odnose na određeno vrijeme, sve dotle dok te obaveze imaju snagu i energiju za našu religijsku svijest;
- žene moraju ispunjavati svoje obaveze prema djeci na isti način kao i muškarci;
- nema pravo ni otac ni suprug oslobađati odraslu kćer ili suprugu od njenih zavjeta;
- od sada se blagoslov „hvala Bogu koji me nije stvorio ženom“ (hebr. *shele assani ishath*), koji je bio osnova za vjerske predrasude protiv žena, ukida;
- žene će od najranije mladosti biti obavezne izvršavati vjerske obaveze i molitve u sinagogi, i bit će ubrajane u kvorum (*minyán*), što podrazumijeva najmanje deset odraslih osoba koje su potrebne za molitvu u sinagogi;
- punoljetstvo u vjeri počinje sa trinaest godina za oba spola.

U drugoj polovici XX stoljeća intenziviraju se napori jevrejskih feminističkih teologinja na re-reinterpretaciji Tore i jevrejskog zakona (*Halaha*). Iako su jednaka prava žene u reformskom procesu priznata još u XIX stoljeću, trebalo je sačekati do 1972. godine kada je prva žena dobila priliku da postane rabin. Bila je to Sali Džejn Prisend (Sally Jane Priesand) koja je prije toga diplomirala na jevrejskom institutu za religiju (Hebrew Union College).³ Tokom 70-ih godina žene u jevrejskim zajednicama počinju akademski i aktivistički snažnije zahtijevati ravnopravnu poziciju s muškarcima u zajednici. Tada se pojavila prva grupa članaka o feminizmu i feminističkoj interpretaciji Tore, a svakako su najutjecajnije bile pionirke jevrejskog feminizma koji su otvorile vrata jevrejskoj feminističkoj teologiji modernog doba: Rahel Adler (Rachel Adler) – *The Jew Who Wasn't There: Halakhah and the Jewish Woman*, i Trude Vajs-Rozemarin (Trude Weisse-Rosemarin) – *The Unfreedom of Jewish Women*.

Suzana Hešel (Heschel 1983: 3-11) navodi da su glavni zadaci feminističke teološke kritike bili:

- ravnopravno uključivanje žena da studiraju Toru i Talmud;
- uključivanje ženskog iskustva i perspektive u oblikovanje kulture, zakona i života u porodici i društvu;
- ravnopravno uključivanje žena u kvorum za molitvu (*minyán*);
- jednakost pred zakonom i jednake mogućnosti za svjedočenje na sudu.

Prema Suzani Hešel (Heschel 1983: 4-5) tokom 60-ih godina XX stoljeća fokus je bio na društvenim i egzistencijalnim pitanjima jevrejskog naroda, a 70-ih se naglasak stavlja na pitanja identiteta, historije i opstanka u narastajućim priti-

³ Više o ženama rabinima vidjeti u Kalderon (2009).

scima asimilacije. Stoga se i javlja snažan otpor feminističkim idejama općenito, a posebno u religijskim krugovima, jer se redefiniranje jevrejske porodice ne razumijeva kao pitanje ravnopravnosti spolova i socijalne pravde, već kao prijetnja samom srcu jevrejske tradicije. Feministička kritika je podijeljena na sekularnu i religijsku, a obje nastoje postići isti cilj, a to je oslobođenje žene od patrijarhalne vlasti i tumačenja svetopovjesnog nasljeđa koja ne uključuju žensko iskustvo. Tako će, prema Suzani Hešel, Pola Hajman (Paula Hyman) kazati da je stvarnost, iako rabini na temelju interpretacija svetog teksta prenose i nameću određene rodne uloge ženama i muškarcima, ipak bila drugačija jer su žene u povijesti bile i snažne i mudre i sposobne i snalažljive da prehrane i podignu svoje porodice, dok su njihovi muževi godinama studirali Toru.

Rahel Adler, začetnica feminističke teološke kritike, svojim tekstom *The Jew Who Wasn't There: Halakhah and the Jewish Woman* (1972) uzdrmla je ortodoksne jevrejske zajednice, iako je svojim umjerenim stavovima pokazala da želi samo malo mjesta za žene i pravde u okvirima Halahe (Heschel 1983: 4). Rahel Adler u svom tekstu pokazuje pogubne posljedice isključivanja žene iz ravnopravnog upražnjavanja svih 613 zapovijesti (*mitzvot*), i općenito periferne pozicije žene u Halahi, jer „žene, robovi i djeca imaju ograničeni kredibilitet u jevrejskom zakonu, što se očituje u činjenici da njihovo svjedočenje nije valjano na jevrejskom sudu” (Adler 1983: 13). Iako žene imaju malu prednost u odnosu na robove, one ipak ne mogu prerasti svoju kategoriju i biti oslobođene kao što je slučaj s robovima. Problem je, kako navodi, da se žene obrazuju i socijaliziraju kao periferni Jevreji, jer sve što rade – a to su kućni poslovi, podizanje djece, logistika za religijske praznike i molitve, odlazak na ritualno kupanje u zajednički bazen (hebr. *mikveh / mikvah*) da bi bile obredno čiste za seksualne odnose – čine to zbog muškaraca: „Njene najznačajnije *mitzvot* pomažu i osnažuju način života zajednice i porodice, ali one ne kultiviraju odnos između pojedinke i Boga” (str. 14).

Rahel Adler ističe, dakle, da su žene oštećene time što najveći dio svog vremena provode i posvećuju fizičkim i materijalnim ciljevima i poslovima, bez mogućnosti da naprave balans tako što će imati prostora za duhovni život i iskustvo. Zbog toga bi se muškarac mogao identificirati sa duhovnošću (hebr. *ruchniut*), a žena sa materijalnim (hebr. *gashmiut*) (Adler 1983: 16). Zagovarajući promjene zadatih rodni uloga i politika u Halahi, koja je najviše ugrožavala ženu, ona poziva jevrejske religijske autoritete da to promijene i da žena više ne bude samo sredstvo duhovnog pregnuća muškarca, već aktivna sudionica i materijalnog i duhovnog dijela svog života. Parafrazirajući čuvenog rabina Hilela, poručuje:

Nema više vremena za gubljenje. Jevrejka je previše stoljeća bila *golem* (robot) kojeg je stvorila sama jevrejska zajednica. Ona je kuhala, rađala i činila sve što je

njen gospodar želio, a kada su njeni zadaci bili obavljani, Božansko ime je bilo uklonjeno iz njenih usta. Vrijeme je da *golem* zahtijeva svoju dušu.⁴

Rahel Adler svakako nije gubila vrijeme, pa u knjizi *Engendering Judaism, An Inclusive Theology and Ethics* (1998), kroz prizmu feminističke teološke kritike nudi i rješenja u pitanjima molitve, seksualnosti i braka. Ona ne smatra da je važno ne odbaciti tekst, već biti u mogućnosti interpretirati ga na pravi način. U tim naporima jevrejska feministička kritika teži ka heurističkom i multidisciplinarnom metodu, kao moćnim sredstvima analize. Za R. Adler tekst je osnov, jer je to mjesto komunikacije jevrejskog naroda i „jer je zadaća teologije da tekstovima tradicije i živućem iskustvu zajednice dopusti da se otkrivaju jedni drugima, tako da i jedno i drugo sveto iskustvo ima mogućnost da se obnavlja. I u tom precesu Bog je u središtu.” (Adler 1998: XXV).

Judit Plaskov (Judith Plaskow) još je jedna velika živuća feministička teološka kritičarka koja je svoje ideje sabrala u dvije knjige: *Sex, Sin and Grace: Women's Experience and the Theologies of Reinhold Niebuhr and Paul Tillich* (1980) i *Standing Again at Sinai: Judaism from a Feminist Perspective* (1990). Druga knjiga (*Stojeći ponovo na Sinaju*) otkriva da je jevrejska povijest pisana maskulinskim jezikom i da je zaogrnuta patrijarhalnim sistemom vrijednosti u kojem su žene marginalizirane, te da je potrebno tražiti redefiniranje povijesti tako što bi se u nju uključilo i žensko iskustvo. Ona kaže da je odabrala da djeluje ‘na granicama’ određenih institucija patrijarhalno uređenog društva, vjerujući da tako može više doprinijeti transformaciji jevrejskih zajednica i društva u cjelini (Plaskow 1990: XIV). Za nju, kako ističe: „feminizam nije postizanje jednakih prava žena u religijskim i društvenim strukturama koje ostaju nepromjenljive, već permanentna transformacija religije i društva” (str. XVII).

Važno pitanje koje Judit Plaskov (Plaskow 1990: 1-3) raspravlja u svojoj knjizi je i pitanje ‘ćutanja’ ili bolje kazano prećutkivanja žena u povijesti jevrejskoga naroda. Žene, prema njenom mišljenju, nisu primjerice bile odsutne sa Sinaja, kada se sklapao savez s Bogom, već su prešućene u narativima koje su pisali i prenosili muškarci. Pozivajući se na Elizabet Šisler Fiorenca, J. Plaskov govori o dvije vrste hermeneutike – hermeneutici sumnje i hermeneutici sjećanja, po njoj objema važnim za feminističku teološku kritiku, jer pretpostavlja da su svi tekstovi obilježeni seksizmom. Stoga je za nju hermeneutika sjećanja izuzetno važna, jer se isti tekstovi koji su ‘sumnjivi’ kao patrijarhalni mogu koristiti da se redefinira ženska jevrejska povijest (str. 13-15).

⁴ Ibid., str. 17-18. Adler komentira poznatu priču iz Kabale koja govori o *Golemu*, robotu kog je stvorio rabin Loewe (Löwe; Levai) koristeći znanja iz Kabale. *Golem* je načinjen od zemlje, a oživio je onda kada mu je u usta stavljena pločica sa Božanskim imenom, a kada je pločica uklonjena, postao je bezlična glina.

S obzirom na to da su žene u jevrejskoj tradiciji definirane kao druge, i da je ‘ćutanje’ prihvaćeno kao prirodno, J. Plaskov smatra da je važno insistirati na rekonstrukciji i dekonstrukciji povijesti, jer se subordinacija žene danas pravda odsustvom žena iz Tore (str. 84).

2.3. Začetnice feminističke teološke kritike u islamskoj tradiciji

Iako u islamskoj teološko-pravnoj misli nije sporno da žene budu uključene u interpretacije Kurana (ar. al-Qur’ān) i drugih izvora vjere, niti postoji zabrana da se žene obrazuju i studiraju teologiju, njihova uloga u razvoju egzegetskog nasljeđa islama je zanemarljiva. Obrazovanje je bila privilegija neznatnog broja žena iz bogatijih porodica koje su pripadale višim društvenim slojevima. Postoje, dakaiko, dokazi o ženama koje su prenosile tradiciju Poslanika Muhameda (ar. *hadis*), i koje su bile učiteljice poznatih vjerskih autoriteta (Fathi 1996: 253), ili podaci o obrazovanim profesoricama poput Zejneb bint al-Šari (Zaynab bint al-Šārī) (1218) koja je u Perziji diplomirala pravo i dobila dozvolu da može podučavati studente (Khallikan 1970: 551). Pitanje je zašto takve i druge žene nisu dobile priliku da ravnopravno učestvuju u kreiranju klasične islamske misli u prvim stoljećima islama? Jedan od razloga je što „njihova uloga u obrazovanju nije bila društveno priznata, pa tako ni općeprihvaćena, što je rezultiralo sve većom redukcijom njihovog učešća ne samo u sferi obrazovanja nego općenito u društvenom životu” (Spahić-Šiljak 2007: 110). Zato nema žena autorica komentara Kurana ili nekog značajnijeg teološkog ili pravnog djela koje ima autoritet muslimanskih zajednica. Cjelokupan proces razvoja islamske teološko-pravne misli vodili su i kontrolirali muškarci.

Feminističke ideje pronašle su svoj put i u muslimanskim zemljama, prvo u Egiptu, a zatim i u drugim zemljama Magreba, Srednjeg istoka, Azije i Dalekog istoka. Muslimanke su kao i žene u drugim dijelovima svijeta podigle svoj glas protiv diskriminacije i opresije koje je patrijarhalna društvena struktura nametala i čak opravdavala vjerskim propisima.

Zanimljivo je istaknuti da su pojedini muškarci bili inicijatori reformi u društvu, uključujući i reformu porodičnog i bračnog prava koje je prema egipatskim intelektualcima, Muhamedu Abduhu, Kasimu Aminu (ar. Qāsim Amīn) i drugim bilo prepreka ženama da uživaju puna građanska i politička prava i pravni subjektivitet koji im je zagaraniran u vjeri. Abduhu je insistirao na *idžtihadu* (tur. od arap. – osobno traganje za rješenjima na temelju osnovnih izvora vjere) suprotstavljajući se patrijarhalnoj moći i zloupotrebama koje su opravdavane vjeron, posebno u pitanjima razvoda braka i poligamije (Badran 2009: 20). Nakon njega šerijatski (ar. šarī’i) sudija Kasim Amin objavljuje knjigu *Tahrīr al-mar’a* (Oslobođenje žene, 1899) argumentirajući protiv odvajanja i segregacije spolova

i protiv pokrivanja žena velom, jer takav status žene ugrožava napredak u modernizaciju nacije (Badran 2009: 21).

Kada se Egipat oslobađa od kolonijalne vlasti Engleske 1922. godine, muslimanke su se ponadale da će rodna ravnopravnost postati dijelom novog društveno-političkog poretka. Nažalost, to se nije dogodilo, pa se žene iz viših slojeva 1923. godine organiziraju u Egipatsku feminističku uniju na čelu sa Hudom Šaravi (ar. Huda Ša'rāwī) zahtijevajući jednaka građanska, politička i ekonomska prava (Badran 2009: 24), što je uglavnom odbijeno. Osigurano je uglavnom pravo na obrazovanje. Unutar Egipatske feminističke unije također je došlo do podjela, jer su žene poput Zejneb Gazali (Zaynab Ġazālī) smatrale feminističku platformu stranim uvozom, te da muslimanke treba da razvijaju vlastite platforme ravnopravnosti. Ona je osnovala Muslimansko žensko društvo, uz pojašnjenje da se rodna ravnopravnost može ostvariti u okvirima islama, ali to u praksi nije provodila, već je prihvatila postojeću politiku komplementarnosti spolova (Badran 2009: 27). Margo Badran obrazlaže da su pripadnice Muslimanskog ženskog društva smatrale žene iz Egipatske feminističke unije sekularnim feministkinjama, iako su one svoje djelovanje temeljile na religijskim principima islama. Međutim, u žurnalu Egipatske feminističke unije iz 1937. godine, muslimanke feministkinje će u svoju obranu kazati da one, za razliku od Turkinja koje su ostvarile svoja prava zahvaljujući stranim zakonima (francuski i švicarski zakonic), neće tražiti svoja prava izvan šerijata i vlastite religijske tradicije. Na ovom primjeru se najbolje može vidjeti kako nije jednostavno odrediti i definirati feminističke ideje i djelovanje u muslimanskim zemljama podjednako. Ovisno o društveno-političkim i kulturološkim prilikama muslimanke su definirale sebe ili bile definirane kao islamske ili muslimanske feministkinje.

Feministički pokreti u muslimanskom svijetu bi se mogli okarakterizirati kao odgovori muslimanki na različite vrste pritisaka i opresije uperene protiv žena sa različitim motivima i opravdanjima. Islamski i muslimanski feministički pokreti promiču prava žena, jednakost spolova i socijalnu pravdu, koristeći islamski diskurs kao svoj najvažniji diskurs, mada ne nužno i jedini, jer se primjerice islamski feministički diskurs u nekim zemljama zasniva na sekularnome diskursu i metodologiji kako bi osnažio i proširio svoje zahtjeve za ostvarenje prava žena (Spahić-Šiljak 2004: 27-29). Temelj islamskog feminističkog diskursa je sveti tekst Kurana koji afirmira rodnu ravnopravnost, ali je problem kako ga tumačiti, uzimajući u obzir kontekst i vrijeme u kojem je Objava prenesena Poslaniku Muhamedu, kao i društvene promjene s kojima se suočavaju nove generacije.

Rifāt Hasan (Rif'at Hassān) je feministička teologinja pakistanskog porijekla koja živi i radi u Americi. Sedamdesetih godina XX stoljeća u Pakistanu

događale su se velike promjene, što se posebno reflektiralo u islamizaciji zakonodavstva u oblasti krivičnog i bračnog prava. Ona je bila zapanjena kada je 1979. donesen Kazneni zakon po kojem svjedočenje žene nije bilo prihvatljivo u slučajevima krivičnih djela (ar. *hudūd*), što je uključivalo i silovanje (Hassan 2010). Takva politika je otvorila vrata zloupotrebama islamskog prava koje je korišteno za provođenje nepravde i opresije nad ženama. Pokušavala je uraditi nešto konkretno na tom planu ali je bila prilično usamljena, pa je svoje napore usmjerila na to da analizira postojeću teološku argumentaciju i da kroz leće feminističke teološke kritike ponudi drugačije argumente rodne politike u islamu. Zaključila je da u svim monoteističkim tradicijama postoje tri ključne teološke pretpostavke na kojima se temelji superiornost muškarca u odnosu na ženu:

- da je muškarac prvostvoren, a žena drugoizvedena iz krivog rebra,
- da je žena a ne muškarac kriva za ‘pad čovjeka/muškarca’,
- da je žena stvorena od muškarca i za muškarca, što njeno postojanje čini instrumentalnim, a ne fundamentalnim.

Svoju feminističku teologiju usmjerila je na propitivanje argumenata o stvaranju žene i muškarca, s ciljem da pokaže kako hijerarijski patrijarhalni konstrukti rodne politike nemaju svoje utemeljenje u Kuranu, najvažnijem izvoru vjere. Za Rifat Hasan (2010) bilo je važno dekonstruirati postojeće maskulinsko interpretativno nasljeđe kako bi se unaprijedila prava žena u zemljama u kojima je šerijat jedini ili jedan od izvora pozitivnog prava. Ona je činila tako što se upustila u egzegezu i hermeneutiku Kurana ne dovodeći u pitanje tekst, već njegovo prevođenje, tumačenje i kontekst. Seksistički govor, mizoginija i infantilni odnos prema ženama u smislu da ih treba štiti i nadzirati – odraz su patrijarhalne kulture i jezika predislamskog perioda, koji su opstali i integrirali se u religijsko nasljeđe kao sastavni dio islamskog učenja. Općenito, danas je vrlo teško praviti promjene u interpretativnom nasljeđu, jer je bez ozbiljnih hermeneutičkih napora teško razdvojiti religijsku poruku od patrijarhalne posude u koju je pohranjena stoljećima.

Amina Vadud (Amina Wadud) jedna je od najpoznatijih muslimanki danas, jer se usudila učiniti ono što mnoge samo priželjkuju – predvodila je kao imam *džumu-namaz* (centralna molitva petkom) mješovitom *džematu* (kongregaciji). Iako žena može biti imam ženskom *džematu*, što se vrlo rijetko prakticira, prema prevladajućim tumačenjima islama, potpuno je neprihvatljivo da bude imam zajedničkom *džematu* žena i muškarca. Amina Vadud je odrasla u protestantskoj porodici, a onda je konvertirala u islam i niz decenija se bavi proučavanjem i tumačenjem Kurana. Objavila je dvije dobro poznate knjige: *Qur'an and Woman: Rereading the Sacred Text from a Woman's Perspective* (1999) i *Inside the Gender Jihad: Woman's Reform in Islam* (2006). Odlično poznavanje arapskog jezika omogućilo joj je da su upusti u interpretaciju i egzegezu Kurana iz žen-

ske perspektive. Iako za sebe ne kaže da je feministička teologinja, insistira na ženskoj perspektivi i iskustvu u razumijevanju svetopovjesnog nasljeđa islama u kojem su žene nekako skrajnute i zaboravljene iako su, kako F. Mernisi pokazuje, bile odlične vladarice i sutkinje i ministrice i znanstvenice (Mernissi 2006). Amina Vadud (1999: X) kritizira način na koji muslimanske kulture definiraju ženu i muškarca kao odvojene i različite članove čovječanstva, bilo kroz hijerarhijsku ili komplementarnu rodnu politiku, što je ozbiljno kršenje kuranskog principa zastupništva na zemlji (*halifa*).

U egzegezi Kurana glavni metod A. Vadud (1999: XII) je hermeneutika *tavhida* (ar. *tawhīd*), jedinstva, jer prožima sve njegove dijelove. Jedan od ciljeva hermeneutike *tavhida* je da se pokaže odnos univerzalnog i partikularnog u Kuranu, jer se temeljna poruka Kurana odnosi na uspostavu univerzalnih moralnih uputa za sva vremena. Za nju je važno vidjeti šta se u Kuranu govori, kako se govori, šta je kazano o samom Kuranu, ko govori i naravno istražiti i ono što nije izgovoreno, odnosno kako je to Džudit Plaskou opisala u jevrejskoj tradiciji, ono što je prešućeno.

U pristupu tekstu Kurana, hermeneutički model prema Amini Vadud podrazumijeva sljedeće:

- kontekst u kojem je tekst objavljen (VII st. Arablanski poluotok),
- sadržaj i gramatička kompozicija teksta,
- cjelokupnost, jedinstvo teksta, odnosno njegov *weltanschauung*.⁵

Oslanjajući se na metodologiju Fazlura Rahmana (Fazlūr Rahmān), koji govori o važnosti konteksta i vremena u kojem je tekst objavljen, Amina Vadud ističe da je poruka Kurana univerzalna i nije uvjetovana ni vremenom ni prostorom (Wadud 1999: 4). Za nju su tekst i njegovi princip nepromjenljivi, ali su kapaciteti razumijevanja i refleksije na njega promjenljivi u zajednici muslimana.

Drugi važan princip u tumačenju teksta i razumijevanju odnosa među spolovima je *takva* (ar. *taqwa*) – „Najbolji kod Allaha je ona osoba koja je *taqwa*” (Kuran 49:13), što se uglavnom prevodi kao *bogobožnost*; Amina Vadud (1999: 38-37) upotrebljava ovaj termin u značenju *pobožnost i posvećenost*, a jedna druga feministička kritičarka, Asma Barlas (2004: 142-143), u značenju *ravnoteža i uspravnost u moralnom djelovanju sa stalnom sviješću o prisustvu Boga*. To je ujedno i jedini kriterij razlikovanja među ljudima, u čemu se slaže veliki broj i klasičnih i suvremenih muslimanskih teologa i teologinja.

U svojoj drugoj knjizi *Inside the Gender Jihad*, koja je djelomično i autobiografska, A. Vadud (Wadud 2006: 21) prije svega naglašava da treba praviti razliku između islama i onoga što muslimani rade. Nadalje, ona nastoji pokazati

⁵ nem. pogled na svet, svetonazor

da je *džihad*, nastojanje da se osigura ravnopravnost žene i muškarca, vrlo važan, jer Kuran nudi obilje argumenata za rodno inkluzivnu politiku. Stoga je za nju važno raditi na reformi muslimanskih zajednica tako što će islamska misao biti živa i u stalnom procesu tumačenja, bez pretenzija da se da konačno i ispravno tumačenje. U zadnjem poglavlju objašnjava zašto je važno prakticirati *gender-džihad* i kaže da patrijarhalna kontrola nad ženama i njihovim životima reducira kapacitete žene kao ljudskog bića koje joj je Bog dao jednako kao i muškarcu. Zbog toga za Aminu Vadud biti žena znači biti ljudsko biće (str. 225), kao što za E. Šisler Fjorenca (1996: XVII), biti feministkinja znači biti čovjek. Ona na kraju vrlo decidno pojašnjava zašto je za *gender-džihad* „Jedini razloga zašto sam bila angažirana na džihadu, borbi za rodnu ravnopravnost i pravdu, jer je pravda koju je svim ljudima zagantirao sam Allah ignorirana ili zloupotrebjavana” (str. 262).

Umjesto zaključka

Rodna perspektiva i rodno utemeljena tumačenja svetopovjesnog nasljeđa judeo-kršćansko-islamske tradicije postali su kroz feminističku teološku kritiku u zadnjih 50 godina važan dio i akademskog i aktivističkog diskursa rodne ravnopravnosti. Žene, ali i muškarci, osjetile su potrebu da redefiniraju religijske interpretativne tradicije kako bi one bile u skladu sa izazovima vremena i konteksta u kojem žive, te kako bi univerzalna božanska poruka bila inkluzivna i djelotvorna u životima i žena i muškaraca. Da bi to postigle, feminističke teologinje započele su proces intenzivnog dekonstruiranja patrijarhalnih obrazaca i normi u dominantno maskulinskim interpretacijama svetih tekstova putem feminističke teološke hermeneutike, historijsko-kritičke i drugih metoda, zahtijevajući uvođenje inkluzivne teologije koja će uzeti u obzir i muškarca i ženu podjednako.

U cilju pronalaženja svoga mjesta u religijskom diskursu, žene su kroz uvođenje feminističke i rodne teologije postavile pred sebe dva cilja. Prvi je reinterpretacija svetih tekstova Tore, Biblije i Kurana historijsko-kritičkom metodom, koristeći se i drugim sekularnim disciplinama, poput književnosti, jezika, sociologije, arheologije, i drugim znanstvenim disciplina. Drugi cilj je bio uvođenje alternativne argumentacije dominantnoj maskulinskoj teologiji, koja sistematski provodi rodnu dihotomiju u svim sferama života, preferirajući jedan spol u odnosu na drugi na temelju bioloških karakteristika kao determinante ženske sudbine.

Alternative, pak mogu biti različite od onih radikalnih – izlazak iz religije koja se smatra nepopravljivo patrijarhalnom - ili pak pronalaženje drugačije perspektive iz koje će se promatrati božanska poruka, bez patrijarhalnog ruha skrojenog po mjeri muškarca. Novo ruho treba da bude po mjeri i žene i muškarca, bez mizoginih sadržaja kojima se opravdava inferiornost žene. Dakle, nužno je

uvesti novu antropološku perspektivu uzajamnog djelovanja umjesto androcen-
trične perspektive podređenosti žene muškarcu.

Povjesno-kritičko istraživanje bi trebalo biti usmjereno u tri pravca:

- kritiku androcentrične tradicije (njegove priče),
- vraćanje izgubljene povijesti (njene priče),
- etabliranje inkluzivne teologije (njegove i njene priče zajedno).

Konačno rodno senzitivni pristup u interpretaciji svetih tekstova nudi i
novu etiku, etiku pomirenja i zajedničkog djelovanja umjesto etike nadmoći i
nadmetanja. Ovakva etika koju promovira feministička teologija daje novu svi-
jest o pitanju grijeha i krivice koja od iskrivljenih i osakaćenih odnosa prekrive-
nih seksizmom vodi ka novim zajedničkim odnosima muškarca i žene (Ruether
1983: 87) koji samo kroz zajedničko djelovanje mogu ostvariti sebe u zajednici,
i zajedništvo u sebi. Na tome se u Kuranu insistira sljedećim riječima: „Vjernici
i vjernice su prijatelji jedni drugima, oni traže da se čini dobro a od zla odvraća-
ju...” (Kuran, 9:71).

LITERATURA

- Adler, Rachel (1983). *The Jew Who Wasn't There, Halakha and the Jewish Woman*. In *On Being a Jewish Feminist*. (ed. S. Heschel). New York : Schocken Books.
- Adler, Rachel (1998). *Engendering Judaism: an inclusive theology and ethics*. Philadelphia : Jewish Publication Society.
- Aristotle, *Nicomachean Ethics*, 1162 b, 1163 b.
- Badran, Margot (2009). *Feminism in Islam: Secular and Religious Convergences*. Oxford : Oneworld.
- Barlas, Asma (2004). „*Believing Women*” in *Islam: Unreading Patriarchal Interpretations of the Qur'an*. Austin : University of Texas Press.
- Butler, Judith (2000). *Nevolje s rodnom. Feminizam u subverziji identiteta*. Zagreb : Ženska infoteka.
- Clifford, M. Anne (2001). *Introducing Feminist Theology*. New York : Orbis Books.
- Clouse, Bonidell – Robert Clouse (eds.) (1989). *Women in Ministry, Four Views*. Illinois : InterVarsity Press.
- Fathi, Osman (1996). *Prava muslimanske žene u porodici i društvu*. U: *Ljudska prava u kontekstu islamsko-zapadne debate* (ur. E. Karić). Sarajevo : Pravni centar.
- Gatens, Moira (1996). *Imaginary Bodies: Ethics, Power and Corporeality*. London/New York : Routledge.

- Gunther, W. Plaut (1963). *The Rise of Reform Judaism*. New York : World Union for Progressive Judaism
- Irigary, Lucy (1999). *Ja, ti, mi : za kulturu razlike*. Zagreb : Ženska infoteka.
- Hassan, Riffat (2010). *One of Another: Gender Equality and Justice in Islam*. <http://www.religiousconsultation.org/hassan.htm> (20.08. 2010)
- Hassan, Riffat (2010). *Religious Conservatism: Feminist Theology as a Means of Combatting Injustice toward Women in Muslim Communities/Culture*, <http://ncwdi.igc.org/html/Hassan.htm> (22.08. 2010)
- Heschel, Susannah (ed.) (1983). *On Being a Jewish Feminist*. New York : Schocken Books.
- Ibn Khallikan (1970). *Wafayat al-a`yan*. vol. I. Beirut : Library Liban.
- Kalderon, Jelena (2009). Žene rabini. U *Rodna perpspektiva u međureligijskom dijalogu u XXI veku*. (ed. S. Savić, R. J. Anić). Novi Sad : Futura publikacije, Ženske studije i istraživanja.
- Millett, Kate (1990). *Sexual Politics*. New York : Simon & Schuster.
- Locke, John (1967). *Two Treatises of Government*. 2. edit. Cambridge : Cambridge University Press.
- Mackhaffie, Barbara (2006). *Her Story, Women in Christian Tradition*. Philadelphia : Fortress Press.
- Mernissi, Fatima (2005). *Zaboravljene vladarice u svijetu islama*. Sarajevo : Buybook.
- Oakley, Ann (1972). *Sex, Gender and Society*. London : Temple Smith.
- Pateman, Carole (1998). *Ženski nered*. Zagreb : Ženska infoteka.
- Plaskow, Judith (1990). *Standing Again at Sinai, Judaism from a Feminist Perspective*. San Francisco : Harper.
- Rousseau, Jean Jack (1911). *Emile* (trans. B. Foyle). London : Dent.
- Ruether Radford, Rosemary (1983). *Sexism and God-Talk: toward a Feminist Theology*. Boston : Beacon Press.
- Russell, Letty (ed.) (1976). *The Liberating Word : A Guide to Nonsexist Interpretation of the Bible*. Philadelphia : Westminster Press.
- Shüssler Fiorenza, Elisabeth (1995). *In Memory of Her. A Feminist Theological Reconstruction of Christian Origins*. New York : The Crossroad Publishing Company.
- Shüssler Fiorenza, Elisabeth (1996). *The Power of Naming, A Concilium Reader in Feminist Liberation Theology*. Maryknoll/New York : Orbis Books.
- Spahić-Šiljak, Zilka (2004). Ženska prava u islamu i rađanje feminizma. *Novi pogledi* 1/2.
- Spahić-Šiljak, Zilka (2007). *Žene, religija i politika*. Sarajevo : IMIC, CIPS, TPO.
- Stanton Elizabeth Cady (1999). *The Woman's Bible*. New York : Prometheus Books.

- Thornton, Merle (1986). Sex equality is not enough for feminism. In *Feminist Challenges: Social and Political Theory* (eds. C. Pateman, E. Gross). Boston : Northeastern University: 77-98.
- Trible, Phillis (1973). Depatriarchalizing in Biblical Interpretation. *Journal of the American Academy of Religion* 41: 30-50.
- Wadud, Amina (2006). *Inside the Gender Jihad, Women's Reform in Islam*. Oxford : Oneworld Publication.
- Wadud, Amina (1999). *Qur'an and Woman: Rereading the Sacred Text from Woman's Perspective*. Oxford : Oxford University Press.
- Zola, P. Gary (1996). *Women Rabbis: Exploration and Celebration*. HUC-JIR Rabbinic Alumni Association Press.

Zilka Spahić-Šiljak

GENDER EQUALITY IN MONOTHEISTIC RELIGIONS THROUGH
THE SCOPE OF FEMINIST THEOLOGICAL CRITIQUE

Summary

This first part of this paper is a brief presentation of the ways of defining gender, sex and norms within patriarchal policies which support a gender dichotomy involving a private – female and a public – male sphere. The second part of the paper presents the development of feminist theological critique in the Judaist, Christian and Islamic traditions using as examples the work of women pioneers in gender equality and feminist theological critique. Their contribution to gender equality and the founding of feminist theological critique can be seen in their deconstruction, through the use of feminist theological hermeneutics, historical critique and other methods, of patriarchal patterns and norms in dominant masculine interpretations of holy scriptures. The author believes that historical-critical research should be aimed at the criticism of androcentric tradition (his story), retrieving the lost history (her story), the establishment of an inclusive theology (his and her stories together). In order to achieve this it is necessary to introduce a new anthropological perspective of combined action instead of an androcentric perspective of a woman's subordination to man.

Key words: gender equality, academic discourse on gender equality, activist discourse on gender equality, feminist theological critique, gender theology

MEDIJI I DISKURS

Igor Lakić

ANALIZA MEDIJSKOG DISKURSA O RATU

Sažetak. Ovaj rad ima za cilj da prikaže neke aspekte analize diskursa pisanih medija, na primjerima izvještavanja britanskih dnevnih listova *Guardian*, *Independent* i *Times* o bombardovanju Savezne Republike Jugoslavije 1999. godine od strane NATO alijanse. U radu se daju osnovne postavke vezane za analizu diskursa, diskurs pisanih medija, kao i neka razmatranja o objektivnosti medija, naročito u slučaju rata. Rad polazi od pretpostavke da čisto lingvistička analiza ne može da pruži zadovoljavajuće rezultate u analizi medija i da se ona mora kombinovati sa kritičkom analizom diskursa koja omogućava da se tekst interpretira u skladu sa odgovarajućom diskursnom i društvenom praksom. Interpretacija teksta može biti neobjektivna ukoliko se ne oslanja na lingvističke nalaze, dok sama jezička analiza, bez odgovarajuće interpretacije, ne može pružiti valjanu i kompletnu analizu novinskog članka. Istovremeno, analiza pokazuje da djelovi makrostrukture nisu uvijek jasno odijeljeni kako se to navodi u literaturi i da se mogu kombinovati.

Gljučne riječi: analiza diskursa, kritička analiza diskursa, diskurs medija, makrostruktura, mikrostruktura, objektivnost

Analiza diskursa danas predstavlja lingvističku disciplinu u okviru koje se radi najveći broj istraživanja. Iako se neke naznake razvoja ove discipline mogu prepoznati još pedesetih godina XX vijeka, razvoj analize diskursa intenziviran je tek sredinom sedamdesetih. Njena primjenjivost danas proteže se kroz praktično sve vrste govora i teksta, kao i kroz razne oblasti, od opštih do visokostručnih.

Jedna od oblasti u kojoj je analiza diskursa u velikoj mjeri našla svoju primjenu jesu i mediji. Kao odraz naše stvarnosti i jezika koji koristimo, mediji nesumnjivo nude bogat izvor materijala za analizu.

Cilj ovog rada jeste da ukratko prikaže moguće načine analize pisanih medija iz ugla analize diskursa. U prvom dijelu ponudićemo neke osnovne teorijske postavke vezane za analizu diskursa. Drugi dio sadrži kratak opis dva pristupa koji se često koriste u analizi diskursa medija – Van Dejkova teorija o organizacionoj strukturi novinskih članaka i Ferklafova kritička analiza diskursa. Nakon kratkog razmatranja vezanog za objektivnost medija, prikazaćemo na nekoliko primjera kako se ove teorije mogu primijeniti u analizi medijskog diskursa. U radu će biti korišćeni primjeri izvještavanja britanskih dnevnih listova *Guardian*,

Independent i *Times* o bombardovanju Savezne Republike Jugoslavije od strane NATO alijanse 1999. godine.

1. Teorijske postavke analize diskursa

Moglo bi se reći da analiza diskursa predstavlja krovnu disciplinu u lingvistici, s obzirom na to da se hijerarhijski nalazi na vrhu piramide jezičkih nivoa, koji počinju od glasova i fonema, morfema, riječi, fraza, klauza i rečenica. Kako jezičke jedinice dobijaju svoje puno značenje samo u okviru nivoa koji su viši od onog kome same pripadaju, možemo reći da analiza diskursa omogućava svim ovim jedinicama da dobiju svoje puno značenje. Pomenimo, kao primjer, intonaciju, koja se proučava u okviru fonetike i fonologije, ali čija se funkcija u potpunosti može objasniti tek sa stanovišta analize diskursa. Međutim, diskurs je mnogo više od toga.

Definicija Stabsa (Stubbs 1983: 1) da je „diskurs jezik iznad rečenice i iznad klauze” pokriva samo dio onoga što diskurs u suštini jeste, s obzirom na to da se bavi samo njegovom formalnom stranom u smislu nivoa u hijerarhiji jezičkih jedinica. Mnoge definicije pripisuju analizi diskursa komunikativnu ulogu i upućuju na to da proučavanje diskursa znači proučavanje jezika u upotrebi. Evo kako Braun i Jul (Brown – Yule, 1986: 1) definišu diskurs:

Analiza diskursa je analiza jezika u upotrebi. Kao takva, ona ne može biti ograničena na opis jezičkih formi nezavisno od svrhe i funkcija koje su dodijeljene ovim formama u službi ljudskih aktivnosti.

Ferklaf (Fairclough, 1995: 7) daje definiciju koja diskurs posmatra šire od same jezičke upotrebe, tvrdeći da je diskurs „upotreba jezika shvaćena kao dio društvene prakse”.

Možda najjednostavniju, ali istovremeno i najšire postavljenu definiciju, koja obuhvata sve prethodne aspekte diskursa, daje Makarti (McCarthy 1994: 1) koji kaže da se „analiza diskursa bavi proučavanjem odnosa između jezika i konteksta u kome se on koristi”. Kontekst je ključni aspekt u diskursu jer on podrazumijeva i komunikaciju i upotrebu jezika i društveni, ali i tekstualni kontekst.

U literaturi se za ovu disciplinu sreću, između ostalih, termini *analiza diskursa* i *analiza teksta*, ali ni oni nisu sasvim rasvijetljeni u lingvistici. Na primjer, neki lingvisti prave razliku između termina *tekst* i *diskurs* dok ih drugi često koriste naizmjenično. Džoana Kenworthy (Kenworthy 1991: 111) kaže: „Neki lingvisti govore o *govornom i pisanom tekstu*, neki o *govornom i pisanom diskursu*”. Za druge istraživače *tekst* se odnosi na *pisani jezik*, a *diskurs* na *govorni*. I Dejvid Kristal u *Kembričkoj enciklopediji jezika* (Crystal 1995: 116) razdvaja ova dva pojma i kaže da „analiza diskursa stavlja akcent na strukturu prirodnog toka govornog jezika, u tipovima ‘diskursa’ kao što su konverzacija, intervjui, kome-

tari i govori”, dok se „tekst-analiza koncentriše na strukturu pisanog jezika, na ‘tekstove’ kao što su eseji, beleške, saobraćajni znaci i poglavlja knjiga”. Margaret Kultard (1985: 3) takođe pravi razliku između *govornog diskursa* [spoken discourse] i *pisanog teksta* [written text], ali navodi i to da ova distinkcija ni u kom slučaju nije opšteprihvaćena.

Mi smo se opredijelili za termine *govorni diskurs* i *pisani diskurs*, smatrajući da oni najbolje odražavaju suštinu lingvističkih proučavanja iznad nivoa rečenice koja idu pod zajedničkim nazivom *analiza diskursa*. Ovo se uglavnom poklapa s podjelom Margaret Kultard koja pod *analizom diskursa* [discourse analysis] podrazumijeva disciplinu koja obuhvata *konverzionu analizu* [conversation analysis] ili *govorni diskurs* [spoken discourse] i odvaja je od *analize teksta* [text analysis] ili *pisanog teksta* [written text].

U radu ćemo se zadržati na pisanom diskursu, odnosno na analizi diskursa pisanih medija.

2. Diskurs pisanih medija

U ovom dijelu biće riječi o dvije već pomenute teorije koje se koriste u analizi diskursa medija – Van Dejkova teorija o organizacionoj strukturi novinskih članaka i Ferklafova kritička analiza diskursa.

2.1. Organizaciona šema novinskih članaka

Van Dejk [van Dijk 1988a) smatra da se analiza diskursa medija može izvršiti na nivou *makrostrukture* i *mikrostrukture*.

Analiza *mikrostrukture* obuhvata analizu fonološkog, morfološkog, sintaksičkog i semantičkog nivoa, kao i leksiku, koheziju i koherentnost teksta. Analiza *makrostrukture* podrazumijeva tematsku i organizacionu strukturu teksta. Svaka sistematska analiza tekstualne strukture novinskih članaka počinje objašnjenjem pojma *tema* (Van Dijk 1988b: 30-31). Tema je predmet diskursa, sadržina ili suština onoga o čemu se govori ili piše. Ona je svojstvo značenja ili sadržine teksta i stoga zahtijeva objašnjenje na osnovu semantičke teorije.

Sveukupno značenje makrostrukture ispoljava se kroz *organizacionu strukturu teksta*, ili, kako je naziva Van Dejk (1988a: 14; 1988b: 51), *šematsku superstrukturu*. Šema predstavlja u stvari skup karakterističnih djelova teksta koji se definišu na osnovu funkcija koje imaju u tom tekstu.

U engleskom jeziku, za novinske članke koristi se termin *novinska priča* [news story], što podrazumijeva da se i tu radi o naraciji (Van Dijk 1988b: 1). Međutim, iako ima sličnosti u organizaciji s pričama koje pričamo djeci ili pripovijetkama za odrasle, posebno u odnosu na Labovljev model naracije, ova vrsta

‘priče’ ima i svoje specifičnosti u smislu organizacione šeme, što proizilazi iz potreba novinarske prakse.

U našoj analizi pošli smo od Van Dejkovog pristupa organizacionoj strukturi teksta (Van Dijk, 1988a: 92-93), ali se ispostavilo da je njegov model možda previše detaljan i da određene kategorije u okviru njega nije lako razdvojiti. To su primijetili i neki autori, poput Zoltana (Zoltan 2001: 11), smatrajući da se određeni dijelovi teksta kako ih definiše Van Dejk mogu spojiti. U analizi smo konsultovali i model Alana Bela (Bell 1994), koji se ispostavio kao mnogo praktičniji za konkretnu jezičku analizu. To je, vjerovatno, rezultat činjenice da Bel nije lingvista, već novinar, koji na stvari više gleda iz ugla novinarske prakse. I drugi autori (Delin 2000; Reah, 1998; Zoltan 2001) slijede navjše Belov model.

Mi ćemo se u radu držati ove kraće podjele, neznato prilagođene našoj terminologiji. Model od kojeg polazimo predstavlja na neki način kompilaciju onoga do čega su došli pomenuti autori, mada je možda najbliži Belovom modelu:

1. NASLOV
2. LID (sumiranje glavnog događaja)
3. GLAVNI DOGAĐAJ (razrada događaja pomenutog u *lidu*)
4. POZADINA DOGAĐAJA (ko, kako, gdje i kad)
5. VERBALNI KOMENTAR (najvažniji učesnici u događaju)
6. EVALUACIJA (stavovi, očekivanja i evaluacija događaja od strane novinara)
7. REZULTATI RADNJE (zašto je događaj bitan, ozbiljnost njegovih posljedica).

Neki od ovih djelova su obavezni, a neki opcioni. Naravno, svaki novinski članak ima *naslov*. Što se tiče *lida*, on je gotovo uvijek prisutan u britanskim dnevnim novinama. *Naslov* i *lid* prethode tekstu i izražavaju glavnu temu ili teme teksta, odnosno služe kao uvod. Drugim riječima, *naslov* i *lid* sumiraju tekst i time predstavljaju semantičku makrostrukturu. U suštini, *lid* ima istu funkciju u novinskim izvještajima kao i apstrakt u naučnim člancima, na primjer, jer sumira centralnu. Na osnovu *lida* čitaoci mogu da odluče da li će uopšte čitati tekst. Bel (1994: 174) smatra da je *lid* najizrazitija karakteristika novinskog diskursa, pa *naslov* svrstava tek na drugo mjesto po važnosti. Može se reći čak da je *lid* mikro priča.

Naravno, *naslov* predstavlja obavezni dio svakog novinskog teksta. „*Naslov* je apstrakt apstrakta” (Bell, 1994: 150) zato što u najkraćim riječima sumira informacije koje su već sumirane u *lidu*. *Naslov* u stvari omogućava listu da pruži svoj lični pečat o događaju o kome izvještava.

Glavni događaj je takođe obavezni dio makrostrukture, jer se u okviru ovog dijela prenosi ključni događaj koji je predmet izvještavanja. Iako je no-

vinski članak na određeni način naracija, u njemu, za razliku od priče, događaji nisu poređani hronološki. Uvijek se počinje od posljednjeg događaja, pružaju se najnovije informacije. Upravo ovaj princip omogućava da se priče o istim ili sličnim događajima svakodnevno dorađuju i proširuju. Na taj način, kada se pojave novi detalji u vezi s radnjom, prethodna radnja dobija manji značaj u priči, pa time pada na manje uočljivo mjesto u tekstu, tako da novinska priča nije nikad u potpunosti zaokružena.

Pozadina događaja pruža informacije o učesnicima u događaju, vremenu i mjestu odvijanja radnje. Kod novinskih izvještaja ovaj dio je uglavnom obavezan. *Ko, kako, gdje i kad* su osnovne činjenice koje treba iznijeti, ali one se dalje mogu razrađivati.

Verbalni komentari čine zasebnu kategoriju makrostrukture. Novinsko izvještavanje podrazumijeva dobijanje komentara od najvažnijih učesnika u događajima. Na taj način novinari mogu da pruže mišljenja koja nisu isključivo njihova i kojima se potvrđuju ili demantuju događaji o kojima se izvještava.

Evaluacija podrazumijeva stavove, mišljenja i evaluaciju događaja od strane samog novinara ili lista za koji piše. Mnogi smatraju da ne treba miješati činjenice i lična mišljenja i da se oni mogu izraziti kroz urednički komentar ili kolumnu. Ipak, ova kategorija javlja se prilično često u novinskim člancima, iako nije obavezan dio makrostrukture.

Rezultati radnje su još jedna kategorija koja se javlja u novinskom diskursu. Interesantnost nekog događaja za štampane medije djelimično je određena i ozbiljnošću njegovih posljedica. Nekada su one čak važnije od samog događaja, pa teme u kategoriji *rezultati radnje* mogu imati isti hijerarhijski položaj kao teme u okviru *glavnih događaja* ili čak i najbitniji položaj u tekstu, čime mogu biti izražene i *naslovom*.

Naša analiza (Lakić 2010) pokazala je da djelovi makrostrukture ipak nisu jasno odijeljeni kako se to uglavnom sreće u literaturi. Nekada se dva dijela makrostrukture mogu naći jedan pored drugoga u istoj rečenici, a nekada se jedan funkcionalni dio teksta može tumačiti na dva načina, odnosno predstavljati istovremeno dva dijela makrostrukture. O nekim od ovih karakteristika biće više riječi u četvrtom dijelu ovog rada.

2.2. Kritička analiza diskursa

Kritička analiza diskursa je pristup koji ide dalje od čisto lingvističke analize i uzima u obzir kulturne, ideološke, političke i druge karakteristike koje praktično čine kontekst u kome se javlja diskurs.

Po Ferklafu (1996: 311-313) jezička analiza odvija se kroz tri dimenzije, odnosno tri *komunikativna događaja*: tekst, diskursna praksa i društvena praksa.

(1) *Tekst*. Ovaj aspekt najbliži je sa pojmom mikrostrukture. Analiza teksta usmjerena je na formalne karakteristike tekstova (rječnik, gramatika, kohezija, struktura teksta). Ona, prema Ferklaflu (1996: 311), uključuje i značenje i formu koje je teško razdvojiti, jer se značenje realizuje kroz formu, a razlike u značenju zahtijevaju i drugačiju formu. I obratno, drugačija forma podrazumijeva i drugačije značenje.

(2) *Diskurzivna/diskursna praksa*. Analiza diskurzivne prakse usmjerena je na proizvodnju, upotrebu i distribuciju diskursa koji je predmet proučavanja. Tu spadaju institucionalni zahtjevi u smislu kognitivnog strukturiranja informacija u skladu sa stalnim promjenama u društvu. Ovakve promjene direktno utiču i na makrostrukturu teksta.

(3) *Društvena praksa [social practice]*. Analiza društvene prakse (ili sociokulturne prakse) odvija se na još široj ravni. Ona se bavi društvenim, ideološkim, političkim i kulturnim dešavanjima, odnosno proučavanjem političkog konteksta događaja, kao i time kako ideološki stavovi utiču na društvene promjene. Ovaj okvir navodi analitičara da proučava ne samo tekst u smislu mikrostrukture i makrostrukture, već i to kako se tekst koristi u odgovarajućem društvenom kontekstu.

Uz to, Ferklaf (1996: 314-315) pravi razliku između *lingvističke analize teksta* i *intertekstualne analize teksta*. Po njemu, intertekstualna analiza je granična oblast između teksta i diskurzivne prakse kad je u pitanju analitički okvir. Intertekstualna analiza gleda na tekst iz perspektive diskurzivne prakse. Ona je više interpretativne prirode, za razliku od lingvističke analize koja je deskriptivna. Ova analiza u suštini koristi dokaze koji su rezultat lingvističke analize, a zatim ih interpretira, smještajući tekst u određenu diskurzivnu praksu. Ferklaf (1996: 315) kaže da je povezivanje lingvističke analize teksta i intertekstualne analize bitno za prevazilaženje jaza između teksta i jezika s jedne strane i društva i kulture s druge.

Međutim, treba odgovoriti na pitanje kako dovesti u vezu jezičku upotrebu jezika s njenim društvenim kontekstom (Lahdesmaki – Solin 2000: 16). Van Dejk (2001: 301) tvrdi da je nepoznavanje socijalnog konteksta jedan od ključnih teorijskih nedostataka kritičke analize diskursa. Po njemu, analiza diskursa je često lingvistički orijentisana upravo zbog toga što su istraživači najčešće lingvisti, a ne sociolozi. Za lingvistu čisto jezička analiza ne predstavlja problem, ali analiza društvenog konteksta može da bude smetnja. Problemi se, po Sali Lahdesmaki i Ani Solin (2000: 21), javljaju kod interpretacije društvenih i političkih funkcija i porijekla jezičkih izbora, tj. kod pokušaja da se tekst postavi u određeni društveni kontekst. Proizvod analize je nesrazmjera između lingvističke analize i analize društvenog konteksta. Pitanje je da li je uopšte moguće da analiza bude

balansirana lingvistički i sociološki i da analitičar dobro poznaje i lingvističku i sociološku literaturu.

Nije lako dati odgovor na pitanje kako uravnotežiti ova dva aspekta, jer se ne može početi od problema koji je čisto lingvističke prirode, bez uzimanja u obzir i društvenih i političkih razloga koji neku lingvističku pojavu čine interesantnom za analizu (Lahdesmaki – Solin 2000: 25). Istraživanje treba da započne pitanjem zašto su date lingvističke jedinice interesantne ili relevantne za posebni društveni ili politički kontekst i kako one kreiraju određenu društvenu realnost i društvene odnose.

Van Dejk (Van Dijk 2001: 315) kaže da i među lingvistima koji se bave kritičkom analizom diskursa ne postoji konsenzus oko metoda analize. Npostojanje jasnog metoda analize s jedne strane otežava samu analizu, ali s druge strane obezbeđuje lingvističku nepristrasnost i slobodu. Naravno, ovo ne znači da metoda i modela nema. Oni postoje, a da li će se upotrebiti ovaj ili onaj model, ili kombinacija modela, prvenstveno zavisi od samog lingviste. U svakom slučaju, balans između ova dva koncepta treba pronaći, posebno imajući na umu da su današnja istraživanja toliko interdisciplinarna da uzimanje samo jednog aspekta ne može dati zadovoljavajuće rezultate.

3. Objektivnost medija

Pitanjem objektivnosti medija bavio se veliki broj autora iz različitih uglova. Ferklaf (1995b: 54) kaže da ideologija implicitno postoji u medijima i da „umjesto transparentnog ‘izvještaja’ o onome što je rečeno ili napisano, uvijek postoji odluka da se to interpretira i predstavi na ovaj ili onaj način”. Ovakvom stavu pridružuje se i Fauler (Fowler 1991: 10) koji kaže da su „sve vijesti uvijek prikazane iz nekog određenog ugla”. Naravno, sve što se kaže ili napiše reflektuje neki ideološki stav, pri čemu jezik nije samo odraz određenog mišljenja, već aktivan učesnik u kreiranju društvenih odnosa.

Vijesti koje uredništvo nekog medija odluči da objavi podliježu transformaciji koja je zasnovana na brojnim političkim, ideološkim, ekonomskim i društvenim faktorima. U zavisnosti od političke orijentacije lista, političkih struktura koje podržavaju ili finansiraju medij, uticaja vlasti, vlasnika i brojnih drugih faktora, vijestima se pripisuje određeno značenje koje često ne odražava suštinu stvari. Fauler (1991: 11) kaže: „Svijet štampe nije realni svijet, već svijet koji je iskrivljen i o kome je oformljeno određeno mišljenje”.

Tokom čitavog dvadesetog vijeka medije je privlačila tema rata, s obzirom da teme poput rata prodaju novine i povećavaju slušanost i gledanost elektronskih medija. Naravno, to je uvijek zavisilo od toga o kojem se ratu radi i od osjećanja čitalaca, slušalaca i gledalaca o stepenu sopstvene umiješanosti u rat (Carruthers

2000: 4). Razlika između ‘naš rat’ i ‘rat koji se nekom drugom dešava’ jako je bitna, pri čemu ovi drugi često nisu od velike važnosti za medije.

Kad je u pitanju bombardovanje Savezne Republike Jugoslavije od strane NATO alijanse, onda je za taj rat, naravno, postojalo veliko interesovanje u Jugoslaviji, jer je narod bio direktno pogođen njime. Za nas u Jugoslaviji to jeste bio ‘naš rat’. S druge strane, u zemljama NATO alijanse, koje su učestvovala u bombardovanju, ovaj događaj je takođe bio na udranim stranicima štampe i u udarnim emisijama na radiju i televiziji. Dakle, i ljudi u ovim zemljama mogli su reći: „Ovo je naš rat!” zato što je njihova zemlja bila direktno uključena. Međutim, situacija nije bila ista. Rat se nije vodio na njihovoj teritoriji i, s obzirom na to, mnogi su dovodili u pitanje potrebu za intervencijom.

Karakteristika svih ratova dvadesetog vijeka bila je uključivanje civila, bilo kao posmatrača, žrtvi ili aktivnih učesnika. S tim u vezi je i potreba države da za svoje akcije zadobije što veći broj ljudi. U vrijeme rata vlade koriste medije da ubijede građane u opravdanost rata i loše namjere neprijatelja. Na taj način mediji služe kao veza između onih koji direktno učestvuju u ratu i onih koji su u njega uključeni indirektno ili koji osjećaju njegove posljedice. Identifikujući ciljeve zbog kojih se vodi rat kao nedjeljive od nacionalnih interesa, države se u velikoj mjeri služe patriotizmom kao mehanizmom za disciplinovanje medija. U takvim okolnostima mediji gube dosta od svoje slobode, jer država strogo kontroliše što se sve objavljuje. Vijesti tako postaju strateška roba s kojom se racionalizuje, kao i sa svakom drugom robom u vrijeme rata (Carruthers 2000: 6).

Istovremeno, novinari i novinarstvo u ratu dobijaju drugačiju ulogu, nametnutu od strane države. Mnogi novinari prihvataju novu ulogu koja se odnosi na širenje ‘istine’. Neki od njih odu toliko daleko da postaju ‘patriote’, ‘ratni huškači’, a njihovo izvještavanje sve drugo samo ne objektivno novinarstvo. Drugi često protestuju zbog prikrivanja informacija ili pružanja pogrešnih informacija, što je nekad sračunato da se zavara neprijatelj. Iz istih razloga i vojska uspostavlja svoje vlastite pres centre. Savremeni ratovi, dakle, vode se i putem medija, a onda smo svi suočeni s problemom istine. „U ratu, istina je prva žrtva”, izjavio je američki senator Hiram Džonson još 1917. godine (Carruthers 2000: 9).

Ratni izvještači su prinuđeni da svoje izvještaje sastavljaju iz raznih izvora. Pri tome su suočeni s mnogo profesionalnih dilema (političkih, etičkih), ali i sa mnogo opasnosti po život. Dileme se tiču odluke da li da se i u kojoj mjeri odreknu novinarske prakse u mirnodopskom periodu, da li da prihvate očekivanja od strane države da treba da se ponašaju patriotski i u skladu s ratnim uslovima ili da nastave s mirnodopskom praksom ‘objektivnosti’, ‘neutralnosti’ i ‘balansa’ (Carruthers 2000: 4). Postavlja se pitanje koliko, u ratnim uslovima, javnost treba da zna i da li mediji zaista u tim uslovima mogu da budu ‘čuvari’ informacija. I

konačno, pitanje je koliko su izvještaji dobijeni od raznih izvora i u situacijama kad rade pod pritiskom i stalnim osjećajem izloženosti opasnosti zaista tačni i objektivni i koliko novinar, suočen sa ograničenjima koja mu nameću ratni uslovi izvještavanja, država i medij za koji izvještava, radi u skladu sa unutrašnjom cenzurom ili autocenzurom.

4. Primjeri izvještavanja medija

U ovom dijelu navešćemo neke primjere izvještavanja tri navedena britanska lista. Moguće je primijetiti da su novinari, u zavisnosti od situacije, raspoloživih informacija kao i mjesta sa koga su izvještavali, zauzimali različite stavove prema zaraćenim stranama, pa i prema samom izvještavanju. Oni se kreću od onih koji podržavaju akcije NATO-a, preko neutralnih, do onih koji su kritični prema samoj kampanji.

Primjer (1)

Na dan početka bombardovanja, 24. marta, *Guardian* je objavio primjetno veći broj članaka. Članak na prvoj strani „Nema izbora osim da se djeluje, kaže Solana” [*No choice but to act, says Solana*], prenosi vijest da je generalni sekretar NATO-a Havijer Solana izjavio reporterima da je ovlastio vrhovnog komandanta Alijanse, generala Veslija Klarka, da započne vazdušne operacije u Saveznoj Republici Jugoslaviji. Sam *naslov* sadrži istovremeno i *verbani komentar*, koji je prisutan i unutar *glavnog događaja*. Zatim se prenosi Solanina izjava u kojoj se podsjeća na neuspjele napore izaslanika Ričarda Holbruka prilikom njegove posjete Beogradu da ubijedi Miloševića da prihvati postavljene uslove. Kampanja će, po Solani, biti usmjerena na prekid žestokih napada koje sprovode srpska vojska i snage specijalne policije i slabljenje njihove moći kako bi se spriječila dalja humanitarna katastrofa. Takođe se tvrdi da će međunarodno vojno prisustvo garantovati održiv politički sporazum. Solana takođe poziva i naoružane Albance na Kosovu da se uzdrže od provocirajućih vojnih akcija. U svojoj izjavi Solana koristi i sljedeće rečenice kojima pokušava da opravda i sebe i NATO zbog preduzimanja vojne kampanje:

As we warned on January 30, failure to meet these demands would lead NATO to take whatever measures were necessary to avert a humanitarian catastrophe. We deeply regret that these efforts did not succeed, due entirely to the intransigence of the FRY government.

Let me be clear: NATO is not waging war against Yugoslavia. We have no quarrel with the people of Yugoslavia who for too long have been isolated in Europe because of the policies of their government.

We know the risks of action but we have all agreed that inaction brings even greater dangers.¹

Sam redosljed rečenica je vrlo interesantan. Solana prvo prebacuje odgovornost za započinjanje operacija na *nepopustljivost* [intransigence] vlade SRJ, a zatim insistira na sprečavanju humanitarne katastrofe. Nakon toga slijedi tvrdnja da NATO ne vodi rat protiv Jugoslavije i njenog naroda, ali i da nedjelovanje donosi veće opasnosti od same akcije. Ono što ostaje nejasno i što je izbjegnuto da se pomene jeste zašto je NATO taj koji treba da djeluje i da li akcija NATO-a ima opravdanje iz ugla međunarodnog prava. Solana ovako jasno prebacuje odgovornost na drugu stranu i to na vrlo suptilan način. Pri tome, *Guardian* samo prenosi njegove riječi, ne upuštajući se u bilo kakve komentare. Otuda i često odsustvo *evaluacije* u ovim tekstovima.

Postoji mnogo primjera kojima se akcija NATO-a opravdava, ali oni su dati isključivo kroz *verbalne komentare* predstavnika NATO-a ili zemalja članica, ali ne i samih novinara koji se uglavnom ograđuju upotrebom neutralnih jezičkih sredstava.

Primjer (2)

Izbjeglička kriza bila je neizbježna i jedna od najčešće pokrivenih tema tokom rata. U suštini, sprečavanje 'humanitarne katastrofe' je i bio razlog za otpočinjanje kampanje. Istovremeno, na izbjegličkim pričama pridobijala se i javnost u zemljama na Zapadu za akcije NATO-a.

Independent je, u okviru ove teme, izvještavao o silovanjima na Kosovu. Naslov članka od 14. aprila „Srbi koriste ‘kamp za silovanje’ kaže Kuk” [”Serbs using ‘rape camp’ says Cook”] govori sam za sebe, a pojačan je i *lidom* „Silovanje se koristi kao ratno oružje od strane Srba” [”Rape used as a weapon of war by Serbs”]. Imenička fraza *oružje rata* [weapon of war] vezuje se za slučajeve silovanja. Međutim, iako ova fraza nije stavljena između znaka navoda, iz daljeg teksta može se zaključiti da su nju upotrijebili zvaničnici sa Zapada, a da su je novinari kasnije koristili kao svoju, ne stavljajući je među navodnike. Na sličan način, u okviru jednog *verbalnog komentara*, Robin Kuk koristi imeničku frazu *sistematsko silovanje* [systematic rape].

¹ Po upozorenju koje smo izdali 30. januara, ukoliko se ne izađe u susret ovim zahtevima, NATO će preduzeti sve potrebne mere da se izbegne humanitarna katastrofa.

Želimo da izrazimo duboko žaljenje što ovi naponi nisu uspeli, što je u potpunosti posledica odbijanja vlade SRJ da promeni stav.

Želim da naglasim: NATO ne vodi rat protiv Jugoslavije. Mi nemamo ništa protiv naroda Jugoslavije koji je već predugo izolovan u Evropi zbog politike njegove vlade.

Svesni smo rizika takvog čina ali smo se svi složili da ne činiti ništa donosi još veće opasnosti. (preveo K. Bodrič)

Glavni događaj uveden je na sljedeći način:

The Serb army was accused yesterday of using gang rape as a key part of its campaign of ethnic cleansing in Kosovo.²

Ukoliko se detaljnije pogleda, ova prilično kratka rečenica sadrži dosta elemenata koje treba razmotriti. Kao prvo, imenička fraza *srpska vojska* [Serb army] stavljena je u inicijalni položaj u rečenici, a uz nju je upotrijebljen glagol *optužiti* [accuse] u pasivu. Ako se uzme u obzir da se u *naslovu* i *lidu* koristi imenica *Srbi*, prvi put takođe u inicijalnom položaju, a drugi put kao pasivni agens, a da se treći put ponovo javlja na početku rečenice, postavlja se pitanje da li je namjera novinara bila da upravo stavi naglasak na Srbe kao krivce. Dalje u tekstu koristi se i izraz *grupno silovanje* [gang rape], a zatim se kaže da je ono *ključni dio kampanje etničkog čišćenja* [a key part of its campaign of ethnic cleansing]. Tako se imenica *Srbi* javlja između riječi *silovanje*, *kamp za silovanje*, *grupno silovanje*, *ratno oružje* i *ključni dio kampanje etničkog čišćenja*. Ovo samo pokazuje koliko težinu mogu imati tri jednostavne rečenice na početku teksta i koliko je njihova moć ubojita.

Ovdje ne želimo da ulazimo u ono što se stvarno dešavalo na terenu i koliko su sve informacije bile pouzdane, a pri tome saosjećamo sa žrtvama ovakvih događaja. Cilj je samo da pružimo primjere koji ukazuju na to kolika je moć medija u toku ratnih operacija.

Primjer (3)

Kao što smo rekli, neki stavovi novinara nisu uvijek bili naklonjeni NATO-u. Članak Toma Vokera „Bombe uzimaju danak srpskoj samouvjerenosti” [Bombs take toll on Serb morale] u *Timesu* od 9. aprila pisan je stilom koji nije bio uobičajen za ovog novinara. Stil manje liči na novinarski, a mnogo više na pripovjedački. Po tome, kao i po većoj dužini pasusa, članak podsjeća na tekstove Roberta Fiska iz *Independenta*, koji je bio izrazito naklonjen srpskoj strani, ali u mjeri koja je skretala u neobjektivnost. Za *glavni događaj* izabran je put do Pančeva. Novinar ovako započinje tekst:

The moustachioed driver crossed himself in the Orthodox fashion and braced his arms on the steering wheel. Into the Valley of Death, we thought, our prayers joining his in the hope that the old jalopy would hold together in this, our hour of need. The steely-grey waters of the Danube sped by below as our nails dug into seat cushions and we held our collective breath.³

² Srpska vojska je juče optužena da koristi masovna silovanja kao ključni deo svoje kampanje etničkog čišćenja na Kosovu. (preveo K. Bodrič)

³ Brkati vozač se prekrstio na pravoslavni način i čvrsto uhvatio volan. Pravac u Dolinu smrti, pomislili smo, dok su se naše molitve pridružile njegovoj u nadi da će matora krtija izdržati u ovom času naše preke potrebe. Čelično siva površina Dunava je proletala ispod nas dok smo svi zajedno sa noktima zarivenim u sedišta zadržavali dah u iščekivanju. (preveo K. Bodrič)

Kao što se može naslutiti, tekst počinje kao pripovijetka i vjerovatno je posljedica prirode događaja koji se opisuje ali i direktnog prisustva novinara na terenu. Vožnju autobusom do Pančeva novinar naziva *rizičnim poduhvatom* [hazardous venture]. Voker kaže da se Beograd pretvara iz *prilično civilizovanog mjesta* [reasonably civilised place] danju u *mračni svijet* [shadowy world] bezbjednosnih snaga i onih koji noću voze skupa vozila sa zatamnjenim staklima. Dodaje se da u gradu postoji *ljutnja* [anger], ali i *strah* [fear]. Podsjeća se na opasnost da komunikacija između raznih djelova zemlje bude prekinuta ukoliko NATO avijacija bude gađala mostove.

Interesantno je da se Voker polako vraća sa naracije na novinarski stil u drugoj polovini članka. Tekst nudi brojne primjere života iz grada, a pristup novinara je i dalje objektivan, mada između redova u vrlo maloj mjeri izbija osjećaj saosjećanja s ljudima. Istovremeno, kroz članke Toma Vokera moguće je pratiti transformaciju grada iz dana u dan, iz sedmice u sedmicu, iz dana u noć. Čini se da je on jako dobro umio da osjeti atmosferu u samom gradu, a da pri tome ostane prilično nepristrasan u izvještavanju.

Zaključak

Mediji predstavljaju sastavni dio naših života. Naš kontakt sa njima djeluje kao rutinski, ali mi nesvjesno učimo da enkodiramo poruke koje nam oni šalju, i bez poznavanja lingvističkih i drugih principa o kojima je bilo riječ.

Lingvistika, kroz interdisciplinarni pristup, može da objasni kako se enkodira poruka i na taj način interpretira tekst u skladu sa namjerom autora. Van Dejkova teorija o organizacionoj šemi novinskih članaka, po kojoj funkcionalne cjeline u tekstu čine makrostrukture teksta, svaka sa svojom posebnom ulogom, umnogome otkrivaju namjeru autora. Jezički elementi na nivou mikrostrukture, a naročito leksika, pomažu ne samo u definisanju makrostrukture već i u interpretiranju teksta, što je predmet kritičke analize diskursa. Pri tome, makrostrukture nisu jasno odjelite cjeline kako ih opisuje teorija, već djelovi teksta čija funkcija više zavisi od namjere autora i našeg tumačenja te namjere, nego od samo formalnih karakteristika. Zbog toga se djelovi makrostrukture mogu naći jedni do drugih, čak i u istoj rečenici, ili se djelovi teksta mogu tumačiti kao makrostrukture sa dvije različite funkcije. Na taj način, makrostrukture nastaju kao rezultat intertekstualnosti, odnosno zavisne su od našeg čitanja teksta.

Tumačeći tekst na ovaj način, analiza diskursa nam omogućava da shvatimo zašto je tekst napisan tako kako je napisan, na osnovu kompletnog konteksta (fizičkog, društvenog, lingvističkog) u kome je on nastao. Kroz takav pristup, i naše viđenje stvarnosti dobija se jedan potpuno novi aspekt. U tom smislu, ana-

liza diskursa nije samo lingvistička disciplina, već i pristup koji sadrži mnogo različitih uvida koji, na ovaj ili onaj način, oblikuju naš život.

LITERATURA

- Bell, Alan (1994). *The Language of News Media*. Oxford : Blackwell.
- Brown, Gillian – George Yule (1983). *Discourse Analysis*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Carruthers, L. Susan (2000). *The Media at War, Communication and Conflict in the Twentieth Century*. Basingstoke : Macmillan Publishers
- Coulthard, Margaret (1985). *An Introduction to Discourse Analysis*. London : Longman.
- Delin, Judy (2000). *The Language of Everyday Life*. London : SAGE Publications.
- Fowler, Roger (1991). *Language in the News, Discourse and Ideology in the Press*. London : Routledge.
- Fairclough, Norman (1995). *Critical Discourse Analysis the Critical Study of Language*. New York : Longman.
- Fairclough, Norman (1996). Critical Analysis of Media Discourse. In *Media Studies: A Reader* (eds. P. Marris – S. Thorntam). Edinburgh : Edinburgh University Press: 308-325.
- Hodge, Robert – Gunther Kress (1993). *Language as Ideology*. London : Routledge.
- Kenworthy, Joanne (1991). *Language in Action: An Introduction to Modern Linguistics*. London : Longman.
- Kristal, Dejvid (1995). *Kembrička enciklopedija jezika*. Beograd : Nolit.
- Labov, William (1970). The Study of Language in its Social Context. *Studium Generale* No. 23: 30-87.
- Lahdesmaki, Salla – Anna Solin (2000). Linguistic Analysis, Social Analysis and CDA: Some Pitfalls of Interdisciplinarity. In *Pragmatics, Ideology and Contacts* (ed. J. O. Ostman). Bulletin 5, Helsinki : University of Helsinki, Department of English: 15-27.
- Reah, Danuta (1998). *The Language of Newspapers*. London: Routledge.
- McCarthy, Michael (1991). *Discourse Analysis for Language Teachers*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Stubbs, M Michael (1983). *Discourse Analysis*. Oxford : Basil Blackwell.
- Van Dijk, A. Teun (1988a). *News Analysis*. Hillsdale, NJ : Lawrence Erlbaum.
- Van Dijk, A. Teun (1988b). *News as Discourse*. Hillsdale, NJ : Lawrence Erlbaum.

Van Dijk, A. Teun (2001). Principles of Critical Discourse Analysis. In *Discourse Theory and Practice: A Reader* (eds. M. Wetherel et al.). London : SAGE Publications: 300-317.

Zoltán, Kiszely (2001). Media Discourse from a Contrastive Rhetoric Perspective. *Novelty*, Vol. 8, No. 3. British Council in Hungary: 4-26.

Igor Lakić

MEDIA DISCOURSE ANALYSIS ON WAR

Summary

The purpose of this paper is to present some aspects of discourse analysis of print media, using examples of reporting of the British dailies *the Guardian*, *the Independent* and *the Times* on NATO air-strikes on the Federal Republic of Yugoslavia in 1999. The paper starts with a short discussion on the basic principles of discourse analysis, followed by some insights into print media discourse, as well as the objectivity of the media especially in a time of war. The paper starts from the presumption that purely linguistic analysis cannot provide satisfactory findings in a media analysis and that it should be combined with the critical discourse analysis approach which allows interpretation of a text in accordance with discourse and social practice. Any interpretation of a text may turn out to lack objectivity if it does not rely on linguistic findings. On the other hand, linguistic analysis alone, without a proper interpretation, cannot provide a valid and complete analysis of a news story. Such an approach requires the use of two theories – van Dijk’s theory on the organisational pattern of news and Fairclough’s critical discourse analysis. This allows an analysis based of van Dijk’s notions of macrostructure and microstructure. The analysis shows that it is not always easy to make a distinction between parts of macrostructure and that in some instances the same part of a text can be interpreted as having two functions and therefore belonging to different parts of macrostructure. In some other instances, two parts of macrostructure can be found within one sentence. In addition, microstructure is crucial not only in defining parts of a text but also in unravelling layers of ideological and political concepts rooted in the analysed texts. Examples from the three dailies are used to illustrate some of these notions.

Key words: discourse analysis, critical discourse analysis, media discourse, macrostructure, microstructure, objectivity

Tatjana Radanović Felberg

**SOCIO-SEMIOTIČKA KONSTRUKCIJA
MILA ĐUKANOVIĆA I SLOBODANA MILOŠEVIĆA
NA NASLOVNIM STRANICAMA POLITIKE I POBJEDE
U TOKU NATO BOMBARDOVANJA 1999. GODINE**

Sažetak. Ovaj rad je djelimično prerađen dio doktorske teze *Braća po oružju?* (Felberg 2008) koja se bavi proučavanjem diskurzivne konstrukcije identiteta Srbije i Crne Gore i njihovog međusobnog odnosa, prikazanih na naslovnim stranicama Politike i Pobjede u toku NATO bombardovanja Savezne Republike Jugoslavije (SRJ) 1999. godine.

Cilj rada je dvojak: (1) da predstavi jednu relativno novu teoriju – socijalnu semiotiku i metode koje iz nje proizilaze, i (2) da ilustruje primjenu ove teorije i metode na primjerima uzetim sa naslovnih stranica Politike i Pobjede.

Socijalna semiotika nam ukazuje na značaj analize semiotičkih sredstva, kao npr. fotografija, rasporeda elemenata na stranici [layout], fontova, veličine slova itd., u konstrukciji značenja nekog teksta. Naime, jedna od glavnih razlika između Politike i Pobjede primjećena u analiziranom materijalu - konstrukcija razlike u političkoj orijentaciji tadašnjeg predsjednika Crne Gore Mila Đukanovića i tadašnjeg predsjednika SRJ Slobodana Miloševića, bila je uspješna zahvaljujući i izboru semiotičkih sredstava.

Cljučne riječi: analiza diskursa, socijalna semiotika, socio-semiotička konstrukcija, intersemiotička komplementarnost

1. Uvod

Ovaj rad je prerađeni dio istraživanja koje je izvršeno u okviru doktorske disertacije odbranjene na Univerzitetu u Oslu u septembru 2008. godine. Disertacija se bavi diskurzivnom konstrukcijom crnogorskog i srpskog identiteta i relacija između njih, konstruisanih u provladinim novinama Politici i Pobjedi u periodu NATO bombardovanja Savezne Republike Jugoslavije (SRJ), od marta do juna 1999. godine. Pomenuta disertacija obuhvata analizu semiotičkih, lingvističkih i žanrovskih elemenata dok se ovaj članak posebno osvrće samo na vizuelno uokvirivanje dva glavna politička aktera u to doba: predsjednika SRJ Slobodana Miloševića i predsjednika Republike Crne Gore Mila Đukanovića. Oni su bili politički neprijatelji u istraživanom periodu tako da su Srbija i Crna Gora vodile različitu politiku, iako su bile dio iste države i kao takve obje bile bombardovane.

Analiza verbalnog teksta u disertaciji (Felberg 2008, poglavlja 8-10) pokazuje da Pobjeda sebe, Đukanovića i Crnu Goru prikazuje kao demokratske tvorevine dok Politika sebe, Miloševića i Jugoslaviju (Srbiju) prikazuje kao patriote. Ova značenja se stvaraju u Pobjedi u odnosu na ‘autokratu’ Miloševića, a u Politici u odnosu na ‘izdajnika’ Đukanovića.

Rad je podijeljen na dva dijela. U prvom dijelu ćemo predstaviti jednu relativno novu teoriju – socijalnu semiotiku [social semiotics] koja se bavi analizom različitih semiotičkih sistema. U drugom dijelu ćemo ilustrovati primjenu ove teorije i metoda koje iz nje proizilaze na materijalu sa naslovnih stranica Politike i Pobjede iz 1999. godine. Istraživačko pitanje na koja ćemo pokušati da odgovorimo jeste: Na koji način su semiotička sredstva, kao npr. fotografije, raspored elemenata na stranici tj. prelom [layout], fontovi, veličina slova itd., doprinijela konstrukciji različitih značenja na naslovnim stranicama Politike i Pobjede.

2. Socijalna semiotika

Analiza različitih semiotičkih sistema, osim jezičkog, tema je u semiotičkim školama XX vijeka – praškoj, tridesetih i četrdesetih, pariškoj, šezdesetih i sedamdesetih, i najnovijoj, halidejevskoj devedesetih godina. Halidejevska škola je dobila ime po Halideju koji je glavni predstavnik funkcionalne lingvistike (Halliday – Hasan 1989: *Systemic Functional Linguistics – SFL*). Socijalna semiotika je proizvod te škole, između ostalog, zato što shvata jezik kroz njegove funkcije, prihvata metode analize jezika karakteristične za funkcionalnu lingvistiku i koristi ih u analizi drugih semiotičkih sredstava, kao što su fotografija, fontovi, boje, prelom stranica itd. Glavna hipoteza ove škole je da vizuelna tj. semiotička sredstva doprinose stvaranju značenja isto toliko koliko i verbalna tj. lingvistička sredstva, kao i to da se značenje stvara u njihovoj kombinaciji. Dva istaknuta predstavnika ove škole su Gunter Kress (Gunther Kress) i Teo van Leven (Theo van Leeuwen). Oni su zajedno napisali knjigu *Čitanje oblika, Gramatika vizuelnog dizajna (Reading Images, The Grammar of Visual Design)* koja je skrenula pažnju na ovo polje istraživanja i uobličila ga time što je razvila metode koje se mogu koristiti u analizi drugi semiotičkih sistema osim jezičkog.

Osnovni princip ove teorije je da multimodalni⁴ tekstovi kombinuju efekte različitih semiotičkih sistema i na taj način konstruišu značenje. Različiti modaliteti, kao što su jezik i fotografija imaju različite organizacione principe za stvaranje značenja na osnovu svojih funkcija. Međutim, i verbalni i vizuelni tekstovi koriste svoje respektivne sisteme mogućih formi i kombinacija i stvaraju

⁴ Verbalni i vizuelni elementi koji čine različite semiotičke sisteme nazivaju se modaliteti (*modalities*); te stoga i multimodalni.

značenje koje se tumači u okviru konteksta u kojima se stvaraju. Tako se u našoj analizi tekstovi tumače u srpskom i crnogorskom kontekstu.

2.1. *Metoda*

Kada gledamo naslovne strane bilo kojih novina, intuitivno osjećamo da li nas privlače ili ne. Elementi koji na to utiču su estetika i način na koji su različiti elementi raspoređeni na stranici. Stranice novina su obično izbalansirane kroz kompleksnu kombinaciju različitih elemenata i njihovu interakciju. Primjer takvih elemenata su – veličina fotografija i teksta, detalji, kontrasti boja itd. (Van Leeuwen 2005: 198). Različiti elementi nisu uvijek kombinovani samo iz estetskih već i iz pragmatičkih i ideoloških razloga. Pod pragmatičkim razlozima podrazumijevamo eventualna tehnička ograničenja, dok pod ideološkim razlozima podrazumijevamo svjesnu upotrebu određenih semiotičkih sredstava od strane urednika novina.

Veličina novina, tradicionalni kalupi i fotografije, između ostalog, igraju važnu ulogu u konstrukciji naslovnih stranica. Bez obzira na razloge iz kojih se stvara određena naslovna stranica, kombinacija različitih elemenata finalnog proizvoda doprinosi konstrukciji njenog značenja.

U ovom dijelu ćemo se posebno osvrnuti na analizu preloma naslovnih stranica i analizu fotografija u kontekstu. Sljedeći elementi čine dio metodologije kojom smo se poslužili u ovoj analizi:

1. što se tiče preloma [layout], analizirane su
 - a) vrijednosti informacija [information value] ili pozicije različitih elemenata na stranici;
 - b) istaknutost [salience], koji elementi su više, a koji manje istaknuti, i
 - c) uokvirivanja [framing], tj. način na koji su spojeni i razdvojeni različiti elementi na stranici.
2. što se tiče fotografija, analizirani su
 - a) kontakt [contact] tj. da li nam učesnici na fotografijama nude određenu informaciju ili nešto od nas zahtijevaju;
 - b) društvenu razdaljinu [social distance], tj. razmak između učesnika u komunikaciji, koji može biti intiman, društven ili ne-ličan, i
 - c) modalnost [modality] tj. pitanje istine koje se na fotografijama izražava kroz naturalističku ili apstraktnu orijentaciju koja se postiže kroz izbor boje, dubine, iluminacije itd.

Bitno je napomenuti da se ovdje pravi razlika između interaktivnih učesnika i predstavljenih učesnika na fotografijama. Interaktivni učesnici u komunikaciji su novinari/fotografi i čitaoci/posmatrači, dok su predstavljeni učesnici u komunikaciji osobe predstavljene na fotografijama i u člancima.

2.2. Prelom stranice

Kada ispitujemo *vrijednost informacija*, polazimo od pretpostavke da položaj različitih elemenata na naslovnoj stranici ima posebno značenje i da kao takvo to značenje može biti ideološko. Stranica kao ravnoteža vizuelnih i verbalnih elementa podijeljena je na dihotomije – vrh/dno, lijevo/desno i centar/marginu. Godinama su različite pozicije na stranici poistovjećivane sa određenim značenjima i tako su na neki način postale konvencionalne, bar za čitaoce iz Zapadne Evrope. Informacija koja se postavlja na vrh stranice predstavlja se kao idealna i uopštena srž informacije, dok se informacija koja se postavlja na dno stranice tumači kao specifična ili ‘prizemna’ tj. realna informacija. Lijeva strana stranice obično znači da je to što je postavljeno tamo poznato ili dato, dok su elementi postavljeni na desnu stranu novi za posmatrača. Ovo tumačenje je preuzeto od Halideja i njegovog razumijevanja datih/novih elemenata u engleskoj rečenici i ne može se primijeniti na sve jezike. Distinkcija između lijevog i desnog u drugim kontekstima može biti izvor različitih značenja koja se mogu mijenjati kroz istoriju. Na primjer, metaforička lijeva strana u politici u SFRJ bila je povezana sa pozitivnim socijalističkim vrijednostima od strane političara, da bi ta ista lijeva bila tumačena negativno u drugim historijskim periodima. U drugim kontekstima, kao npr. u udžbenicima lijevo se povezuje sa prošlošću, dok desna strana predstavlja budućnost u slučajevima u kojima se, na primjer, istorija predstavlja linearno. Zbog povezanosti ovih pojmova sa kretanjem ova značenja mogu se okarakterisati kao dinamična i orijentisana ka akciji. Da još jednom ponovimo, kontekst ima presudnu ulogu u razumijevanju značenja. Centralna pozicija je obično rezervisana za važne elemente na stranici, dok se margine rezervišu za manje važne elemente. U toku rada na disertaciji ja sam intervjuisala nekoliko novinara iz Politike i Pobjede koji su radili u redakcijama 1999. godine. Oni su se u suštini složili sa teoretskom diskusijom značenja vrha/dna i centra/margine dok su postavili znak pitanja kad se govorilo o pojmovima datog/novog. Oni su ukazali na proces proizvodnje novina, ukazujući na to da je gornji lijevi dio novina rezervisan za najnovije i najvažnije vijesti i da se drži praznim do zadnjeg momenta prije štampanja novina.

Drugi element, *markiranost* ukazuje na to da su neki elementi na stranici uočljiviji od drugih. Markiranost se može postići relativnom veličinom elemenata, kontrastom u boji i oštini ili psihološkom markiranošću predstavljenih učesnika na stranici. Ako je neki učesnik psihološki markiran to znači da je on poznat svim posmatračima. Pored toga, elementi koji su u prvom planu razumiju se kao važniji od onih koji su u pozadini.

Treći element je *uokvirivanje*. U ovom kontekstu uokvirivanje se odnosi na linije (ili njihovo odsustvo) koje se koriste za povezivanje različitih elemenata na stranici. Različiti elementi mogu se povezati i integracijom slike i tekstualnih

elemenata. Kad se radi o razdvajanju elemenata, Van Leven pravi razliku između segregacije, tj. situacija u kojima elementi na stranici zauzimaju različite teritorije i time signaliziraju da pripadaju različitim dijelovima, i odvojenosti, kada su elementi odvojeni praznim prostorom tako da su na neki način slični, a na neki način različiti. Okviri se mogu i preklapati, tj. dio fotografije ili dio teksta može djelimično zauzimati ‘tuđi’ prostor.

2.3. Fotografije

Kada posmatramo neku fotografiju u novinama, ulazimo u imaginarnu relaciju sa licima koja se nalaze na fotografiji. Ta relacija može da varira u zavisnosti od toga kako su lica predstavljena i kako smo mi kao posmatrači naučili da tumačimo fotografije. Možemo, na primjer, da se identifikujemo ili distanciramo od lica na fotografijama. Po Kresu i Van Levenu postoji značajna razlika između načina na koji predstavljena lica gledaju u posmatraču fotografija. Oni mogu da gledaju direktno u posmatračeve oči ili ne. Po Halidejevoj podjeli govornih činova na potražnju dobara i usluga i ponudu dobara i usluga, direktan pogled se može tumačiti kao govorni čin ‘potražnje’ dok se ostale opcije mogu tumačiti kao govorni čin ‘ponude’. *Kontakt* nam, znači, kazuje nešto o interpersonalnim relacijama između posmatrača i predstavljenih učesnika na fotografijama.

Sljedeći element je *društvena razdaljina* između učesnika u komunikaciji. Ona je konstruisana i rekonstruisana na različite načine u različitim društvima. U Srbiji i Crnoj Gori bliske relacije između učesnika u komunikaciji su vizuelno konstruisane kroz manju fizičku razdaljinu, dok veća fizička razdaljina može da znači alijenaciju ili (straho)poštovanje autoriteta. Fizički prostor u smislu ličnog prostora prenesen je metaforično na semiotički prostor između interaktivnih učesnika i predstavljenih učesnika na fotografijama. Uz pomoć terminologije posuđene iz filma možemo govoriti o različitim uglovima kamere kao ekspresiji razdaljine između učesnika. Razdaljina može biti kratka, srednja ili duga.⁵ Groplan [close-up shot], na primjer, prikazuje glavu i ramena osobe i predstavlja ličnu razdaljinu. Lična razdaljina je razdaljina između dobrih prijatelja. Društvena razdaljina, predstavljena srednjim planom [medium shot] prikazuje osobu od koljena pa na više. Društvena razdaljina je prostor između poznanika. Krupni plan [long shot], koji prikazuje ljudsku figuru kako zauzima pola visine okvira, predstavlja neličnu razdaljinu, tj. razdvaja ljude koji se ne poznaju. Ove kategorije ne treba razumjeti kao apsolutne (Van Leeuwen 2005).

Modalnost je posljednji element koji ćemo prodiskutovati prije nego što pređemo na analizu. Kao i ostali elementi i modalnost se može izraziti i kroz jezik i kroz oblike.

⁵ Razdaljina se može podijeliti na više kategorija, ali ovdje smo se ograničili samo na tri.

Sva društva, sve društvene grupe i institucije imaju svoje istine. Ovo se naročito primjećuje u kriznim periodima u kojima se otvara prostor za borbu za prevlast tumačenja značenja (Fairclough 2005). Istine se konstruišu u relaciji sa drugim društvima, grupama i institucijama. Pitanje istine se takođe može postaviti u vezi sa oblicima. Da li su konstruisani oblici istiniti ili ne? Tumačenje oblika, kao što smo napomenuli ranije, zavisi od kulture u kojima se oni tumače, ono što se shvata kao stvarno od strane nekih ljudi nije stvarno za sve ljude. Oznake za modalnost su, po Kresu i Van Levenu (1996), kontekstualizacija (od prikazivanja skoro svih detalja do odsustva pozadine), tekstura, iluminacija (svjetlo i sijenka), saturacija/ diferencijacija/ modulacija boje itd. Što je fotografija više kontekstualizovna i što ima više detalja na njoj, ona izgleda prirodnije i veća je vjerovatnoća da ćemo je razumjeti kao istinitu. I intervjuisani novinari Politike i Pobjede podvlače važnost upotrebe fotografija kako bi se postigla vjerodostojnost novina.

3. Analiza

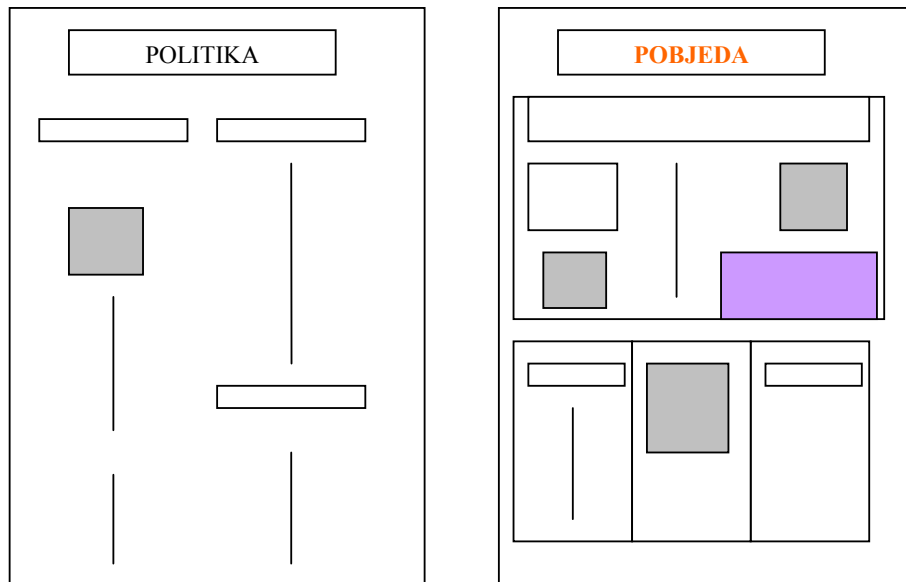
Analiza je podijeljena je na četiri dijela. Prvo ćemo opisati karakteristike preloma naslovnih stranica Politike i Pobjede u analiziranom periodu. Nakon toga ćemo se pozabaviti položajem analiziranih fotografija (fotografija na kojima su prikazani Milošević i Đukanović), a poslije toga položajem predstavljenih učesnika na tim fotografijama. Na kraju ćemo pokušati da kažemo nešto o vezi između vizuelne reprezentacije i samoproklamovane demokratije u Pobjedi i patriotizma u Politici.

3.1. Karakteristike preloma prvih stranica Politika i Pobjede

Svake novine kombinuju verbalna i vizuelna sredstva na svoj specifičan način i tako stvaraju lične, prepoznatljive stilove. Shematizovan prikaz preloma naslovnih stranica Politike i Pobjede iz analiziranog perioda je prikazan na shemi broj 1.

Na naslovnim stranicama Politike dominira verbalni tekst i mali broj crno-bijelih fotografija (prosječno 8% površine na naslovnim stranicama), dok Pobjeda koristi više fotografija (prosječno 16% površine na naslovnim stranicama). Samo u Pobjedi nalazimo tzv. 'izrezane' fotografije [cut-out photographs]. Preklapanje teksta i fotografije nalazimo u Pobjedi, dok u Politici ne. Politika prati vertikalnu podjelu stranice dok Pobjeda, uglavnom, horizontalnu. Pobjedin naslov je crvene boje.

U Politici članci nisu uokvireni niti odvojeni kao u Pobjedi; u Politici se koriste tanke linije i prazan prostor za razdvajanje članaka. U Pobjedi postoji jasno razdvajanje upotrebom okvira i sive/crne boje kao pozadine u okvirima.

Shema 1: shematizovan prikaz preloma naslovnih stranica Politike i Pobjede (od marta do juna 1999. godine)

Razlika u veličini slova naslova je očigledna (fotografija broj 1). Politika ne koristi ‘ogromnu veličinu slova’ tzv. ratne naslove, kao što to radi Pobjeda.

Ovo su naravno samo neke razlike, sumirane u tabeli 1. Uopšteno govoreći, možemo kazati da Pobjeda koristi raznorodnija semiotička sredstva, pakuje informacije u izrazite i jasne okvire, dok Politika ima, uslovno nazvan, ‘konzervativni stil’ dajući prevagu verbalnom tekstu. Ovo se može tumačiti tako da Politika predstavlja sve događaje kao jednako važne, prenoseći i poruku jedinstvenog pogleda na svijet, dok Pobjeda prikazuje različite poglede kroz neku vrstu hijerarhije – predstavljajući neke informacije kao važnije od drugih.

POLITIKA	POBJEDA
Uglavnom vertikalna podjela stranice (u 4 broja se koristi horizontalna podjela stranice)	Uglavnom horizontalna podjela stranice (31 broj ima vertikalnu ili mješovitu podjelu stranice)
Manji broj fotografija nego u Pobjedi – 92 fotografije u 60 brojeva, prosječno 1,5 fotografija po broju; 19 brojeva bez fotografija	Veći broj fotografija nego u Politici – 245 fotografije u 79 brojeva; prosječno 3 fotografije po broju

POLITIKA	POBJEDA
Prosječno 8 % površine naslovnih stranica prekriveno fotografijama	Prosječno 16,5 % površine naslovnih stranica prekriveno fotografijama
Crno-bijele fotografije	Crno-bijele fotografije, isječene fotografije
Boja slova – crna	Naslov novina – crvene boje; neki naslovi bijeli na tamnoj pozadini, ostatak – crna slova
Članci su razdvojeni tankim linijama ili praznim prostorom	Članci jasno odvojeni debelim linijama i okvirima sa pozadinom u različitim nijansama sive i crne boje
Nema izrazito velikih naslova	Naslovi izrazito veliki Naslovi se preklapaju sa fotografijama

Tabela 1: Karakteristike preloma Politike i Pobjede (od 25. marta do 11. juna 1999. godine; 79 brojeva)

Fotografija 1: naslovne stranice Politike i Pobjede, 25 mart 1999.

3.2. Položaj analiziranih fotografija na naslovnim stranicama

Nakon kratkog osvrt na neke karakteristike preloma naslovnih stranica, sada ćemo se usredsrediti na prisustvo Miloševića i Đukanovića i njihov položaj na analiziranim fotografijama na naslovnim stranicama.

Fotografije Miloševića pojavljuju se na 58% (u 48 brojeva) naslovnih stranica u ovom periodu. Što se tiče drugih važnih političkih ličnosti, u istom periodu pojavljuju se dvije fotografije načelnika generalštaba Ojdanića i 4 fotografije predsjednika Srbije Milutinovića.

Đukanović se pojavljuje na 46% (u 36 brojeva) svih naslovnih stranica. Razlika se vidi u sljedećem: crnogorski premijer Filip Vujanović pojavljuje se u 19% (15 puta), a predsjednik skupštine Svetozar Marović 14% (11 puta). Milošević se pojavljuje na 3 naslovne stranice Pobjede. Ovo znači da Politika daje prostor isključivo Miloševiću, dok Pobjeda dijeli arenu naslovnih stranica na više političara. Ova analiza bi nas mogla dovesti do zaključka da je Pobjeda konstruisala Đukanovićevu vladu kao demokratsku zato što dijeli prostor tj. vlast na više političara.

Pobjeda i Politika pozicioniraju članke i fotografije koje ih prate, a u kojima su Milošević i Đukanović glavni akteri na različit način. Ako posmatramo vrijednost informacije ili položaj elemenata na stranici, oni se pozicioniraju u lijevom, gornjem dijelu prvih stranica (u 73% slučajeva). Ovo je u skladu sa go-repomenutom idejom da se najvažnije vijesti stavljaju upravo na to mjesto.

U Pobjedi je Đukanović prikazan podjednako u gornjem, lijevom dijelu; u gornjem desnom dijelu ili u sredini naslovne stranice. Đukanović zauzima više mjesta na naslovnim stranicama od Miloševića. Više mjesta, znači više markiranosti.

Vrijednost informacije nije jedini sistem koji strukturira prelom stranica. Uokvirivanje ili već pomenuto spajanje/razdvajanje elemenata preloma je takođe različito u Politici i Pobjedi. U Pobjedi je to razdvajanje vijesti jasnije, dok je u Politici prva stranica prikazana kao jedinstvena.

Način na koji su fotografije i tekst povezani takođe je veoma bitan, međutim, to nije predmet ovog poglavlja.

3.3. Pozicija predstavljenih učesnika na fotografijama – Milošević

Sada prelazimo na treći dio analize: poziciju predstavljenih učesnika na fotografijama (tzv. reprezentacionu jezičku metafunkciju po Halideju (Halliday and Hasan 1989) i na poziciju Miloševića/Đukanovića u odnosu na gledaoce/čitaoce (interpersonalnu jezičku metafunkciju).

Na osnovu Miloševićeve pozicije na fotografijama, moguće je identifikovati nekoliko različitih tipova fotografija: u jednoj grupi fotografija Milošević

je sam; u drugoj je u centru fotografija okružen gostima tj. drugim političarima. Njegova centralna pozicija mijenja se samo na dvije fotografije i to za vrijeme mirovnih pregovora početkom juna 1999. Tada se Milošević stavlja u paralelnu poziciju sa internacionalnom zajednicom. Sve fotografije imaju zvanični karakter osim jedne – koju ja nazivam poluzvaničnom – zato što prikazuje Miloševića sa suprugom i sinom u susretu sa patrijarhom Aleksejem. Pošto je položaj predstavljenih učesnika na fotografijama u vezi sa događajima koji se opisuju pokazaćemo neke primjere i podsjetiti na tadašnje događaje.

Milošević je prikazan sam na tri naslovne stranice (fotografija broj 3), i to dan nakon početka bombardovanja, kao ilustracija intervjua sa Miloševićem u aprilu i dan nakon prestanka bombardovanja.

Fotografija 2:
Milošević prikazan sam

Fotografija 3: Primjer fotografije na kojoj
Milošević zauzima centralnu poziciju

Milošević je po pravilu u centru fotografija (na 33 fotografije; v. fotografiju 4). Njegova centralna pozicija signalizuje važnost. Vektori, u obliku pogleda i

okrenutih tijela ostalih učesnika prema Miloševiću, naglašavaju važnost centra. Miloševiću je na taj način data važnost – on je taj koji predsjedava sastancima, on prima goste, njemu „dolaze na noge”, on je jedina konstanta dok su ostali učesnici na fotografijama promjenjivi. Istovremeno se Milošević nalazi u pozadini, udaljen od situacije – šta ga na neki način oslobađa odgovornosti. Ova fotografija je snimljena iz frontalnog ugla. Fotograf je skoro učesnik u sastanku, što naglašava vjerodostojnost i istinitost fotografije. Ova fotografija nam samo daje informaciju – ne zahtjeva ništa od nas (po Halidejevim govornim činovima ponude i potražnje) i dokumentujući „stvarnost” pretenduje da bude istinita.

Jedina poluzvanična fotografija je izašla 21. aprila 1999. godine u vezi sa posjetom ruskog patrijarha Alekseja. Ovo je jedna od dvije fotografije na prvoj stranici tog dana. Prva fotografija predstavlja Miloševića u zvaničnoj pozi sa ostalim gostima. Na drugoj su Milošević, njegova supruga Mira i njihov sin Marko u susretu sa patrijarhom. Porodica je na ovoj fotografiji u prvom planu dok je Aleksej vidljiv sa leđa, ali je njegova odora simbol crkve. Milošević, njegova supruga Mira i sin Marko su fotografisani sa strane, Mira se rukuje sa patrijarhom dok sin Marko čeka na red (v. fotografiju 5). Marko na sebi ima odijelo i pristojno je ošišan. Ovo je jasan znak poslušnosti u krizno doba. Važnost ovog susreta je prikazana i izborom žanra ovog članka – izvještajem sa elementima lične priče, a ne viješću, što bi bilo uobičajeno za naslovnu stranicu. Iznenada, zvanična sfera se preklapa sa privatnom sferom. Razlog je najvjerovatnije važnost religije u političkim pregovorima. Ovdje su motivi porodice povezani sa motivima crkve, percipirani u zvaničnoj sferi kao glavni stubovi društva u doba krize sa ciljem odbrane zemlje tj. dokazom patriotizma.

Fotografija 4: Primjer poluzvanične fotografije, Milošević sa porodicom sreće patrijarha Alekseja

Promjena u poziciji Miloševića na fotografijama dešava se 3. i 4. juna 1999. godine. Vijesti toga dana govore o mirovnom planu koji su mirovni poslanici Černomirdin i Ahtisari donijeli u Beograd. Milošević se ne nalazi u centru pregovora, već na jednoj strani pregovaračkog stola. Paralelna pozicija dvije strane signalizuje ravnopravnost. Međutim, 4. juna Milošević je prikazan iz drugog ugla, krećući se ponovo ka centralnoj poziciji. Ovo je dobar primjer kako se perspektiva kamere može koristiti da se neki elementi stave u prvi, a neki u drugi plan. Vektori sačinjeni od pogleda Miloševića i njegove delegacije upereni su prema Černomirdinu, koji na taj način dobija odgovornost.

Fotografija 5: Promjena u položaju Miloševića (3. i 4. juna 1999. godine)

Milošević je predstavljen kao glavna tačka svih sastanaka, ostali učesnici na fotografijama su pozicionirani u odnosu na njega, svojim tijelima i pogledima čineći vektore koji pokazuju na Miloševića; fotografije se ponavljaju i uvrežavaju ovu vrstu reprezentacije vođe. Dva izuzetaka smo vidjeli na početku i na kraju NATO bombardovanja. Tada je Milošević prikazan sam prenoseći glavnu poruku da se ništa nije promijenilo i da je on još uvijek na vlasti. Ostali izuzeci se dešavaju za vrijeme pregovora sa internacionalnom zajednicom i susretu sa patrijarhom Aleksejem. Milošević je, dakle, predstavljen kao jedini stabilan, važan vođa, ovaploćenje patriotizma jer se bori protiv neprijatelja.

3.4. Pozicija predstavljenih učesnika na fotografijama – Đukanović

Fotografije koje prikazuju Đukanovića takođe se mogu podijeliti u nekoliko grupa: fotografije na kojima je on sam, na kojima sreće druge političare i na kojima vodi sastanke.

Na fotografiji broj (6) vidimo primjer dvije fotografije od 18 na kojima je Đukanović prikazan sam. Mikrofonu ispred njega simbolizuju zvaničnu priliku:

DISKURS I DISKURSI

davanje izjave, intervjuja ili pres konferenciju. Njegov pogled je uperen van fotografije i povezuje fotografiju i naslov. Ovdje se naslov preklapa sa fotografijom koja je izrezana i stavljena u drugu, jednobojnu pozadinu. Efekat ove izrezane fotografije ističe Đukanovića i čini ga markiranim.

Fotografija 6: Đukanović prikazan sam na naslovnim stranicama

U poređenju sa Miloševićem Đukanović je rijetko prikazan kako vodi sastanke. Razlika između Pobjede i Politike vidi se u tome što pogledi drugih učesnika nisu ekskluzivno upereni u Đukanovića (npr. na fotografiji 7, lijevo), niti je Đukanović ekskluzivno prikazan u centru fotografije (npr. fotografija 7, desno). Kao i u Politici, zvaničnost sastanka je prikazana kroz odijela i kravate, papire, zastave i grb Crne Gore. Na fotografiji (7 desno) su predstavnici raznih religija, na što upućuju vizuelna obilježja, kape i mantije. Njihovi pogledi upereni su prema Đukanoviću, čineći od njega ujedinioца i vođu, naglašavajući možda njegovu demokratičnost.

Fotografija 7: Đukanović prikazan kako vodi sastanke

Đukanović je češće prikazan u različitim pozicijama od Miloševića. Na fotografiji broj (8), vidimo primjer upotrebe ugla kamere sa strane, koji prikazuje Đukanovića i predstavnike raznih medija na pres konferenciji. Iako nije u centru fotografije, Đukanović je istaknut zato što je na podijumu, a ispred njega su mikrofoni. On je bliži nama i njegov bijeli sako i veličina stavljaju ga u prvi plan. Đukanović je ovdje predstavljen kao aktivan zato što stoji, govori, a „čitav svijet” sluša. Naslov se i ovdje preklapa djelimično sa fotografijom, čineći intersemiotičku komplementarnost; tekst izgovara osoba na fotografiji.

Fotografija 8: primjer upotrebe kamere sa strane

Na fotografiji broj (9), vidimo tri od dvanaest primjera fotografija iz Đukanovićeve serije posjeta važnim stranim političkim vođama. Zajednička je karakteristika ovih fotografija komplementarnost Đukanovića i vođa koje su prikazane sa njim. Komplementarnost se vidi kroz isti jezik tijela sa njemačkim kancelarom Šrederom, rukovanje sa francuskim predsjednikom Širakom i zajedničko silaženje niz stepenice sa državnom sekretarkom Madlen Olbrajt. Komplementarnost i simetrija evociraju ravnopravnost: ako Đukanović sreće ove važne ljude, i on je politički važan.

Đukanović je predstavljen kao aktivan, ispred mikrofona, rukuje se, hoda. Naslovi doprinose razumijevanju njegovih aktivnosti.

Fotografija 9: Đukanović sa stranim političarima

Đukanović je često fotografisan sam, i na taj način predstavljen kao vođa. Međutim, pošto dijeli naslovnu stranicu sa drugim političarima, on je konstruisan kao demokratski vođa. Kad je prikazan sa drugim učesnicima na fotografijama, njegova pozicija varira. Važnost susreta sa svjetskim vođama, tj. njihovo prihvatanje Đukanovića kao sebi ravnog, daje posebnu psihološku markiranost vođi.

Zaključak

Djelimičan zaključak koji se zasniva i na analizi verbalnog teksta, a koja nije izložena u ovom tekstu, jeste da Politika konstruiše i podržava Miloševićev identitet kao identitet jakog vođe i branioca nacije, dok Pobjeda konstruiše Đukanovićev identitet kao identitet demokrate, u relaciji sa Miloševićevim, i to na ideološkoj dihotomiji demokratije i autokratije. Politika i Pobjeda to rade upotrebljavajući različita semiotička sredstva. Slijedi sažetak semiotičkih sredstva koja su korištena pri konstrukciji Miloševića kao patriote i Đukanovića kao demokrate u analiziranom periodu:

1. Prisustvo na naslovnim stranicama: Politika daje monopol Miloševiću; dok Pobjeda daje mjesta i drugim političarima osim Đukanovića.

2. Fotografije na kojima je prikazan Milošević pozicionirane su u Politici na najbitnije mjesto – gornji lijevi ugao; u Pobjedi Đukanovićeve fotografije različito su pozicionirane.

3. Pozicija predstavljenih učesnika na fotografijama u Politici je centralna dok u Pobjedi varira.

4. Tip fotografija je takođe različit: u Politici je Milošević češće prikazan sa drugim političarima u vodećoj ulozi, dok je Đukanović češće prikazan sam.

5. U relaciji sa drugim učesnicima: u Politici postoji jasna hijerarhija – svi su okrenuti prema Miloševiću; dok u Pobjedi i drugi političari mogu biti u centru.

6. Što se tiče aktivnosti glavnih aktera, u Politici je Milošević prikazan kao statičan što se smatralo pozitivnim; dok je Đukanović u Pobjedi prikazan kao aktivan – daje intervju, pres konferencije, putuje, što je opet bilo pozitivno u kontekstu Pobjede.

Ovo sve, naravno, ne znači da autorka ovih redova smatra da je Milošević autokrata, a Đukanović demokrata. Ovo je samo primjer kako se mogu analizirati semiotička sredstva i na koji način ona mogu doprinijeti stvaranju različitih značenja u ovom slučaju konstruisanje Miloševića kao patriote u Politici; a Đukanovića kao demokrate u Pobjedi u analiziranom periodu.

LITERATURA

- Baldry, A., Thibault, P. J. (2006). *Multimodal Transcription and Text Analysis*. London, Oakville : Equinox.
- Chilton, Paul (2004). *Analysing Political Discourse: Theory and Practice*. London : Routledge.
- Čolović, Ivan (2000). *The Politics of Symbol in Serbia*. London : Hurst & Company.
- Felberg, Radanović Tatjana (2008). *Brothers in Arms?, Discourse analysis of Serbian and Montenegrin identities and relations as constructed in Politika and Pobjeda front page articles during the NATO bombing of Yugoslavia in 1999*, Series of dissertations submitted to the Faculty of Humanities, University of Oslo no. 362. Oslo : Unipub AS.
- Halliday, M.A.K. – Ruqaiya Hasan (1989). *Language, context, and text: aspects of language in a social-semiotic perspective*. Oxford : Oxford University Press.
- Kress, Gunther – Theo van Leeuwen (1996). *Reading Images: The Grammar of Visual Design*. London : Routledge.
- Kress, Gunther – Theo van Leeuwen (1998). *Front Pages: (The Critical) Analysis of Newspaper Layout*. In *Approaches to Media Discourse*. (eds. A. Bell, P. Garrett). Oxford : Blackwell.
- Van Leeuwen, Theo (2005). *Introducing social semiotics*. New York : Routledge.

Tatjana Radanović Felberg

SOCIOSEMIOTIC REPRESENTATIONS
OF MILO ĐUKANOVIĆ AND SLOBODAN MILOŠEVIĆ
(ON THE FRONT PAGES OF *POLITIKA* AND *POBJEDA* DURING THE NATO BOMBING
OF FEDERAL REPUBLIC OF YUGOSLAVIA IN 1999)

Summary

This contribution is a part of doctoral thesis „Brothers in Arms?” that studies the discursive construction of identities and relations between Serbia and Montenegro as printed on the front pages of newspapers *Politika* and *Pobjeda* during the NATO bombing of Federal Republic of Yugoslavia (FRY) in 1999. The aim of the contribution is twofold: 1. to present the theory and methodology of social semiotics 2. illustrate how this theory and methodology can be used in discourse analysis. Furthermore, this contribution tries to answer the following questions: How did *Politika* and *Pobjeda* represent the identities of Đukanović and Milošević on their front pages? In which way did semiotic resources, for example photographs, layout, fonts, font sizes etc. contribute to their construction? Social semiotics draws attention to the importance of analyzing other semiotic systems in addition to language. For example, one of the main differences between *Politika* and *Pobjeda* in the analyzed material is the difference in the representation of the policies of Slobodan Milošević, the president of FRY and Milo Đukanović the president of Montenegro at the time. Đukanović was represented in *Pobjeda* as a democratic leader as opposed to Milošević who was characterized as autocratic. In *Politika*, Milošević was represented as a patriot as opposed to the ‘treacherous’ Đukanović. That representation was also successful because of the choice of semiotic resources used by the two newspapers.

Key words: discourse analysis, social semiotics, sociosemiotic construction, intersemiotic complementarity

Ljiljana Šarić

METAFORIČKI MODELI U DISKURSU EVROPSKE UNIJE U HRVATSKIM MEDIJIMA¹

Sažetak. Ovaj rad nastoji da rekonstruiše aspekte savremene konceptualizacije i jezičke reprezentacije problema vezanih za Evropsku uniju i njeno proširivanje, istražujući ulogu metafora i preslikavanja koji se mogu naći u hrvatskom javnom diskursu. Podaci su sakupljeni iz novinskih članaka i drugih medijskih tekstova koji su trenutno dostupni onlajn.

Gljučne reči: medijski diskurs, konceptualizacija, Evropska unija, metaforički modeli

Uvod

Političke promene u Evropi tokom poslednjih decenija stvorile su novi i nepoznati politički milje, koji od aktera zahteva da se i kognitivno i jezički prilagode. Te promene su ostavile trag u različitim tipovima diskursa, posebno u onim medijskim tekstovima koji se bave konceptom ‘nove Evrope’. Mnoga ispitivanja su ukazala da se izgradnja veza između realnosti, saznanja i jezika oslanja na metaforičke procese, čime se traže aspekti sličnosti između uobičajenih i novih fenomena, koji se kasnije koriste i u konceptualizaciji. Naučnici koji deluju u okviru kognitivnolingvističke paradigme predstavili su brojne analize i teorijske modele takvih procesa, među ostalima, Džordž Lejkof (Lakoff – Johnson 1980), Rejmond Gibs (Gibbs 1994) i Žil Fokonije (Fauconnier 1997). Tokom poslednje decenije mnoge, na korpusu zasnovane, lingvističke analize ispitivale su predstave o Evropi u medijima različitih zemalja (up. npr. Musolff 2000a, 2000b; Zinken – Bolotova 2001, Zbierska-Sawala 2004), povezujući tu temu sa kognitivnolingvističkom teorijom. Toj temi u analizi diskursa hrvatskih medija bilo je do sada posvećeno malo pažnje.

Oslanjajući se na uvide koje nude kognitivnolingvistička istraživanja konceptualizacije i metafore, analiziram one primere metaforičnog jezika u hrvatskim medijskim tekstovima koji tematizuju proširivanje Evropske unije, sa naročitim fokusom na Hrvatsku i njenu integraciju. Polazna pretpostavka jeste da

¹Prevela sa engleskog Lidija Orčić.

Ovaj rad je prvi put objavljen na engleskom jeziku pod naslovom „Metaphorical models in EU discourse in the Croatia media”. *Jezikoslovlje* 6.2. (2005): 133-158.

Prevod je urađen u skladu sa ortografskom i gramatičkom normom standardnog srpskog jezika, a primeri su naveni prema engleskoj verziji teksta. (prim. ured.)

metafore igraju značajnu ulogu u popunjavanju evropoličkih koncepata značenjem, kao i u integraciji tih koncepata u postojeće strukture. Ovaj rad je deo šire analize metaforičkih modela u tekstovima medija južnih Slovena. Da bi se ilustrovala zajednička priroda nekih od metaforičkih modela, primeri iz medijskih tekstova drugih južnoslovenskih zemalja takođe su uključeni u analizu. Analiza je zasnovana na korpusu medijskih tekstova koji su trenutno dostupni onlajn. Koristeći internetsko pretraživanje, tražila sam tekstove u kojima se reči kao *Hrvatska*, *Evropa* i *Evropska unija* pojavljuju u istom kontekstu. Većina tekstova iz ovog malog korpusa² bavi se evropskim integracionim procesima i položajem Hrvatske u tim procesima, kao i položajem drugih zemalja centralne, istočne i jugoistočne Evrope.

Sakupljeni podaci odražavaju procese koje su opisali Lejkoff i Turner (Lakoff – Turner 1989: 67-72), prema kojima se preslikavanja, uspostavljena u ljudskom iskustvu, šire, razrađuju i preispituju. Nadalje, mnoga preslikavanja mogu se shvatiti kao fenomen intertekstualnosti; nakon što metafora uđe u oblast javnog domena, preuzimaju je drugi učesnici u diskursu. Takođe treba imati na umu da se mnoge metafore i mentalne slike mogu pronaći u ‘evropskom diskursu’ različitih evropskih zemalja. Neke od njih ulaze u sastav diskursa određene zemlje kao direktan ili indirektan prevod iz diskursa druge zemlje. Međutim, sličnosti i razlike između metaforičkih modela ‘diskursa o Evropi’ različitih evropskih zemalja tema su koja sama po sebi zaslužuje intenzivnu pažnju i prevazilazi okvire ove analize.

Prostorni metaforički modeli

Termin *Evropa* ima složenu unutrašnju strukturu nezavisno od metaforičkih projekcija koje u vezi sa njim mogu biti razvijene unutar specifičnog diskursa. U diskursu hrvatskih medija mogu se naći tri denotativna nivoa termina *Evropa*. Primeri iz korpusa ilustruju tri načina upotrebe ili situacije u kojima se ostvaruju različita značenja reči:

- (1) [Norveška] je svejedno jedna od prvih država po otvaranju novih radnih mjesta u trenutku kada se u ostaloj *Europi* gomila nezaposlenost. (*Vijenac* 80, 30. 01. 1997)
- (2) *Evropa* se opet treba vratiti vremenu razmišljanja ili jednostavno svojoj duhovnoj baštini. Ona treba posvijestiti svoje korijene. (*Obnovljeni život* 58/3, 2003)
- (3) Problem različitosti jezika ostaje i dalje golema prepreka, odnosno teret koji znatno otežava, usporava i poskupljuje funkcioniranje *Europe*. (*Novi list*, 24. 04. 2004)

² Korpus se sastoji od približno 150 tekstova objavljenih od 1997. do 2005.

U primeru (1) termin *Evropa* koristi se u značenju geografski definisanog prostora. Ovo teško da je slučaj u (3) zato što geografski prostori (npr. kontinenti) ne 'funkcionišu'. U ovom primeru, termin ukazuje na organizaciju; naime, *Evropa* znači „Evropska unija”. Obim značenja tog termina u (2) je prilično različit u poređenju sa druga dva – uključuje članice EU kao i one koji to nisu. U primeru (2) termin se odnosi na zajedničku evropsku kulturu, šta god da to podrazumeva; to znači na Evropu kao poseban i definisan kulturološki prostor. Prvi denotativni, tj. geografski nivo termina *Evropa* je primaran, a drugi su iz njega izvedeni. Drugi nivo je institucionalni – Evropa je grupa zemalja koje saraduju na funkcionalnom nivou – a treći je „kulturološki” nivo: Evropa, kao određeni broj zemalja koje dele slične civilizacijske i religijske vrednosti. Upotreba termina *Evropa* u njegovom primarnom geografskom značenju je zapravo retka u medijskom diskursu.

Ideja da je neka zemlja 'u' Evropi ili 'van' Evrope ukazuje na naročitu upotrebu termina *Evropa*. Od svih mogućih značenja koja stoje iza ovog termina – geografska jedinica, kulturološki koncept, ekonomska i politička zajednica – u analiziranom diskursu *Evropa* se najčešće koristi kao sinonim za EU. To je slučaj relevancijom motivisane metonimije. Takođe se često mogu pronaći primeri upotrebe termina *Evropa* u smislu 'evropska istorija, tradicija i kultura'.

U razvijanju metaforičkog razumevanja koje stoji iza termina *Evropa*, važno je to da je primarno značenje termina geografski prostor. Pored toga, treba imati na umu da su metaforički prostorni modeli uopšteno gledano primarni modeli metaforičkog mišljanja. Te dve činjenice su osnova za upotrebu prostornih modela u metaforičkom rasuđivanju o negeografskim, vanprostornim aspektima Evrope. Izgleda da su metafore zasnovane na prostornom modelu postojano obeležje diskursa i opšte sredstvo dostupno različitim učesnicima u diskursu. Nekoliko modela se redovno pojavljuje u metaforičnim reprezentacijama procesa evropske integracije, i svi imaju prostornu osnovu. Prostorna interpretacija stvarnosti podrazumeva kontrastne kategorije kao što su *gore – dole*, *napred – nazad*, *zatvoren – otvoren prostor* ili *deo – celina*. Ovo su osnovne konceptualne strukture bazirane na telesnom iskustvu; to jest, slikovne sheme koje deluju kao najdominantnije u slučaju da se pojave sekundarni modeli ili podmodeli zasnovani na prostoru. Za konceptualizaciju Evrope i evropske integracije u hrvatskim medijima veoma su važna dva sekundarna modela zasnovana na opštijem prostornom modelu: *put* i *arhitektura*. Oba modela obuhvataju i model personifikacije. Kada se radi o podmodelima, treba imati na umu da se oni stapaju i da se iz tog spoja može pojaviti novi model. Metaforički model *putovanje* tako se pojavljuje kao spoj metaforičkih modela *put*, *personifikacija* i *arhitektura*. Opšta slika koja obuhvata te modele sastoji se od tri relevantne kategorije: izvora, cilja i puta. Sve tri imaju određenu strukturu koja je u izvesnoj meri razrađena. Istaknuti i razrađeni

elementi u diskursu o Evropi su putovanje i cilj. Metafore specifične za diskurs o Evropi, koje su stvorene da bi se shvatila ideja o njoj, sekundarne su korelacione metafore (Grady 1999). One obuhvataju samo ograničene aspekte složenih slika. Značenja tih metafora su ojačana elementima kulturološkog i tekstualnog znanja.

Putovanje i model pridruživanja

U hrvatskim medijima grupa metafora *puta* i *kretanja* može se lako identifikovati kao glavno izvorno područje za slike kojima se predstavlja politika Evropske unije. Metafore *puta* i *kretanja* nalaze se u diskursima mnogih evropskih zemalja – onih koje pripadaju EU, zemalja koje su kandidati, kao i preostalih evropskih zemalja (up. na primer, Zbierska-Sawala (2004) za poljski diskurs, i Zinken i Bolotova (2001) za nemački i ruski diskurs). Slike *puta* i *kretanja* su blisko povezane sa fundamentalnom konceptualnom metaforom *PROLAŽENJA VREMENA KAO KRETANJA U PROSTORU*, koja prožima sve oblasti svakodnevnog diskursa.³

U veoma čestoj, možda čak i nezaobilaznoj metafori, proces koji vodi do očekivane integracije neke zemlje u Evropsku uniju koceptualizovan je kao *putovanje*. Ovde preslikavanje najčešće identifikuje zemlju kao *putnika*, a Evropsku uniju kao *destinaciju* ili *cilj*. Tu je takođe i *put* koji treba da se pređe. EU može pored toga biti koceptualizovana ne kao cilj, već važan orijentir u putovanju koje vodi u drugu, još apstraktniju destinaciju. Diskursi koji se tiču evropskih integracionih procesa, naročito kada je tema nova zemlja članica ili buduće članice, često evociraju metaforički model *pridruživanja*. Druga dva metaforička modela koja su u njega uključena su: model personifikacije, koji podrazumeva da je određena zemlja ljudsko biće, i prostorni model, prema kojem neka zemlja (locirana u određenom prostoru ili kvaziprostoru) ima cilj (EU/Evropu) pred sobom (ili na određenoj udaljenosti). Veoma sličan model predstavlja zemlje kao sportiste. U sportskom kontekstu, kretanje može da prikazuje karakteristike određenog sporta ili igre; na primer, trke.

U razmatranim tekstovima vrlo često se mogu naći izrazi kao što su *put prema/u EU*, *put u Evropu*. Ovaj model često se odražava u naslovima: *Pravosudni put u Evropu* (Vjesnik, 12. april 2001), *Put u Evropu nema alternative* (Klik, 8. maj 2002). Osnova tih izraza je metaforička logika opšte metafore *VREME JE PROSTOR*, prema kojoj se kretanje u vremenu razumeva kao kretanje u prostoru: to znači, vremenska dimenzija događaja je shvaćena kao prostorno kretanje (Lakoff – Johnson 1980: 41-5; Lakoff – Johnson 1999: 138-49).

Model putovanja podrazumeva tri domena: domen izvora, domen *puta* i domen cilja. Nisu sva ta tri domena razvijena u istoj meri. Domen cilja procesa

³ Za osnovni konceptualni status metafore 'prostorizacije neprostornog', up. Lakoff – Johnson (1980: 41-45); Lakoff – Johnson (1999: 137-49).

evropske integracije predstavljen je kroz različite metaforičke okvire – na primer, u kontekstu *pridruživanja* i kontekstu *škole*. U najčešćem, kontekstu *pridruživanja*, zemlje (potencijalni) kandidati su *osobe* (model *personifikacije*) koje se *kreću* u pravcu EU (metaforički model *prostora*):

- (4) Pitanje istinskog *približavanja* i *ulaska* Hrvatske u EU riješiti [će se] samo po sebi jedino kao posljedica napora u vlastitoj kući. (*Novi list*, 23. 10. 2002)

Cilj kretanja je *ulazak* u zatvoreni *prostor* – *Evropu*. Ovo takođe uključuje metaforički model arhitekture.

Kontekst *pridruživanja* čvrsto je ustaljen u svim nacionalnim diskursima zemalja koje učestvuju u evropskoj integraciji. Ima dobro razvijenu metaforičku strukturu. On uključuje jasno metaforičko predstavljanje EU (kao kuće), zemlje kandidata (kao putnika ili sportiste), i naročito procesa integracije (kao kretanja u prostoru). Kontekst *škole* manje je učestao i ograničen je na specifične situacije. Po svojoj prirodi je statičan i sadrži dva (personifikovana) faktora: evaluator (EU) i element koji se evaluira (potencijalni kandidat). Jedan mogući element koji se rede spominje je proces učenja.

Struktura konteksta *pridruživanja* uključuje tri sekundarne korelacione metafore (Grady 1999):

- EU je građevina
- potencijalni kandidati su osobe
- proces evropske integracije je kretanje osobe prema građevini.

To preslikavanje kao osnovu ima opšte koncepte:

- institucije su zgrade
- akcija je kretanje
- neživo je živo.

Prema teoriji kognitivne metafore (Lakoff – Johnson 1980), prvo preslikavanje zasnovano je na primarnoj korelacionoj metafori KONTINUITET ZNAČI OSTATI USPRAVAN I FUNKCIJA ZNAČI ODNOS. Druga metafora je osnovna korelaciona metafora, prema kojoj se sve iz domena kretanja može preslikati na apstraktnu akciju. U tekstovima hrvatskih medija shvatanje akcije kao kretanja konvencionalizovano je što omogućuje diskusiju o napretku koji zemlja čini u toku kretanja. Scenario pridruživanja EU često se pojavljuje u naslovima, na početku ili na kraju članka: to znači, u onim delovima medijskih tekstova koji su naročito relevantni za koherentnu recepciju teksta.

Metaforički model u kojem je kretanje u vremenu koceptualizivano u smislu kretanja u prostoru pruža mogućnost za pojavu kategorija koje jasnije definišu prostor. Neke karakteristike puta i kretanja su naglašene, dok su druge zanemarene. Kretanje u prostoru, posmatrano kao putovanje, podrazumeva da se neko nalazi na određenoj početnoj tački, da se suočava sa putem određene dužine i

karakteristika, koji se na neki način mora preći kako bi se stiglo do cilja. Često se u korpusu mogu naći jezički izrazi koji ukazuju na predstave puta/kretanja i uključuju: *put, hod, korak, iskorak, kretanje, putnik, približavanje, ulazak, raskršće, prepreke, pristupati, približiti se, ući, odskočiti, prestići, uvesti i stepenica*. (up. Tabelu 1).

Tabela 1. PUT/KRETANJE

<p><i>put</i> prema europskoj integraciji hrvatski put prema EU Hrvatska na putu prema EU/ europskim integracijama Hrvatska na pravom <i>putu</i> brzina <i>puta</i> prevaljen manji dio europskoga <i>puta</i> hrvatski <i>put</i> u EU ne ide preko Washingtona nego preko Beograda Hrvatska ozbiljan <i>putnik</i> namjernik za EU <i>kretanje</i> unatraške hendikepirani <i>hod</i> hrvatski <i>hod</i> k Europi <i>pristupati</i> EU <i>ulazak</i> u EU brzi <i>ulazak</i> u EU <i>ući</i> u EU Splićani koji <i>su uveli</i> Hrvatsku u EU <i>približiti se</i> EU <i>približavanje</i> europskim integracijama/ EU <i>približavanje</i> Europi</p>	<p>prvi <i>korak</i> prema odškrinutim europskim vratima <i>korak</i> naprijed/unazad činiti važne <i>korake</i> prema Uniji prvi <i>korak</i> za stupanje u EU kandidacijski <i>iskorak</i> Europskoj uniji <i>iskoračiti</i> iz Zapadnog Balkana <i>odskočiti</i> zapadnije Hrvatska je stigla na povijesno <i>raskrižje</i> <i>prepreke na putu</i> Zagreba u Bruxelles prebroditi prvu formalnu <i>prepreku na</i> <i>putu</i> u EU <i>prepreke</i> našem približavanju EU haške <i>prepreke</i> na našem putu u EU posljednja <i>prepreka</i> na europskom putu Velika Britanija i Nizozemska <i>prepreke</i> na putu Hrvatske u EU <i>spoticanja</i> o demokraciju i vladavinu prava mnogi su nas <i>prestigli</i> na putu za Bruxelles <i>povratak</i> u Europu prva <i>stepenica</i> prema asocijacijama/ ujedinjenoj Europi</p>
--	--

Položaj Hrvatske i njene šanse za buduću integraciju u EU u posljednjih nekoliko godina u stanju su previranja, kao i politički uslovi u Hrvatskoj i Evropi. Različiti aspekti puta i kretanja u modelu putovanja istaknuti su u različitim fazama odnosa između Hrvatske i EU. U istraživanom periodu mnogi primeri metafore *putovanja* naglašavaju sam *put* (most, koraci, itd.), a ne još uvek udaljeni *cilj*, zbog toga što je diskurs fokusiran na teškoće i prepreke sa kojima se Hrvatska susreće. Na primer, u nekim medijskim primerima iz 2002. godine koji su

komentarisali potpisivanje Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju, *put prema EU* je opisan kao ‘dug’ i ‘težak/nije lak’. Na kraju puta je cilj, ‘nova, integrisana Evropa’. Čin potpisivanja Sporazuma je metaforički prikazan kao korak prema cilju:

- (5) Potpisivanje SSP-a je samo prvi korak na *dugom i teškom putu*. Uvjeren sam da ćemo uspješno doći *do kraja puta*, postajući dio nove integrirane Europe. (*Vijesti HRT*, 8. 02. 2002)
- (6) Potpisivanje Sporazuma dovelo nas je *korak bliže* ujedinjenoj Europi. *Na pravom smo*, mada ne uvijek i *lakom putu*. (*Vijesti HRT*, 8. 02. 2002).

Međutim, put još uvek nije popločan ili čak ni ne postoji. Slike iz istog perioda opisivale su put u procesu izgradnje, kao u prim. (7). Put takođe može da poprma drugačije oblike; na primer, oblik mosta u (8):

- (7) Makedonija, a od ponedjeljka Hrvatska, vlasnici su Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju koji im *trasira put prema EU*. (*Vjesnik*, 30. 10. 2001)
- (8) Talijanska manjina [je] *most priko kojega će i Hrvatska lakše gaziti u Europu*. (*Slobodna Dalmacija*, 5. 03. 2001)

Na iskustvenim osnovama, težak i iscrpljujući put može da se tumači kao put uzbrdo. Opcionalno, strma staza se može prikazati kao stepenice (uporedi ... *ulazak u NATO samo stepenica na putu prema EU*, Obrana 194). U okviru ovog scenarija putovanja, rizici koji su uključeni u proces integracije postaju prepreke koje očekuju putnika. Ova se metafora koristi da bi se naglasila potencijalna opasnost ili nerešeni problemi u samoj zemlji, ali takođe i opiranje zemalja transformacijama:

- (9) ... naša [bi] kandidatura bila iluzorna, kada ne bismo energično prišli rješavanju onih pitanja koja su ... *prepreke na našem putu* u ujedinjenu Europu. (*Ured Predsjednika RH*, priopćenje 4. 03. 2003)

Da razmotrimo strukturne komponente koje su povezane sa metaforičkim modelom *putovanja*, naročito one koje su povezane sa putem: zemlja može da dostigne cilj peške, ali takođe i različitim transportnim sredstvima. U diskursima o EU u hrvatskim medijima kretanje putem, shvaćeno kao putovanje, veoma često je povezano sa specifičnim transportnim sredstvom: vozom. Slika zemlje koja je kao putnik koji čeka na voz ili je u vozu, često se može naći u naslovima medijskih tekstova (*Upitno naše ukrcavanje na europski vlak iz Bukurešta*, Novi list, 18. 11. 2003; *Hrvatska uskače u poslednji vlak za EU*, Vjesnik, 17. 04. 2003). Slika u naslovu stvara jedan potpun metaforički scenario, na koji se u članku kasnije može uputiti ili koji se može u članku razraditi. Međutim, scenario može biti uključen i u naslov kao najvažniji elemenat za prijem teksta. Najčešći primeri sa metaforom *voza* navedeni su u Tabeli 2.

Tabela 2. voz

<i>ukrcati se na vlak s Rumunjskom i Bugarskom</i>	jedini način da se Hrvatska <i>prikopča na europski vlak</i>
Hrvatska ne može <i>uhvatiti vlak</i> za 2008. zbog manjkave suradnje s Haagom	europski <i>vlak</i> nismo na vrijeme uhvatili Hrvatska je u <i>zadnjem vagonu europskog vlaka</i>
Hrvatska je u poziciji <i>hvatati možda i posljednji europski vlak</i> zajedno s Bugarskom i Rumunjskom	mного prigoda za <i>integracijske vlakove</i> neće biti
<i>kašnjenje na europski vlak</i>	

Voz se često eksplicitno naziva „europski”, kao u (10a), ili „integracijski”, kao u (10b):

- (10 a) Svakoga dana čujemo kako se „moramo žuriti da nas prime”, da ne bi slučajno „*europski vlak* krenuo bez nas”. (*Dom i svijet*, 18.01. 2001)
- (10 b) O tome koliko će naša zemlja vjerodostojnost u provođenju preuzetih obveza pokazati, ovisit će hoće li u onom *integracijskom vlaku* krenuti prema „prvom razredu”. (*Slobodna Dalmacija*, 30. 10. 2001).

Ako tekst govori o aktivnostima koje Hrvatska ne bi trebalo da propusti da ispuni kao uslov za buduću integraciju, ispunjavanje uslova se vidi kao ‘poslednji voz za ulazak u Evropu’ (potpisivanje sporazuma s Europskom unijom jest hrvatski *posljednji vlak za Evropu*, *Vjesnik*, 27. 10. 2001).

Slika voza je stvorena da bi bila ubedljiva: ona ukazuje na to da je upotreba bilo kojeg prevoznog sredstva efikasnija, brža i mnogo komfornija od pešačenja. Međutim, to ne daje odgovor na pitanje zašto se tako često koriste metafore povezane sa vozom, a ne nekim bržim prevoznim sredstvom. Karakteristika brzine nije taj odlučujući faktor, zbog toga što u prototipskoj predstavi koja je sa njima povezana na južnoslovenskim teritorijama, vozovi uopšte nisu brzi. Zapravo, upravo se njihova sporost poklapa sa mentalnom predstavom o dugom, teškom putu punom prepreka. Osim toga, zbog svojih strukturnih karakteristika, metafora voza nudi raznovrsnost potencijalnih elemenata i scenarija koji mogu da se detaljno fokusiraju: kupovanje karte za voz (premijer Račan bi trebao pokazati jamstva da je kupio *EU-kartu za vlak*, *Vjesnik*, 30. 10. 2001), čekanje voza, uskakanje u voz, ostati ili biti zaboravljen na železničkoj stanici dok voz brzo odlazi, i tako dalje. Interna struktura voza (broj kupea, različite klase kupea, lokomotiva kao važan deo) nudi dalje mogućnosti za opis putovanja – putovanje u određenom kupeu, putovanje prvom ili drugom klasom, itd. (Ne želimo čekati *zadnji vagon u jurećem vlaku prema EU*, *Nacional*, 25. 05. 2000).

Primeri koji uključuju slične slike putovanja mogu se takođe pronaći u tekstovima iz drugih južnoslovenskih zemalja. Kretanje putem često je opisano kao pešačenje, kao u (11):

(11) Srbija i Crna Gora *napravila* [je] prvi značajniji *korak ka evroatlanskim integracijama* ... U vremenu dok se *polako, klecavo korača* ka demokratskom društvu. (*Nin*, 10. 04. 2003)

Međutim, ukoliko se put mora preći transportnim sredstvom, čini se da je voz zajedničko i neizbežno metaforičko sredstvo za zamišljanje procesa evropske integracije na celoj južnoslovenskoj teritoriji, kao u ovom primeru iz slovenačkih medija: „[države] ki bi se rade priklopile na evropski vlak” (*Mladina*, 12. 11. 2001). Primer (12) je interesantan zato što razrađuje celokupnu metaforičku strukturu povezanu sa metaforom voza, koncentrišući se na železničku stanicu:

(12) Državna zajednica Srbija i Crna Gora se *nalazi u velikoj čekaonici* u kojoj može da *ode do blagajne* i *kupi kartu u jednom pravcu* ka normalnim zemljama ili da *spavaju po klupama* dok ih *šef železničke stanice* ne izbaci napolje. (*Nin*, 10. 04. 2003)

Uglavnom postoje dve različite slike uključene u metaforu voza: u prvoj slici zemlja/potencijalni kandidat je putnik koji se kreće ka cilju (Evropi/EU). U drugoj, EU/Evropa je konceptualizovana kao voz u kojem se svaka zemlja, u skladu sa svojom ulogom i pozicijom, može shvatiti kao putnik određene klase ili kao konduktor voza. U ovoj slici, ilustrovanj u (13) i (14), zemlje se izjednačavaju sa delovima kompozicije voza:

(13) Naravno, ulogu *mašinovodje* u *evropskom vozu* za sebe želi upravo Francuska. (*Dani* 171, 8. 09. 2000)

(14) Danas se stereotip mijenja, pa se govori o Hrvatskoj kao *lokomotivi*, makar nitko ne objašnjava gdje su i kakvi su vagoni koje lokomotiva treba vući. (*Vjesnik*, 26. 11. 2001)

Balkan u modelu putovanja

Iako je metafora voza uobičajena u diskursu evropske integracije (up. Zbierska-Sawala 2004. za Poljsku), postoji jedinstvena karakteristika u nekim hrvatskim i južnoslovenskim diskursima koji upotrebljavaju metaforu voza; u istom kontekstu često se pojavljuje i geografski termin *Balkan*.⁴ On je veoma čest u hrvatskim medijima kada se diskutuje o evropskoj integraciji i Hrvatskoj. Jedan tekst iz 2000. problematizuje povezivanje Hrvatske sa susednim zemljama; što znači, regionalni pristup zvanične politike Evrope u vezi sa šansama Hrvatske da uđe u EU. Hrvatska mora da putuje ‘istim vozom’ kao i druge balkanske zemlje, u

⁴ O ulozi termina *Balkan* i njegovih derivacija u konstruisanju stereotipa i mentalnih slika u južnoslovenskim oblastima up. Šarić (2004).

‘balkanskom regionalnom’ vozu koji se smatra preprekom za napredak Hrvatske. Putnici balkanskog voza su, osim Hrvatske, i nekoliko drugih zemalja:

(15) Bruxelleski [je] pristup upravo prikovao Hrvatsku za *regionalni balkanski vlak*, zajedno sa SRJ-om, BiH-om, Albanijom, Makedonijom. (*Dom i svijet*, 3.04.2000)

Evropa/EU je željeni cilj putovanja. Balkan se često koristi kao antipod tome cilju. Ne iskoristiti prednost određenih aktivnosti ili propustiti šansu značilo bi povratak Hrvatske na Balkan ili ostanak na Balkanu:

(16a)[je li] Zagrebački summit ... *zadnji vlak* za Europu ili povratak na Balkan? (*Obiteljski radio*, 20.11. 2000)

(b) *Propusti li Hrvatska taj vlak* na duži rok ostat će u slijepom crijevu Europe, *na Balkanu*. (*Globus* 25. 10. 2002)

U (16b) opasnost od povratka na Balkan je jednaka opasnosti da se izgubi posljednji voz. *Balkan* se često pojavljuje u kontekstima koji govore o hrvatskom metaforičnom putu u EU, bilo kao zaobilazni put ili kao prepreka na putu (Putuje li Hrvatska u Europu s *balkanskim teretom* na leđima? *Vjesnik*, 26.11.2001).

Balkan je često sastavni deo metafore voza u medijskim tekstovima i u ostalim južnoslovenskim zemljama. U sledećem primeru iz slovenačkih medija zamišljena su dva moguća cilja metaforičnog putovanja zemlje: Balkan i Evropa (koju metonimijski predstavlja Brisel):

(17) Slovenska politika sicer glasno kriči o evropskih integracijah, žal pa *vlak drvi bolj v smeri Balkana kot pa Bruslja*. (*Mladina*, 12.11.2001)

Međutim, konotaciono polje metafore može biti sasvim drugačije. Metafora voza u naslovu jednog slovenačkog teksta (*Politični Balkan ekspres Republikanci*, 18. 12.1997) ne služi da opiše šanse ili probleme integracije Slovenije, nego da zauzme kritički stav prema političkoj situaciji u Sloveniji.

Model arhitekture i konceptualizacija domena cilja

U metaforičkom modelu putovanja neka zemlja, posmatrana kao osoba, stiže na cilj, a to je ulazak u određeni prostor. Taj prostor je često konceptualizovan kao zgrada, što se vidi u tekstovima u kojima se nalaze reference o različitim delovima zgrade. U analiziranom korpusu je EU često predstavljena kao zgrada, a određene zemlje kao ljudska bića u zgradi. Evropska integracija je na taj način opisana kao ulazak ljudi u zgradu.

U skladu sa tim, jezičko predstavljanje termina *Evropa* uključuje metaforički kontekst *arhitekture* kao cilja putovanja. Ovo je čest i zbog toga vrlo značajan metaforički model u medijskim diskursima. Ovaj model može čak da sadrži nekoliko metaforičkih preslikavanja koja pripadaju osnovnom nivou kategorizacije. Najčešća osnovna metafora u korpusu, koja pripada ovom modelu, jeste metafora *EVROPA JE KUĆA*. Znatno ređa je metafora *EVROPA JE GRADILIŠTE*. Ove dve

DISKURS I DISKURSI

osnovne metafore odražavaju dva različita kognitivna okvira: u kontekstu *kuće*, Evropa je okarakterisana kao postojeća kuća; u okviru konteksta *gradilišta*, zgrada je okarakterisana kao nedovršena građevina, kuća u nastanku. U oba konteksta uključeno je nekoliko različitih faktora: *strukturni elementi* kuće/gradilišta, *ljudi* koji su na neki način povezani sa kućom/gradilištem i *proces* koji su povezani sa kućom/gradilištem. Na osnovu ovih faktora, u tekstu su stvorene osnovne metafore EVROPA JE KUĆA i EVROPA JE GRADILIŠTE. U Tabeli 3(a, b) prikazani su najčešći izrazi koji su u vezi sa ove dve osnovne metafore:

Tabela 3a. Metafora KUĆE

suvremena <i>kuća</i> Europe [Unija] u vlastitoj demokratskoj <i>kući</i> EU ... <i>kuća</i> demokracije i mira [Europa] kao pravi <i>dom</i> Rumunjima i Bugarima otvaranje <i>vrata</i> zajednička europska <i>vrata</i> sva europska <i>vrata</i> odjednom za Hrvatsku otvorena širom otvoriti <i>vrata</i> EU zemlje <i>kucaju na vrata</i> EU Turska konstantno <i>kuca na vrata</i> višedesetljetno <i>kucanje na vrata</i> ozbiljno <i>kucati na vrata</i> otvoriti <i>vrata</i> muslimanima	EU spreman da Hrvatskoj širom <i>otvori svoja vrata</i> <i>otvaranje vrata</i> sljedećima Hrvatska na sjevernom <i>ulazu</i> prvih <i>vrata</i> Euroazije <i>odškrinuta</i> europska <i>vrata</i> Blair [se] bacio u obranu <i>čekaonice</i> Chirac [je] na <i>čekaonicu</i> gledao svisoka poslati u višegodišnju <i>čekaonicu</i> višegodišnja <i>čekaonica</i> a la turca <i>predvorje</i> EU-a Hrvatska u predvorju EU mi smo još uvijek u <i>predvorju</i> Europe Hrvatska na <i>pragu</i> EU
---	--

Tabela 3b. Metafora GRADILIŠTA

<i>gradi se</i> nešto novo <i>graditi</i> jedinstvo Europe <i>nastaje</i> nova <i>zgrada</i> <i>izgradnja</i> ujedinjene Europe katolici <i>sugraditelji</i> nove Europe	[Europa] <i>izgrađena</i> na duhovnoj razini vjernici <i>graditelji gradili su</i> na kiši i vjetru veliko <i>gradilište</i> Europe Europa je golemo <i>gradilište</i>
--	--

Metafora EVROPA JE KUĆA može se često pronaći u diskursu hrvatskih medija koji predstavlja domen cilja (to jest, Evropu/EU). Metafora EVROPA JE GRADILIŠTE, prema kojoj je Evropa prikazana kao objekat u izgradnji ili kuća u nastajanju, ne nalazi se često u analiziranom korpusu. Međutim, tekstovi koji koriste tu metaforu naglašavaju nekoliko dodatnih faktora koji su sa njom u vezi: ljude

uključene u proces izgradnje (*graditelji*) i sam proces izgradnje (*izgradnja, graditi, nastaje nova zgrada*):

- (18) Europa je danas veliko *gradilište* ... *Gradi se* nešto novo, *nastaje nova zgrada* ... *Graditelji* grade i u lošim uvjetima. Katolički vjernici graditelji u Mariazellu *gradili su* na kiši i vjetru. (*GK tjednik*, 22(1562), 30.05.2004)

Kontekst u kojem se metafora nalazi ukazuje na aktivnu i pozitivnu ulogu potencijalnih članova EU u stvaranju zajedničke institucije.

Razmotrimo primere metafore EVROPA JE KUĆA. U tekstovima hrvatskih medija *kuća* je najčešći termin za građevinu u domenu cilja *Evropa*. Metafora *kuće* može biti povezana sa različitim tipovima društvene stvarnosti. U mnogim primerima vrsta građevine ostaje neodređena. Ponekad dobija atribut *evropska*, kao u (19a) i (19b). Međutim, kada se radi o vrsti zgrade, teško da se to može smatrati specifikacijom:

- (19a) Rascjep u *europskoj kući*. A Hrvatska na obilaznici preko Balkana. (*Hrvatsko slovo*, 8.06.2001)
- (b) U *europskoj kući* nije lako napraviti reda, jer komisija nema političkog mandata. (*Vjesnik* 29.10.1998)

Neki primeri ukazuju na to da je to porodična kuća, dok tekstovi koji tematizuju *članove* i *članstvo* ukazuju na klub. Najučestaliji izraz u vezi sa konceptom *porodične kuće* i *kluba* navedeni su u Tabeli 4.

Tabela 4. PORODIČNA KUĆA I KLUB

ulazak u europsku <i>obitelj</i>	<i>prijem</i> u EU
(biti) sastavni dio velike (europske) <i>obitelji</i>	<i>primanje</i> u EU
postati dijelom velike europske <i>obitelji</i>	<i>članstvo</i> u EU
cijela europska <i>obitelj</i>	<i>članice</i> EU
sakupljanje znanja o velikoj europskoj <i>obitelji</i>	<i>klub</i> država
[<i>obitelj</i>] se proširila za deset novih članica	pretendirati na ulazak u prestižni <i>klub</i>
uključenje Hrvatske u (razvijenu) europsku <i>obitelj</i>	Unija ... zatvoreni, ekskluzivni <i>klub</i>
EU prima u svoje <i>okrilje</i>	ekskluzivni <i>klub</i>
Europa će Hrvatsku <i>prihvatiti</i> u topli <i>zagrljaj</i>	puki interesni <i>klub</i> (ili zajednica humanističkih vrijednosti)
EU	<i>visoko</i> europsko <i>društvo</i>
<i>primiti</i> u svoj <i>zagrljaj</i>	ulazak u europsko <i>društvo</i> bez darova

DISKURS I DISKURSI

<p>Europski <i>zagrljaj</i> Zagrebov europski <i>zagrljaj</i> kršćanske zemlje ušle u <i>zagrljaj</i> Europe EU ... Košunicu <i>primio</i> u <i>zagrljaj</i> Hrvatska nema izgleda da je Europa <i>prigrli</i> [Europa] <i>maćeha</i> svojim građanima punopravni član europskog <i>domaćinstva</i> <i>prosjak</i> koji kuca na vrata stotinjak milijuna siromašne europske <i>braće</i> starija <i>braća</i> u čiju su kuću ušle</p>	<p><i>ugovor</i> o pristupanju novih <i>članova</i> <i>zahtjev/molba</i> [Hrvatske] <i>za prijem</i> u EU kopenhaski kriteriji <i>za prijem</i> <i>odbijenica</i> <i>ulaznica</i> u Savez još nije riješena nekoliko <i>kandidata</i> čeka u redu za ratifikaciju <i>ulaznice</i> u NATO</p>
--	---

Elementi diskursa koji ukazuju na prisustvo metafore EVROPA JE KUĆA razrađeni su u različitoj meri. Među istaknutim strukturnim delovima kuće najčešće se nalaze *vrata* i *čekaonica*. Takođe se mogu sresti *prag*, *predvorje* i *temelji*. Drugi strukturni delovi kuće (npr. *krov*, *prozori*, *zidovi*), iako mogući, ne nalaze se u korpusu. Učestalost elemenata *vrata* i *čekaonica* u vezi je sa temom velikog broja tekstova: EU kao kuća i ulazak njenih potencijalnih budućih članova kroz vrata te kuće, ili proširivanje Evrope iz perspektive Hrvatske. U većini tekstova, slike vrata i čekaonice povezane su sa kontekstom *pridruživanja*; što znači, sa kontekstima koji tematizuju uključivanje novih (potencijalnih) članova u EU. Oni se često javljaju u istom kontekstu, što se vidi u prim. (20):

(20)Ova nedefinirana skupina budućih kandidata tek će u skorij budućnosti, kad se *vrata EU-a* otvore za prve nove članice iz sadašnje *čekaonice*, znati što je čeka. Zasad je to približavanje malim koracima. (*Vijesti HRT*, 23.07.1999)

U mnogim kontekstima teško je doneti tačan zaključak o kakvoj se vrsti metaforički konstruisane evropske građevine radi. U nekim primerima upotrebljen je metaforički model koji interpretira aspekte evropske politike u vezi sa ljudima koji posećuju evropsku kuću ili stanuju u njoj, pa se zbog toga u njima govori o *porodici*:

(21)Tim je predsedanom povjerenik zapravo naznačio budućnost ne samo Hrvatske nego i ostalih zemalja regije, odaslavši poruku: da je i zemljama europskog jugoistoka mjesto u europskoj ujedinjenoj *obitelji*. (*Vjesnik*, 21.02.2002)

Međutim, u većem broju konteksta ne izgleda kao da je građevina kuća koju nastanjuju porodice ili ljudi. Glavni razlog za takav utisak je često pominjanje jednog dela zgrade – *čekaonice*. Čekaonica ukazuje na institucionalnu građevinu ili, kao što to Jerg Zinken i Elena Bolotova (2001) pronalaze u svojoj analizi nemačkog i ruskog diskursa, klub. To je takođe potvrđeno drugim elementima prisutnim u kontekstu; na primer, učestalim pojavama reči *član*, *članica* i njihovih izvedenica (up. prim. (20) i Tabelu 3). U sličnim primerima Evropa je pred-

stavljena kao zgrada sa čekaonicom. Potencijalni članovi zavise od pregovora, a nalaze se u čekaonici ili su na putu do nje:

(22) Hrvatska bliže „čekaonici“? Izvještaj je podigao moral u EU-„čekaonici“ i dao joj realne nade. (*Vjesnik* 15.11.2001)

EU-čekaonica je često deo naslova; na primer *U EU-čekaonici entuzijazam s pričuvom* (*Vjesnik*, 19.03.2002).

Zajednički metaforički modeli kojima se u medijima predstavlja evropska integracija prisutni su širom južnoslovenske teritorije; takve metafore su EVROPA JE PORODIČNA KUĆA i EVROPA JE KLUB; ova druga može se ilustrovati primerom iz slovenačkog teksta:

(23) Tiste, ki bodo izpolnile vse pogoje, bodo postale članice elitnega evropskega kluba. (*Mladina* 2001, 145)

Međutim, nisu svi elementi strukture kuće jednako istaknuti u diskursima medija različitih zemalja. U strukturi metafore EVROPA JE KUĆA, neki elementi metaforičke kuće istaknutiji su od drugih, a ovo može da varira u diskursima pojedinih zemalja. U analizi hrvatskih tekstova pokazalo se da su elementi *vrata* i *čekaonica* veoma česti u kontekstima tematizacije otvaranja EU za nove zemlje članice. U nekim tekstovima zajedno sa *čekaonicom* javlja se i *predvorje* (up. Tabelu 3b). Oba elementa ukazuju na institucionalnu zgradu ili klub. U mnogim srpskim diskursima koji se odnose na pitanja EU, *čekaonica* i *predvorje* takođe su često tematizovani, ali još je učestaliji izraz *predsoblje*, koji se uopšte ne pojavljuje u hrvatskom korpusu. On je često tematizovan u samom naslovu (*U predsoblju Evrope*, *Nin* 7.03.2002; *Predsoblje Evrope*, *Nin*, 10. 04. 2003). U nastavku teksta *Predsoblje Evrope*, može se videti kombinacija metafore *putovanja* i metafore EVROPA JE KUĆA, u kojoj se kuća definiše kao stan:

(24) Veliki integracionistički umovi opisuju SE kao *predvorje* Evropske unije, u kojem zemlje stiču elementarne uslove za kandidaturu u toj organizaciji. „Mi se nalazimo u *predsoblju*, skinuli smo kaput i izuli cipele, ali sada nam predstoji dugo čekanje da nas *domaćin* pozove u *stan*.“ ... Savet Evrope jeste samo *predsoblje* ili, možda, *devojačka soba* Evropske unije. (*Nin*, 10.04.2003)

Tekst *Predsoblje Evrope* komentariše članstvo Srbije i Crne Gore u Savetu Evrope. On je dobar primer kako metafore mogu biti ključno sredstvo za koheziju teksta. Metaforična sredstva – aktualizacija metafore *putovanja* i metafore EVROPA JE KUĆA – pojavljuju se u naslovu, u prvim redovima, u onim pasusima koji pružaju nove informacije, kao i na kraju teksta.

Koje dalje implikacije imaju metafore *kluba* i *porodičnog boravišta* – *stana*? Metafora *kluba* uvodi u diskurs metaforičku logiku koja je odsutna kada se pojavljuje samo metafora *kuće*. Metafora *kluba* ukazuje na odnos snaga između upravnika kluba i kandidata za članstvo:

- Postoje upravnici kluba i stroga pravila za ulazak u klub.
- Kandidati moraju podneti zahtev i ispuniti sve tražene uslove; oni sami ne mogu uvoditi nikakva pravila.
- Upravnici kluba ne moraju objašnjavati svoje odluke u vezi sa prihvatanjem ili odbijanjem zahteva.

Metafora EU kao *porodične kuće* ima sasvim drugačiji opseg konotacija:

- Postoji porodica koja živi u kući, i njeni članovi su zajedno na osnovu porodičnih odnosa.
- Neki članovi porodice žive van kuće.
- Porodica mora da prihvati/prihvatiće članove koji se vrate.
- Ne postoje nikakvi uslovi za prihvatanje novih članova porodice.

Ove implikacije nisu obavezujuće za onog ko prima poruku, ali su implicitno prisutne i mogu da daju naročit pravac toku diskursa. Međutim, ako specifična metaforička logika postane konvencionalizovana, to je znak da su je prihvatili učesnici diskursa, za koje je ona bez sumnje smisljena.

Metafore na nivou teksta i diskursa nisu samo u funkciji metaforičke semantike domena cilja kao što su Evropa, proces evropske integracije, institucije i aktivnosti. Da bismo shvatili motiv zbog koji ih autor koristi i na koji način one utiču na čitaoce kojima je određen tekst namenjen, treba razmotriti i sociokulturološke i pragmatičke aspekte metafore. Konvencionalna metaforička slika pridruživanja u predstavljanju evropske integracije zahteva prikazivanje Evropske unije kao *zgrade*. U diskursima hrvatskih medija građevina se često naziva *kućom*. Metafora *EVROPA JE KUĆA* prilično je konvencionalna u hrvatskom diskursu u predstavljanju EU kao već postojeće strukture, kao i u predstavljanju proširivanja EU. Hrvatska reč 'kuća' može se odnositi na različite tipove građevina, kao što su pansion, privatna kuća, boravište za porodicu. Tačna predstava o tipu kuće izostaje u većini tekstova. Zbog suženosti korpusa, mogu se izneti jedino tendencije. Neki tekstovi prenose ideju o porodičnoj kući, bilo zbog reči *dom* ili zato što se spominju neki članovi porodice (*braća*, up. Tabelu 4), ili pak postoje neki drugi indikatori porodičnog odnosa ili porodične bliskosti (npr. *zagrljaj*, up. Tabelu 4). Konteksti koji ukazuju na porodičnu bliskost povezani su sa pozitivnim stavom prema perspektivi kandidata da se pridruži EU. Međutim, konvencionalne metafore u kontekstima koji tematizuju proširivanje EU i sam integracioni proces najčešće karakterišu EU kao klub.

Ostali metaforički modeli

Model personifikacije pojavljuje se i samostalno, ali i kao deo drugih modela. Kao što je ranije već napomenuto u diskusiji o modelima putovanja i pridruživanja, model personifikacije deo je svih glavnih metaforičkih konteksta uključenih

u diskusiju o Evropi i proširivanju EU. On je deo konteksta *putovanja* i *pridruživanja*, u kojima je zemlja konceptualizovana kao putnik suočena sa putem prema cilju i sa preprekama na tom putu. Cilj putovanja – Evropa/EU – takođe je prikazan kroz model personifikacije. Evropa/EU prikazana je kao ljudsko biće koje deluje na određeni način:

[Evropa] *će se htjeti dodvoriti*; Evropa *slavi*; EU *se dosljedno oglušivala*; EU [nas] poziva;
Unija *zaokupljena brigom* kako da „proguta” deset novih članica; kuda Evropa *ide*; *duša* Evrope

Sledeći primer ilustruje spoj modela arhitekture i personifikacije. Evropa je personifikovana zbog toga što deluje; ona treba da ostavi otvorena vrata. Zemlje jugoistočne Evrope su takođe personifikovane zbog svog ‘ulaska’ u EU:

(25) Evropa mora ostaviti *otvorena vrata* zemljama jugoistočne Evrope, ma kako joj to bilo teško, a te zemlje moraju pokušati *proći kroz ta vrata*, ma kako im to bilo teško. (*Vijesti HRT*, 23.07.1999)

Osim najčešćih spomenutih modela, mogu se naći i neki drugi modeli (up. Tabelu 5). Međutim, njihova metaforička logika nije u istoj meri konvencionalizovana, i kod tih modela ne može se računati na to da će se aktivirati znanje koje deli većina učesnika diskursa. Neki se modeli koncentrišu na cilj, neki na put, a neki na domen izvora. Među njima, *sportski* kontekst relativno je čest. On je deo onih diskursa koji se koncentrišu na put i kretanje personifikovanih zemalja. Konvencionalizovan put u Evropu se konceptualizira kao trka u (26):

(26) Ne treba se zamarati tim kategorijama, nego trčati svoju *utrku* prema Evropi i pritom dobro paziti da nam netko ne stavi ruksak s kamenjem na leđa! (*Vjesnik*, 26.11.2001)

Ciljni domen procesa evropske integracije takođe je predstavljen kroz različite druge modele; npr. model *škole*. Ovaj model ne uključuje prostornu dimenziju, put ni kretanje. Koncentriše se samo na cilj. U ovom modelu, zemlje potencijalni kandidati su *osobe* (model personifikacije) koje – poput studenata – pokušavaju da nauče od učitelja. EU je učitelj i škola (metaforički model *škole*) za potencijalne zemlje kandidate:

(27) Jedna od najboljih stvari koja nam se mogla dogoditi jest da nas EU, onog trenutka kada smo konačno odlučili postati dobri „*učenici*”, ipak „uzme pod svoje”. (*Novi list*, 16.06.2004)

DISKURS I DISKURSI

Tabela 5. Ostali metaforički modeli

<p>MODEL SPORTA/ TRKE/IGRE trebamo <i>trčati</i> paziti da se u <i>trci</i> ne spotičemo <i>startni</i> drugorazredni <i>položaj</i> unutar EU-a Hrvatska se smatra nekom vrstom <i>predvodnika</i> to <i>diskvalificira</i> u preostalim krugovima <i>europske utrke</i> <i>balkanska regata</i> <i>regata</i> u kojoj su svi krenuli s iste pozicije u <i>regati</i> na cilj prvi stiže najbolji brod, u <i>konvoju</i> se plovi brzinom najsporijeg plovila trenutno <i>vode</i> Makedonija i Hrvatska o vještini <i>skipera</i> ovisit će daljnja utrka <i>pravila igre</i> EU poštivanje europskih <i>pravila igre</i> EU nema šansi postati <i>prvorazrednim</i> <i>svjetskim igračem</i></p>	<p>MODEL ŠKOLE odlučiti postati <i>dobri „učenici”</i> Hrvatska <i>polaže</i> svoj prvi pravi europski <i>ispit</i> novi težak ispit: zadovoljiti političke preduvjete za ulazak u EU [Balkan] bi bio spreman položiti <i>prijamni</i> <i>ispit</i> za ulazak u Europu polaganje <i>prijemnih ispita</i> <i>popravni ispit</i> EU <i>popravni ispit</i> koji će [Hrvatsku] lansirati u ozbiljan dio integracijskog procesa hrvatski <i>odgovor</i> na europska <i>pitivanja</i> traženi odgovori zaslužuju gotovo <i>peticu</i> dobiti koji <i>bod</i> na račun kritike sadržaja odgovora svladati domaću <i>zadaću</i> u što kraćem roku</p>
<p>MODEL BRAKA <i>brak</i> s Bruxellesom <i>sklapanje zaruka</i> Hrvatska u položaju tradicionalne <i>mladenke</i> ili <i>mladoženje</i> ozbiljno razmišljati o <i>braku</i> ući u <i>brak</i> s EU-om</p>	<p>MODEL ZDRAVLJA/BOLESTI Europa valjda jedva čeka da otvori <i>ambulantu</i> za <i>balkanske bolesnike</i></p>
<p>MODEL MEHANIZMA teret koji poskupljuje <i>funkcioniranje</i> Europe preduvjete za funkcioniranje Unije</p>	<p>MODEL RAJA Europa ... naš <i>pakao</i> dugi put do „<i>europskog raja</i>” Europa ... nebeska domovina/ željena destinacija/čudesni eldorado/obećana biblijska zemlja u kojoj teku med i mlijeko mukotrni put od <i>čistilišta</i> do <i>europskog</i> <i>raja</i></p>

Model *škole* pojavljuje se u nekoliko naslova u korpusu (npr. *Popravni ispit*, Novi list, 23.10.2002). Naravno, model pridruživanja/putovanja i model škole kombinuju se u istim kontekstima:

(28)[Ministar] spominje prave *prepreke* našem *približavanju* EU ... U naredna dva tjedna presudni će *popravni ispit* polagati hrvatska vlada (*Novi list*, 23.10.2002).

Model *pridruživanja* realizovan je u nekoliko tekstova kao model *braka* (npr. *Zaruke* s EU, Novi list, 16.06.2004). Ovo evocira blizak, partnerski odnos između zemalja kandidata i EU; podrazumeva ne samo obaveze i odgovornosti, već i emocionalni nivo, i na taj način ima konkretnije konotacije, bilo pozitivne ili negativne, nego konvencionalizovani model pridruživanja. Drugi modeli koji se mogu pronaći u korpusu koncentrišu se ili na ciljni domen (npr. model *mehanizma*, model *raja*), Evrope/EU, ili na zemlje kandidate i njihov odnos prema ciljnom domenu (model *zdravlja/bolesti*).

Zaključne napomene

Analiza metaforičkih modela koji se sreću u hrvatskim medijima u kontekstima razumevanja i predstavljanja procesa evropske integracije pokazuju da tipični modeli uključuju slike *puta* i *kretanja*. Tipična slika uključena u predstavljanje evropskih integracionih procesa jeste slika zemlje kandidata kao putnika koji se kreće prema Evropi. U tom okviru, model puta i kretanja spajaju se sa modelom personifikacije. Karakteristike elemenata uključenih u sliku – opis putnika, puta i ciljnog domena – razrađene su u različitoj meri, u zavisnosti od konkretne političke situacije koja daje opšti okvir tekstu. Periodi političkih poteškoća pospešuju razradu teme prepreka na metaforičkom *putu prema Evropi*. Kada se bira odgovarajući metaforički model, takođe je važno kakvo delovanje autor želi da njegov tekst ima; to znači, kakav stav o određenoj temi autor namerava da stvori.

Sekundarne korelacione metafore u metaforičkim kontekstima diskursa o evropskim pitanjima zasnovane su na zajedničkim metaforičkim konceptima. Svest o njihovom postojanju ukazuje na svest o njihovom potencijalu da vrše uticaj, čak i da manipulišu. Tako, ukoliko treba da se stvori pozitivan stav o evropskom procesu integracije, cilj metaforičkog putovanja verovatno će biti predstavljen kao porodica. Ova slika se pre koncentriše na položaj individualnog ljudskog bića u političkom procesu nego na položaj zemlje kao nadindividualne političke ili nacionalne kategorije. Kao takva, sposobna je da izazove emocije u svim čitaocima, zbog toga što svi imaju iskustvo povezano sa porodičnim okruženjem. S druge strane, model sporta u metaforičkom predstavljanju Evrope komunicira sa užim krugom čitalaca. Ako tekst pretenduje na to da pruži objektivnu političku analizu zasnovanu na objektivnom rasuđivanju i proračunima, povećava se mogućnost da se ciljni domen predstavi kao klub.

Metaforički modeli upotrebljeni u jezičkom predstavljanju evropskih integracionih procesa sadrže sekundarne korelacione metafore koje nisu nerazdvojni deo ljudskog razumevanja sveta. Opšte je pitanje kakva je važnost tih sekundarnih metafora u predstavljanju političkih procesa i posledica po razumevanje političkih događaja u slučaju da se one izostave. Međutim, izgleda da su one veoma važan element u strukturi i koheziji teksta zbog toga što podsećaju na primarne metafore koje su deo ljudskog razumevanja sveta.

Ova analiza ne teži iscrpnosti. Cilj je bio da se ukratko prikaže prisustvo glavnih metaforičkih modela u diskursima o Evropskoj uniji u hrvatskim medijima u korpusu iz ograničenog perioda i da se pruži podstrek za dalja pitanja i analize, kao što je ispitivanje veze između određenih metaforičkih modela i vrste medijskog teksta, kao i odnos političke orijentacije autora ili izvora teksta i uključenih slika. Područje od posebnog interesa koje tek treba da se prouči uključuje razlike i sličnosti u diskursima različitih zemalja,⁵ posebno razlike i sličnosti između ‘starih’, ‘novih’ i ‘potencijalnih’ članica Evropske unije.

LITERATURA

- Fauconnier, Gilles (1997). *Mappings in Thought and Language*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Gibbs, W. Raymond (1994). *The Poetics of Mind: Figurative Thought, Language, and Understanding*. New York : Cambridge University Press.
- Grady, Joseph (1999). A typology of motivation for conceptual metaphor: correlation vs. re-semblance. In *Metaphor in Cognitive Linguistics*. (eds. R. W. Gibbs – G. J. Steen). Philadelphia : John Benjamins: 79-100.
- Lakoff, George – Mark Johnson (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago : University of Chicago Press.
- Lakoff, George – Mark Johnson (1999). *Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought*. New York : Basic Books.

⁵ Dobro je poznato da su isti metaforički modeli prisutni u medijskom diskursu više evropskih zemalja. Postoje mnoge intertekstualne metafore, prevedene metafore ili metafore koje su direktno inicirane diskursom stranih medija, kao što je Evropa *sa/u dve brzine*:

- (i) Stoga su Nijemci, zajedno s Francuzima, najavili mogućnost stvaranja dviju *Europa s dvije različite brzine* (*Vjesnik*, 17.12.2003).
- (ii) Prvim korakom prema novoj *Europi različitih brzina* može se smatrati Berlinska trilateralala (*Slobodna Dalmacija*, 25.09.2004).

Na osnovu ovog primera metafore prisutne u različitim jezicima, Musolff (2003) pokazuje na koji način metaforičke fraze koje ‘dele’ različiti jezici mogu postati predmet međunarodnih nesuglasica i rasprava.

- Lakoff, George – Mark Turner (1989). *More Than Cool Reason: A Field Guide to Poetic Metaphor*. Chicago : University of Chicago Press.
- Musolff, Andreas (2000a). *Mirror Images of Europe. Metaphors in the Public Debate about Europe in Britain and Germany*. München : Iudicum.
- Musolff, Andreas (2000b). Political imagery of Europe: A house without exit doors? *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 21.3: 216-229.
- Musolff, Andreas (2003). Cross-language metaphors: Obstacles or pathways of international communication? In *Meaning through Language Contrast*. Vol. 2. (eds. K. M. Jaszczolt – K. Turner). Amsterdam/Philadelphia : John Benjamins: 125-139.
- Šarić, Ljiljana (2004). Balkan identity: Changing self-images of the South Slavs. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 25.5-6: 389-407.
- Zbierska-Sawala, Anna (2004). The Conceptualisation of the European Union in Polish Public Discourse, 2002–2003. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 25: 408-423.
- Zinken, Jörg – Elena Bolotova (2001). Der europäische Raum: Metaphernmodelle im russischen und im deutschen Diskurs zur Europäischen Integration. Paper read at 36. *Linguistisches Kolloquium*. Ljubljana.

Ljiljana Šarić

METAPHORICAL MODELS IN EU DISCOURSE IN THE CROATION MEDIA

Summary

This paper seeks to reconstruct aspects of the current conceptualization and linguistic representation of issues concerning the European Union and its expansion, while exploring the role of metaphors and mappings from the embodied image schemata found in Croatian public discourse. The data were collected from newspaper articles and other media texts currently available online.

The analysis of the metaphorical models encountered in the Croatian media in the understanding and representation of the processes of European integration shows that the typical metaphorical models for representing European integration processes employ *path/movement* imagery. The typical image involved in the representation of the European integration processes is the image of a candidate country as a traveler heading for Europe. In this setting, path and movement models blend with the personification model.

The characteristics of the elements included in the image – the representation of the traveler, path, and goal domains – are elaborated to a different extent, depending on the concrete political situation that provides the general frame for the text. Periods of political difficulties give rise to the elaboration of the obstacles on the metaphorical *path towards Europe*. When choosing a particular metaphorical setting, it is also important which impact the author „intends” for his text; that is, what attitude towards a particular topic the author intends to create.

Secondary correlational metaphors in the metaphorical settings of the discourses on *European issues* are based upon shared metaphorical concepts. The consciousness of their existence suggests a consciousness of their potential to influence, and even to manipulate. Thus, if it is a positive perspective on the European integration processes that should be created, the goal domain of the metaphorical journey will likely be represented as a family. This image concentrates on the position of an individual human being in the political process rather than on the position of a country as a supra-individual political or national category. As such, it is capable of evoking emotions in all text recipients, because all of them have experience connected with the family environment. On the other hand, a sports setting in the metaphorical representation of Europe communicates with a narrower circle of readers. If a text pretends to give an objective political analysis based upon objective reasoning and calculations, the possibility of representing the goal domain as a clubhouse will increase.

The metaphorical models employed in the linguistic representation of European integration processes entail secondary correlational metaphors that are not an inherent part of people’s understanding of the world. A general question concerns the importance of these secondary metaphors in the representation of the political process and the repercussions for the representation and understanding of political events if they were to be omitted. However, they appear to be a very important element of text structure and cohesion because they recall the primary metaphors that are part of people’s understanding of the world.

Key words: media discourse, conceptualization, European Union, metaphorical models

KONCEPTUALIZACIJA LEPOTE – KRITIČKA ANALIZA MEDIJSKOG DISKURSA UPUĆENOG ŽENAMA

Sažetak: U radu analiziramo metaforički scenario rata i njegovu ulogu u konceptualizaciji procesa ulepšavanja kod žena. Pod zajedničkim okriljem teorije pojmovnih metafora (Lakoff – Johnson 1980; Semino 2008; Charteris-Black 2004) i kritičke analize diskursa (Fairclough – Wodak 1997; Van Dijk 1998; 1993; 2006) ispitujemo ideološko delovanje metafore višeg reda *ulepšavanje je rat*, a posebno njene podmetafore *uklanjanje celulita kod žena je rat*, u pokušaju da pokažemo kako ove dve evaluativno pregrejane, maskulizirane i ideološki obojene metafore utiču na formiranje određenog načina mišljenja, a time i na oblikovanje jednog aspekta društvene stvarnosti. Korpus istraživanja sastoji se iz više desetina primera metaforičkih izraza iz semantičkog domena rata preuzetih iz raznovrsnih medijskih izvora upućenim ženama u periodu između 2007. i 2009. godine, kojima ilustrujemo i dokazujemo tezu da metafore *rata* utiču na očuvanje androcentričnog pogleda na svet i definisanje poželjnog, jedino prihvatljivog izgleda žena u patrijarhalnom društvu.

Ključne reči: pojmovna metafora, kritička analiza diskursa, medijski diskurs, metafore *rata*

1. Uvod

Kognitivna lingvistika bavi se istraživanjem jezika „kao instrumenta za organizovanje, preoblikovanje i prenošenje informacija”, te teži ka pronalaženju objašnjenja „načina na koji se formira i funkcioniše ljudska konceptualizacija, šta usmerava jezičku kategorizaciju spoljnog sveta, i napokon, stvaranje[m] metafora kao odraza ljudskog iskustva u jeziku” (Savić 1993: 20). Pojmovne metafore, shvaćene unutar šireg konteksta kognitivne lingvistike, predstavljaju mehanizam na osnovu kojeg jedan pojam razumemo pomoću nekog drugog, iskustveno bližeg pojma. Tokom procesa razumevanja obavlja se preslikavanje strukture *izvornog* domena, koji je iskustveno bliži, na apstraktniji, *ciljni* domen, i to na sistematičan i koherentan način (Ungerer – Schmid 1996: 120-122). U skladu s postulatima kognitivne lingvistike, „metafore više ne služe samo kao ukras stvarnosti koja je unapred konstruisana iz retoričkih razloga, već doprinose konstruisanju i razumevanju te iste društvene stvarnosti” (Van Teeffelen 1994: 384). Najvažnije, najefikasnije i najefektnije su one metafore koje su u jezik nesvesno ugrađene putem ustanovljenih konvencija i služe kao sredstvo perspektivizacije, usmeravanja

pažnje: s jedne strane naglašavaju željene stavove, poglede i mišljenja, a s druge ignorišu nebitne, ali i nepoželjne aspekte određene pojave.

Pojmovni domeni i slikovne sheme, kao osnovna pojmovna oruđa u procesu metaforizacije, međutim, ponekad nisu prikladni za objašnjenje metafora u autentičnom diskursu. Zato se u literaturi u poslednjoj deceniji ističe i značaj *metaforičkih scenarija*, manjih ali sadržajno bogatijih i potpunijih mentalnih predstava koje se definišu kao „skup pretpostavki kompetentnih pripadnika diskursne zajednice o ‘tipičnim’ aspektima situacije u izvornom domenu, npr. učesnicima i njihovim ulogama, ‘dramatičnim’ pričama i ishodima, te o konvencionalnom vrednovanju onoga što oni smatraju uspešnim ili neuspešnim, normalnim ili abnormalnim, dozvoljenim ili zabranjenim, itd.” (Musolff 2006: 28). Metaforički scenariji važni su sa kognitivnog, emocionalnog i političkog stanovišta, jer „omogućuju govornicima ne samo da izvorne koncepte primene na one ciljane, već i da na osnovu njih izgrade narativne okvire za konceptualizaciju i ocenu društveno-političkih pitanja” (Musolff 2006: 36), te da ih realizuju na takav način koji će odsljikati diskursnu tradiciju karakterističnu za svaku pojedinačnu zajednicu. Izvorni domen u metaforičkim scenarijima igra ključnu ulogu, jer „predstavlja platformu za vezu između pojmovne strane metafora, s jedne, i obrazaca njihove upotrebe u diskursu, s druge.” (Musolff 2006: 36).

Cilj ovog rada jeste analiza metaforičkog scenarija RATA u medijskom diskursu upućenom ženama u savremenoj Srbiji, putem kojeg se konceptualizuje potreba za ulepšavanjem žena, imenuju glavni „neprijatelji” ženske lepote, te objašnjavaju načini postizanja krajnjeg cilja – podmlađivanje. Osnovna metafora koja je predmet analize glasi ULEPŠAVANJE JE RAT (Lazar 2009)¹, a ona se dalje grana na više pojmovnih preslikavanja koji zajedno čine sadržajno veoma bogat metaforički scenario RATA. Analizu smo, međutim, ovde usmerili samo na jedan aspekt ulepšavanja – otklanjanje celulita kod žena, koji je u medijskom diskursu označen kao „najveći neprijatelj ženskog roda”², u pokušaju da otkrijemo kako se kroz konceptualizaciju pokušaja i potrebe za uklanjanjem celulita, putem metafore višeg reda ULEPŠAVANJE JE RAT, ispoljava izrazita rodna obeleženost ove vrste diskursa u savremenom srpskom jeziku.

Korpus istraživanja u ovom radu čine jezički³ primeri metaforičkog scenarija RATA u konceptualizaciji uklanjanja celulita, ekscerpirani iz raznovrsnih

¹ Na korpusu od 114 reklamnih oglasa iz dnevne i nedeljne štampe na engleskom jeziku Lazar (2009) iznosi kritičku multimodalnu analizu metafore ULEPŠAVANJE JE RAT, pokazujući kako se procesi ulepšavanja kod žena pojmovno i vizuelno konceptualizuju putem izrazito rodno obeleženih metaforičkih izraza.

² *Lepota i zdravlje*, 23. septembar 2009.

³ Ovde se nećemo baviti vizuelnim realizacijama pojmovne metafore UKLANJANJE CELULITA JE RAT, te ćemo zanemariti sve, inače u medijskom diskursu vrlo prisutne, multimodalne (verbalno-vizuelne) metafore.

medijskih izvora⁴: nedeljnih časopisa namenjenih ženama, internetskih stranica koje se bave pitanjima lepote i nege ženskog lica i tela, ženskih rubrika u dnevnim novinama, kao i nedeljnih časopisa koji nisu namenjeni isključivo ženama, ali uglavnom pokrivaju žensku čitalačku publiku, te obrađuju teme koje se popularno smatraju ženskim. Primeri potiču iz perioda između 2007. i 2010. godine.

Teorijski pristup u ovom radu kombinuje teoriju pojmovnih metafora (Lakoff – Johnson 1980; Semino 2008; Goatly 2007) sa kritičkom analizom diskursa (Fairclough – Wodak 1997; Van Dijk 1998, 1993, 2006). Jezik ovde, u tradiciji kritičke analize diskursa, sagledavamo kao ‘društvenu praksu’ (Fairclough – Wodak 1997), dok diskurs shvatamo kao „društveno konstitutivan u istoj meri koliko i društveno uslovljen” (Fairclough – Wodak 1997: 258). Diskurs konstruiše svet iz konkretne perspektive, te je „neraskidivo povezan sa kognicijom” (Koller 2008: 105), pošto učesnici u diskursu shvataju svet koji nas okružuje putem pojmovnih modela i shema. Zato diskurs ovde tretiramo kao „društveno-kognitivnu praksu” (Koller 2008: 105). Prednost kognitivističko-kritičkog pristupa analizi diskursa koji koristimo u ovom radu proističe iz činjenice da metafore mogu da otkriju mnogo više od onoga što govornici površinski iskazuju putem jezika, te se i skrivene strane diskursa i učesnika u njemu mogu lakše dekonstruisati i kritički rasvetliti.

2. Metafore i ideologija

Uloga koju metafore imaju u oblikovanju ideologije, kao i uloga ideologije u ‘negovanju i proliferaciji metafora’ (Goatly 2006: 25) i metaforičkih scenarija privlači pažnju lingvista još od objavljivanja ključnog dela za potonji razvoj teorije pojmovnih metafora, knjige Lejkofa i Džonsona *Metaphors we live by* (Lakoff – Johnson 1980). Ovde metafore tretiramo kao retoričke, prvenstveno kao ideološke instrumente, gde ideologiju shvatamo, sledeći sociokognitivno gledište Van Dejka, kao „osnovu društvenih predstava zajedničkih pripadnicima jedne grupe” (Van Dijk 1998: 8). Društvene predstave, pak, definišu se kao „organizovani skupovi zajedničkih uverenja u društvu” (Van Dijk 1998: 46), gde metafore, imajući moć „da kreiraju stvarnosti, posebice društvene realnosti” (Lakoff – Johnson 1980: 156), igraju značajnu ulogu u oblikovanju takvih uverenja.

Metafore su retko neutralne i lišene bilo kakvog vrednosnog stava. Zahvaljujući svojoj sposobnosti da nam omoguće „da jedan aspekt nekog pojma shvatimo na osnovu drugog” (Lakoff – Johnson 1980: 10), metafore osvetljavaju pojedine, uglavnom pozitivne i poželjne, aspekte nekog pojma, dok istovremeno prikrivaju njegove druge, nepoželjne ili negativne aspekte. Drugim rečima, „kada koncept

⁴ Pored svakog primera biće dati podaci o nazivu medija i datumu publikovanja (ukoliko je naveden).

ima nekoliko aspekata (što je uobičajen slučaj) i metafore se usredsređuju na jedan (ili, možda, dva ili tri aspekta), ostali aspekti koncepta ostaće prikriveni, tj. izvan žiže interesovanja” (Kövecses 2002: 80). Ovakav način funkcionisanja metafora omogućuje njihovim tvorcima da deluju ideološki putem isticanja u prvi plan skupa određenih vrednosnih stavova. Ideologija je kognitivni fenomen, „zajednička konceptualizacija pojedinih aspekata stvarnosti” (Semino 2008: 90), a „kombinacija različitih vrsta dugoročnih mentalnih predstava o (pojedinih aspektima) ‘realnosti’ čini određenu ideologiju, koja će biti zajednička za pripadnike određenih grupa-cija” (Semino 2008: 90). Odnos između diskursa i ideologije dinamičan je, „jer diskursi odražavaju određene ideologije, ali i doprinose njihovom oblikovanju i promeni; ideologije su rezultat diskursnih i društvenih praksi, ali ih istovremeno određuju i omeđavaju.” (Semino 2008: 90). „I u svom neutralnom i ‘pregrejanom’ smislu, ideologija predstavlja sistem uverenja i vrednosti zasnovan na skupu kognitivnih modela, tj. mentalnih predstava – delom jezičkih, delom nejezičkih – o stalnim pojavama i njihovim tumačenjima u kulturi i društvu.” (Dirven et al. 2003: 1). Diskurs, kao jezičku pojavu, u ovom radu ispitujemo u odnosu na ideologiju, kao prvenstveno kognitivni fenomen. Pokušaćemo da istražimo delovanje ideologije u jednoj vrsti medijskog diskursa, onog upućenog ženama, dok ćemo se posebno osvrnuti na ključnu ulogu metafora u konstruisanju ideološkog pogleda na svet.

3. Metaforički scenario rata

Kako tvrdi Elena Semino (2008: 100), „izvorni domen RAT ima veoma širok opseg u (angloameričkom) engleskom,⁵ jer se može metaforički primeniti na bilo koji iskustveni domen koji podrazumeva teškoće, opasnost, trud i neizvesne ishode”. Isto tako, „metafore rata često se koriste u vezi sa posebno ozbiljnim i nerešivim problemima, kao i inicijativama i strategijama koji bi trebalo da ih reše” (Semino 2008: 100). Ne treba, stoga, da iznenađuje često korišćenje metaforičkog scenarija RATA u medijskom diskursu upućenog ženama koji se bavi ženskom lepotom, jer metafore rata „ističu ozbiljnost i urgentnost konkretnog problema, kao i ulaganje truda da se takav problem reši” (Semino 2008: 100). U tom smislu, metaforički scenario RATA predstavlja veoma pogodan ciljni domen u procesu konceptualizacije ulepšavanja kod žena, jer se ideologija diskursa upućenog ženama (prvenstveno diskursa ženskih časopisa), zasniva na neprestanom ubeđivanju žena da je neophodno dostići objektivno nedostižne i banalno definisane standarde fizičke lepote koji se nude u obliku retuširanih i optički distorziranih fotografija manekenki, saveta o nezi lica i tela, te konstantnoj pojavi novih proizvoda namenjenih ulepšavanju.

⁵ O metaforama RATA u javnom diskursu Srbije v. Silaški et al. (2009). O rodnoj obeležnosti metafora RATA v. i Silaški – Radić-Bojanić (2009).

Pošto metafore omogućavaju razumevanje nekog apstraktnog, neopipljivog i teže razumljivog ciljnog domena (u našem slučaju, uklanjanja celulita) na osnovu drugog, konkretnog, opipljivog i opštepoznatog pojma (rata), neminovno je da pojedini aspekti ciljnog domena preuzmu svojstva onog izvornog. Ukoliko se istovetan proces metaforizacije primenjuje u široko dostupnom diskursu kakav je medijski, tada mediji, putem ponavljanja jednih istih metafora, utiču na formiranje određenog pogleda na svet i ideološko uobličavanje vrednosnih sudova o pojedinim pojavama. U narednom odeljku detaljno ćemo se baviti metaforičkim scenarijem RATA⁶ u pokušaju da ukažemo na rodnu prirodu i funkcionisanje metafore UKLANJANJE CELULITA JE RAT, te da primerima iz autentičnog diskursa ilustrujemo kako se domen RATA, tipično muški domen iskustva i suštinski test muževnosti (Koller 2003: 9), preslikava na domen ulepšavanja, tradicionalno shvaćen kao ženski iskustveni domen.

4. „Smrtni neprijatelj” žena

U metaforičkom scenariju RATA, celulit se doživljava i poima kao opasan i, ukoliko se ne uloži veliki trud, skoro nesavladiv neprijatelj, protivnička strana ženâ u ratu, kome je neophodno objaviti rat i oružanom borbom i svim raspoloživim sredstvima pobediti. Navešćemo nekoliko primera iz korpusa:⁷

- (1) Zdravom hranom *objavite rat* celulitu⁸ (*Građanski list*, 30. april 2008.)
- (2) Ne prepuštajte se. *Objavite mu rat! Napadnite ga spolja, ali i iznutra!* (*Blic žena*, 8. jun 2009.)
- (3) *Objavljujem rat* celulitu *do potpune predaje* (*Blic žena*, 4. avg. 2009.)
- (4) *Krenimo u rat* protiv celulita (*Zdravi & lepi*, 13. jun 2009.)

Metaforički scenario RATA moguće je raščlaniti u nekoliko podmetafora koje oblikuju način konceptualizacije uklanjanja celulita. U ontološkoj podmetafori CELULIT JE NEPRIJATELJ dolazi do antropomorfizacije celulita, te se on doživljava kao živo biće koje poseduje svojstva ljudi, te se kroz proces personifikacije poima kao neprijatelj žena. Ovakve ontološke metafore, kako kažu Lejkof i Džonson

⁶ U korpusu su uočljivi i primeri drugih metaforičkih scenarija u konceptualizaciji uklanjanja celulita, npr. metafora SPORTA kao još jedne kompetitivne aktivnosti i izrazito muškog domena iskustva, kao u sledećem primeru: „Nadmudrite celulit! Mislite da je nemoguće? Okružite se ovim društvom i konačno ćete povesti sa 1:0 protiv celulita.” (*Cosmopolitan*, <http://www.cosmopolitan-scg.com/stil-i-lepota/preporucujemo/1954-Nadmudrite-celulit.html>)

⁷ Postupak identifikacije metaforičkih izraza sproveden je na osnovu unekoliko skraćene i potrebama ovog rada prilagođene *metode identifikacije metafora* (v. Praggeljaz Group 2007; Semino 2008), koja otklanja svaku sumnju u tačnost početne intuicije i utiska istraživača u pogledu toga da li je neka reč upotrebljena u kontekstu doslovno ili metaforički.

⁸ Nadalje, metaforički izrazi u primerima iz korpusa u kurzivu.

(Lakoff – Johnson 1980: 26), neophodne su da bismo racionalno doživljavali svoja iskustva, ali u diskursu koji ovde analiziramo ne igraju isključivo takvu ulogu. Navešćemo nekoliko primera iz korpusa:

- (5) Većina dama složice se da je celulit *najveći neprijatelj ženskog roda*, možda veći od bora (bar možemo da ih kamufiramo šminkom!). (*Lepota i zdravlje*, 23. sept. 2009.)
- (6) Ali, nisu kilogrami jedini problem koji muči pevačicu, već i nataloženi celulit, koji joj *je napao* obe butkice i *preti* da joj postane *neprijatelj broj jedan*. (*Kurir*, 14. jun 2008.)
- (7) Celulit – *neprijatelj* kroz sva godišnja doba (*Stil*, 27. april 2009.)
- (8) Kako biste opisali *najžešćeg neprijatelja* ženskog tela? Slobodno se može reći da je celulit salo koje *opseda* naše telo, bez obzira na to kakvoj se dijete izlažemo. (*Stil*, 27. april 2009.)
- (9) Ukoliko nemate toliko problema sa viškom kilograma, onda je *vaš glavni neprijatelj* celulit. (*Blic*, 5. juli 2008.)
- (10) Celulit je *vaš najgori neprijatelj*, a prijatelji su vam sirovo voće i povrće: oni će vam pomoći da se rešite jastučica s bokova i stražnjice! (*Story*, 1. okt. 2009.)
- (11) Ne može se protiv trenda civilizacije, on jasno i glasno tvrdi da je *celulit neprijatelj koga valja pobediti, eliminisati, ubiti i uništiti*. (*Story*, 1. okt. 2009.)

Celulit konceptualizovan kao neprijatelj *napada, preti, opседа* žene. Glavna teza koja se implicitno provlači kroz proces „neprijateljizacije”⁹ (Lazar 2009: 213) celulita, jezički realizovana putem raznovrsnih metaforičkih izraza, glasi da je neophodno „preduzeti odgovarajuću (vojnu) akciju protiv bilo čega što dovodi u pitanje postizanje savršeno lepog tela” (Lazar 2009: 213). Čitav „arsenal” metaforičkih izraza preuzet iz militaristički obojenog semantičkog polja rata (npr. *glavni, najveći, najžešći neprijatelj, neprijatelj broj 1, koji opседа* žensko telo i koga valja *pobediti, eliminisati, ubiti i uništiti*, itd.) ukazuje na svu neophodnost delovanja žena u cilju postizanja kulturološki definisane savršene, u društvu jedino prihvatljive, lepote, jer je to „trend civilizacije” (prim. 11).

U metaforičkom scenariju RATA žene se konceptualizuju kao žrtve celulita, što za posledicu ima stvaranje osećaja nedoraslosti i neadekvatnosti kod žena, te hitne potrebe za preuzimanjem odgovornosti za svoj (nedovoljno dobar) fizički izgled i za korišćenjem svih raspoloživih mera kako bi se celulit, kao najgori neprijatelj ženskog tela, uklonio, savladao i pobedio.¹⁰

⁹ Lazar u originalu koristi termin „enemisation” (Lazar 2009: 213).

¹⁰ Teror „savršenog tela” koji se, između ostalog, i putem metafora RATA plasira u medijskom diskursu namenjenom ženama odgovoran je za pojavu anoreksije i bulimije kod žena. Istraživanja

- (12) Žene su te koje su primarne *žrtve* celulita. (<http://kafica.com>, 29. maj 2008.)
- (13) Mada celulit može biti izbirljiv što se tiče mesta javljanja, nije izbirljiv u pogledu osobe koju napada jer žene svih oblika i mera, težine i godina mogu biti *žrtve* celulita. (www.studpol.rs)
- (14) Računa se da su 4/5 svih žena „*žrtve*” celulita. (<http://kafica.com>, 29. maj 2008.)

Metaforički izraz „borba protiv celulita” ukazuje na to da se žene poimaju kao ratnice koje nemaju izbora – da bi dostigle idealno definisane standarde lepote moraju da učestvuju u ratu protiv celulita u kojem su „dopuštena sva sredstva” (prim. 20), jer je to jedan od načina da pokažu kako aktivno deluju u ulozi „ratnica”, te da njihovo telo, osim što je poprište ratnih sukoba sa trivijalnim fizičkim manjkavostima, predstavlja i poprište borbe za društveno priznanje i afirmaciju, a protiv „pošasti modernog doba” (prim. 17). Borba protiv celulita mora da bude *temeljita, uporna* (prim. 21), kao *gerilski rat* (prim. 15), *neprestana akcija* (prim. 15), za koju nikad nije kasno (prim. 23). Navešćemo nekoliko primera metaforičkih izraza koji u metaforičkom scenariju RATA beleže izrazitu učestalost:

- (15) *Borba protiv celulita je kao gerilski rat. Neprestana akcija!* (www.ana.rs – *Prvi i najveći ženski forum*, 7. jan. 2010.)
- (16) Voda je napitak broj jedan u *borbi protiv celulita*. (<http://serbianforum.org/klub-za-zene/43939-pomocu-prirodnih-napitaka-resite-se-celulita.html>, 28. nov. 2009.)
- (17) U *borbi protiv pošasti modernog doba*, koja *pogađa* celokupnu žensku populaciju, bez obzira na kilograme i godine, postoji zaista mnogo preparata, a ako bolje pogledate one najskuplje anticelulit kreme, otkrićete da im je gotovo svima zajednički jedan sastojak – kofein. (www.nadlanu.com, 7. sept. 2009.)
- (18) Činjenica da *se s celulitom bore* i neke od najpoznatijih i najlepših žena na svetu, možda će vas bar malo utešiti. (*Građanski list*, 30. april 2008.)
- (19) Riz Vinterspun je posle drugog porođaja odustala od *borbe* protiv celulita. (*Blic žena*, 11. avg. 2009.)
- (20) U borbi sa celulitom *dopuštena su sva sredstva*, a ono što je najvažnije za *pobedu*, osim uporne spoljašnje nege, jeste i pametno *delovanje* iznutra zdravom i uravnoteženom ishranom, fizičkom aktivnošću, a često i masažom. (*Blic*, 10. maj 2009.)

pokazuju da je razlika u težini između prosečne žene i tipične manekenke prikazane u reklamnim oglasima nekada iznosila 8 posto, a da je 1995. godine iznosila mnogo više, 23 posto (Jacobson/Mazur 1995: 4). Istraživanja novijeg datuma govore da svaka peta žena u SAD pati od poremećaja ishrane (v. <http://weighingthefacts.blogspot.com/2008/03/eating-disorder-statistics.html>).

(21) Stoga *borba* protiv celulita mora biti temeljita, uporna (upornija od njegovog pojavljivanja). (*Zdravi & lepi*, 13. jun 2009.)

(22) Kako se zvezde bore s celulitom (*Blic žena*, 11. avg. 2009.)

(23) Za *borbu* protiv celulita i gojaznosti nikad nije kasno, no pre nego što krenete, treba da znate da se ništa ne može postići na brzinu. (*Zdravi & lepi*, 13. jun 2009.)

Militaristički žargon nadalje se u metaforičkom scenariju RATA razvija kroz korišćenje metaforičkih izraza preko kojih se, kao u stvarnom ratu, precizno definišu *strategije* i *taktike* ratovanja protiv celulita ili napada na njega kao neprijatelja. Celulit je potrebno napasti i spolja i iznutra, jer je opasan neprijatelj koji ne bira mesto i vreme napada, te ga je neophodno, taktičkim delovanjem i pravilno osmišljenom dugoročnom strategijom, nadmudriti i savladati:

(24) Ne prepuštajte mu se. Objavite mu rat! Napadnite ga spolja, ali i iznutra! (*Lepota i zdravlje*, 6. maj 2009.)

(25) Celulit ne bira mesto i vreme napada (*Lepota i zdravlje*, 6. maj 2009.)

(26) Napadnite celulit sa svih strana (*Blic žena*, 3. avgust 2009.)

Ozbiljnost i neophodnost „vojnog pohoda” na celulit ogleda se u brojnim metaforičkim izrazima iz semantičkog domena ratovanja:

(27) Druge strategije zasnivaju se ili na „*atakovanju*” celulita toplotom ili na masaži, kojom se ručno *razbijaju* masni „džepovi” ispod kože. (*Lepota i zdravlje*, 23. sept. 2009.)

(28) *Strategijâ* za *borbu protiv celulita* ima mnogo, a zasnivaju se na niskokaloričnoj hrani, telesnim aktivnostima i kozmetičkim tretmanima. (*Građanski list*, 30. april 2008.)

(29) Nove *strategije* i preparati za *borbu* protiv celulita oslobodiće vas pomorandžine kore sa bokova, zadnjice i butina. (*Blic žena*, 20. septembar 2009.)

(30) Iako standardnog tretmana ishranom protiv celulita nema jer je svaki celulit priča za sebe, *strategija napada* zavisi o stepenu poremećaja... (www.b92.net/zdravlje, 22. jul 2009.)

(31) Superseksi izgled je vaš cilj, ali u ovom momentu i *nemoguća misija*. Napravite plan i pratite naše *beauty strategije*. Videćete da ništa nije nemoguće. (*Cosmopolitan*, <http://www.cosmopolitan-scg.com/stil-i-lepota/s-beauty/2427-Seksi-letnji-izgled---samo-dve-nedelje.html>)

(32) *Taktike* koje pomažu – Ručajte spanać i oranž-đus. Što je na telu manje masnih naslaga, manje je i celulita, pa se može zaključiti da pravilna ishrana igra

važnu ulogu u *borbi* protiv ženskog *neprijatelja* broj 1. (*Viva*, http://www.vivamagazin.info/208/tekst_2.html, maj 2008).

Glavno (*najmoćnije, tajno, najbolje...*) *oružje* u ženskom ratu protiv celulita, osim upornosti (prim. 38) i određenog načina ishrane (prim. 36 i 43), jesu novi proizvodi na tržištu namenjeni njegovom uklanjanju, koji su istovremeno i najvažniji *saveznici* žena u neprestanoj borbi „na dva fronta”, spolja i iznutra.

(33) Uključuje i tretman *najmoćnijim oružjem u borbi protiv celulita* koje se trenutno nalazi na tržištu. (www.sheportal.net, 6. okt. 2009.)

(34) *Tajno oružje protiv celulita* prelepe glumice Kim Katral je pilates. (...) Takođe, bar tri puta nedeljno odlazi na anticelulit masaže, koje su, po njenom mišljenju, *najbolje oružje* protiv ružne pomorandžine kore. (*Blic žena*, 11. avg. 2009.)

(35) *Oružje za spoljašnji napad na celulit* su krema ili gel koji se nanose na kritične delove, a *za napad iznutra* najbolji su *saveznici* tekući suplementi ili pak oni u obliku tableta. Jedna od trenutno *najdelotvornijih strategija* za uklanjanje masnih naslaga i celulita bazira se na istovremenom *delovanju na dva fronta* kako bi se postigla temeljita drenaža i čišćenje organizma, podstakli cirkulacija i metabolizam, smanjila otečenost tkiva i stanjila figura. (www.zenskisvet.com, 9. jun 2007.)

(36) Lešnici i bademi su hrana za mozak i *moćno oružje u borbi* protiv celulita. (*Politika*, 8. maj 2009.)

(37) Da bi se rešile celulita, žene pribegavaju različitim metodama. *Borba* s njim nikad ne prestaje, a krajnji ishod zavisi od discipline i upornosti. Zato je dopušteno korišćenje *svih raspoloživih sredstava*. Tako se, osim raznih krema i masaža kojima se na celulit deluje spolja, često zaboravlja da na njega mora da se deluje i iznutra, a najbolji *saveznik* je ishrana. (*Politika*, 8. maj 2009.)

(38) Upornost je *najjače oružje u borbi* protiv celulita (www.zenskisvet.com, 9. jun 2007.)

(39) Čokolada postaje *saveznik u borbi protiv celulita* (*Blic žena*, 11. avg. 2009.)

(40) A osim što se dokazala kao sjajan *saveznik u borbi protiv celulita*, kafa ima blagotvorno dejstvo i na tvoju kosu, kojoj vraća elastičnost i blistav sjaj. (www.zenskikafe.com, 6. okt. 2009.)

(41) *Saveznik* kojeg svakako ne smemo da zaboravimo jeste voda, jer pospešuje razmenu materija, pa je zaslužna za čišćenje organizma i dobar rad sistema za varenje. (*Blic*, 10. maj 2009.)

(42) Odavno je poznato da je vitamin C neophodan za zdravlje svakog organizma, a odličan je *saveznik i u borbi protiv celulita*. (*Politika*, 8. maj 2009)

(43) *Svoj doprinos u borbi s celulitom* daće i rotkvice, pogotovo bele, koje pomažu u uklanjanju viška masnoća i efikasno smanjuju celulit. (*Građanski list*, 30. april 2008.)

U sprezi sa ženskom disciplinom i upornošću te životom obeleženim svakodnevnim odricanjem od pojedinih namirnica štetnih po lepotu kože, „saveznici” u vidu čudotvornih preparata i krema „ubijaju” celulit, a žene se nadaju da će u tom, kao u kakvom stvarnom ratu, izaći kao pobednice:

- (44) Ako mislite da ćete ga „ubiti” nekom dijetom, varate se. (*Lisa*, 7. maj 2008.)
- (45) Inače, čula sam da Clarins krema *ubija celulit*, ali košta 3500 dinara. (*www.farmaceuti.com*, 22. feb. 2008.)
- (46) Čudotvorna anticelulitna krema Adonia Leg Tone, koja navodno u samo devet minuta „ubija” 47 posto celulita... (*www.ana.rs*, 17. mart 2009.)
- (47) I što je najvažnije, želite li zaista *izboriti pobedu*, nikad ne recite da nemate vremena... (*Zdravi & lepi*, 13. jun 2009.)
- (48) *Pobedite* celulit u nekoliko koraka (*Blic*, 18. okt. 2009.)
- (49) *Pobedite* „pomorandžinu koru” pomoću adekvatnih tretmana, preparata i pravilnom ishranom. (*Lepota i zdravlje*, 23. sept. 2009.)
- (50) *Pobedila* sam celulit u predelu zadnjice i butina (*www.dijeta.net*, 3. oktobar 2008.)
- (51) Namirnice koje bi, ako želiš da iz ove bitke izađeš kao *pobednica*, trebalo pod obavezno da izbegavaš ... (*www.zenskikafe.com*, 10. dec. 2009.)

Celulit se doživljava kao nepremostiva prepreka normalnom životu, kao zakleti neprijatelj protiv koga su dozvoljena sva ženama raspoloživa oružja. *Oružja* su najčešće kozmetička sredstva ili ona operativna, roba koja se mora prodati radi opstanka proizvođača na tržištu. Ženama se pretilo da nikad ne smeju reći da nemaju vremena za borbu protiv celulita ukoliko žele u tom ratu da izađu kao pobednice. Konceptualizacija isključivo estetskog problema putem „vojne akcije” služi da ukaže na svu „ozbiljnost” situacije i krajnje vreme za početak „dejsstvovanja na frontu”. Strah koji žene osećaju – da neće biti dovoljno voljene niti dorasle životnim izazovima ukoliko se ne reše estetskih manjkavosti – što je barem jednim delom i posledica upornog korišćenja metafora RATA u konceptualizaciji uklanjanja celulita, omogućava proizvođačima kozmetičkih sredstava da u nadirućoj potrošačkoj kulturi kakva je ona u tranzicionoj Srbiji izađu kao jedini pobednici u „ratu” protiv celulita čije je poprište žensko telo koje treba prepraviti i prekrojiti u skladu sa unapred nametnutim standardima ženske lepote.

Izborom metaforičkog scenarija RATA za konceptualizaciju uklanjanja celulita, te semantičkog polja izrazito militarističkog karaktera, medijski diskurs upućen ženama poručuje da je postizanje savršenog tela slično ratnom pohodu na neprijatelja. Domen rata (kao, uostalom, ni još jedan kompetitivni domen, domen sporta), ne predstavlja deo sveukupnog korpusa iskustva žena, već prvenstveno

muškaraca. Sudeći po porukama tvoraca ovakvog diskursa, neophodno je da žene usvoje „muški” pogled na svet kad je u pitanju lepota – što je još jedan dokaz da se metafore često koriste „u vrednosne svrhe, što ih čini delom ideologije tekstova” (Charteris-Black 2004: 28). Stoga se izbor metaforičkog scenarija RATA prvenstveno može smatrati jednom od „diskurzivnih strategija za održavanje nejednakosti” (Van Dijk 1993: 250), a metafore rata u medijskom diskursu upućenom ženama tipičnim primerom ideoloških metafora (Velasco-Sacristán 2009).

5. Zaključak

Naša analiza metaforičkog scenarija RATA u konceptualizaciji pokušaja uklanjanja celulita kod žena ukazuje na barem dva pravca njegovog ideološkog delovanja. Lejkof i Džonson (Lakoff – Johnson 1980: 156) tvrde da metafore nisu samo puki odraz stvarnosti već da mogu i da kreiraju stvarnosti, posebice one društvene, te tako mogu funkcionisati kao „smernica za buduće postupke” koji će se uklapati u preovlađujuće metafore. Ako se proces ulepšavanja kod žena konceptualizuje kao rat, a trivijalne pojave poput celulita kao borba u kojoj se ne biraju sredstva za ostvarenje krajnjeg cilja, tada se može reći da celulit, „paragon marketinga, predstavlja ono što kapitalizam zaista pruža čovečanstvu – industriju vrednu milijarde dolara, koja proizvodi lekove za bolest koja ne postoji” (Lyons 2000: 5). Nadalje, kroz upotrebu militarističkih metafora iz izvornog domena RAT, tvorci ovakvih retoričkih i ideoloških metafora formiraju i učvršćuju „androcentrični pogled na svet, uključujući i definisanje prikladnog ponašanja i poželjnih svojstava ženâ” (Sunderland – Litosseliti 2002:21, citirano u Velasco-Sacristán – Fuertes-Olivera 2006: 1983). Ovakva upadljiva maskuliziranost medijskog diskursa namenjenog ženama ukazuje na izrazitu rodnu obeleženost konceptualizacije pojedinih, tradicionalno shvaćenih ženskih polja interesovanja. Metaforički scenario RATA u javnom diskursu funkcionise kao moćan i snažan deo sveukupnog ideološkog aparata za konstrukciju i reprodukciju rodnog identiteta, na osnovu kojeg se žene pozicioniraju u društvu. Čitanje ovako intoniranog medijskog diskursa upućenog ženama koji govori o uklanjanju celulita moguće je nazvati *dominantnim* ili *hegemonskim* (Hall 1980). Čitateljke dele kôd teksta i prihvataju i reprodukuju preferirano čitanje (...) na takav način da taj kôd deluje ‘prirodno’ i ‘transparentno’ (Hall 1980: 136-138). Svesnim nametanjem metafora RATA, a onda, kao posledica njihovog stalnog ponavljanja, i prihvatanjem takvog kognitivnog okvira i od strane samih žena, tvorci medijskog diskursa zatvaraju žene u muški domen iskustva (ratovanje), formirajući tako određeni način mišljenja o nedostacima ženskog tela. Ukoliko manipulaciju, kao jedan od ključnih pojmova u kritičkoj analizi diskursa, shvatimo kao „komunikativnu i interaktivnu aktivnost u kojoj manipulator vrši kontrolu kad drugim ljudima, obično protiv njihove volje ili interesa” (Van Dijk 2006: 360), onda se može

zaključiti da medijski diskurs upućen ženama, manipulišući kognitivnim okvirom RATA, svesno izlaže žensko telo rigidnom patrijarhalno-maskulinističkom pogledu. Širok leksički dijapazon metaforičkih izraza iz semantičkog domena ratovanja ukazuje na militarizaciju medijskog diskursa koji se bavi tematikom ženskog ulepšavanja, kao i na to da, u skladu sa konstitutivističkim shvatanjem metafora, one mogu kreirati, menjati ili oblikovati stvarnost u kojoj živimo. U tom smislu, neophodno je da žene postanu svesne neprikladnog kognitivnog okvira za konceptualizaciju trivijalne tematike ulepšavanja putem izvornog domena RAT, što bi uslovalo njegovu promenu i smanjilo ideologizovanost medijskog diskursa u savremenoj Srbiji.

LITERATURA

- Charteris-Black, Jonathan (2004). *Corpus Approaches to Critical Metaphor Analysis*. Basingstoke and New York : Palgrave Macmillan.
- Dirven, René – Roslyn M. Frank – Martin Pütz (2003). Introduction: Categories, cognitive models and ideologies. In *Cognitive Models in Language and Thought* (eds. R. Dirven, R. M. Frank, M. Pütz). Berlin : Mouton de Gruyter: 1-24.
- Fairclough, Norman – Ruth Wodak (1997). Critical discourse analysis. In *Introduction to discourse studies* (ed. T. van Dijk). Thousand Oaks and New Delhi : Sage: 258-284.
- Goatly, Andrew (2006). Ideology and metaphor. *English Today* 87, 22 (3): 25-39.
- Goatly, Andrew (2007). *Washing the Brain – Metaphor and Hidden Ideology*. Amsterdam/Philadelphia : John Benjamins.
- Hall, Stuart (1980). Encoding/decoding. In *Culture, Media, Language: Working Papers in Cultural Studies 1972-79*. (eds. S. Hall et al). London : Hutchinson: 128-138.
- Jacobson, F. Michael – Laurie Ann Mazur (1995). Sexism and sexuality in advertising. In *Marketing madness: A survival guide for a consumer society* (eds. M. F. Jacobson, L. A. Mazur). Boulder, CO : Westview Press: 74-87.
- Koller, Veronika (2003). *Metaphor Clusters In Business Media Discourse: A Social Cognition Approach*. Ph.D. thesis. http://www.wu-wien.ac.at/inst/english/koller_diss.pdf.
- Koller, Veronika (2008). Brothers in arms: Contradictory metaphors in contemporary marketing discourse. In: *Confronting metaphor in use – an applied linguistic approach* (eds. M. S. Yanotto, L. Cameron, M. C. Cavalcanti). Amsterdam/Philadelphia : John Benjamins: 101-125.
- Kövecses, Zoltán (2002). *Metaphor. A practical introduction*. Oxford : Oxford University Press.

- Lakoff, George – Mark Johnson (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago : University of Chicago Press.
- Lazar, M. Michelle (2009). Women and the body politics: a critical multimodal analysis of metaphor in advertising. In *Politics, Gender and Conceptual Metaphors* (ed. K. Ahrens). Basingstoke/New York : Palgrave Macmillan: 209-234.
- Lyons, Catherine (2000). Marxism and cellulite – a consumer’s guide to marketing. <http://www.redbannermagazine.com/Cellulite.pdf>.
- Musolff, Andreas (2006). Metaphor scenarios in public discourse. *Metaphor and Symbol* 21 (1): 23–38.
- Pragglejaz Group (2007). MIP: A method for identifying metaphorically used words in discourse. *Metaphor and Symbol* 22 (1): 1–39.
- Savić, Svenka (1993). *Diskurs analiza*. Novi Sad : Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet.
- Semino, Elena (2008). *Metaphor in Discourse*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Silaški, Nadežda – Tatjana Đurović – Bojana Radić Bojanić (2009). *Javni diskurs Srbije – kognitivističko-kritička studija*. Beograd : Ekonomski fakultet.
- Silaški, Nadežda, Bojana Radić Bojanić (2009). Ratne i sportske igre. *Hereticus* 3-4: 114-127.
- Ungerer, Friedrich – Hans-Jörg Schmid (1996). *An introduction to cognitive linguistics*. London and New York : Longman.
- Van Dijk, Teun (1993). Principles of critical discourse analysis. *Discourse and Society* 4 (2): 249-283.
- Van Dijk, Teun (1998). *Ideology: A Multidisciplinary Approach*. London: Sage.
- Van Dijk, Teun (2006). Discourse and manipulation. *Discourse and Society* 17 (3): 359-383.
- Van Teeffelen, Toine (1994). Racism and metaphor: the Palestinian-Israeli conflict in popular literature. *Discourse and Society* 5 (3): 381-405.
- Velasco-Sacristán, Marisol (2009). Metonymic grounding of ideological metaphors: Evidence from advertising gender metaphors. *Journal of Pragmatics* 42 (1): 64-96.

Nadežda Silaški

THE CONCEPTUALISATION OF BEAUTY – A CRITICAL ANALYSIS
OF MEDIA DISCOURSE AIMED AT WOMEN

Summary

In the paper we analysed the metaphorical scenario of WAR and its role in the conceptualisation of women's beautification process. Under the joint wing of Conceptual Metaphor Theory (Lakoff/Johnson 1980; Semino 2008; Charteris-Black 2004) and Critical Discourse Analysis (Fairclough/Wodak 1997; van Dijk 1998; 1993; 2006) we examined the ideological impact of the higher order BEAUTIFICATION IS WAR metaphor. We particularly dealt with its sub-metaphor, ATTEMPTS TO REDUCE CELLULITE IS WAR, trying to show how these two evaluatively and ideologically loaded, masculinised metaphors help form a certain worldview and shape an aspect of social reality. The corpus of data, collected from various media sources aimed predominantly at women, published in the period 2007-2009, consists of metaphorical expressions from the semantic field of war, which we used to illustrate the point that WAR metaphors help maintain and reinforce the androcentric worldview in a patriarchal society defined by men's domains of experience. We conclude by saying that women are subtly and almost indiscernably manipulated by the inappropriate cognitive framework of WAR, imposed on them through an inappropriate conceptualisation of such trivial problems of the beautification process as removing cellulite.

Key words: conceptual metaphor, critical discourse analysis, media discourse, WAR metaphors

USLOV ISTINITOSTI U MEDIJSKOM DISKURSU¹

Sažetak: Poštovanje uslova istinitosti iskaza proveravano je na primerima iz medijskog diskursa na osnovu kriterija poznavanja enciklopedijskih podataka, gramatičko-leksičkih indikatora i *de re / de dicto* principa.

Ključne reči: diskurs, medijski diskurs, uslov istinitosti, *de re / de dicto* princip, pragmatika

1. Konceptualizacija uslova istinitosti u filozofiji jezika i pragmatici

Definisanje uslova istinitosti nekog iskaza polazi od pretpostavke da je sam koncept *istine* dovoljno utvrđen, što je u osnovi cirkularni i istovremeno tautološki tip definisanja.² Uslov istinitosti – *p je q* ako i samo ako *p je q*³ – proveravan je u filozofiji jezika i u pragmatici i na primerima koji bi se sa stanovišta analize diskursa mogli smatrati netipičnim, pa čak i bizarnim, budući da je za njihovu interpretaciju potrebno znati činjenice a ne značenje iskaza u celini ili njegovih konstituenata. Naime, iskazi tipa Kralj Francuske je ćelav (The King of France is bald),⁴ ni ne formulišu se kao tvrdnja ako se na osnovu enciklopedijskog znanja može poreći preuspozicija *postoji kralj Francuske*.⁵ Prema Raselu razlika između primera Kralj Francuske je ćelav i Kralj Engleske je ćelav pokazuje se u tome što prvi ne denotira ništa, iako to svojom formom može, dok drugi denotira određenog

¹ Ovaj rad je deo istraživanja organizovanog u okviru projekta Standardni srpski jezik: sintaksička, semantička i pragmatička istraživanja (148010) Ministarstva nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

² O definisanju *istine* up. Stanford Encyclopedia of Philosophy <http://plato.stanford.edu/>

³ Bikondicionalni odnos *ako i samo ako* označava se simbolom \equiv ; u literaturi na engleskom jeziku uobičajena je skraćenica *iff*.

⁴ Primer je iz Raselove studije o označavanju (*On Denoting*); tekst je prvi put objavljen 1905. u časopisu *Mind*, a preštampan u zbirci njegovih eseja *Logic and Knowledge* (1966); prevod na srpskohrvatski objavljen je 1979. godine.

⁵ Bah (Bach 1983) u članku pod naslovom „Russell was right (Almost)” obrazlaže osnovne principe Raselove teorije određene deskripcije i komentariše primedbe na nju. Tri su pitanja u vezi sa Raselovom teorijom, po njemu, koja su najviše privlačila pažnju: pojam presupozicije, referencijalno/atributivna distinkcija i tvrdnja da je deskripcija implicitno indeksična, od kojih je prvo za pragmatički pristup uslovu istinitosti najvažnije. Stvar je, naime, u tome što Rasel, kako pokazuje Bah, nije ni tvrdio ono što je kasnije najviše i kritikovano, ili, drugačije rečeno, Rasel je ispitivao značenje subjekatsko-predikatskih izraza a ne upotrebu tih izraza.

čoveka (Russell 1979: 31)⁶. Razlikujući primarne od sekundarnih pojava denotacionih izraza Rasel pokazuje da je iskaz Kralj Francuske je ćelav lažan, kao što je lažan i iskaz Sadašnji kralj Francuske nije ćelav ako znači „Postoji jedan entitet koji je sada kralj Francuske i koji nije ćelav, ali je istinit ako znači: „Laž je da postoji jedan entitet koji je sad kralj Francuske i koji je ćelav” (str. 40). Razlikujući subjekatsko-predikatske rečenice⁷ od iskaza P. F. Stroson (Strawson 1964: 185) ističe da se ovaj primer, posmatran na nivou rečenice, može tretirati kao istinit ili lažan, ali da na nivou iskaza on može biti istinit samo ako *kralj Francuske postoji*, pošto se značenje svakog pravog referencijalnog izraza može smatrati identičnim sa objektom na koji se odnosi (str. 188).⁸

Pol Grajs (Grice 1991: 269), pozivajući se na Strosona, povodom istog tog Raselovog primera ističe „da ima nečeg neprirodnog, kada je običan diskurs u pitanju, u određivanju istinitosti iskaza koji sadrži prazne deskripcije”, da bi nakon toga pokazao da se presupozicija kao i implikacija afirmativne i negirane verzije tog iskaza razlikuju. Afirmativna verzija sadrži implikaciju *postoji kralj Francuske*, što je za negiranu konverzaciona implikatura te je stoga i opoziva i u visokom stepenu neodvojiva (str. 270-271). Takva svojstva ovih iskaza upućuju, po njemu, na to da se primeri sa egzistencijalnom presupozicijom, predstavljeni u okviru teorije određene deskripcije, odnosno Raselovog semantičkog modela, mogu posmatrati i iz perspektive konverzacionih principa (str. 281).⁹

Za diskursni pristup fenomenu uslova istinitosti odgovori na pitanja Raselove teorije određene deskripcije o odnosu referencije i značenja, davani iz perspektive filozofije jezika i filozofske pragmatike, među kojima je najveći uticaj na potonje imao kritički pristup Strosona, punu formulaciju zadobili su tek nakon Grajsa-

⁶ Up. „Ako kažemo ‘kralj Engleske je ćelav’, izgledalo bi da iskaz ne govori o složenom *značenju* ‘kralj Engleske’ već o stvarnom čoveku koga denotira ovo značenje. Ali razmotrite sada ‘kralj Francuske je ćelav’. Ovaj bi iskaz po paralelnosti trebalo isto tako da bude o denotaciji izraza ‘kralj Francuske’. Ali izraz ‘kralj Francuske’, iako ima značenje, u slučaju da i izraz ‘kralj Engleske je ćelav’ ima značenje, svakako nema denotaciju, bar ne u nekom očevidnom smislu. Odatle bismo pretpostavili da ‘kralj Francuske je ćelav’ treba da bude besmislica; ali to nije besmislica, jer je očigledno neistina” (Russell 1979: 35).

⁷ Terminom subjektsko-predikatske rečenice služi se Rasel.

⁸ Pol Saka (2007: 35) pokazuje da u mnogim slučajevima govornici znaju značenje iskaza (rečenice), a ne znaju da li on zadovolja uslov istinitosti, iz čega sledi da znanje o značenju nije jednako znanju o istinitosti iskaza, što se, po njemu, najbolje pokazuje na primerima pejorativa i stereotipa. Proveravajući između ostalih i navedeni Raselov primera, on zaključuje da se na osnovu kognitivnog argumenta, kao ni semantičkih presupozicija ne može utvrditi njihova istinitost.

⁹ Up. Mira Ariel (2008: 69) „Grajsovski [orijentisani] pragmatičari oslanjaju se takođe (u različitom stepenu) na kriterij uslova istinitosti da bi razlikovali gramatičku i izvangramatičku interpretaciju, smatrajući da je značenje koje zadovoljava uslov istinitosti semantičko, a koje ne zadovoljava pragmatičko.”

ve teorije komunikacije i ispitivanja konverzacionih implikatura, a naročito nakog postavljanja teorije govornih činova. Vrednujući istinitost iskaza (propozicije) u zavisnosti od ilokucione moći govornih činova i referencije, Džon Ostin (1994: 61) iskaze koji su lišeni referencije, nužne i ‘za istinitost i za lažnost’, određuje kao ništavne, a ne besmislene, jer su besmislene rečenice negramatične, nezavršene, nejasne.¹⁰ Za razumevanje i procenjivanje uslova istinitosti iskaza u diskursu veoma je važan Serlov stav, izveden nakon opsežne rasprave o referenciji kao govornom činu i o predikaciji (Serl 1991); jedna od formulacija njegovog stava glasi: „Ni pod kojim uslovima iskazni čin nije istovetan sa ilokutornim činom tvrđenja, jer iskazni čin može da se javi samo kao deo nekog ilokutornog čina, a nikada sam po sebi. A izneti tvrdnju, pak znači, izvršiti potpuni ilokutorni čin” (str. 245).¹¹

Prema Stivenu Levinsonu (Levinson 1983: 169-177) definicija semantičke presupozicije mora biti prilagođena semantičkom modelu prirodnog jezika. Da bi se navedeni Raselov primer protumačio, treba, kako ističe, napustiti pretpostavku o bivalentnoj kondicionalnosti – $p \text{ je } q \equiv p \text{ je } q$, i pretpostaviti da rečenica može biti *istinita*, *neistinita* (*lažna*) i *niti istinita niti lažna*; treći tip se javlja kod rečenica sa neistinitom presupozicijom. Pošto je presupozicija za navedeni primer neistinita, on se ne može odrediti s obzirom na kriterij istinitosti, odnosno on je *niti istinit niti lažan*, te kako takav može biti samo izjavni, a ne i ilokucioni čin kao što je to pokazao Serl. Dvadesetak godina kasnije razmatrajući interfejs semantike i pragmatike, Levinson (Levinson 2000: treće poglavlje), kao i Grajs, utvrđuje da se istinitost iskaza proverava na osnovu opštih konverzacionih implikatura. Naime, ‘rečeno’ može biti shvaćeno kao odnos sadržaja koji zadovoljava uslov istinitosti i propozicije, kao autput semantičke interpretacije, te je stoga u domenu semantike; ‘implicitirano’ je ono što se zaključuje na osnovu ukupnosti pragmatičkih procesa, i stoga je u domenu komunikacije – „Uslov istinitosti zavisi u velikoj meri, možda u celosti, od poznatih tipova pragmatičkog zaključivanja;...” (str. 187),¹² te

¹⁰ Zadovoljenje uslova istinitosti je uslov uspešnosti performativa, za razliku od konstativa gde uslov istinitosti zavisi od konteksta.

¹¹ Povodom samog Raselovog primera ‘Kralj Francuske je ćelav’ Serl kaže: „Nije važno da li za tvrdnju ‘Kralj Francuske je ćelav’ kažemo da je lažna odnosno bespredmetna ili šta već, dokle god razumemo na kakvu grešku navodi. Činjenica da u običnom govoru možemo oklevati da takvu tvrdnju opišemo prosto kao lažnu, jeste samo simptom da nešto nije u redu sa bilo kojom teorijom koja, slično teoriji opisa, prisiljava da je uzmemo kao izravno lažan iskaz. *Jedan način* da tvrdnja koja se sastoji od subjekatsko-predikatskog izraza u jednini bude lažna, jeste da predikatski izraz ne bude tačan za objekat na koji se odnosi subjekatski izraz. *Sasvim drugi način* jeste da nema objekata na koji se odnosi subjekatski izraz kako bi predikatski izraz za njega bio bilo istinit bilo lažan” (str. 244-245).

¹² Up. komentar Robin Karston (Carston 2004) povodom ovog Levinsonovog stava: „značenje izraza ili leksičke jedinice očigledno nije propozicionalno, značenje rečenice nije uvek, ako je ikad, u potpunosti propozicionalno. Ono što se dobija je nacrt ili shema, to je, sveden ili ograničen, proces otkrivanja i ponovnog uspostavljanja propozicije koju je govornik nameravao da izrazi. To je,

se stoga na osnovu značenja neistiniti iskazi intuitivno određuju kao moguće istiniti – „*ako A, tada B* je intuitivno istinito ako i samo ako se verifikacija zaključka i implikature od A prenosi na verifikaciju od B (str. 205), što se najbolje pokazuje na primerima koje odražavaju heuristički princip kvantifikacije (Q-princip), koji je načelno podudaran sa Grajsovom maksimumom kvantiteta.

Polazeći od Strosionove primedbe da sintaksička pozicija odražava presupoziciju, Den Sperber i Dirdri Vilson (Sperber – Wilson 1995: 214, 215) pokazuju da jačina presupozicija zavisi od fokusa. Služeći se Strosionovim primerom Kralj Francuske je posetio IZLOŽBU, pokazuju da je fokus na IZLOŽBU, a da je informacija postoji kralj Francuske analitički implicirana, i ukoliko bi se ona odbacila, iskaz ni u jednom kontekstu ne bi mogao biti relevantan. Nasuprot tome, u primeru Izložbu je posetio kralj FRANCUSKE, zadata, polazna informacija je izložba ima neka svojstva / izložbu je neko posetio, i u skladu s tim su i posledice greške referencije manje ‘dramatične’ – neko jeste posetio izložbu, moguće je da to nije bio kralj Francuske. U Pogovoru (263-266) oni revidiraju prvi i drugi princip relevantnosti i u vezi s prvim¹³ zaključuju da kognitivno delovanje ne može biti razdvojene od istine, jer se to kosi sa osnovnom funkcijom samog kognitivnog sistema – „da isporučuje znanje, a ne lažna verovanja”, bez obzira na to što za relevantnost jedne pretpostavke nije bitno da li je ona istinita ili neistinita samo po sebi ili se takav zaključak može izvesti na osnovu konteksta.¹⁴

Fon Fintel (Von Fintel 2004: 269) na početku svog članka pod ekspresivnim naslovom: *Would you Believe it? The King of France is Back! (Presuppositions and Truth-Value Intuitions)* navodi da se povodom procenjivanja istinitosti primera Kralj Francuske je ćelav ljudi obično ustežu i snebivaju, na što su ukazivali i Strosion i Grajs, dok primere tipa Moj prijatelj se vozio prošle nedelje sa kraljem Francuske bez dvoumljenja određuju lažnim. Razlika između prvog primera i primera kao što je sledeći – Matematičar koji je dokazao Goldbahovu teoremu bila je žena – tiče se, prema njemu, presupozicija koje su im u osnovi. Iako su govornici ti koji tvrde i pretpostavljaju, a sagovornici oni koji, polazeći od zajedničkog znanja, tvrđeno i pretpostavljeno otkrivaju, moguće je da za drugi primer izvedu dve presupozicije odnosno postave dva pitanja: (1) *nisam znao da je neko dokazao Goldbahovu teoremu*, (2) *nisam znao da je to bila žena*.¹⁵

verovatno, autput jednog zatvorenog jezičkog procesora, i stoga nezavisnog od modifikacija koje su povezane sa pristupom nejezičkom kontekstu i govornikovim namerama. Ova vrsta semantike je, po definiciji, nezavisna od komunikacije, tako da ovde nema cirkularnosti između tako postavljene semantike i pragmatike.”

¹³ Up. „Ljudska kognicija teži tome da omogući maksimalnu relevantnost” (str. 260).

¹⁴ Robin Karston (Carston 2004) ističe da je razlika između pragmatičkog proširivanja enkodiranog značenja i pravih konverzionih implikatura u domenu logičkih operatora, te, dalje, da implikature nisu komponente istinitosti značenja iskaza.

¹⁵ Test proveravanja presupozicije nazvao je ‘Hey, wait a minute’[Hej, stani malo]

1.1. *Diskurs kao indikator uslova istinitosti*

Neispunjenje uslova istinitosti usled nepoznavanja proverljivih činjenica dozvoljava da se u konkretnom diskursu iskaz odredi kao neistinit, ali još uvek ne i lažan. Naime, osnovna razlika između neistinitog netačnog i neistinitog lažnog iskaza tiče se znanja samog govornika o ne/istinitosti onoga o čemu govori; neistinit netačan je onaj iskaz koji govornik realizuje verujući da je / može biti istinit (= tačan), a lažan onaj koji govornik s određenom namerom formuliše kao neistinit (= netačan).¹⁶ Neistinit netačan iskaz može biti shvaćen kao lažan ako po proceni sagovornika govornik nije na odgovarajući način proverio ono o čemu govori, i ako mu tako formulisan iskaz omogućuje da zadovolji neku potrebu ili želju.¹⁷ Zadovoljenje uslova istinitosti u takvim primerima gradi se na osnovu odnosa gl. *znati* i *kazati* i sadržaja komplementnih klauza (Grice 1989: 279). Nenegirano faktivno *znati* obezbeđuje zadovoljenje uslova istinitosti u komplementnoj klauzi za razliku od negiranog *znati*; nenegirano *kazati* obezbeđuje zadovoljenje uslova istinitosti na osnovu poštovanja maksime kvaliteta, što se negiranjem gl. *kazati* kao uslov ukida, a poštovanje uslova istinitosti u komplementnoj klauzi proverava uvođenjem novog iskaza sa faktivnim *znati* i novim agensom. U neistinitim lažnim iskazima sa gl. *kazati* krši se maksima kvaliteta, a manipulise značenjem gl. *znati*.¹⁸

¹⁶ Up. komentar Milke Ivić (2005: 100) povodom determiniranja imenice *informacija* pridevom *lažan*: „upotrebljena determinativna reč je kompleksne semantičke sadržine – implicira, osim podatka ‘netačna’ i podatak ‘takva, netačna, data je s predumišljajem, tj. zato da prevari’.

¹⁷ Konceptualna razlika između ‘reći nešto neistinito (= netačno) / reći nešto neistinito (= lažno)’ direktno se izražava derivacionim statusom i morfosintaksičkim obrascima – da je nešto istinito, odnosno da neko *istini* procenjuju drugi, te se može zaključiti da je neaktuelni gl. *istiniti* deriviran preko adverbijalne modifikatorske funkcije imen. *istina*; nasuprot tome radnja imenovana gl. *lagati* je pod kontrolom vršioaca, voljna radnja, koju on izvodi s određenim ciljem, na što ukazuju i kategorijalna obeležja objekta (*lagati* + ObjAcc_{hum+} // ObjCl, o+Loc); denominal *istiniti* registruje samo Rječnik JAZU (1. aktivno a) *pokazivati, dokazivati da je što istina (objekat je čeljade)* – bez primera s pozivanjem na Stulićev rječnik; b) *uvjeravati da što istina, svjedočiti (objekat je ono o čemu se govori)* – s potvrdom iz 17. veka; 2. sa *se* pasivno (prema 1.a) sa primerima iz dva pisca iz 18. veka; *istinati* sa kvalifikatorom pokr. Rečnik SANU (*govoriti istinu. – Velikoj gospodi ne smeš istinati, Zmaj*); nosilac tvorbene osnove za koncept ‘(svesno, namerno) reći nešto neistinito’ je gl. *lagati*, od kojeg je prvostepeni derivat postverbal *laž*.

¹⁸ Up. formulaciju Milke Ivić (2008: 197) o strukturiranju rečeničnih dopuna gl. *znati*: „rečenica kojom se dopunjuje glagol *znati* ima dvojaku mogućnost strukturiranja. Izbor jednog ili drugog tipa zavisne strukture regulisan je obaveštenošću govornog lica o stvarima o kojima govori i njegovom spremnošću da svoju obaveštenost jezički eksplicira. Srpskohrvatski, na primer, ima u ovom slučaju na raspolaganju i izjavnu verziju dopunske rečenice s veznikom *da* i upitnu s veznikom *da li*. (...) Upotrebom izjavne verzije govorno lice signalizuje istovremeno i presupoziciju od koje polazi, a to je istinitost podatka (...). Upitna verzija, naprotiv ne sugerira ovakvu presupoziciju. Otuda će govorno lice upitnu verziju upotrebiti onda kad lično nema uvida u istinitost saopštenja o kojem je reč, odnosno, kada ne želi da se o tome izjasni. (...) Negirana forma istog ovog predikata ima

Razumevanje iskaza (i isto tako hijerarhijski strukturiranog niza iskaza, celog narativa ili teksta) zavisi od konkretnog diskursa, u njemu se u skladu sa značenjem celine utvrđuje značenje dela. U tom smislu može se razumeti i stav Majkla Glanzberga (Glanzberg 2002: 241) da je za uslov istinitosti bitan kontekst, a ne njegova priroda *per se*, te da se, stoga, odgovori na pitanje nalaze u jeziku i upotrebi jezika. Tek u diskursu ironija se razlikuje od tvrdnje, razume upotreba stereotipa, ekspresiva, pejorativa, razrešava dvoznačnost i polisemija i sl. U konkretnom diskursu jasno je šta znači *ništa* u on ništa ne zna – da li ni matematiku, ni fiziku, ni biologiju ... ili ono novo i važno, ono što se od njega krije npr. da je bolestan, u njemu postaje jasno da ne brini, nećeš umreti znači isto što ta ogrebotina nije opasna, te njime neko (majka) nešto (da ogrebotina nije opasna) nekome (detetu) tvrdi ili objašnjava, a ne obećava, i sl.¹⁹ Obeležja diskursa ne odražavaju se, dakle, samo na pojedine iskaze i njihovo značenje već i na njihovu istinitost. U prvom primeru problematiziran je kvantifikator, u drugom se, pak, on sa propozicije prenosi na njenu implikaciju.

Razlika u usmerenosti na ono što se iskazom o nečemu kazuje (*de re* – o stvarima) ili usmerenost na ono kako se kazuje (*de dicto* – o rečima), što se smatra jednim od osnovnih kriterija za proveru istinitosti citiranja ili parafraziranja tuđeg iskaza, pokazuje se i razume tek u diskursu (Ivić 2000; Taylor 2002). Razlikovanje *de re* od *de dicto* principa na nivou iskaza sprovodi se na osnovu njegovih sintaksičkih, leksičkih, prozodijskih (u pisanom tekstu više ili manje ekvivalentnih interpunkcijskih), pragmatičkih i kontekstualnih obeležja. U diskursu, međutim, primeri, uslovno rečeno, čiste perspektive su retki, *de re* i *de dicto* principi deluju najčešće združeno ili se smenjuju u zavisnosti od fokusa (up. prim. 5).²⁰

1.2. Gramatičko-leksički indikatori uslova istinitosti

Kako granice između poznavanja objektivnih činjenica, obima i kvaliteta enciklopedijskog znanja, i znanja jezika nisu uvek izrazite, postavlja se pitanje da li je impuls za proveravanje ispunjenosti uslova istinitosti sumnja u tačnost podataka ili gramatičko-leksička formalizacija iskaza, odnosno da li je za tumačenje narednog primera potrebno znati geografiju ili značenje gl. *teći*: Novi Sad se nalazi na levoj obali Dunava. U cilju provere uslova istinitosti mogu se uvesti sledeći iskazi koji su ovim iskazom implicirani, i koji ga stoga potkrepljuju (Levinson 2000:

takođe na raspolaganju dve verzije dopunske rečenice – izjavnu s (faktivno obeleženim) *da* i upitno s (faktivno neobebeženim) *da li*.”

¹⁹ Prema Glanzbergu (2002: 242) „ono što je rečeno odvojeno je od onoga kako je rečeno”, i to je, prema njemu, osnovna razlika između semantike i pragmatike.

²⁰ Prateći promene iskaza sa propozicijom „Jones is about to be granted tenure” [Dž. će biti redovni profesor] Tejlor (Taylor 2002) pokazuje zavisnost primene principa *de re* i *de dicto* od diskursa.

15): Novi Sad se nalazi na levoj obali Dunava gledajući nizvodno \supset leva/desna obala reke utvrđuje su u odnosu na tok reke od izvora ka ušću \supset Dunav teče od severozapada ka jugoistoku, nasuprot njemu iskaz Novi Sad se nalazi na desnoj obali Dunava ne ispunjava uslov istinitosti jer se ne može potkrepiti sledećem iskazima: Novi Sad se nalazi na desnoj obali Dunava gledajući uzvodno jer leva/desna obala reke utvrđuje se u odnosu na tok reke od izvora ka ušću; jer Dunav teče od severozapada ka jugoistoku; broj koraka u dokaznom postupku je načelno neograničen. Osnov za ovakvo tumačenje je, dakako, značenje gl. *teći* – neprekidno se kretati od izvora prema ušću (o reci, potoku) (Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika).

Najčešći i najizrazitiji gramatičko-leksički indikatori istinitosti nekog iskaza su određene deskripcije, prema Raselu, odnosno referencijalna identifikacija, pogotovo ona pomoću vlastitih imena;²¹ – ako se, dakle, zna: X je kralj, tada se polazi od toga da je egzistencijalna presupozicija istinita (*X postoji*); faktivno značenje predikata – radujem se što si došla (\supset ti si došla), X je uspela da se upiše na fakultet (\supset X se upisala); determinacija relativnom klauzom – Ta koja je naslikala ovu sliku bila je Mara / Mara je bila ta koja je naslikala ovu sliku (\supset slika je naslikana); pitanja o vršiocu, radnji, objektu, mestu, vremenu ili uzroku (kada je X prodao kuću? \supset X je prodao kuću) i sl.

Gramatičko-leksička interperatacija navedenog primera Kralj Francuske je ćelav pokazuje da u dekontekstualizovanom, izolovanom iskazu aktualizacija radnje prezentom upućuje na simultanost sa vremenom govorenja, odnosno omogućava da se i za *p* i za *q* može tvrditi da su na snazi, što implicira \supset (sada) postoji kralj Francuske (\rightarrow (sadašnji) kralj Francuske je ćelav). Istinitost prve implikacije ne pretpostavlja istinitost druge, te je moguće negirati vezu *p je q*, iz čega ne sledi da *p* ne postoji već samo da *p nije q*: kralj Francuske nije ćelav \supset (sada) postoji kralj Francuske \rightarrow (sadašnji) kralj Francuske nije ćelav. Dati leksički izbor ne dozvoljava *ne p je q* (\supset (sada) ne postoji kralj Francuske, ali \rightarrow (sadašnji) kralj Francuske je ćelav) jer ako je *ne p*, tada je i *ne q*, budući da se imenica *kralj* ne može determinirati demonstrativnom zamenicom ili relativnom klauzom ako je glagolskim oblikom određena aktuelnost radnje u sadašnjosti, te se stoga ne može izvesti *ne p je q* sa *p* kao antecedentom za relativizator *r*, dakle: ne postoji kralj Francuske koji je ćelav, odnosno za *det + p je q*: ovaj kralj Francuske je ćelav, a takođe ni ne postoji ćelav kralj Francuske, kao ni *ne p_{sg-pl} ne q*: ni jedan od svih kraljeva Francuske nije ćelav.²² Za razliku od kralja Francuske, koji uz datu vremensku aktualizaciju ne može biti

²¹ Retki su primeri sa vlastitim imenima koji mogu dovesti do zabune zbog neznanja podatka o istovetnosti *p* i *q*, npr. *Zornjača je Večernjača*. Zahtev za tačnom identifikacijom razrešava se nekada i eksplicitno – Kasijus Klej alijas Muhamed Ali.

²² Zbog tipološke razlike između engleskog i srpskog jezika (the / –) razlikuje se broj interpretativnih koraka za navedeni primer.

determiniran, odnosno uključen u p_{pl} , jedan košarkaš ili reprezentativac može: košarkaš Francuske (ni)je ćelav. Međutim, ova dva primera se izrazito razlikuju. Za drugi je praktično neprihvatljivo uvođenje egzistencijalne presupozicije, odnosno on ne implicira (ne) postoji košarkaš Francuske koji je ćelav, (ne) postoji ćelav košarkaš Francuske, ni jedan od košarkaša Francuske nije ćelav – jednostavno stoga što se on može javiti samo u referencijalnom značenju, i to u situaciji upućivanja na konkretnog subjekta sa svojstvima koja čak ne podležu ni subjektivnoj proceni, i to zato što je značenjska veza između imenice na poziciji subjekta i prideva na poziciji predikativa takva da nije nužna, a kada se uspostavi, shvata se kao stalna. Međutim, ako se na poziciji *je q* javi jedinica koja upućuje na svojstvo koje je nužno ili barem očekivano, a koje se pri tom može stepenovati, iskaz se realizuje kao tvrdnja te se odnos sa p uspostavlja na osnovu aktualizovanog značenja, a zadovoljenje uslova istinitosti proverava na osnovu mogućnosti i potrebe uvođenja specifikatora, npr. tvrdnja da X je nizak može biti tačna ako se odnosi na odraslu osobu čija je visina niža od prosečne, ali isto tako i ako se odnosi na košarkaša čija je visina viša od prosečne, ali niža od prosečne visine košarkaša, dakle X je nizak (za košarkaša), sa impliciranim ili ekspliciranim specifikatorom u zavisnosti od konteksta i referencijalnog domena.²³

Da li će ovakve informacije sagovornici uvek prepoznati, i da li će ih, ako ih prepoznaju, iskoristiti, i konačno da li govornici očekuju da ih sagovornici na odgovarajući način interpretiraju – pod kontrolom je konkretnih diskursa.

2. Provera uslova istinitosti na primerima iz medijskog diskursa

Poštovanje uslova istinitosti odnosno objektivnost u izveštavanju temeljni je princip medijskog diskursa – tako ga vrednuju i novinarski kodeksi²⁴ i publika. On se, međutim, najčešće poistovećuje sa odsustvom subjektivnog stava novinara povodom događaja o kojem izveštava, sa zahtevom da se poštuje pravilo *za i protiv*, a rede sa tačnošću iskaza, što znači da se ona podrazumeva. S obzirom na složenost medijskog komunikacijskog modela, na broj i višestruku povezanost učesnika u njemu, različiti su domeni i stepeni odgovornosti za ispunjenje uslova istinitosti. Najjednostavniji je model sa novinarom (G_{1N}) kao prvim izvorom o događaju, čiji tekst obično proveravaju lektor (G_{2L}) i urednik (G_{3U}), i čitaocem, gledaocem, slušaocem kao primaocem poruke (P): $G_{1N} \rightarrow \text{tekst}^1 \rightarrow (G_{2L} \rightarrow \text{tekst}^2$

²³ Up. Dejvidsonov komentar povodom značenja prid. *dobar* – „to nas ograničava da oblikujemo opštu definiciju istine” (Davidson 2004: 230).

²⁴ Up. standarde u Kodeksu novinara Srbije (2006), koji obavezuje novinare, urednike i izdavače: 1. Obaveza je novinara da tačno, objektivno, potpuno i blagovremeno izvesti o događajima od interesa za javnost, poštujući pravo javnosti da sazna istinu i držeći se osnovnih standarda novinarske profesije. 2. Pravo je medija da imaju različite uređivačke koncepte, ali je obaveza novinara i urednika da prave jasnu razliku između činjenica koje prenose, komentara, pretpostavki i nagađanja.

$\rightarrow G_{3U} \rightarrow \text{tekst}^3 \rightarrow P$. Novinar, međutim, najčešće nije prvi izvor (I) informacije, a često ni neposredni učesnik u događaju; izvori informacija mogu biti kolektivno odgovorni (agencije, institucije i organizacije), učesnici u događaju i svedoci događaja. U takvom komunikacijskom modelu odgovornost za ispunjenje uslova istinitosti prenosi se sa jednog učesnika na drugog, s obavezom proveravanja i ispravljanja iskaza odnosno podataka prethodnog izvora: $I_1 \rightarrow \text{tekst} \rightarrow I_{2,3,\dots,n} \rightarrow \text{tekst} \rightarrow G_{1N} \rightarrow \text{tekst}^1 \rightarrow G_{2L} \rightarrow \text{tekst}^2 \rightarrow G_{3U} \rightarrow \text{tekst}^3 \rightarrow P$; razlika između ova dva modela svodi se najčešće na ne/eksplicitno navođenje izvora podataka ($I_1 \rightarrow I_{2,3,\dots,n}$).²⁵ Ako bi uslov istinitosti prekršila grupa $I_{1,\dots,n}$, a takav iskaz prihvatila grupa G_{1N} , G_{2L} i G_{3U} , tada bi i ona bila odgovorna jer podatak nije proverila i nakon toga ispravila ili odbacila.

2.1. Izbor podataka i uslov istinitosti

U narednim primerima moguće je pretpostaviti da je neispunjenje uslova istinitosti posledica neznanja (novinar ne zna da je *ne p*), greške počinjene u cilju postizanje loše shvaćene ekspresivnosti ili/i senzacionalnosti (skraćujući tuđ iskaz novinar je promenio odnos *p je q*) ili, pak, manipulacije (uspostavljanjem odnosa *p je q* novinar je hteo da izazove određenu reakciju čitalaca):

- (1) Manastir Kaona iz 14. veka, posvećen arhangelu Mihailu, a ZADUŽBINA SESTRE MILOŠA OBILIĆA, bio je meta pljačkaša još dva puta. (Blic, 4. 11. 2009)²⁶
- (2) SPOMENIK PRVOJ SRPSKOJ KRALJICI²⁷

Provera uslova istinitosti iskaza Manastir Kaona je zadužbina sestre Miloša Obilića izvodi se u nekoliko koraka: tvrdnja (1) *p je q* (manastir je zadužbina) podrazumeva postojanje *p* (manastir); tvrdnja (2) *p je q* (zadužbina je sestre) podrazumeva postojanje *q* (sestre); tvrdnja (3) *p je q* (sestra je Miloša Obilića) podrazumeva postojanje *q* (Miloš Obilić), iz čega sledi da istinitost tvrdnje (3) omogućava, ali ne obezbeđuje istinitost tvrdnje (2), istinitost tvrdnje (2) omogućava, ali ne obezbeđuje istinitost tvrdnje (1), dakle, ukoliko tvrdnja (3) nije istinita tada nije istinita ni tvrdnja (2), a pošto je ona neistinita, neistinita je i tvrdnja (1);²⁸ u ovom iskazu

²⁵ G_N – govornik novinar, G_U – govornik urednik, G_L – govornik lektor, I – izvor informacije

²⁶ Primer je iz članka „Ukrali novac i kasu od 70 kilograma” (Blic, 4. XI 2009); u članku „Monasi jurili lopove”, objavljenom u Glasu javnosti istog dana datog podatka nema. Na veb-stranici manastira Kaone navedeno je predanje o nastanku manastira (*Narodno predanje kaže da je ova svetinja zadužbina Ikonije, sestre Miloša Obilića...*).

²⁷ <http://www.vesti.rs/Vesti/Spomenik-prvoj-srpskoj-kraljici.html>

http://www.mondo.rs/s167537/Srbija/Spomenik_prvoj_srpskoj_kraljici.html

Primeri su preuzimani bez ikakvih pravopisnih i grafičkih izmena, osim u slučaju isticanja dela primera verzalom.

²⁸ Up. Grajsov komentar povodom primera ‘Kralj Francuske je ćelav’: „Ako nije istina da postoji

jedino je sigurno tačno da manastir Kaona postoji; za jedinicu na poziciji q u tvrdnji (3) ne postoje istorijski podaci na osnovu kojih bi se moglo tvrditi da je q u tvrdnji (2) istinito. Istinitost iskaza mogla je biti relativizirana imperceptivnim izrazom *po narodnom predanju, kako se veruje* i sl., ili determinacijom jedinice q u tvrdnji (3).

Moguće je da je u navedenom primeru uslov istinitosti prekršen u iskazu jednog od izvora podataka, ali isto tako i da je on datu tvrdnja relativizirao, a da je novinar u cilju postizanja višeg stepena ekonomičnosti iskaza, koja se pojednostavljeno svodi na smanjenje broja reči, relativizator izostavio. Moguće je i to da je uslov istinitosti prekršio novinar u cilju delovanja na stavove primalaca poruke. Naime, u sledu podataka koji treba ne samo da obaveste čitaoce šta se desilo već i da izazovu i njihovu afektivnu reakciju ovaj je upotrebljen kao poslednji i najvažniji argument: podatak o krađi novca, koji izaziva negativnu reakciju čitalaca prema počiniocu, proširuje se podatkom o manastiru kao mestu koje je pokradeno, što izaziva novu negativnu reakciju zbog ugrožavanja verskog objekta, u ovom slučaju ne i šire poznatog, a budući da je on zadužbina sestre nikoga drugog do Miloša Obilića i reakciju zbog, istina posrednog, ugrožavanja nacionalnog heroja. Ova interpretacija, utemeljena u kritičkom pristupu diskursu, mogla bi se osporavati, a dati iskaz čak i pravdati uslovima rada novinara, zahtevom da članak bude napisan brzo i da bude što kraći. Ali i nakon toga ostaje pitanje zašto je taj podatak uopšte naveden.

Provera uslova istinitosti u drugom primeru znatno je jednostavnija, budući da se on svodi na p nije q , što se, ako se već pre nije znalo, moglo lako proveriti u elektronski dostupnim bazama podataka.²⁹ Način na koji je pravilo uslova istinitosti prekršeno u navedenom naslovu vesti ne razlikuje se od formulacije u drugom novinskom tekstu Predsednica Skupštine Slavica Đukić Dejanović je otkrila spomenik prvoj srpskoj kraljici Dragi Obrenović, koja je bila rođena u tom mestu.³⁰ Na osnovu interpunkcije, koja u novinskim tekstovima nije uvek siguran pokazatelj smeranog značenja, relativna klauza je nerestriktivna te se isključuje implikacija u tom mestu je rođena i neka druga srpska kraljica. S obzirom na to da se u tekstovima o ovom događaju više ili manje dosledno navode reči učesnika moguće je da je

najmanje jedan kralj Francuske, tada je besmisleno da je ko god da je kralj Francuske ćelav (da ništa nije kralj Francuske i nije ćelav)” (Grice 1991: 274).

²⁹ Proveravanje činjenične osnove ovog primera ima isključivo metodološki značaj; moglo se, npr. poći od toga da je prvi krunisani srpski kralj bio je Stefan Prvovenčani, što i sam determinator uz ime pokazuje, a da je njegova žena Ana Dandolo stoga i bila prva srpska kraljica. Na osnovu elektronskih izvora može se saznati da je prva žena kralja Milutina bila ćerka nepoznatog srpskog vlastelina čime se isključuje da se *prva srpska kraljica* tumači kao *prva kraljica Srkinja*, čime bi bila izmenjena očekivana relacija između prideva i imenice.

³⁰ http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2010&mm=04&dd=23&nav_id=426410

formulacija tipa prvi spomenik jednoj srpskoj kraljici izmenjena u cilju skraćivanja, a time i podizanja ekspresivnosti iskaza odnosno naslova.

Povodom kršenja maksime kvaliteta u navednim primerima može se postaviti pitanje: zašto kažeš da *p je q*, ako ne znaš da li je tačno *p je q*, odnosno, služeći se čuvenim Raselovim primerom, zašto kažeš da je kralj Francuske ćelav, ako ne znaš da li postoji kralj Francuske.

Kako će istinitost iskaza u medijskom diskursu oceniti primaoci poruke ne zavisi samo od odnosa *p je q* niti intencije pošiljalaca, već i od njihovog znanja, obrazovanja, godina, iskustva u primanju i razumevanju medijske poruke i stavova, ali i od trenutnog raspoloženja. Moguće je, naime, da neki od njih ne znaju da je uslov istinitosti prekršen jer ne znaju date podatke, da će ih neki, imajući polovično ili veoma slabo znanje o temi, prihvatiti kao istinite, tačne ili barem prihvatljive i neupitne, rukovodeći se geslom „Ja imam neku predstavu o tome šta ti misliš, ali ne baš jasnu” (Saka 2007: 44), neki će ih tretirati kao neistinite netačne, ali ne i lažne, kao grešku ili omašku, neki će prvi primer razumeti tako kao da glasi po narodnom predanju manastir je zadužbina sestre Miloša Obilića, a nemali broj ih uopšte, verovatno, neće ni primetiti. Međutim, uvek će se naći i neko ko će takve iskaze sa konsternacijom odbiti i iskoristiti kao potvrdu nemarnosti i neodgovornosti medija prema informacijama koje prosleđuju te će mu upravo oni poslužiti da proklamiraju uslov istinitosti u onim primerima čija mu provera nije dostupna.³¹

2.2. Gramatičko-leksička provera uslova istinitosti

Poštovanje maksime načina ili jasnosti može direktno uticati na poštovanje maksime kvaliteta. U medijskom diskursu, kao i u svakom drugom uostalom, pored primera u kojima se kršenje uslova istinitosti iskaza može kvalifikovati kao neznanje, greška ili omaška, javljaju se i primeri u kojima je zadovoljenje uslova istinitosti problematično upravo zbog upotrebljenih gramatičkih oblika ili reči u neodgovarajućem značenju. Ako takvi primeri uopšte pobude pažnju čitalaca, tada se obično vrednuju sa stanovišta standardnojezičke norme, a ne i prikladnosti date forme nameravanom značenju, što otvara pitanja o odnosu forme i značenja i načinima njihove interpretacije u diskursu. U primeru (3) tačna identifikacija datog denotata imenicom koja podleže obaveznoj eksplicitnoj, a samo pod određenim semantičkim uslovima implicitnoj, determinaciji ne pokazuju se u datom kontekstu, najverovatnije, nimalo problematičnom. Takvi primeri upućuju na to da u diskursno podesnim uslovima odgovarajuća semantizacija, te ostvarenje uslova istinitosti nisu ugroženi, iako su pravila njihove formalizacije prekršena.

³¹ Može se pretpostaviti da određene grupe primalaca poruke u takvim situacijama postavljaju pitanja poput ovog: *Šta znaju ako ovo ne znaju?*

Među vestima o turniru u Wimbledonu (2010) gotovo u svim elektronski dostupnim domaćim medijskim izvorima bila je i jedna o susretu Jelene Janković i Novaka Đokovića sa britanskom kraljicom:

(3) Novak i Jelena upoznali kraljicu³²

NOLE U TRENERCI UPOZNAO KRALJICU!³³

Novak i Jelena upoznali britansku kraljicu³⁴

Jelena Janković i Novak Đoković upoznali kraljicu Elizabetu II³⁵

U prva dva naslova izostanak eksplicitnog determinatora uz imenicu *kraljica* na gramatičkoj razini implicira identičnost svojstva na osnovu kriterija porekla (državljanstva) između identifikovanih osoba, što se može izraziti perifrastično ili pridevskim determinatorom (kraljica Srbije, srpska / naša kraljica); u trećem naslovu zahtev koji se postavlja za imenicu *kraljica* je ispunjen; u četvrtom uz imenicu *kraljica*, upotrebljenu kao titula, navedeno je ime. Od ostvarenih načina identifikacije imenice *kraljica* jedino onaj u trećem primeru nije kontekstualno zavisian: faktivni glagol *upoznati* potkrepljuje istinitost tvrdnje postoji britanska kraljica; unekoliko umanjen stepen nezavisnosti od konteksta postignut je u četvrtom primeru, dok je u prva dva on izrazito visok. U njima upravo kontekst – vest je objavljena u sportskoj rubrici uz druge vesti o turniru u Wimbledonu, uz poznavanje enciklopedijskih podataka (Wimbledon je u Velikoj Britaniji, Velika Britanija je monarhija, na čelu Velike Britanije je kraljica), ukida očekivanu presupoziciju.³⁶

Zavisnost između načina ovremenjavanja radnje glagolskim oblikom i modaliteta iskaza je višestruka; u primerima tipa Sutra idem u Beogradu ili U avgustu idem u Parizu, izrečenim u toku dana koji prethodi sutrašnjem, odnosno meseca koji prethodi avgustu, radnje označene prezentom predočavaju se kao izvesne i pod kontrolom vršioaca radnje, čak i onda kada je on anonimiziran – U četvrtak se otvara Sajam knjiga; U četvrtak počinje Sterijino pozorje. Međutim, kada se u novinama tekst naslovi na način kao u primeru (4), tada se postavlja pitanje da li je u njemu upotreba prezenta znak promene modaliteta govornog čina – asertivni ili i komisivni govorni čin umesto deklarativnog, i da li je deklarativni govorni čin u datom kontekstu uopšte moguć, te da li ovakva upotreba prezenta utiče na ostvarenje uslova istinitosti.

³² http://www.danas.rs/danasrs/sport/tenis.html?news_id=193544

³³ <http://www.alo.rs/sport/28472/>

³⁴ <http://www.24sata.rs/sport.php?id=74237>

³⁵ <http://www.story.rs/vesti/u-fokusu/9588>

³⁶ Isti raspored determinatora javlja se i u tekstovima. U tekstu pod prvim naslovom izjava Jelene Janković navedena je u sledećem obliku: *Prvi put sam upoznala kraljicu, što je za mene izuzetna čast*, koja je zbog odsustva determinatora *jedan uz kraljica*, jedino odgovarajućeg uz faktivni gl. *upoznati*, te zbog adverbna *prvi put*, zapravo ništavna. U tekstu sa četvrtim naslovom izjava Jelene Janković glasi: *Prvi put sam videla kraljicu Elizabetu II uživo* (ista izjava nalazi se i na zvaničnom veb-sajtu Jelene Janković).

(4) Od Ane počinje pad Rusije u Beogradu

Želja selektora Dejana Vraneša i igračica se ostvarila, žreb u svečanoj sali Skupštine grada odlučio je da prva na teren u meču Fed kupa sa Rusijom izađe Ana Ivanović. Njena protivnica će biti prva igračica ruskog tima Svetlana Kuznecova, a posle njih igraće Jelena Janković i Alisa Klejbanova. (Blic 06.02.2010)

Kao što se iz uvodnog dela teksta (lida) jasno vidi događaj (meč između Ane (Ivanović) i neke od teniserki Rusije) nije se zbio, na osnovu čega je eliminisano ovremenjavanje prošle radnje prezentom. Prihvatljivost označavanja buduće radnje prezentom ograničena je u ovom slučaju značenjem samog glagola odnosno perifrastičnog predikatskog izraza (počinje pad = izgubiti / pobediti), pošto data radnja ne može biti pod apsolutnom kontrolom vršioca. Da će neko ‘pobediti nekoga’, ili suprotno da će neko ‘izgubiti od nekoga’ može biti više ili manje izvesno, ali nikada sigurno, kao što u ovom slučaju nije ni bilo, te je tvrditi da će se to desiti nesigurno, a uz to u medijskom diskursu i neumesno. Provera ostvarivosti, a ne ostvarenosti, uslova istinitosti u navedenom primeru dvostruko je otežana – konceptualizacijom same radnje (pobediti / izgubiti) i načinom ovremenjavanja radnje; istim razlozima je ograničeno i ostvarenje govornog čina tvrdnje i obećanja, iako su upravo oni bili planirani.

2.3. *Žanr i provera istinitosti tuđeg iskaza*

Tema vesti i izveštaja može biti ista sa temom komentara ili kolumne, ali će u svakom od ovih žanrova ona biti različito postavljena i obrađena – kao reporterški ili autorski tekst, i svaki od njih će se, stoga, na različite načine odnositi prema istinitosti iskaza. U žanru vesti uslov istinitosti nije prekršen ako je tačno X kaže p je q bez obzira na to da li je tačno ono što je u objekatskoj klauzi navedeno (*de dicto* princip). Ako G_{IN} iz drugih izvora zna da nije tačno ono što je naveo da je neko tvrdio, može osporiti ili komentarisati X kaže + ObjCl, međutim / ali + Pred₂, odnosno posredno (ali) Y kaže + ObjCl₂ (*de re* princip). Žanrovski uslovljenu razliku potvrđuju naredni primeri, navedeni u celini (5) ili skraćeni (6):

(5.a) Zaštitnik građana Srbije Saša Janković izrazio je juče žaljenje što Skupština Srbije nije uvažila argumente javnosti i vratila na doradu Zakon o elektronskim komunikacijama i najavio da će tražiti njegove izmene.

- Taj zakon privatnost građana čini ranjivijom nego što bi to ona smela biti - ocenio je Janković povodom usvajanja Zakona o elektronskim komunikacijama. (Kurir 30.06.2010)

U prvom delu navedene vesti (5.a) kontrola uslova istinitosti u domenu je gramatike: kao i gl. *žaliti* i perifrastični predikatski izraz *izraziti žaljenje* je faktivan, a pošto je on medijalan, faktivan je i predikat komplementne klauze koji ga kauzira.

U izveštajnoj formi o istom događaju uvođenjem obrazloženja (5.b) proveravanju je podvrgnut i sadržaj u vezi s kojim je tvrdnja izrečena (da omogućava

uvid u ostvarenu komunikaciju građana bez odluke suda), što je izostavljeno u citiranom iskazu u primeru (5.a) (Taj zakon privatnost građana čini ranjivijom nego što bi to ona smela biti):

- (5.b) Skupština Srbije usvojila je danas Zakon o elektronskim komunikacijama za koji su republički ombudsman, zaštitnik građana za informacije od javnog značaja i pojedine opozicione stranke, upozorili da omogućava uvid u ostvarenu komunikaciju građana bez odluke suda.

.....
U spornom članu 128. navodi se da je operator dužan da zadrži podatke o elektronskim komunikacijama za potrebe sprovođenja istrage, otkrivanja krivičnih dela i vođenja krivičnog postupka, u skladu sa zakonom kojim se uređuje krivični postupak, kao i za potrebe zaštite nacionalne i javne bezbednosti Republike Srbije. Zaštitnik građana amandmanom je tražio da se u zakon uvrsti da je policiji i Bezbedosno-informativnoj agenciji potrebna odluka suda za uvid u ostvarenu komunikaciju, odnosno podatke koje je operater dužan da zadrži, ali vladajuća koalicija tu inicijativu nije prihvatila. (Beta, Tanjug | 29. 06. 2010.)

Važnost poštovanja uslova istinitosti u medijskom diskursu potvrđuju i primeri u kojima se upravo na njegovoj proveri gradi komentar ranije prosleđenih informacija: $I \rightarrow \text{tekst}_1 \rightarrow G_{IN} \rightarrow \text{'provera tekst}_1 \text{'}$ $\rightarrow \text{tekst}^1$; moguć je, mada ređi, i model provere uslova istinitosti ranijeg vlastitog iskaza: $G_{IN} \rightarrow \text{tekst}^1 \rightarrow \text{'provera tekst}^1 \text{'}$ $\rightarrow \text{tekst}^2$, koja je obično podstaknuta ili omogućena dobijanjem novih informacija. Kvalifikovanje informacije za koju je utvrđeno da ne ispunjava uslov istinitosti zavisi od toga ko je izvor nove informacije. Vlastiti iskaz se koriguje na osnovu „novih, do tada nedostupnih informacija” ili proširuje njima, dok se tuđ ($I_{1,2,3...n}$) neretko određuje kao netačan ili lažan. U narednom primeru, koji se sastoji od direktnih ili u novinarski tekst inkorporiranih citata, tačnost iskaza imenovanog izvora direktno kvalifikuje samo osoba koja daje izjavu, a indirektno i novinar preuzimajući iz dobijene izjave delove koji je potkrepljuju; hijerarhijsko strukturiranje teksta prouzrokuje i hijerarhizaciju *de re / de dicto* principa.

(6) DEMANT

Borko Stefanović: Tachi priča gluposti, naš izbor je uvek Kosovo!

Autor/izvor: SEEbiz/Međunarodni radio

BEOGRAD - Politički direktor u Ministarstvu spoljnih poslova Srbije Borko Stefanović, izjavio je da su, kako je rekao, gluposti izjave premijera Kosova Hashima Tachija da su mu neki funkcioneri Srbije najavili da će Beograd priznati jednostrano proglašenu nezavisnost Kosova.

Stefanović je za Radio B92 negirao da vlasti u Beogradu razmišljaju o podeli Kosova ili razmeni teritorija, o čemu piše prištinska štampa. Prema njegovim rečima, takvo pisanje je dokaz da Priština ima velike probleme sa priznavanjem nezavi-

snosti i sa činjenicom da Srbija nikada neće priznati Kosovo. Povodom izjave Tačija za beogradski nedeljnik NIN, Stefanović je rekao da je siguran da niko iz Beograda nije najavio priznanje Kosova jer niko od funkcionera Srbije nije spreman da krši Ustav. Vlada Srbije je sigurna da će Priština pristati na razgovore o statusu nakon odluke MSP-a o legalnosti jednostranog proglašenja nezavisnosti Kosova, jer će tada biti stvorena nova međunarodna situacija, dodao je Stefanović. On je ponovio da će Srbija, ako bude stavljena pred izbor Kosovo ili EU, izabrati Kosovo. (SEEbiz/Međunarodni radio)³⁷

U navedenom primeru redosled navođenja tvrdnji ne odgovora pretpostavljenom redosledu njihovog izricanja. Redosled izricanja, navedenih ili parafraziranih, tvrdnji najverovatnije je bio sledeći:³⁸

- I(A)₁ (Vlada Srbije): T₁ – ‘Priština će pristati na razgovore o statusu nakon odluke MSP-a o legalnosti jednostranog proglašenja nezavisnosti Kosova’
 I(A)₂ (neki funkcioneri Srbije) T₃ – ‘Beograd će priznati jednostrano proglašenu nezavisnost Kosova’
 I(A)₃ (Hašim Tači) T₄ – ‘neki funkcioneri Srbije su najavili I(A)₂: T₃’
 I(A)₄ (Borko Stefanović) T₅ – ‘izjave (T₄ ← T₃) premijera Kosova Hashima Tačija su gluposti’ T₆ – ‘nije tačno T₂’
 T₇ – ‘Priština ima velike probleme sa priznavanjem nezavisnosti’
 T₈ – ‘Srbija nikada neće priznati Kosovo’ ⊃ neg T₄
 T₉ – ‘niko od funkcionera Srbije nije spreman da krši Ustav’
 T₁₀ – ‘Vlada Srbije je sigurna: T₁’
 T₁₁ – ‘nakon odluke MSP-a o legalnosti jednostranog proglašenja nezavisnosti Kosova biće stvorena nova međunarodna situacija’
 T₁₂ – ‘X traži od Srbije da izabere Kosovo ili EU’
 T₁₃ – ‘Srbija će izabrati Kosovo’
 I(M)₁ (prištinska štampa) T₂ – ‘vlasti u Beogradu razmišljaju o podeli Kosova ili razmeni teritorija’
 I(M)₂ (NIN)
 I(M)₃ (Radio B92)

Redosled navođenja suprotan je redosledu izricanja tvrdnja:

$$\begin{array}{cccccccccccc}
 T_5 & \rightarrow & T_6 & \rightarrow & T_7 & \rightarrow & T_8 & \rightarrow & T_9 & \rightarrow & T_{10} & \rightarrow & T_{11} & \rightarrow & T_{12} & \rightarrow & T_{13} \\
 & & \wedge T_4 \leftarrow T_3 & & \wedge T_2 & & \wedge T_2 & & & & \wedge T_1 & & & & & &
 \end{array}$$

³⁷ www.naslovi.net/2010-07-01/seebiz/borko-stefanovic1826234

³⁸ I(A) – osoba kao izvor informacije; I(M) – medij kao izvor informacije; T – tekst.

Kompleksnost *de re / de dicto* perspektive pokazuje se već od samog naslova (Tachi priča gluposti, naš izbor je uvek Kosovo!): G_N preuzima iskaz I_1 u kojem se neistinitim kvalifikuje iskaz I_2 , odnosno G_N pridružuje principu *de dicto*, citirajući iskaz I_1 , princip *de re*, zadržavajući kvalifikaciju (priča gluposti) o iskazu I_2 ; I_1 eksplicitno kvalifikuje iskaz I_2 (priča gluposti) ali ne iz perspektive *de dicto* već, upravo suprotno, *de re*.³⁹ Redosled primene principe *de re / de dicto* u lidu odgovara hijerarhizaciji iskaza s obzirom na govornika, tačnije na njihovu ulogu u događajima o kojima se izveštava: G_N potencira ocenu svoje perspektive u odnosu na iskaz I_1 , a posredno i I_2 (kako je rekao); I_1 svojim iskazom obuvata nekoliko iskaza, procenjujući njihovu istinitost: kvalifikacija u prvom iskazu, podvrgnutom ovoj proceni (izjave H.T. su glupost), prenosi se i na drugi, koji pripada I_2 (neki funkcioneri Srbije su najavili), i treći iskaz (da će Beograd priznati jednostrano proglašenu nezavisnost Kosova), koji je dvostruko subordiniran (on je izjavio – oni su najavili – Beograd će priznati), dakle, *de re* (iskaz G_N u odnosu na iskaz I_1) i *de dicto* funkcionalno izjednačen sa *de re* (iskaze I_1 u odnosu na iskaz I_2), itd.

Načini korišćenja *de re / de dicto* perspektive, razlika između redosleda izricanja i redosleda navođenja tvrdnji uz ograničenu mogućnost provere $I(M)_2$, a pogotovo $I(M)_1$, onemogućavaju da se utvrdi ne samo da li je tačno navedeno ili parafrazirano šta je neko izjavio nego i da li je izjavio. Takva formulacija teksta omogućava da se procenjivanje uslova istinitosti zasniva na argumentu autoriteta ličnosti i funkcije (politički direktor u Ministarstvu spoljnih poslova Srbije) i argumentu autoriteta kolektiva (*mi / oni*).

2.4. Poštovanje uslova istinitosti iskaza i odgovornost medija

Potreba za proverom i mogućnosti provere poštovanja uslova istinitosti pokazuju se tek u konkretnom diskursu. U njemu se na osnovu enciklopedijskog znanja i kontekstualno datih podataka, te gramatičkih i leksičkih indikatora razlikuju istiniti od neistinitih iskaza, neistiniti netačni od neistinitih lažnih. Utvrđivanje poštovanja uslova istinitosti za primere tipa Kralj Francuske je celav razrešava se na osnovu enciklopedijskog znanja, koje je, dakako, ograničeno, što znači da bi određene grupe govornika mogle relativno lako poreći istinitost, a samim tim i potrebu izricanja datog iskaza, ali možda ne i nekog sličnog, iz čega sledi da su poslanici u medijima obavezni da ih provere, te se stoga Draga

³⁹ Up. Tejlorove (Taylor 2002: 237) primere i komentar: „ništa što sam rekao o *de re* pripisivanju nije protivrečno konvencionalnom stavu o takvom pripisivanju, ali samo dok razmatramo okrnjena *de re* pripisivanja. Upravo zato što su okrnjena takva pripisivanja su neutralna u odnosu na pojam. Okrnjena *de re* pripisivanja nisu, međutim, paradigmatična. Paradigma *de re* su, tvrdim, ekstremna *de re* pripisivanja. Ekstremna *de re* pripisivanja su ona koja specifikuju objekte o kojima se misli, šta se misli o tim objektima, i, makar indirektno, pojmove i načine prezentacije pomoću kojih se o tim objektima misli.”

Mašin ne može zvati prvom srpskom kraljicom jer ona to nije bila. Kako se granica između neznanja i manipulacije informacijom u medijskom diskursu lako neutrališe, na osnovu primera u kojima je uslov istinitosti prekršen zbog nepoznavanja i neodgovarajućeg proveravanja enciklopedijskih podataka neki čitaoci mogu zaključiti ne samo da „novinari ne znaju ništa” nego i da manipulišu podacima, a time i onima kojima ih namenjuju. Isto to će zaključiti kada uoče da je ukinuta razlika između *de re* i *de dicto* principa, razlika između autorskog i reporterskog govora.

LITERATURA

- Ariel, Mira (2008). *Pragmatics and Grammar*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Bach, Kent (1983). Russell was rith (Almost). *Synthese* 54. (189-207).
<http://online.sfsu.edu/~kbach/oldies.html>
- Carston, Robyn (2004). Truth-conditional content and conversational implicature. In *The Semantics/Pragmatics Distinction*.(ed. C. Bianchi). CSLI. Stanford University. (65-100). <http://philpapers.org/autosense.pl?searchStr=Robyn%20Carston>
- Davidson, Donald (2004). Truth and Meaning. In *Semantics. A Reader* (eds. S. Davis - Brendan S. Gillon). Oxford, New York : Oxford University Press. (222 -233)
- Glanzberg, Michael (2002). Context and Discourse. *Mind and Language* 17. (333-375). <http://philosophy.ucdavis.edu/glanzberg/PapersinProgress.html>
- Glanzberg, Michael (2002). The liar in context. *Philosophical Studies* 103. (217–251).
- Grice, Paul (1991). *Studies in the Way of Words*. Harvard : Harvard University Press.
- Ivić, Milka (2000). O signalizovanju značenjske razlike *de re* / *de dicto*. U: *Lingvistički ogledi, tri*. Beograd : Biblioteka XX vek: (119-122).
- Ivić, Milka (2005). Pojam VERUM FOCUS i njegovo signalizovanje u savremenom standardnom srpskom. *O rečima*. Beograd : Biblioteka XX vek, Knjižara Krug : (95-101)
- Ivić, Milka (2008). O rečenicama kojima se dopunjuje glagol *znati*. *Lingvistički ogledi*. Beograd : Biblioteka XX vek, Knjižara Krug: (196-200)
- Levinson, C. Stephen (1983). *Pragmatics*. Cambridge : Cambridge University Press.

- Levinson, C. Stephen (2000). *Presumptive meanings. The Theory of Generalized Conversational Implicature*. Cambridge, Massachusetts, London : The MIT Press.
- Ostin, L. Džon (1994). *Kako delovati rečima*. Novi Sad : Matica srpska.
- Russell, Bertrand (1979). O denotaciji. *Ideje 2*: 31-47.
- Saka, Paul (2007). *How to Think about Meaning*. Dordrecht : Springer.
- Serl, Džon (1991). *Govorni činovi. Ogled iz filozofije jezika*. Beograd : Nolit.
- Sperber, Dan – Deidre Wilson (1995). *Relevance. Communication and Cognition*. Oxford : Blackwell.
- Strawson, F. Peter (1964). *Introduction to Logical Theory*. London : Methuen.
- Taylor, A. Kenneth (2002). De re and de dicto: against the conventional wisdom. *Philosophical Perspectives 16. Language and Mind*. (225-265). <http://www.stanford.edu/~ktaylor/Papers.html>
- Von Fintel, Kai (2004). „*Would you Believe it? The King of France is Back!*” (Presuppositions and Truth-Value Intuitions). In *Descriptions and Beyond*. (eds. Marga Reimer – Anne Bezuidenhout). Oxford : Oxford University Press. <http://kaivonfintel.org/publications/>

Vera Vasić

TRUTH CONDITIONS IN MEDIA DISCOURSE

Summary

The paper has first presented a summarized conceptualization of the truth conditions in the philosophy of language and pragmatics, followed by a selection of grammatical and lexical indicators which can serve as a basis for determining whether a truth condition has been met or breached. Whether a truth condition in a statement has been met was checked on examples of media discourse based on the selection of data, grammatical, lexical and genre features, and, within these, the *de re* and *de dicto* principles which differentiate between an opinion editorial and a commentary.

Key words: discourse, media discourse, truth conditions, *de re / de dicto* principles, pragmatics

PRIMENJENA LINGVISTIKA I DISKURS

Danko Šipka

DISKURS U PRIMIJENJENOJ LINGVISTICI

Sažetak. Ovaj rad je nastao na osnovu praktičnih iskustava u obradi kohezivnih diskursnih sredstava u nastavi srpskog kao stranog jezika za govornike engleskog jezika, kao i u srpsko-engleskoj nastavnoj dvojezičnoj leksikografiji. U radu se predstavlja koja se kohezivna sredstva i u kojoj formi uvode na različitim nivoima vladanja stranim jezikom, te koji se standardi primjenjuju u leksikografskoj obradi pomenutih diskursnih sredstava.

Ključne reči: nastava stranog jezika, leksikografija, kohezivna sredstva, srpski jezik, engleski jezik

1. Uvod

Ovaj rad predstaviće praktična iskustva u obradi kohezivnih diskursnih sredstava u nastavi srpskog kao stranog jezika za govornike engleskog jezika, kao i u srpsko-engleskoj nastavnoj dvojezičnoj leksikografiji.

U uvodnom dijelu predstavićemo mjesto diskursa u procesu usvajanja stranog jezika, a time i zadatke koje treba da ispune kako nastavni programi srpskog kao stranog jezika tako i nastavni dvojezični rječnici. Drugi dio rada biće posvećen nastavnom procesu, a treći leksikografiji. U oba ta dijela biće predstavljena autorova konkretna iskustva. U završnom dijelu rada biće na osnovu onoga što je izneseno u drugom i trećem odjeljku izvedene opštije preporuke o mjestu diskursa u primijenjenoj lingvistici.

Ozbiljna nastava stranih jezika već nekoliko decenija podrazumijeva razvijanje široko razvijene pismenosti po fazama i konkretno mjerenim pokazateljima nivoa vladanja jezikom. Konačni ciljni nivo vladanja jezikom za nastavu u američkom univerzitetskom okruženju, unutar kojeg funkcioniše i autor ovih redova jeste 'superiorno vladanje jezikom'. Dobar dio definicije tog nivoa u govorenju stranog jezika posvećen je diskursnim sredstvima:

Kada je to prikladno, koriste prošireni diskurs bez neprimodno dugog oklijevanja da izraze svoje mišljenje, čak i kada se radi o apstraktnim detaljnim objašnjenjima. Takav diskurs, iako koherentan, ipak može biti pod uticajem obrazaca iz maternjeg jezika superiornih govornika, umjesto obrazaca ciljnog jezika. Superiorni govornici vladaju raznovrsnim interaktivnim i diskursnim strategijama kao što je naizmjenični govor i razdvajanje glavnih ideja od sporednih informacija pomoću upotrebe sintaksičkih i leksičkih sredstava, kao i intonacijskim obilježjima poput

visine tona, udarnog akcenta i melodijskog akcenta. (Breiner-Sanders et al. 1999: 13).¹

Slično tome, američke državne službe, koje ovaj nivo obilježavaju kao treći (na skali od 0 do 5), a za koje je on prvi na kome zaposleni u obavljanju radnih obaveza može da funkcioniše samostalno, vladanje diskursnim sredstvima smatraju od ključnog značaja.

”Speaking 3 (General Professional Proficiency) [...] Discourse is cohesive.”²

Ključna ciljna nastavna jedinica ovdje su diskursna kohezivna sredstva koja, na osnovu Halideja, Hasani i Gija (Gee 2005: 191-2) u kontekstu diskursa predstavlja i oprimjeruje ovako:

Postoji šest glavnih vrsta kohezivnih sredstava (Halliday – Hassan 1976, 1989). Primjeri za svaku od njih (numerisani da bi se rasprava koja slijedi mogla pozivati na njih) mogu se vidjeti u kratkom tekstu koji slijedi (obratite pažnju da je druga rečenica pod 17 postavljena uspravno.

17 The federal government expected Indian nations to sign treaties.

<i>However, though</i>	=	6
<i>most of</i>	=	2
<i>Them</i>	=	1
<i>had in fact</i>	=	6
<i>done so,</i>	=	3
<i>The</i>	=	2
<i>Seminoles</i>	=	5
<i>would not__</i>	=	4

Svaka od numerisanih riječi ili izraza je kohezivno sredstvo koje signalizira slušaocu način na koji se druga rečenica povezuje (ili način na koji se slaže) sa prethodnom rečenicom. Ovdje navodim šest glavnih klasa kohezivnih sredstava i pokazujem kako funkcioniše pripadnik te klase predstavljen u našem primjeru.

1. *Zamjenice*: u primjeru zamjenica „them” povezuje se sa prethodnom rečenicom i uspostavlja svoje referencijalno značenje od izraza iz te rečenice („Indian nations”)
2. *Determinatori i kvantifikatori*: kvantifikator „most” povezuje se sa prethodnom rečenicom ukazujući na to da sada govorimo o dijelu („većini”) jedne cijeline o kojoj je bilo govora u prethodnoj rečenici („indijanski narodi”). Determinator „the” ispred riječi „Seminoles” povezuje se sa prethodnom rečenicom ukazujući

¹ Citirani odlomak preveo K. Bodrič, a takođe i deo teksta od „Postoji šest glavnih vrsta...” do 2. Diskurs u nastavi

² <http://www.govtilr.org/Skills/ILRscale2.htm>

na to da je informacija s kojom je povezana („[pleme] Seminoli”) informacija za koju se pretpostavlja da je predvidljiva ili poznata na osnovu prethodne rečenice. U ovom slučaju je predvidljiva zato što su se u prethodnoj rečenici pominjali indijanski narodi, a Seminoli su indijanski narod.

3. *Supstitucija*: riječi „done so” („učinili to”) prazan su izraz koji zamjenjuje (stoji umjesto) „signed treaties” („da potpišu sporazume”) iz prethodne rečenice. Ovo nam dozvoljava kako da ne ponovimo ovu informaciju, tako i da signaliziramo da je druga rečenica povezana sa prethodnom.

4. *Elipsa*: prazno mjesto posle „would not” („nisu hteli”) označava mjesto gdje je informacija izostavljena jer je u potpunosti predvidljiva na osnovu prethodne rečenice (informacija je „da potpišu sporazume”). S obzirom na to da rekonstruiramo izostavljenu informaciju tako što uzimamo u obzir prethodnu rečenicu, ova elipsa je kohezivno sredstvo.

5. *Leksička kohezija*: reč „Seminoles” („Seminoli”) leksički je povezana sa „Indian” („Indijanac”) pošto su Seminoli Indijanci. Ovo povezuje dvije rečenice na osnovu činjenice da sadrže riječi koje su semantički povezane.

6. *Veznici i druga slična kohezivna sredstva*: reč „however” („međutim”) ukazuje na način na koji slušalac treba da poveže drugu rečenicu sa prvom. Ona signalizira da postoji adverbzivna veza između dvije rečenice. „In fact” („zaista”) takođe povezuje drugu rečenicu sa prvom, ali na način koji je dovoljno suptilan i dovoljno težak za opisivanje, da je moguće da bi ga samo izvorni govornici umjeli postaviti baš na pravo mjesto u različitim slučajevima. Povezane sa ovom kategorijom su „diskursne partikule”, riječi poput „so” i „well” koje takođe pomažu u spajanju rečenica u značenjski povezane nizove koji „zvuče” kao da pripadaju zajedno.”

2. Diskurs u nastavi

Iskustva uklapanja diskursnih sredstava u program nastave srpskog kao stranog jezika biće prikazana na primjeru nastave na Državnom univerzitetu Arizone (gdje se, što je uobičajeno na američkim univerzitetima, srpski predaje u sklopu formule bosanski/hrvatski/srpski). Pomenuti program (više informacija dostupno je na <http://www.asusilc.net/bcs.htm>) obuhvata sljedeća tri nivoa nastave: početni, srednji i konverzijski, na koje se onda nadovezuju nivo za dijasporu i studijski boravak u inostranstvu (u ovom konkretnom slučaju u jednoj od srpskog govornog područja). Slijed kurseva izgleda ovako (nivo za dijasporu je fakultativan):

početni (dva semestra) > srednji (dva semestra) > konverzijski (dva semestra) > /za dijasporu (jedan semestar)/ > studijski boravak na srpskom govornom području (jedan ili dva semestra)

Ovladavanje svim kohezivnim sredstvima predviđeno je na samom kraju niza, međutim mnogi elementi uvode se još na početnom kursu. Ključno je to da se na dosegnutom nivou određeni zadatak održava (dakle prisutan je uvijek ili gotovo uvijek), a da se na nižim nivoima može pojaviti sporadično ili povremeno.

Iskustva učenja jezika grupe kojoj pripada srpski pokazuju da je za dostizanje ciljnog nivoa 3 potrebno 1320 (podaci Stejt Departmenta) odnosno 1440 kontaktnih sati (podaci američke vojske).

U pomenutom univerzitetskom programu broj kontaktnih sati (časovi i samostalne aktivnosti) u semestru je 115, što onda u obveznih prvih šest semestara daje 690, što onda iziskuje najmanje 630 kontaktnih sati na studijskom boravku na srpskom govornom području.

Program počiva na opštim teorijskim premisama, čija se sažeta verzija može naći u knjizi *Achieving Success in Second Language Acquisition* (Leaver et al. 2005). Vodi se računa o stilovima i strategijama učenja, sociopsihološkoj dinamici grupe, socijalnom uticaju i drugom.

Ono što je bitno u uvođenju novih sadržaja, pa tako i kohezivnih sredstava, jeste da je poredak prioriteta ovakav: tečnost > tačnost > kompleksnost. Određena vještina pojaviće se prvo kao vrh (ponekada se javi ali je većinom nema), pa onda kao visoravan (vještina je nekad prisutna, a nekad ne) i na kraju kao ravan (vještina je gotovo uvek prisutna). Takođe, pravi se razlika među onim sadržajima koji se usvajaju izlaganjem jeziku, a ne uče (oni su ostavljeni za godinu u matičnim zemljama, takvi su u slučaju diskursa intonacijski obrasci) i onih koji se uče, gdje se preko kognitivne kontrole (znanja pravila) preko kontrolisane produkcije dolazi do usvajanja. Konačno, bitna je vizija da napredujući po nivoima studenti šire krugove oko sebe. Dakle, prvo moraju da nauče da govore o sebi (porodica, tipičan dan, planovi za sutra, šta im se desilo juče), pa onda o svom okruženju (npr. o prijateljima, rođacima), pa tek onda o nečemu što im nije u neposrednom iskustvu (npr. ispričati sadržaj filma).

Važno je napomenuti da se tokom prve godine koriste neautentični tekstovi, a već od 25 sedmice prve godine studenti rade isključivo sa autentičnim tekstovima (o razumevanju autentičnosti više se može naći u Mishan 2004).

Pogledaćemo sada konkretna kohezivna sredstva.

Zamjenice se na nivou kognitivne kontrole i kontrolisane produkcije intenzivno obrađuju na prvoj godini. Na prvoj godini zamjenice se uvode onako kako se uvode padežni oblici u poretku: nominativ > akuzativ > genitiv > dativ/lokativ > vokativ > instrumental. Uvođenje novih elemenata zaključeno je nakon druge trećine drugog semestra da bi se do kraja tog semestra gradivo utvrđivalo. Na drugoj godini prvih 12 sedmica posvećeno je ponavljanju, od čega po četiri sedmice ponavljanju padežnih oblika, a četiri zamjeničkih oblika. U drugom se-

mestru druge godine četiri sedmice posvećene su anaforama i kataforama i tu se uvode kompleksniji zadaci u stvarnoživotnom kontekstu. Neki od zamjениčkih elemenata funkcionišu i kao veznička sredstva, pa se njihovom obradom jednovremeno porkiva dio kohezivnih sredstava koja se ovde navode kao šesta. Posebno je zanimljiv elementat *koji* gde zbog dvostrukog vezivanja (broj i rod iz lijevog konteksta a padež iz desnog) dolazi do velikih poteškoća. Stoga se ovaj elementat uvodi rano i neprestano mu se vraća. Mada ovo nije tipični diskursni kohezivni element (češće je rečenični nego diskursni veznik), njegovo ovladavanje bitan je stadij u izgrađivanju kohezivnog diskursa budući da se prvo mora ovladati koherentnim rečenicama i paragrafima da bi se došlo do koherentnog diskursa. Slično je i sa pokaznim zamjenicama koje funkcionišu kao determinatori. I treća godina uključuje obradu zamjenica u okviru autentičnih sadržaja i zadataka po kojima je kurs podijeljen.

Determinatori i kvantifikatori uvode se na prvoj godini i njima se neprestano vraća. Poseban problem predstavlja slaganje zamjениčkih elemenata s brojevima i kvalitativnim priložima (npr. *njih dvoje, nas četvorica, mnogo toga*, itd.). Ono se uvodi u prvom semestru prve godine sa genitivom, a onda mu se neprestano vraća, kako u proizvodnji, tako i u analizi autentičnih tekstova.

Zamjena i elipsa, treća a i četvrta prethodno navedena vrsta kohezivnih sredstava, ostavljaju se u najvećoj meri za godinu u matičnim zemljama. Jedina aktivnost koja je predviđena u prve tri godine jeste ukazivanje na slučajeve zamjene i elipse u autentičnim tekstovima. Radi se o onoj vrsti vještine koja se prvenstveno usvaja tako što je osoba izložena autentičnom diskursu (a takva je izloženost, sasvim jasno, najintenzivnija na studijskom boravku), pa bi usvajanje putem kognitivne kontrole bilo kontraproduktivno.

Obrada leksičke kohezije veoma je slična načinu na koji su obrađene zamjenice – počinje se rano i potom se neprestano vraća na ove sadržaje. Već u trećoj sedmici uvode se hiponimi i antonimi u okviru zadatka opisivanja fizičkih i psiholoških osobina. Obrada leksičkih taksonomija nastavlja se tokom prve godine gdje se u svakoj lekciji određuje određeno leksičko polje (npr. kuća, putovanje, itd.). Ovo je još izraženije na drugoj i trećoj godini gdje je svaki semestar podijeljen na dvosedmične tematske cjeline. Na trećoj godini, te na kursu za dijasporu posebna pažnja posvećuje se sinonimskim relacijama. Tako je student temeljito pripremljen za odlazak na studijski boravak.

Uvođenje veznika i srodnih elemenata zavisi od njihove uloge. Većina se temeljito obrađuje na drugoj i trećoj godini – na drugoj godini jedan četvoredmični gramatički segment drugog semestra posvećen je isključivo veznicima. Međutim, već na prvoj godini studenti se podstiču da odbace jednostavno nabranje i pretjerano korištenje veznika *i*. Tako se onda u zadaku opisivanja

svakodnevnih aktivnosti od studenata traži da primijene obrazac *prvo... onda/zatim*, itd. Umjesto ... i ... i ..., npr. *Ujutro prvo pijem kafu, onda čitam novine, zatim doručkujem*, itd. Na tom nivou od studenata se ne traži ovladavanje kompleksnijim vezničkim sredstvima (čak ni onim unutarrečeničnim), to dolazi tek na drugoj godini. Put do diskursnih vezničkih sredstava ide preko veznika zavisnih rečenica. Tek kada se u zadovoljavajućoj mjeri ovlada tim sredstvima, forsira se upotreba diskursnih veznika.

Kako se moglo vidjeti, ovladavanje kohezivnim diskursnim sredstvima ne slijedi proporcionalni niz uvođenja niti je jednoobrazno za sve elemente. Radi se o kompleksnom procesu gdje rad na konačnom cilju najčešće počinje veoma rano. Drugi segment kompleksnosti ogleda se u tome da je rad na ovladavanju diskursnim sredstvima jednovremeno i postizanje drugih ciljeva, npr. ovladavanje veznicima zavisnih rečenica doprinosi drugim vještinama trećeg nivoa: vještini argumentacije, hipotetičkog govorenja, itd.

3. Diskurs u leksikografiji

Obrada diskursnih sredstava u leksikografiji ovdje će biti predstavljena na primjeru srpsko-engleskog i englesko-srpskog rječnika u izradi, koji autor ovih redova priprema za izdavačku kuću Prometej iz Novog Sada. Ovaj rječnik od oko 25 hiljada odrednica u jednom i isto toliko u drugom smjeru namijenjen je, između ostalih, onima koji uče srpski i nalaze se na nivou 1. i 2. Dakle, osnovni cilj obrade kohezivnih diskursnih sredstava u ovom leksikografskom poduhvatu jeste priprema za nivo 3, onako kako se sredstva uvode u nastavi na prvoj, drugoj i trećoj godini pomenu-tog programa. Bitna karakteristika ovog rječnika jeste to da su višestruki elementi odvajani direktnim napomenama, što onda uklanja potrebu navođenja primjera u mnogim slučajevima; na primjerima (1) i (2) pokazano je ovo navođenje u srpsko-engleskom riječniku, gdje služi srpskim govornicima za produkciju, i obrnuto u englesko-srpskom engleskim govornicima za produkciju.(1)

(1) **brīd** *a +ov m*

1 blade [oštrica]

2 edge [ivica]

3 crest [planinski greben]

R: = ivica

(2) <!!!> **port** *N ~s*

1 luka [seaport]

2 porto [wine]

3 lijeva strana /broda ili aviona/ [larboard]

4 port [computing]

5 okno /broda ili oklopnog vozila/ [porthole]

1 ~ **authority** lučka uprava, ~ **charges, dues**

lučka taksa, ~ **of distress** luka pribežišta, **to**

clear a ~ isploviti iz luke

Druge bitne karakteristike ovoga projekta jestu to da se navode povezane riječi, u primjeru (1) sinonim *ivica*, da se svaki ekvivalent daje u novom redu, i da su višerječne lekseme odvojene od ekvivalenata – obje ove tehnike imaju cilj da je odrednica preglednija i da se ekvivalent lakše i brže pronade. Obilježavaju se i tzv. lažni ekvivalenti (znak <!!>), itd.

Rječnik, svakako, nije prvo na šta pomišljamo kad je u pitanju obrada kohezivnih diskursnih sredstava. I zaista je nesumnjiva činjenica da se neka kohezivna sredstva u njemu ne mogu obraditi, poglavito zamjena i elipsa. Međutim, za ona kohezivna diskursivna sredstva koja je moguće leksikografski obraditi, rječnik predstavlja važan segment pripreme vještina koje iziskuje vladanje jezikom na nivou 3.

Zajednička karakteristika kohezivnih sredstava obilježenih kao 1, 2. i 6. u prethodno navedenom citatu (Gee 2005: 191-192) jeste to da je oprimjerivanje obavezno uz svaku leksičku jedinicu koja potpada pod ove kategorije. Uloga primjera jeste da se pokaže govornicima L2 kako se upotrebljavaju oni leksički elementi kod koji može doći do kontrastivnih razika. Nisu samo ova sredstva takve prirode – ista procedura primjenjuje se i, recimo, u slučaju predloga. Primjer obrade gde se uz svaki ekvivalent daje primjer bez obzira na to postoje li višerječne lekseme ili ne vidi se u slučaju lekseme navedene u (3):

(3) **dàklē t**

1 therefore, thus, so {*Palo je dosta kiše, dakle, možemo očekivati dobru žetvu.* There was plenty of rain, therefore, we can expect a good harvest.} [uz zaključak poslije iskaza]

2 now that, well {*Dakle, pošto smo videli detalje, kako ćemo dalje?* Now that we have seen the details, what's the plan?} [povratak na glavnu temu]

3 so {*Shvatili smo zadatke, dakle krećemo na posao!* We have grasped the goals, so let's set out to work.} [zapovijest, poziv na akciju]

4 (is that) so {*Tako, dakle! To je, dakle, sve što imaš da kažeš?* Is that so? So, that is all you have to say?} [čuđenje, negodovanje, bijes]

5 so? /asking for an explanation/ {*A: Treba da odem tamo B: Dakle? A: I need to go there B: so /what are you going to do about it/ }*[zahtjev za objašnjenje]

Kako se može primijetiti, svaki ekvivalent je oprimjeren, da bi govornik engleskog dobio predstavu o upotrebi ovog kohezivnog sredstva.

Leksička kohezija obrađuje se dvostruko. Kao prvo, odrednice imaju segment povezanih riječi, gdje se između ostalog daju sinonimi, up. prim. (1) a znatno češće antonimi, prim. (4):

(4) **vědar** *dra, dro, vėdrijĩ*

1 clear [doslovno]

2 cheerful, bright [preneseno]

1 *vedro nebo* clear skies

2 *vedro raspoloženje* bright mood, *vedar i čio* cheerful and lively

R: \diamond *tmúran*

Drugi element obrade leksičkih relacija jesu napomene kojima se razgraničavaju ekvivalenti. U najvećem broju slučajeva u uglastim zgradama daju se hiperonimi, hiponimi i sinonimi, što se vidi iz prethodno navedenih primjera (1) i (2). Tako onda te naznake imaju dvostruku ulogu – mada im je osnovni zadatak da pomognu govorniku L1 da izabere odgovarajući element L2, one istovremeno pokazuju govorniku L2 leksičke relacije u L1. Naznaka **port** [...] 2 *porto* [wine] [...] jednovremeno služi da govorniku engleskog pokaže da iz grupe višestrukih ekvivalenata treba da odabere baš taj koji znači vino, a govorniku srpskog pokaže hipero-hiponimsku relaciju između engleskih riječi *port* i *wine*.

Navedena iskustva iz leksikografske prakse pokazuju da se o oruđima za građenje kohezivnog diskursa mora razmišljati i u priručnicima za koje bi se na prvi pogled moglo reći da sa diskursom nemaju baš nikakve veze.

4. Zaključci

Navedena praktična iskustva iz nastave srpskog kao stranog jezika i iz leksikografije upućuju na sljedeće:

- a. Razvijanje diskursne kohezije iziskuje niz međusobno povezanih strategija i aktivnosti u procesu nastave, što podrazumijeva da se i u ranim fazama učenja jezika u program nastave moraju postepeno uvoditi odgovarajuća sredstva diskursne kohezije. Drugim riječima, nije moguće ‘preslikati’ opis nivoa vladanja jezikom u program nastave i baviti se kohezivnim diskursnim sredstvima tek na samom kraju niza u procesu učenja.
- b. Obrada kohezivnih diskursnih sredstava istovremeno je doprinos razvijanju vještine govorenja na nivou diskursa i drugih vještina vladanja jezikom. Ovo bi djelatnici u oblasti primijenjene lingvistike morali prepoznati i uvijek se pitati da li obrada neke nastavne cjeline ili leksikografskog sadržaja istovremeno služi kao djelotvorno sredstvo razvoja vještine govorenja na nivou diskursa.
- c. Primijenjenolingvistički projekti morali bi iskoristiti svaku priliku da obrade kohezivna diskursna sredstva. Ovdje pomenuti dvojezični rječnik namijenjen nižim nivoima učenja samo je jedno od mnogih mjesta za tako nešto. Za govornike koji nastoje da dosegnu nivo 3. izuzetno su važni i opšti jednojezični rječnici, rječnici sinonima, itd. U svim tim slučajevima autori bi trebalo da imaju u vidu razvijanje sposobnosti govorenja na nivou diskursa.

LITERATURA

- Breiner-Sanders, E. Karen – Pardee Lowe Jr. – John Miles – Elvira Swender (1999). ACTFL Proficiency Guidelines — Speaking. In *Foreign Language Annals*. Vol. 33. No. 1: 13-18.
- Gee, James Paul (2005). *An Introduction to Discourse Analysis Theory and Method*. London : Routledge.
- Halliday, M. A. K. – Ruqaiya Hasan (1976). *Cohesion in English*. London : Longman.
- Leaver, Betty Lou – Madeline Ehrman – Boris Shekhtman (2005). *Achieving Success in Second Language Acquisition*. Cambridge : Cambridge University Press
- Mishan, Freda (2004). *Designing Authenticity into Language Learning Materials*. Bristol/GBR : Intellect Books.

Danko Šipka

DISCOURSE IN APPLIED LINGUISTICS

Summary

The present paper discusses the treatment of cohesive devices in building discourse competence as one of the tasks expected to be covered in teaching Serbian as a second language to the speakers of English. Particular attention is devoted to the incorporation of cohesive devices into curricula and lesson plans as well as to their lexicographic treatment in Serbian-English learners' dictionaries.

Keywords: foreign language teaching, lexicography, cohesive devices

Hane Skaden

SINHRONO ĆASKANJE – SREDSTVO ZA UĀENJE? DISKURS ĀASKANJA STUDENATA USMENOG PREVOĐENJA¹

Sažetak: U okviru studija elektronskog diskursa postoje debate o tome da li sinhrono ćaskanje može da pruži priliku za ućenje. Ovaj ćlanak istraŹuje kako studenti usmenog prevođenja komuniciraju u ćaskaonicama koje imaju pedagošku svrhu. U istraŹivanju diskursa ćaskanja koriste se instrumenti analize diskursa elektronske komunikacije (Herring 2003, 2004; Holmer 2008) u kombinaciji sa informacijama iz konteksta. Kvalitativna analiza pokazuje da je diskurs interaktivan, Źto ukazuje i na postojanje virtuelne zajednice. Posledićno, rezultati se povezuju sa ućenjem kao zajednićkim poduhvatom koji se prepliće sa diskursom i druŹtenim ponaŹanjem (Gee – Green 1998; Gee 2003). Iz ovoga se može zakljućiti da diskurs ćaskanja pokazuje *moćnosti za ućenje*.

Ključne reći: usmeno prevođenje, sinhrono ćaskanje, elektronski diskurs, dinamićka analiza teme, iskustveno ućenje

1. Kontekst i podaci

NorveŹke vlasti su 2003. godine pokrenule projekat u cilju profesionalizacije prevodilaca u javnom sektoru da bi se pojaćala pravna zaŹtita manjinskih govornika kao i integritet profesionalaca koji su bili zaduŹeni za institucionalni diskurs u kojem je bilo potrebno usmeno prevođenje. Ovi podaci potiću iz autorkinog iskustva u razvoju onlajn kursa za obuku studenata usmenog prevođenja (Skaaden 2006, 2008) u sklopu pomenutog projekta. Kurs je bio razvijen 2004. godine i trebalo je da zadovolji potrebe za usmenim prevodiocima u bogatstvu jezika koji su registrovani Źirom NorveŹke. Stoga su iz nuŹde odabrana onlajn sredstva za ućenje. Ukupni pedagoŹki cilj kursa je bio povećanje profesionalnog identiteta studenata kroz nastavne aktivnosti koje se bave podrućjima strućnosti prevodioca i granicama strućnosti.

Osnovni pedagoŹki pristup na kursu bio je inspirisan *modelom iskustvenog ućenja* (Kolb 1984; Boyatzis 1995), u kome se ućenje konstruiŹe kao „proces tokom kog znanje nastaje transformacijom iskustva” (Kolb 1984: 38). U skladu sa tim, iskustva studenata se smatraju glavnim resursom u procesu ućenja, a podstiće se i njihova saradnja. U ovom procesu nastavnik je pomoćnik u ućenju (više nego „prenosilac” znanja), ćiji je zadatak da podstiće studente da usavrŹe svoja

¹Prevela sa engleskog Biljana Radić Bojanić

iskustva kroz refleksiju. Kako razjašnjavam u daljem tekstu, ovaj pristup je kompatibilan sa konceptom uĀenja kao zajedniĀkim radom i vezom izmeĀu uĀenja i analize diskursa (Gee – Green 1998; Gee 2003).

Pošto je usmeno prevoĀenje predmet zasnovan na veštinama, onlajn nastavne aktivnosti su dopunjene sastancima u kampusu, što je ukljuĀivalo praktiĀne veŀbe usmenog prevoĀenja. Tokom jednogodišnjeg kursa onlajn nastavne aktivnosti su se odvijale jednom nedeljno preko platforme za uĀenje *Frontier*. Tokom onlajn aktivnosti svaki student je imao pristup dvema vrstama „prostoriya”: „auditorijumu” i „jeziĀkoj prostoriyi” (npr. amharska prostoriya, persijska prostoriya, itd.). Obe vrste prostoriya su sadrŀavale i asinhrono i sinhrono kanale; ovde se analiziraju samo potonji.

Odlomci koji se analiziraju sakupljeni su iz tekstualnih Āaskanja razliĀitih godina studija i razliĀitih grupa za Āaskanje. Svaka godina studija predstavlja nekoliko grupa jezika, a zajedniĀki radni jezik im je norveški. VeĀina studenata su odrasli imigranti, pa im je norveški drugi jezik. Svi studenti su morali da proĀu dvojeziĀni odabir da bi mogli pohaĀati kurs.

2. Pristup i cilj

Kvalitativna analiza zasniva se na odlomcima iz korpusa od skoro 4000 tekstova Āaskanja sakupljenih tokom pet razliĀitih jednogodišnjih kurseva. Odlomci predstavljaju *sluĀajeve* diskursa koji ilustruju karakteristike tekstova Āaskanja. Sakupljeni su iz sinhronih Āaskanja, tj. diskurzivnih dogaĀaja u kojima studenti, preko tastatura svojih kompjutera, mogu istovremeno da „razgovaraju” meĀusobno u viŀeĀlanom dijalogu ili polilogu iako su fiziĀki udaljeni” (Holmer 2008: 1).

Sinhrono Āaskanje se ĀeŀĀe povezuje sa slobodnim vremenom nego sa pedagoŀkim upotrebama. Neki priručnici Āak govore protiv komunikacije Āaskanjem. Rena Palof i Kit Prat (Palloff – Pratt 1999: 47), na primer, preporuĀuju asinhrono kanale naspram sinhronih, pošto Āaskanje „retko kad pruŀa priliku za produktivnu diskusiju ili uĀeŀĀe i Āesto se pretvori u jednostavne doprinose minimalne duŀine i dubine”. SliĀno tome, u pregledu pedagoŀkih upotreba Āaskanja, Gihan Osman i Suzan Hering (Osman – Herring 2007: 2, 17) navode da Āaskanje „retko kad vodi uspeŀnom dolaŀenju do znaĀenja”. Faktori povezani sa prirodom medijuma, stepen veŀtine kucanja uĀesnika ili tehniĀki sistem mogu doprijeti negativnim iskustvima koja oni navode. Ipak, u svojoj studiji o Āaskanju, primenjenom u meĀukulturnoj (avganistansko-ameriĀkoj) nastavnoj sredini, oni zakljuĀuju da ono „daje empirijsku podrŀku studijama koje nagoveŀtavaju kognitivni potencijal sinhronih diskusija da bi se pomoglo dubinsko uĀenje”. SliĀno tome, Mark Frajermut i Daglas Dŀarel (Freiermuth – Jarrell 2006: 205), koji su prouĀavali Āaskanje japanskih studenata engleskog jezika, ustanovili su da ono

„može podstaći proširene diskusije, jer učenici mogu slobodnije da izraze svoje rezerve prema tuđim idejama”.

Istraživanjem razgovora licem u lice naučnici koji se bave analizom diskursa utvrdili su obrasce diskursa u različitim okruženjima (Schegloff 2007; Schiffrin 1998). Studije učioničkog diskursa su, na primer, utvrdile obrazac početak – odgovor – evaluacija u razmeni između nastavnika i učenika (Gee – Green 1998). Iz razloga koji su povezani i sa tehnologijom i sa umom, diskurs časkanja razlikuje se od obrazaca diskursa koji su klasifikovani u studijama o interakciji licem u lice, npr. u pogledu signala za promenu reda govorenja, deikse i pozadinskih signala sagovornika. Delimično zbog tehnologije, u diskursu časkanja pitanje i odgovor ne moraju biti jedno iza drugog, nego i razdvojeni porukama koje se odnose na druge teme, tj. mogu biti razdvojeni sa nekoliko iskaza (Holmer 2008: 2). Ipak, Suzan Hering (2003: 1) smatra da, iako se diskurs časkanja može činiti iscepan i tematski digresivan, koherencija među porukama može se uspostaviti na osnovu značenja. Ona identifikuje pet kriterijuma koji određuju „virtuelne zajednice”: postojanje *strukture* (pozivanje na grupu (mi/oni), unutargrupni žargon, itd.); *značenje* (razmena znanja, dolaženje do značenja); *interaktivnost* (reciprocitet, produženi slojeviti nizovi poruka); *društveno ponašanje* (solidarnost, upravljanje konfliktima); *učešće* (česta, redovna, samoodrživa aktivnost tokom određenog perioda) (Herring 2004: 19).

U analizi navedenih podataka obraćam pažnju na indikatore virtuelne zajednice i koristim sredstva dinamičke analize teme (DAT) (Herring 2003: 4-5; Hobbs 1990). DAT razlikuje *tematske poruke* (prosta slaganja, reakcije, ponovne formulacije i pitanja za pojašnjenje) od *paralelizama* (promena teme), *objašnjenja* (načine povezivanja inferencije) i *evaluacije* (ili *metagovor*, koji se odnosi na cilj komunikacije (Hobbs, 1990: 8-9)) od *prekida* (informacije koje nisu povezane sa temom). Suzan Hering naglašava da su kategorije gradirane i da su prelazi istančani. Istančanost paralelizama ilustruje se Hobbovim primerom (Hobbs 1990: 12) paralelne asocijacije; *E.T. > Ratovi zvezda > Zvezdane staze*. Pored toga, tumačenje podataka je dopunjeno znanjem konteksta, dostupnom iz nastavnog okruženja

U okviru u kome se smatra da odnos između pošiljaoca i primaoca poruke igra ulogu u nastanku društvenih mreža, interaktivna komunikacija razlikuje se od deklarativne (jednosmerne) i reaktivne (dvosmerne) po tome što označava „naizmjeničnu neprekidnu razmenu poruka između učesnika u kojoj se poruke ne odnose samo na prethodne nego i na ranije poruke umesto jednostavnih parova početak – odgovor”; takva neprekidna razmena o određenoj temi naziva se *nizom* (Holmer 2008: 2, 5). Fokusirajući se na *nizove* u postojećim podacima, odgovaram na pitanje: koje indikatore virtuelne zajednice pokazuju tekstovi časkanja?

Potom se bavim pitanjem kako identifikovani diskursni obrasci mogu ukazati na potencijal ćaskanja kao „prilike za ućenje”.

3. Diskurs ćaskanja

Tekstovi ćaskanja koji se istraŹuju nastali su u tekstualnim ćaskaonicama u dve vrste okruŹenja: (a) ćaskaonice o dvojeziĉnim temama u grupama u kojima se govori odreĉenim jezikom, i (b) ćaskaonice o temama profesionalnog identiteta u jeziĉki mešovitim grupama. Program svake sesije ćaskanja odreĉen je nastavnom temom nedelje. Svako ćaskanje traje do 90 minuta i ima od ĉetiri do petnaest uĉesnika, u zavisnosti od veliĉine grupe. Moderator je prisutan tokom svih ćaskanja. U skladu sa pedagoškim pristupom, uloga moderatora je da pomaŹe aktivnost, a odgovornost studenata za sopstveno ućenje je eksplicitno i implicitno navedena tokom kursa.

3.1. Ćaskanje u grupama u kojima se govori odreĉenim jezikom

U jeziĉkim ćaskaonicama studenti se podstiĉu da dele kontekstualno i dvojeziĉno znanje i da se oslanjaju na ĉinjenicu da grupno iskustvo sa domenima drugih jezika ukljuĉuje iskustvo pojedinaĉnih studenata. Od studenata se oĉekuje da se pripreme za ćaskanje. Kurs im, dakle, obezbeĉuje vebsajtove sa norveškim kontekstom i spisak pojmova koji se predlaŹu za diskusiju, a koji se biraju, na primer, zbog polisemiĉne prirode. U Odlomku 1 nemaĉka grupa diskutuje o terminologiji azila. Dolazimo na poĉetak ćaskanja u 7 posle podne, dok student fGerm1² uvodi pojam o kome Źeli da razgovara:

Odlomak 1

- 1 fGerm1 19:00> Werfe gleich mal mein erstes Wort in den Ring: overfȳringsflyktning <odmah bacam prvu reĉ u ring: raseljavanje izbeglica>
- 2 fGerm2 19:00> ich habe hier noch kein gutes wort gefunden <ovde nisam još našla nijednu dobru reĉ>
- 3 fGerm3 19:00> Kontingentfluechtling? <kvota izbeglica?>
- 4 fGerm3 19:01> oder: <ili:>

² U tekstovima ćaskanja vide se imena i prezimena studenata. Zbog anonimnosti oni su ovde predstavljeni na sledeći naĉin: slovo *f* ili *m*, koje kaŹe da li je u pitanju studentkinja ili student; prva ĉetiri slova njenog /njegovog radnog jezika, koji nije norveški; iza toga je brojka koja kazuje koji po redu je student u odnosu na poĉetni iskaz u analiziranom odlomku (u ćaskaonicama sa moderatorima, prema redosledu unutar jeziĉke grupe). Poslednje ĉetiri brojke pokazuju vreme kad je iskaz napisan (npr. 19.00 za 7 uveĉe). Radi jasnoće, brojke skroz na levoj strani su dodate da bi pokazale broj iskaza u nizu koji se analizira.

DISKURS I DISKURSI

- 5 fGerm4 19:01> Danke für die vielen Links, [moderatorovo ime], die Seiten waren wirklich informative und nützlich.<hvala na mnogobojnim linkovima, [moderatorovo ime], stranice su bile stvarno informativne i korisne>
- 6 fGerm3 19:01> Fluechtling im Rahmen einer Uebernahmeerklärung des Bundesministeriums des Innern <izbeglica u okviru izjave o preuzimanju Ministarstva unutrašnjih poslova>
- 7 fGerm4 19:01> Super, habe gerade gegoogelt, da war ich nicht drauf gekommen <Odlično, upravo sam potražila na Guglu na taj izraz nisam naletela>
- 8 fGerm3 19:02> Findest du, fGerm2, dass beides geht? <da li misliš, fGerm2, da oba mogu da funkcionišu/budu prihvatljiva>
- 9 fGerm2 19:03> fGerm3, glaube deins ist nicht das Gleiche und zu lang <fGerm3, verujem da tvoj nije isti i da je predugačak>

U prvih pet minuta sve četiri studentkinje su aktivne i svi iskazi su *na datu temu*, osim 5, čiji *metagovor* skreće pažnju na cilj ovog ćaskanja i ukazuje na moderatorkino davanje relevantnih linkova ka nemačkim veb-sajtovima preko Frontera pre ćaskanja. Iz toga što se učesnica obratila moderatorki, jasno je da je ona prisutna. U skladu sa pedagoškim pristupom, ona je gotovo neprimetna u ćaskaonici, a studenti rade.

Metafora „bacam reč u ring” koju koristi fGerm1 na početku razgovora pokazuje kako ona konceptualizuje aktivnost ćaskanja i ukazuje na unutargrupni žargon. Razmene koje slede otkrivaju da su se studenti pripremili za ćaskanje tražeći nemačke ekvivalente za terminologiju koja se koristi u norveškom potkontekstu, tj. pretraživali su Gugl. U (2) odgovor fGerm2 je vezan za temu, ali sadrži poricanje jer „nije našla dobru reč”. U nastavku fGerm3 (3) je pozitivna i predlaže rešenje („kvota izbeglica?”). Ipak, znak pitanja ukazuje na nesigurnost, što se vidi i u sadržaju četvrtog iskaza: „ili:”. Interpunktija ovde očigledno služi kao način da se zadrži red govorenja, pošto dvotačka signalizira da sledi paralelizam. Ovo tumačenje je podržano elaboracijom u 6, što je pokušaj objašnjenja pojma o kome se vodi debata. Pošto se fGerm4 već složila u 7, „zahtev za odobrenje” u 8 verovatno otkriva odnose moći u grupi. Nivoi jezičkog znanja dvojezičnih studenata variraju; fGerm 2 je na višem nivou od ostalih. Ipak, fGerm3 je aktivnija, te služi kao katalizator u razvoju teme.

U Odlomku 2 iz engleske grupe, aktivno je pet od osam studenata, od toga dve žene i tri muškarca. Tema razgovora je anatomija ljudskog tela, a ovo je prvo ćaskanje ove grupe. Osam minuta nakon početka ćaskanja mEng11 napiše pitanje vezano za norveški termin *båtben* (bukvalno – brod-kost, kost u obliku broda u ruci i nozi):

Odlomak 2

- 1 mEngl1 20:08> hva med bāt ben? <a šta ćemo sa [brod]-[kost]?>
- 2 mEngl1 20:08> hva er det liksom? <šta je to, otprilike?>
- 3 fEngl2 20:09> ćunasta kost, u ruci
- 4 fEngl2 20:09> For bātben, altså <za [brod]-[kost] mislim>
- 5 fEngl2 20:09> et lite ben inne i hānden <mala kost u ruci>
- 6 Moderator 20:10> Andre forslag til bātbenet? Det kan vćre et bātben bāde i hānda og i foten. De har ulike latinske navn. <Ima li drugih predloga za [brod]-[kost]? Možete je naći i u ruci i u nozi. Imaju različita latinska imena>
- 7 mEngl3 20:11> det er det <to je to>
- 8 mEngl4 20:11> Ser det <http://sv.wikipedia.org/wiki/B%C3%A5tben> <pogledaj <http://sv.wikipedia.org/wiki/B%C3%A5tben>.>
- 9 fEngl5 20:11> har ogsā funnet naviculare <našla sam i ćunastu kost (navicular)>
- 10 mEngl3 20:12> er det „foot arch”? <da li je to „svod stopala”?>
- 11 fEngl2 20:12> I min anatomibok er naviculare i fot, mens scaphoid er i hānden. <u mojoj anatomskoj enciklopediji ćunasta kost (navicular) je u stopalu, dok je ćunasta kost (scaphoid) u ruci >
- 12 mEngl1 20:12> navicular betyr bātformet <ćunast (navicular) znaći u obliku broda’>

Prvo, primetite da i mEngl1 na početku u 1-2 i fEngl2 u svom odgovoru 3-5 „seckaju” svoje poruke u više od jednog iskaza. Ovo tumaćim kao njihov naćin da zadrže red govorenja u brzom ćaskanju. Štaviše, iskazi koji slede nisu proste reakcije. Naprotiv, postoji dinamićan odnos između 12 poruka u odlomku. Iza moderatorovog iskaza u 6 sledi nešto što izgleda kao ćin slaganja u 7 („to je to”), što se verovatno odnosi na 5. Osmi iskaz objašnjava temu i daje nove informacije sa referencom iz Vikipedije, a dalja objašnjenja teme se nalaze od 9 do 12.

Dinamika se oćigledno povećava moderatorkinim iskazom u 6. Ona ovde preuzima aktivniju ulogu nego u Odlomku 1, ali ipak ne daje studentima taćan odgovor. Njen zahtev („drugi predlozi”) je retorićki, a naglašava ga time što dodaje informacije („ruka i noga” ... „razlićita latinska imena”). Indirektno ukazujući na nedovoljno informacija u odgovoru fEngl2 u 5, ona dobija objašnjenje u 11, kad fEngl2 potraži informaciju u svojoj enciklopediji. Istovremeno, drugi studenti su podstaknuti da nastave istraživavanje norveškog pojma i njegovog/njegovih prevoda na engleskom. Izgleda da moderatorkin iskaz u 6 ima dodatnu funkciju balansiranja moći. Pošto je fEngl2 dominantna studentkinja u grupi, njen odgovor u 3-5 bi mođuđa ostao neosporen da se moderatorka nije umešala.

I u ovom slućaju pitanje jedne studentkinje sluđu kao katalizator u diskursu. Štaviše, razmene ukazuju na to da su studenti mođuđa istraživali problem tokom

ćaskanja (npr. pretraživali putem Gugla) kao i pre njega. Niz ukazuje, stoga, na njihov kooperativni napor u rešavanju problema.

U Odlomku 3 finska grupa je uključena u diskusiju o terminologiji koja se odnosi na trudnoću i anatomiju ženskog tela. Niz pokazuje sposobnost studenata da rade nekoliko stvari istovremeno (up. npr. 4) i da paralelno diskutuju (up. iskaze fFinn3 broj 3, 5, 9, 11, o tri različite teme):

Odlomak 3

- 1 mFinn1 21:47> Sanokaas mikä on istukka? <Recite mi šta je placenta?>
- 2 fFinn2 21:48> Morkake <placenta >
- 3 < fFinn3 počinje novu temu2, tj. *prekid*>
- 4 mFinn1 21:49> fStud5 sano i myös tekstiviestin la`hetyksellä saman. hyvä tytöt!
<fFinn5 je također rekla isto u sms-u. Odlično, devojke!>
- 1 fFinn3 21:50> No mFinn1, mikä on spontanaborti? <Nego, mFinn1, šta je pobačaji?>
- 2 <moderatorka dodaje temi2>
- 3 fFinn2 21:50:> mikä on kohtu? <šta je uterus?>
- 4 fFinn1 21:50> yhtäkkinen raskauden keskeytyminen? <iznenadni prekid trudnoće?>
- 10.fFinn3 21:50> Livmor <uterus>
- 11.fFinn4 21:50> livmor <uterus>
- 12.fFinn3 21:51> Joo, tai keskenmeno, se siis vain tapahtuu itsestään, ei provosoitu abortti. <da, ili spontani abortus, jer se desi sam od sebe, nije izazvani abortus>

Na početni iskaz mFinn1 u prvom redu odmah odgovara fFinn2, tako da iskazi 1-2 formiraju „prave” parove međusobno zavisnih iskaza. Onda novu temu (dug iskaz o limfnim žlezdama, ovde izostavljen zbog dužine) uvodi fFinn3. U (4) mFinn1 odluči da objasni prvu temu i upućuje na SMS koji je telefonom poslao studentkinji fFinn5, studentkinji koja može da čita tekst ali ima tehničkih problema sa slanjem iskaza. Prvi deo njegovog iskaza je potvrda ranijeg rešenja, što je prilično uobičajeno ponašanje tokom ćaskanja (up. takođe 9-10). U drugom delu njegovog iskaza („odlično, devojke!”), on direktno hvali devojke u evaluaciji njihovog truda. Komentar očigledno pokreće prekid studentkinje fFinn3 u 6 u obliku pitanja koje direktno upućuje mFinn1 time što mu se obrati po imenu. Pošto je fFinn3 kasnije otkrila da je znala odgovor (11), pitanje o ‘pobačaju’ je očigledno retoričko. Tumačenje njenog ponašanja, koje možda ima karakter ugrožavanja lica, jeste da fFinn3, koja je dobro pripremljena i aktivno doprinosi diskusiji (3, 9) „kažnjava” mFinn1. On doprinosi samo tako što postavlja pitanja, te izgleda manje pripremljen za ćaskanje.

Ipak, kao i u prethodnim primerima, Āini se da sam Āin postavljanja pitanja ima katalizatorsku, ali ne i dominantnu ulogu koju verovatno moŹe da preuzme manje napredan student. Reakcija studentkinje fFinn3 moŹe se, stoga, razumeti kao društveno ponašanje koje ukazuje na to da ona oĀekuje da svi „urade svoj deo”.

3.2 Āaskanje u mešovitim jeziĀkim grupama

U Āaskanjima sa moderatorom plan je odreĀen odabranom temom o prevodioĀevom profesionalnom identitetu ili profesionalnim izazovima, što se u Fronteru predstavlja kao „fokusni tekst” u prethodnoj nedelji. Studenti iz grupa u kojima se govore razliĀiti jezici saĀinjavaju grupu od dvanaest Ālanova. Kad diskutuju o podtemama koje uvodi moderator, studenti komuniciraju na norveškom kao drugom jeziku.³ Moderator ne uĀestvuje u diskusiji *per se*, ali uvodi teme pitanjima sa otvorenim odgovorima ili traŹeĀi primere iz iskustva. U Odlomku 4 tema diskusije je opasnost da se prevodilac iscrpi:

Odlomak 4

- 1 Moderator 18:24>*Kada klijent pokaŹe nepoverenje prema prevodiocu, npr. zbog etniĀkih razlika. Kako ovo moŹe da iscrpi prevodioĀevu energiju? Primeri?*
- 2 mSora1 18:25>*primetio sam jednu stvar, tj. da neko prevodioca gleda kao predstavnika klijenta. Āak i kad koriste reĀ „dere” [tj. norveški „vi”]*
- 3 fSora2 18:26>*taĀno, ja sam to iskusila mnogo puta. NaroĀito na zvaniĀnom vozaĀkom ispitu (ODT)*
- 4 fPers1 18:27>*šta se desilo na ODT?*
- 5 fSora2 18:28>*to da je deŹurni bio veoma skeptiĀan i izgledao je sumnjiĀavo. To veoma uzrujava i ne moŹeš a da o tome ne razmišljaš.*
- 6 mPers2 18:30>*ja sam Āuo da su neki prevodioci zloupotrebili svoj poloŹaj na ODT*

Na moderatorov poĀetak prvo odgovara kurdski student (2) koji ima isto iskustvo o klijentu koji identifikuje prevodioca sa manjinskim govornikom tako što na oba upuĀuje zajedno norveškom zamenicom „dere” („vi”). Ovo pokreĀe izraŹavanje slananja od strane fSora2 (3). Ona navodi gde je imala takvo iskustvo. Ovo dovoĀi do toga da persijska studentkinja (fPers1) traŹi pojašnjenje u (4) i pokreĀe objašnjenje studentkinje fSora2 o njenom prvom iskazu u (5). Ovo, nadalje, prebacuje fokus Āetvrtog studenta (6) na medijske izveštaje u kojima su prevodici optuŹeni da su uradili vozaĀki ispit umesto kandidata. Ovaj odlomak ilustruje interaktivnost tako što se uĀesnici nadovezuju na tuĀe poruke dok se tema razvija.

³Zbog prostornih ograniĀenja, njihov diskurs je ovde dat samo u srpskom prevodu.

Koren razmena u Odlomku 5 je pitanje koje je postavljeno pre dela odabranog kao ilustracija: „Kako kultura može da zasmeta načinu na koji vidimo pojedince i, stoga, stvori predrasudu?” Pitanje pokreće razgovor o tome da li govornik može da odbije prevodioca suprotnog pola (up. ostatak ove teme u 6). Diskurs se onda prebacuje na temu vezanu za to da li muslimanka može da ode kod muškog lekara opšte prakse (up. 1-5), što dovodi do objašnjavanja muslimanskog pojma *mahram*:

Odlomak 5

- 1 mSora1 20:28 >*nisu samo muslimani ti koji žele da imaju lekarku, ima mnogo NORVEŽANKI koje žele lekarku*
- 2 fUrdu1 20:29 >*muslimanka ne voli da se rukuje jer joj je zabranjen telesni kontakt sa svim muškarcima osim sa onima koji su joj najbliži, a to je nešto što Norvežani teško mogu da razumeju*
- 3 mPers1 20:29 >*Koji procenat lekara u svim muslimanskim državama su žene?*
- 4 mSora1 20:31 >*Ima veoma malo žena lekara u islamskim zemljama*
- 5 mSora2 20:31 >*ako si stvarno bolestan ne možeš da čekaš da dođeš do lekarke*
- 6 mSora3 20:31 >*Ali one ne odbijaju da vide samo lekare, to se tiče i muških prevodioca.*
- 7 mPers1 20:33 >*Prema islamu, lekar je mahram*
- 8 mViet1 20:34 >*Šta je mahram?*
- 9 fUrdu1 20:35 >*muški lekar može da bude mahram, zar ne?*
10. mPers2 20:36 >*ako je isitina ono što kaže mPers1 onda nije tako jako bitno da li je lekar muškarac ili žena*
11. fMand1 20:37 >*šta znači pojam „mahrama”?*
12. mSora1 20:40 > *Mahram? Mnogo različitih ljudi mogu da budu mahrami nekoj ženi, ali se stide da razgovaraju o određenim stvarima. Stoga, to ima veze sa stidom.*
13. mFren1 20:41 >*hej, stvarno moraš da objasniš šta je mahram!!!!*
14. fUrdu1 20:41 >*ženin brat, otac, muž ili sin su mahrami*
15. mPers1 20:41 >*plus lekar*
16. mSora2 20:42 >*slažem se sa mPers1*

Poruke o ‘mahramu’ pokrenule je objašnjenje studentkinje fUrdu1 u (2), iza kojeg prvo slede iskazi povezani sa prethodnom temom (3-5) (tj. tema ‘pacijentkinja – lekar’) pre nego što ih pokrene izjava studenta mPers1 u (7). Aktivniji učesnici ovde su studenti iz grupa persijskog, sorani i urdu jezika, dakle, studenti sa korenima iz „muslimanskog sveta”. Ipak se ne slažu oko sadržaja ovog bitnog kulturnog pojma, što postaje očigledno iz njihovih izraza neslaganja (npr. 7-9,

14-16). Mnoštvo uĀesnika u ovom nizu istovremeno ilustruje da studenti koji nisu aktivni u pisanju „prisluškuju” diskusiju. Zahtevi Vijetnamca (8), Kineskinje (11) i Francuza (13) za pojašnjenjem pokazuju da oni prate diskusiju sa interesovanjem. Kako je pokazano, rasprave tokom Āaskanja mogu da budu napete, a nizovi mogu da traju (ovde preko 15 minuta) uprkos ubaĀenim porukama i ukrštenim nizovima, od kojih su neki ovde izostavljeni zbog jasnoĀe izlaganja.

U Odlomku 6 studenti iz nemaĀke, poljske, rumunske i Őpanske grupe razmiŐljaju o svojoj profesionalnoj ulozi i statusu profesije:

Odlomak 6

- 1 Moderator 20:54>*Őta je neophodno da bi se poboljšao status prevodilaĀke profesije u javnom sektoru?*
- 2 fRume120:54>*i razmislite: Őta moŐemo da iz ovog nauĀimo? <ostatak iz prethodne teme>*
- 3 fSpan1 20:54>*Da se svi ponaŐamo kao profesionalci*
- 4 fPoli1 20:54>*da priĀamo o ulozi prevodioca svima za koje imamo zadatke*
- 5 mPoli2 20:54>*SluŐbeni peĀat u ...*
- 6 fRume1 20:54>*da se ponaŐamo kao grupa, a ne kao pojedinci. I da svi predstavljaju isto, da se ponaŐaju kao profesionalci, i da su ponosni na svoj posao*
- 7 mRume2 20:55>*slaŐem se sa fPoli1, svaki put objaŐnjavam ulogu prevodioca*
- 8 fGerm1 20:55>*Da ne prevodimo sopstvenim Ālanovima porodice*
9. fGerm2 20:55>*obrazovanje prevodioca je obavezno za sve koji hoĀe da rade kao usmeni prevodici u sektoru javne sluŐbe*
- 10.fPoli3 20:56>*korisnici usluge usmenog prevoĀenja Őkode profesiji prevodioca kad koriste nekompetentne prevodioce*
- 11.fSpan1 20:56>*obavezna upotreba najboljih u prevodilaĀkom portalu [tj. javni online registar svih raspoloŐivih prevodioca i njihovih kvalifikacija]*
- 12.mPoli2 20:57>*Jednom smo bili nekompetentni... ne zaboravite da smo jednom bili mladunci...*

Prvo, odlomak pokazuje da, kad se uvela nova tema, ostatak prethodne podteme je ostao u (2) (gde fRume1 sa drugima deli svoju strategiju kako izaĀi na kraj sa izazovima). Ova tendencija se ponavlja u tekstovima Āaskanja (up. 3-5 u Odlomku 5); (3-6) i (8) moŐemo tumaĀiti kao reakcije na moderatorovo pitanje. Ipak, veĀ u (7) vidimo reakciju u obliku slaganja, a iskazi 10-12 elaboriraju tvrdnju u (9) da bi obrazovanje prevodilaca trebalo da bude obavezno. Povezivanjem ove teme sa „temom trŐiŐta” (10), „temom javnog registra” (11) i „temom sopstvenog profesionalnog razvoja” (12), studenti proŐiruju fokus. U skladu sa time, iako moderatorovo pitanje moŐe da pokrene reakcije, neku vrstu aktivnosti navoĀenja

ideja, odgovori uskoro prerastaju u interaktivne komentare na uvedenu temu. Ova struktura je karakteristična za časakaonice sa moderatorima.

4. Diskusija

Kontroverzni stav o tome da li je sinhrono časakanje pedagoški primenjivo povezano je sa pitanjem da li je ovakva komunikacija zaista interaktivna. Nekoliko indicija u opisanim tekstovima časakanja navodi na zaključak da studenti imaju osećaj virtuelne zajednice (Herring 2004). Prvo, činjenica da se dugački nizovi poruka razvijaju i u jednojezičnim i višejezičnim časakaonicama i časakanjima sa moderatorom jasno ukazuje na *interaktivnost* u oba okruženja. Drugo, izrazi solidarnosti, neslaganje i odnosi moći su indikatori *društvenog ponašanja*. Pored toga, članovi signaliziraju zahteve o tome kako očekuju da se učesnici ponašaju, npr. da očekuju da dođu pripremljeni za časakanje (up. Odlomak 3). Treće, unutargrupno upućivanje na način na koji studenti shvataju svoje aktivnosti (up. npr. „ring” u Odlomku 1, ili „mi/oni” u Odlomku 6) ukazuje na to da studenti shvataju svoje aktivnosti kao društvenu strukturu. Štaviše, u procesu iznalaženja *značenja*, studenti pokazuju veštinu u savladavanju izazova koje donosi medijum komunikacije u smislu održavanja reda govorenja, reciprociteta, itd.

Naposletku, ako obraćamo pažnju na to kako se odabrana tema razvija ili menja unutar niza, analiza pokazuje da je diskurs časakanja složen i „uklopljen”. Iako se obrasci koji su identifikovani u interakciji licem u lice mogu pronaći u diskursu časakanja, ima i aspekata vezanih, na primer, za promenu teme koji mogu biti različiti zbog prirode medijuma. Takve osobine bi trebalo još istraživati u budućim studijama da bi se pobliže definisali instrumenti u analizi elektronskog diskursa.

Zbog opsega ove studije ne može se utvrditi da li se *učenje* zaista i postiže. Ipak, podaci iz tekstova časakanja jasno pokazuju da postoje karakteristike virtuelne zajednice. Stoga su interesantni sa tačke gledišta okvirâ koji posmatraju učenje kao ‘društveno konstruisanje znanja’ (Gee – Green 1998: 135; Gee 2003: 38ff o pojmu ‘učenja’). U ujedinjenom pristupu analizi diskursa, učenju i društvenoj praksi, Džejms Gi i Džudit Grin vide analizu diskursa kao instrument za istraživanje ‘prilika za učenje’, gde učenici „kroz svoje interakcije oblikuju i bivaju oblikovani tekstovima koje zajedno konstruišu” (Gee – Green 1998: 148-9). Primer takve prilike je struktura učioničnog diskursa: *početak – odgovor – evaluacija* (P-O-E) implicira reciprocitet u interakcionom lancu *nastavnik – učenik – nastavnik*. Uočene strukture diskursa na neki način odgovaraju obrascu P-O-E. Očigledna razlika u odnosu na tradicionalni učionički (ili auditorijumski) obrazac u tome je što naši studenti proširuju odgovornost uloga P i E u ‘učioničkom lancu’. Ova tendencija može se, verovatno, povezati sa pedagoškim pristupom u

kome se tumaĀenje uloge nastavnika kao „pomoćnika u uĀenju” navodi eksplicitno i implicitno.

Iako Džejms Gi i Džudit Grin ne upućuju na Kolbov model iskustvenog uĀenja, njihovi pristupi, po mom mišljenju, idu zajedno u uobiĀajenom tumaĀenju izgradnje znanja kao društvene aktivnosti, gde se znanje „konstatno stvara i obnavlja” (Kolb 1984: 38). Doprinos Kolbovog modela pristupima onlajn uĀenju moŹe biti u tome Źto je fokus na nastavniku kao pomoćniku, a ne kao „prenosiocu znanja”. Kako je istaknuto u drugim radovima (Skaaden – Wattne 2009), internetska uĀionica ističe prednost ovog pedagoškog pristupa poŹto zahteva interaktivnost, a prenoŹenje „uloge pomoćnika” je primarno u stimulanju studenata.

5. ZakljuĀak

Diskurs Āaskanja nesumnjivo moŹe da izgleda nekoherentan i haotiĀan. Ipak, analiza je pokazala da ovaj tip diskursa odraŹava interaktivnost studenata – do znanja se dolazi kroz razmene koje odraŹavaju društveno ponaŹanje. Na osnovu ovog pristupa ne moŹe se odrediti da li se uspeh u uĀenja zaista postiŹe, ali u modelu uĀenja u kome se društveno konstruisanje znanja vidi kao osnovno, virtuelna zajednica kao Źto je opisana daje *prilike za uĀenje* moguće u internetskoj uĀionici gde sinhroni kanali komunikacije obezbeĹuju dinamiku.

LITERATURA

- Boyatzis, E. Richard, Scott S. Cowen, David A. Kolb (1995). *Innovation in Professional Education: Steps on a Journey from Teaching to Learning*. San Francisco : Jossey-Bass Publishers.
- Gee, James Paul – Judith L. Green (1998). Discourse Analysis, Learning, and Social Practice: A Methodological Study. *Review of Research in Education*. Vol. 23: 119-169.
- Gee, James Paul (2003). Discourse analysis: What makes it critical? In *An Introduction to Critical Discourse Analysis in Education*. (ed. R. Rogers) Mahwah : Lawrence Erlbaum: 19-51.
- Freiermuth, R. Mark – Douglas Jarrell (2006). Willingness to communicate: Can online chat help? *International Journal of Applied Linguistics*, 16(2): 189-212.
- Herring, C. Susan (2003). Dynamic topic analysis of synchronous chat. In: *New Research for New Media: Innovative Research Methodologies Symposium Working Papers and Readings*. Minneapolis MN. Retrieved 10-03-18. <http://ella.slis.indiana.edu/~herring/dta.2003.pdf>

- Herring, C. Susan (2004). Computer-mediated discourse analysis: An approach to researching online communities. In *Designing for virtual communities in the service of learning*. (eds. S. A. Barab, R. Kling – J. H. Gray). New York : Cambridge University Press: 338-376. Preprint. Retrieved 10-03-18. <http://ella.slis.indiana.edu/~herring/cmda.pdf>
- Hobbs, Jerry (1990). Topic Drift. In *Conversational Organization and its Development*. (ed. B. Dorval) Norwood : N.J. Ablex: 3-23
- Holmer, Torsten (2008). Discourse Structure Analysis of Chat Communication. *Language@ Internet*. 1-12. Retrieved 10-03-18. <http://www.languageatinternet.de/articles/2008/1633>
- Kolb, A. David (1984). *Experiential learning: experience as the source of learning and development*. Englewood Cliffs : N.J. Prentice-Hall
- Osman, Gihan – Susan C. Herring (2007). Interaction, Facilitation, and Deep Learning in Cross-Cultural Chat: A Case Study. *Internet and Higher Education*. 10/2; 125-141. <http://ella.slis.indiana.edu/~herring/osman.herring.pdf>
- Palloff, M. Rena – Keith Pratt (1999). *Building Learning Communities in Cyberspace. Effective Strategies for the Online Classroom*. San Francisco : Jossey-Bass Publishers
- Schegloff, A. Emmanuel (2007). *Sequence Organization in Interaction. A Primer in Conversation Analysis I*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Schiffrin, Deborah (1998). *Approaches to Discourse*. Oxford : Oxford University Press
- Skaaden, Hanne (2006). *Nettbasert tolkeutdanning. Erfaringsbasert læring på nettet*. Oslo (Upubl. Rapport til Norgesuniversitetet)
- Skaaden, Hanne (2008). Interpreter students interacting in the cyberspace classroom. In *Research and Practice in Public Service Interpreting and Translation*. (ed. C. Valero-Garcés) Alcalá : Universidad de Alcalá. Obras Colectivas Humanidades 10: 169-182
- Skaaden, Hanne – Maria Wattne. (2009). Teaching Interpreting in Cyber-Space: the answer to all our prayers? In *Interpreting and Translating in Public Service Settings. Policy, Practice, Pedagogy*. (eds. R. de Pedro Rico, I. Perez, C. Wilson). Manchester : St Jerome Publishing: 74-89.

Hanne Skaaden

SYNCHRONOUS CHATS – A LEARNING PATH?
THE CHAT DISCOURSE OF INTERPRETER STUDENTS

Summary

Whether synchronous chats provide learning opportunities is debated in studies of computer-mediated discourse. The article explores how interpreter students interact in chat groups that have a pedagogical aim. In exploring the chat-log discourse, tools from Computer Mediated Discourse Analysis (Herring 2003, 2004, Holmer 2008) are used in combination with context information. The qualitative analysis shows that interactivity is displayed in ways that indicate *virtual community*. Since the chat sessions take place within a learning environment, the findings are linked to models of learning as a collaborative effort that intersects with discourse and social behavior (cf. Gee and Green 1998, Gee 2003). The scope of the approach does not allow us to determine whether learning takes place. However, the indications of virtual community as illustrated lend support to claims that *opportunity for learning* is realizable in a cyber classroom where synchronous channels provide dynamics.

Key words: interpreting, synchronous chat, computer-mediated discourse, dynamic topic analysis, experiential learning

Diter V. Halvaks – Barbara Šramel – Astrid Rader

ROMLEX LEKSIČKA BAZA PODATAKA VARIJANATA ROMSKOG JEZIKA¹

Sažetak: U radu je prikazan projekat leksičke baze romskog jezika (ROMLEX). Rečnički članci u glosaru praćeni su prevodima na engleski i, u zavisnosti od romskog dijalekta, na druge evropske jezike. Odabirom 10 reprezentativnih varijanti romskog jezika, ujednačavanjem leksičke pokrivenosti ovih varijanata ROMLEX će predstavljati najsveobuhvatniji, komparativan i dostupan izvor leksikografskih informacija o romskom jeziku, uključujući i etimologiju. U ovom trenutku podaci su dostupni putem interneta i obuhvataju 25 različitih romskih dijalekata.

Cljučne reči: romski jezik, dijalekti romskog jezika, rečnik, leksička baza romskog jezika

ROMLEX nije rečnik romskog u pravom smislu, nego leksička baza podataka. Sadrži podatke koji predstavljaju različitosti u leksikonu svih dijalekata romskog i gotovo u potpunosti pokriva osnovni leksikon romskog jezika. U ovom trenutku podaci su dostupni putem interneta i obuhvataju 25 različitih romskih dijalekata.² Rečnički članci u glosaru praćeni su prevodima na engleski i, u zavisnosti od romskog dijalekta, na druge evropske jezike.

Nakon pripremne faze (1998–2001), koja je bila isključivo posvećena varijantama romskog jezika koji se govori u Austriji, i dve radne faze (2001–2007) ROMLEX ulazi u sledeću fazu razvoja koja je predstavljena u ovom članku.

1. Istraživački kontekst

Duga je istorija lingvističkog proučavanja romskog jezika. U fokusu je bila istorijska rekonstrukcija, naročito poreklo romskog, i povezivanje romskog sa nekom od porodica jezika (Rüdiger 1782; Pott 1844-45; Miklosich 1872-80; Turner 1926), te izrada deskriptivnih gramatika (Paspatis 1870; Von Sowa 1887; Finck 1903; Sampson 1926), kao i (uglavnom komparativnih) leksikografskih studija (Pott 1845; Miklosich 1876, 1877; Sampson 1926).

¹ Prevela sa engleskog Biljana Radić Bojanić

² <http://romani.uni-graz.at/romlex>

U drugoj polovini dvadesetog veka u usponu su moderna lingvistička proučavanja romskog u oblasti opšte i primenjene lingvistike. To potvrđuje pojavljivanje velikog broja deskriptivnih gramatika (npr. Gjederman – Ljungberg 1963; Pobožniak 1964; Wentzel 1980; Boretzky 1993; Holzinger 1993; Matras 1994; Iгла 1996; Halwachs 1998; Cech – Heinschink 1999; Tenser 2005), lingvističkih analiza određenih aspekata strukture romskog (Matras 1995; Matras – Bakker – Kyuchukov 1997; Elšik – Matras 2000; Schrammel – Halwachs – Ambrosch 2005), kao i sociolingvističkih studija (Friedman 2003, 2005; Halwachs 2003, 2005; Halwachs – Heinschink 2000; Matras 2004). Pored toga, u tom periodu objavljen je značajan broj leksikografskih studija (Wolf 1960; Valtonen 1972; Calvet 1982; Vekerdi 1983; Uhlik 1983; Demeter – Demeter – Tcherenkov 1990; Hübschmannová et al. 1991; Boretzky – Iгла 1994; Soravia – Fochi 1995; Halwachs et al. 2002), veoma različitih po obimu i obliku. Pored komparativnih radova (Boretzky – Iгла 1994), postoje i rečnici pojedinačnih varijanata i glosari koji sadrže reči iz specifičnih izvora, odnosno upotrebe (npr. rečnik koji je sačinjen isključivo od reči iz bajki (Calvet 1982). Obim gramatičkih informacija i objašnjenja uz rečničke članke takođe se veoma razlikuju od dela do dela.

Ovakav razvoj u lingvističkom proučavanju romskog jezika paralelan je sa početkom samoorganizacije i emancipacije romske zajednice, što je dovelo do povećane aktivnosti u proizvodnji tekstova. To je obeležilo prvi period u kome su Romi stavili svoj jezik u širu upotrebu radi stvaranja tekstova koji su bili daleko od tekstova kao što su privatna pisma i slično. Novi tipovi tekstova su bili: zvanični politički dokumenti, novinski izveštaji, autobiografski izveštaji, zbirke bajki, itd. Zbog nepostojanja bilo kakvog pisanog oblika jezika do tog trenutka, javila se potreba da se makar donekle kodifikuju pojedinačne varijante da bi se obezbedila razumljivost novonastalih tekstova. Takve kodifikacije često su sprovedene u saradnji sa lingvistima i romskim govornicima u okviru jezičkih projekata. Jedan takav projekat je *Romani Projekt Graz* na Odseku za lingvistiku Univerziteta u Gracu, koji je imao presudnu ulogu u razvoju ROMLEX-a. U okviru ovog projekta lingvisti su tokom prošle decenije bili angažovani na dokumentovanju usmenih tradicija većih zajednica u Austriji koje govore romski (sinti, burgenland-roma, lovara, kalderaš, gurbet i arli) i na sakupljanju opsežnih gramatičkih i leksičkih opisa ovih varijeteta. Kodifikacija, tj. uvođenje doslednog sistema pisanja, nekih od ovih varijeteta bila je nusproizvod ovog proces dokumentovanja.

Kolekcija romske usmene tradicije *Heinschink*, nastala pre nekoliko decenija, obuhvata čitav niz varijeteta romskog jezika iz svih delova Evrope i Mediterana, a nalazi se u Fonogramatičkom arhivu Austrijske akademije nauka i služi austrijskim lingvistima kao najobuhvatniji komparativni izvor podataka na svetu o romskom jeziku. Kolekcija *Heinschink* arhivirana je i dokumentovana

zahvaljujući dvema stipendijama FWF (P 7802-SPR *Sicherung, Dokumentation und Erschließung der Sammlung Heinschink* od jula 1990. do avgusta 1992. i P 9083-HIS *Sicherung, Dokumentation und Erschließung der Sammlung Heinschink, Teil 2*” od septembra 1992. do avgusta 1995.).

Zahvaljujući ovako dobrim uslovima rada, napisan je veći broj deskriptivnih radova, objavljeno je više članaka i nekoliko monografija i zbirki u kojima je skicirana struktura varijanata romskog jezika u Austriji (npr. Halwachs 1998; Cech – Heinschink 1998; Cech – Heinschink 1999; Halwachs – Menz 1999; Cech – Fennesz-Juhász – Heinschink 1998; Halwachs – Ambrosch – Wogg 1998. i dr.). Rad na romskom jeziku u ovom kontekstu takođe je presudno uticao na razvoj ROMLEX-a: različitosti koje su se pokazale u varijantama austrijskog romskog i kolekcija *Heinschink* u kombinaciji sa često izraženom željom govornika da se napravi rečnik njihovog jezika podstakli su razvoj strategija kojima bi se odredio tip rečnika koji bi zadovoljio ove posebne uslove. Tako se došlo do novog koncepta leksičke dokumentacije *koja je odražavala unutarvarijantne i međuvarijantne različitosti*. Najzad, to je uslovalo stvaranje ROMLEX-a kao sredstva za leksičko dokumentovanje u obliku posebno napravljene baze podataka, ne samo za austrijsko-romski kontekst, nego i za neograničen broj varijanata romskog jezika uopšte. Izbor ovog elektronskog oblika opravdavaju mnoge prednosti koje ima u poređenju sa „papirnom” verzijom: (1) elektronsko sredstvo je u principu otvoreno za proširivanje u bilo kom trenutku, i u pogledu broja varijeteta koji su uključeni i u pogledu broja pojedinačnih leksičkih odrednica; (2) baza podataka omogućava dokumentaciju različitosti romskog leksikona bez uvođenja veštačkih hijerarhijskih struktura među leksičkih varijantama; (3) baza podataka omogućava složene međuvarijantne pretrage (pod uslovom da postoje pojedini leksički članci u ROMLEX-u kojima je dodeljen niz parametara), koje je mnogo lakše uraditi, naročito u poređenju sa korišćenjem ogromne pisane verzije napravljene za potrebe unakrsnog pretraživanja.

Po završetku prethodne tri faze projekta (pripremna faza od 1998. do 2000. koja je ograničena na austrijske romske varijetete, faza 1 od 2001. do 2004. koju je finansijski pomogao Institut otvorenog društva (IOD), i faza 2 od 2005. do 2007. koju je finansijski pomogao IOD i – sa naglaskom na varijante romskog jezika koje se govore u Austriji – *Volkgruppenförderung* Austrijskog federalnog kancelara), u ovoj fazi razvoj i programiranje baze podataka su završeni. U pogledu sadržaja, ROMLEX je u ovom trenutku zbirka od 25 elektronskih glosara koje povezuje *jedinstven sistem pisanja* i koji ima osnovnu morfosintaksičku kategorizaciju i prevode na razne evropske jezike.³

Sistem pisanja koji se koristi u ROMLEX-u u osnovi je fonemski, sa nekoliko izuzetaka koji se odnose na uključivanje bitnih fonetskih karakteristika pojedinih

³ Detalji se nalaze na sajtu <http://romani.uni-graz.at/romlex/stats.cgi>

varijanata romskog jezika. Prilikom enkodiranja pojedinačnih slovničkih znakova koristili smo se standardom UNICODE.⁴ Gramatičke informacije kodirane su po konvencijama morfosintaksičke kategorizacije koju su razvili projekti Isle-Eagles-Multext, a odabrane su i malo modifikovane da bi bile prikladne za romski jezik.⁵

Leksička pokrivenost pojedinih glosara razlikuje se umnogome s obzirom na broj leksičkih odrednica i domena (up. brojeve u Tabeli 1). Ovo je posledica toga što su u prethodnim radnim fazama glosari ROMLEX-a bili zasnovani na veoma različitim izvorima, kao što su manje ili više razrađeni rečnici, korpusi zasnovani na produkciji nenaučnih tekstova ili zbirke bajki. Neke od 25 varijanata romskog jezika imale su vokabular koji je pokazivao čitav niz leksičkih domena (npr. burgenland romski ili kalderaš romski), dok su druge bile ograničenije i pokazivale su vokabular koji se obično nalazio u određenom uzorku teksta. Stoga, dok su pojedine varijante već bile ujednačene u pogledu kodifikacije, tj. uveden je sistem pisanja, leksička pokrivenost u ROMLEX-u trenutno je *veoma heterogena* i zato je unakrsno poređenje varijanata veoma teško. Jedan od osnovnih zadataka sledeće faze projekta biće ujednačavanje leksičke pokrivenosti kod odabranog broja varijanata romskog u ROMLEX-u.

Ipak, ROMLEX je najobuhvatnija dokumentacija romskog leksikona do danas, dostupna onlajn preko vebinterfejsa koji dozvoljava pretraživanje po pojedinačnim rečima u dostupnim glosarima, polazeći od jezika na koji se prevodi ili romskog jezika.⁶

2. Inovativni aspekti i uticaj

U budućnosti će ROMLEX imati bitan uticaj utoliko što će predstavljati najsvetobuhvatniji, komparativan i dostupan izvor leksikografskih informacija o romskom jeziku. Do ovoga će se doći putem odabira 10 reprezentativnih varijanata romskog jezika, ujednačavanjem leksičke pokrivenosti ovih varijanata, procedure povezivanja s obzirom na sadržajne strukture i unutar varijanata i među varijantama; jedan od rezultata ovih procedura povezivanja biće i utvrđivanje etimologije leksema u ROMLEX-u.

Oba zadatka obaviće se tokom naredne radne faze, a konačan rezultat tog projekta – novi ROMLEX, biće poboljšan na nekoliko načina.

Jedna inovacija odnosi se na ujednačavanje leksičke pokrivenosti glosara 10 odabranih varijanata. Sistematsko sakupljanje leksičkog materijala za nekoliko tematski definisanih domena u toliko mnogo varijanata nikad dosad nije pokušano u oblasti romske leksikografije. Ovim pristupom ROMLEX će dobiti

⁴ Sistem pisanja može se videti na <http://romani.uni-graz.at/romlex/wsphonemic.xml>.

⁵ Pojednostavljene konvencije za romski nalaze se na <http://romani.uni-graz.at/romlex/msd.cgi>.

⁶ Detaljan opis može se naći na <http://romani.uni-graz.at/romlex/lex.xml>.

leksikografske podatke koji će biti ujednačeni u pogledu leksičke pokrivenosti i ortografije, ali će ipak biti dozvoljena veća heterogenost u pogledu pojedinačnih leksičkih odrednica. Mogućnost da se porede podaci, jedinstvena u romskoj leksikografiji, preduslov je sistemskom poređenju među varijantama.

Samo poređenje podataka biće moguće putem reorganizacije sadržinske strukture ROMLEX-a, tj. unutarvarijantnim i međuvarijantnim povezivanjem.

Unutarvarijantno povezivanjem pojedinačne lekseme organizovaće se hijerarhijski u grozdove morfološki i etimološki povezanih leksema. Stoga ROMLEX neće samo podržavati pretraživanje po pojedinačnim leksičkim odrednicama unutar jedne varijante (kao što je to sada), nego će se moći pretraživati čitavi leksemski grozdovi. Posebni odnosi između članova leksemskog grozda obeleženi su u bazi podataka. Na vrhu takvog leksemskog grozda stoji osnovni oblik,⁷ koji je morfološki najprostija (što ne mora značiti i da je morfološki prosta) leksema koja je dostupna u tom dijalektu. Ovde se ne implicira da je osnovni oblik primarna varijanta alternacijama. On je prosto konkretna leksema koja se koristi u apstraktne svrhe, tj. da bi bila čvor koji na okupu drži leksemski grozd i istovremeno funkcioniše kao mesto kontakta za međuvarijantno povezivanje, što je još jedna inovativna osobina sadržajne strukture ROMLEX-a.

Međuvarijantno povezivanje postiže se povezivanjem etimoloških kognata koji se javljaju na vrhu leksemskog grozda, tj. osnovnih oblika, u pojedinačnim varijetetima kroz opšti oblik⁸. Opšti oblik je najkonzervativniji od svih dokazanih osnovnih oblika. Opšti oblici se kodiraju prema vrsti reči, sadrže etimološke informacije i prevode na engleski. Ova druga mera vezivanja omogućava sistemsko poređenje leksemskih grozdova, koji su ustanovljeni unutarvarijantnim povezivanjem, kroz nekoliko varijeteta, na veoma lak i brz način.

Inovativni kreativni uvidi u budući sadržaj i sadržajnu strukturu ROMLEX-a su sledeći:

- Već na samom početku radne faze ROMLEX sadrži leksikografske informacije o romskom jeziku kojih do danas nije bilo u štampanim verzijama rečnika. Kao što je već rečeno, struktura ROMLEX-a ne ograničava količinu leksikografskih informacija koje će se nalaziti u bazi podataka u budućnosti i jasan je cilj ROMLEX-a da odabranih 10 varijanata učini još opsežnijim i lakšim za poređenje tokom ove radne faze. Sistematski uporedivi leksikografski podaci o toliko mnogo varijanata jedinstveni su u istoriji romske leksikografije.
- Unutarvarijantnim i međuvarijantnim povezivanjem ROMLEX će biti strukturiran na takav način da će moći služiti kao komparativni rečnik, davati

⁷ Eng. *parent*, za predlog termina zahvaljujemo prof. dr Tvrtku Prčiću.

⁸ Eng. *anchor*, za predlog termina zahvaljujemo prof. dr Tvrtku Prčiću.

informacije i o morfologiji pojedinačnih leksema i o njihovoj etimologiji. Kao takav, ROMLEX postavlja nove standarde u pogledu sadržaja, sveobuhvatnosti i pristupačnosti leksikografskih informacija o romskom jeziku.

- Format, sadržajna struktura i sadržaj ROMLEX-a omogućuju lingvističke studije na najlakši mogući način, štedeći i vreme i trud, i očuvanje najviših naučnih standarda.
- Novi ROMLEX omogućuje, između ostalog, pretraživanje ne samo po pojedinačnim leksemama, nego i po čitavim leksemskim grozdovima. To će biti od koristi u leksičko-semantičkim i morfološkim studijama, i na nivou pojedinačnih varijanata i iz perspektive međuvarijantnog istraživanja. Ove studije moći će obrađivati pitanja istorijskih promena, širenja dijalekata i jezičkih kontakata.

Inovativni kreativni uvidi vezani za polje dokumentacije i kodifikacije jezika su sledeći:

- ROMLEX predstavlja novi model dokumentacije i kodifikacije jezika bez standardizacije, što je dovoljno za jezik u dijaspori – heterogen jezik bez države.
- ROMLEX je, osim toga, primer razumne upotrebe nove tehnologije u humanističkim naukama. Upotrebom ovih tehnologija ROMLEX je postavio za cilj ne samo proizvodnju digitalne verzije rečnika, nego i stvaranje dodatne naučne vrednosti koja postavlja novi standard leksikografske dokumentacije. ROMLEX je stoga primer potencijala takvih tehnologija na polju lingvističkih istraživanja i humanističkih nauka uopšte.

3. Metodologija

3.1. Odabir varijante

Početna tačka sledeće faze rada je 25 glosara pojedinačnih varijanata romskog jezika, koji se danas nalaze u ROMLEX-u. Leksička pokrivenost ovih 25 glosara veoma je heterogena zbog toga što se zasnivaju na veoma različitim izvorima. Iz različitih razloga nije izvodljivo ujednačiti leksičku pokrivenost za svaku varijantu, npr. zato što su neki varijeteti izumrli (velški romski) ili što su slabo dokumentovani (gurvari romski), pa će se odabrati 10 varijanata romskog od 25 postojećih u ROMLEX-u i na njima će se raditi. Ograničavanje na 10 varijanata takođe je rezultat potrebe da se sprovede opsežno leksikografsko istraživanje (i analiza postojećeg materijala i dobijanje novog materijal od izvornih govornika). Istovremeno, odabir varijanata zasniva se na kriterijumima koji vode računa o tome da je selekcija reprezentativna u pogledu višestruke strukturne raznovrsnosti romskog jezika. Glavni kriterijumi su lingvistička relevantnost i geografska raširenost, ali iz praktičnih razloga i dostupnost podataka i izvodljivost rada na terenu.

- Lingvistička relevantnost odnosi se na različite strukturne tipove varijanata. U modernoj romskoj dijalektologiji (Bakker – Matras 1997; Elšik 2000) različiti strukturni tipovi odražavaju se u podeli na nekoliko dijalekatskih grupa jednakog statusa. Ova podela postala je popularan referentni okvir u romskoj lingvistici. Ove grupe su: vlaški, balkanski, centralni i severni, a dalja podela je na severozapadni, severoistočni i nekoliko izolovanih dijalekata (Matras 2002). Pojedinačne grupe definisane su pojedinačnim nizom osobina koje su karakteristične za tu grupu, ali i geografskom blizinom. Dok grupna povezanost nije problematična za varijante koje su prototipični predstavnici grupe, ove podele su problematične kada je reč o određivanju grupne povezanosti za varijante koji su na prelazu između dveju grupa. Ovo ima veze sa tumačenjem grupe unutar genetskog teorijskog okvira u dijalektologiji, koji je u pitanje doveo Matras (2005). Ipak, za odabir varijanata u datom kontekstu pomenuta podela je korisna pošto odražava najizraženije strukturne tipove varijanata romskog jezika.
- Geografska raširenost u kontekstu odabira varijante, s jedne strane, odnosi se na to da se u obzir uzimaju varijante romskog sa čitavog niza geografskih lokacija da bi se uključila najveća moguća mera međuvarijantnih varijacija. S druge strane, geografska raširenost odnosi se na to da se u obzir uzimaju varijante romskog jezika koje se nalaze na velikom, ali ne i obavezno spojenom, geografskom području da bi se uključila najveća moguća mera unutar-varijantne varijacije.

Ako se uzmu u obzir ova dva kriterijuma u kombinaciji sa dostupnošću podataka, koji se uglavnom odnose na rad na romskom jeziku u Austriji u poslednjoj deceniji, i izvodljivošću terenskog rada, koji se odnosi na već ustanovljene kontakte sa izvornim govornicima određenih varijanata, predlaže se lista od sledećih 10 varijanata romskog:

Tabela 1

<i>Varijanta</i>	<i>Opis</i>	<i>N°*</i>	<i>Mogućnosti rada na terenu</i>
kalderaš-r.	severnovlaški / evropski ++ [i.a. Austrija] dobro dokumentovan	9.824	dobri kontakti sa izvornim govornicima
lovara-r.	severnovlaški / evropski + [i.a. Austrija]/ dobro dokumentovan	4.955	dobri kontakti sa izvornim govornicima
gurbet-r.	južnoovlaški / evropski + [i.a. Austrija] delimično dokumentovan	9.825	kontakti sa izvornim govornicima

<i>Varijanta</i>	<i>Opis</i>	<i>N^o*</i>	<i>Mogućnosti rada na terenu</i>
ursari-r.	balkanski / evropski / loše dokumentovan	2.636	dobri kontakti sa izvornim govornicima
arli-r.**	balkanski / evropski ++ [i.a. Austrija] dokumentovan	7.210	kontakti sa izvornim govornicima
burgudži-r.	balkanski / evropski [i.a. Austrija] dokumentovan	3.971	kontakti sa izvornim govornicima
istočnoslovački-r.	severni centralni / regionalni dobro dokumentovan	8.914	dobri kontakti sa izvornim govornicima
burgenland-r.***	južni centralni / lokalni [istočna Austrija] dobro dokumentovan	6.255	dobri kontakti sa izvornim govornicima
severnoruski-r.	severoistočni / regionalni+ dobro dokumentovan	4.602	slabi kontakti sa izvornim govornicima
sinte-r.	severozapadni / evropski+ [i.a.Austrija] dobro dokumentovan	7.453	slabi kontakti sa izvornim govornicima

* N^o = trenutni broj odrednica u ROMLEX-u

** 7.210 = zbir 3 varijeteta koji su trenutno uneseni odvojeno (kosovski-arli-, makedonski-arli, sofija-erli-r.)

*** geografski najjužnije centralne varijante su lokalne, imaju samo nekoliko govornika i prete im izumiranje

Ovaj odabir varijanata romskog jezika odražava višestruke strukturne varijacije romskog jezika i okuplja predstavnike svih dijalekatskih grupa. U njega je uključeno i šest većih romskih varijeteta koji se govore u Austriji i burgudži, romski varijetet koji se govori u maloj govornoj zajednici na području Beča, prvenstveno zato što su ovi varijeteti naročito važni u kontekstu jednog austrijskog istraživačkog projekta. Drugo, distribucija romskih dijalekata koji se govore u Austriji danas odražava heterogenost varijanata romskog jezika u zapadnoevropskim zemljama, što je rezultat razlika u društveno-istorijskim kontekstima i vremenu imigracije pojedinih grupa (Halwachs 2005). Kao što je već naznačeno, deset pojedinačnih glosara značajno se razlikuju po broju leksema. Za većinu varijanata postoji mnogo štampanih izvora koji su sakupljeni i samo delom procenjeni tokom prve dve radne faze ROMLEX-a. Za vreme tih prethodnih aktivnosti

takođe su uspostavljeni dobri kontakti sa izvornim govornicima skoro svih deset odabranih varijanata. Stoga je veoma obuhvatan terenski rad kakav je zamišljen u predlogu trenutnog projekta izvodljiv u vremenskom okviru projekta.

3.2. *Homogenizacija leksičke pokrivenosti*

Osnovna ideja homogenizacije leksičke pokrivenosti je sastavljanje liste od oko 5000 leksičkih odrednica koje odražavaju osnovni vokabular romskog i koje će biti srž glosarâ svake od 10 odabranih varijanata romskog.

Termin ‘osnovni vokabular’ ne odnosi se na fiksni broj leksičkih jedinica u leksikografiji i lingvistici uopšte. Iako je intuitivno jasno koji osnovni domeni treba da se uključe u sastavljanje osnovnog vokabulara, ne postoji jasno definisana lista tih domena. Ako se pogledaju liste osnovnih semantičkih domena u leksikografskim radovima (Hoffmann – Hoffmann 2003; McGregor 2005; Muhr 2000), zaključuje se da postoji nekoliko osnovnih semantičkih domena koji se uvek javljaju na takvim listama. Oni uključuju entitete kao što su ljudska bića, rodbinske veze, delovi tela i organi, životinje i životinjski proizvodi, hrana, svakodnevna tehnologija i predmeti, biljke i biljni proizvodi, svet (uključujući vremenske prilike i vreme), društveni život; događaji kao što su telesne aktivnosti i stanja, ljudske aktivnosti, kretanje, položaji, razmišljanje / govorenje / opažanje, proizvodnja zvukova (ne-govor), uzimanje / hvatanje / držanje; lekseme koje se odnose na količine, osobine i povezivanje u mestu i vremenu, kao i ograničen broj funkcijskih reči (zamenice, determinatori, osnovni veznici, adpozicije). Osim toga, kulturološki specifične vrednosti, verovanja i običaji smatraju se takođe osnovnim vokabularom. Neki od ovih nabrojanih domena deo su leksikona romskog jezika pre kontakata sa evropskim narodima i jezicima (Matras 2002: 20ff) koji čini polaznu tačku za listu reči osnovnog vokabulara u sadašnjem kontekstu. Ova lista biće proširena leksemama iz nabrojanih osnovnih semantičkih domena, a naročita pažnja obratiće se na jedinice koje su bitne za romsku kulturu. Postojeći glosari deset odabranih varijanta romskog jezika porediće se, zatim, sa ovom razrađenom listom, a leksikografskim istraživanjem će se dopuniti leksemama koje nedostaju (analizom postojećeg materijala, terenskim radom sa izvornim govornicima). Elektronski pretraživači koji će olakšati i ubrzati ove zadatke treba da se razviju tokom rada na projektu.

Konačan ishod ovog radnog zadatka je stvarno širenje deset odabranih varijeteta tako da svaki uključuje oko 5000 leksema koje se nalaze u razrađenom spisku osnovnog vokabulara, pored leksema iz ostalih domena koje se već nalaze u postojećim glosarima ovih deset varijeteta.

3.3. *Procesi povezivanja i etimologija*

Glavni radni zadatak buduće faze rada je reorganizacija sadržajne strukture ROMLEX-a putem unutarvarijantnog i međuvarijantnog povezivanja, što će se postići sa deset odabranih dijalekata.

I unutarvarijantno i međuvarijantno povezivanje zahtevaju veoma dobro poznavanje gramatike romskog jezika. Ovaj radni zadatak treba da urade dva akademska istraživača koji rade sa punim radnim vremenom. Svi postupci povezivanja treba da se urade ručno putem interfejsa baze podataka.

- Unutarvarijantno povezivanje organizuje pojedinačne lekseme hijerarhijski u grozdove morfološki i etimološki povezanih leksema. Strukture koje su rezultat unutarvarijantnog hijerarhijskog povezivanja predstavljaju grozdove povezanih oblika reči, sa internim specifikacijama odnosa koji postoje među pojedinačnim oblicima. Takvi grozdovi od velike su važnosti za romsku dijalektologiju uopšte, a naročito za međuvarijantne studije derivacionih procesa u romskom jeziku. Sa leksikografske tačke gledišta takvi grozdovi mogu biti od pomoći u identifikaciji praznina u pojedinačnim glosarima i u modifikovanju odgovarajućih tehnika intervjuisanja i dobijanja materijala uopšte. Nadalje, hijerarhijski leksemski grozdovi donose i praktične prednosti za buduće uređivanje štampanih rečnika koji će biti zasnovani na ROMLEX-u. Pošto su veze među dva elementa određene, redosled elemenata u štampanom rečniku može se uraditi automatski (npr. derivati se mogu automatski sortirati ispod odrednice u rečniku).

Na vrhu takvog leksemskog grozda stoji osnovni oblik koji je morfološki najjednostavnija (ali ne i nužno morfološki prost) leksema koja postoji u datoj varijanti. Osnovni oblik je oblik koji ne može da se izvede derivacijom ni od jedne druge lekseme u tom varijetetu. Izvedeni oblik može funkcionisati kao osnovni ako su osnove od kojih je nastao zastarele u datoj varijanti. Burgelandska romska reč *prast-a-l* (istorijski *prast-av-el* [jahati konja]), na primer, funkcionise kao osnovni oblik pošto istorijski osnovni oblik *prast-el*, potvrđen u drugim varijantama, ne postoji u današnjem burgelandskom romskom. Osnovni oblik je veza iz te varijante sa opštim.

Specifikacija odnosa koji postoje između pojedinačnih oblika reči leksemskog grozda treba da pokaže kako izgledaju procesi u tvorbi reči u romskom. Dok raniji opsežan rad na romskom ukazuje na neke očigledne vrste odnosa (npr. derivacija, koja pokriva različite tipove derivacionih procesa; alternacija, koja se odnosi na fonetske varijacije; glagolska fraza, koja se odnosi na konstrukcije sa lakim glagolima kao što su *del* [dati]), mora se naglasiti da se iscrpna lista relevantnih tipova odnosa u romskom može ustanoviti samo putem empirijskog rada, tj. stvarnim povezivanjem u kome se definicije te-

stiraju, ocenjuju i onda se, ako je potrebno, menjaju ili ispravljaju. Tokom rada na ovome obavezno će se morati ustanoviti principi povezivanja koji će osigurati da se oblici reči koji mogu da se povežu sa nekoliko elemenata povezuju uvek na isti način. Ovi principi povezivanja objasniće i ujednačeno, strogo hijerarhijsko unutarvarijantno povezivanje.

Određeni broj preliminarnih principa povezivanja ustanovljen je tokom teorijskog razvoja nove sadržajne strukture ROMLEX-a. Zasad se ovi principi primenjuju samo u ograničenom opsegu u preliminarnim testovima tokom prethodnih radnih faza. Ovi testovi ukazuju na to da će niz principa povezivanja morati da se objasni i modifikuje u pogledu sadržaja tokom opsežnog unutarvarijantnog povezivanja svih varijanata romskog jezika. Osim toga, samo će opsežno povezivanje omogućiti da se testira tehnička izvodljivost principa povezivanja koji su dosad ustanovljeni u bazi podataka. Stoga su veoma bitni radni zadaci na samom početku unutarvarijantnog povezivanja i testovi kojima će se proveriti kako lingvistički funkcionišu ustanovljeni principi povezivanja u stvarnom povezivanju i tehnički testovi koji će proceniti sprovođenje ovih principa povezivanja u bazi podataka.

- Međuvarijantno povezivanje postiže se povezivanjem etimoloških kognata koji se javljaju na vrhu leksemskog grozda, tj. osnovnih oblika, u pojedinačnim varijantama kroz opšti oblik koji funkcioniše kao odrednica u bazi. Opšti oblik je najkonzervativniji od svih osnovnih oblika. Rekonstruisani oblici se ne koriste u ROMLEX-u. Opšti oblici sadrže podatke o vrsti reči, u osnovnom značenju prevedeni su na engleski. Uz opšti oblik dodaju se i etimološke informacije.

Iako opšti oblik zaista postoji, u svojoj funkciji on je lišen povezanosti sa određenom varijantom. Stoga, ako se uzme najkonzervativniji od svih osnovnih oblika koji se pojavljuju, ne mora da znači da je taj oblik po bilo čemu vredniji ili bitniji od drugih oblika. Mora se naglasiti da „najkonzervativniji oblik” može da bude i nova pozajmljenica iz jezika sa kojim je trenutno u kontaktu. Cilj stvaranja opštih oblika nikako nije stvaranje jedinstvene „hipervarijante” romskog, što bi se moglo protumačiti kao uvođenje standardnog oblika romskog jezika na mala vrata. Opšti oblici funkcionišu kao dvostruki tehnički čvorovi u viševarijantnom rečniku romskog: oni su veze u pojedinačnim varijantama romskog, ali i veze između pojedinačnih varijanata romskog (= odrednica specifičnih za tu varijantu) i etimologije. Svaki opšti oblik ima samo jednu vezu sa etimologijom i povezuje se sa samo jednim osnovnim oblikom (ili nijednim) u svakoj pojedinačnoj varijanti romskog. U nedostatku standardnog varijeteta romskog jezika, koji bi mogao funkcionisati kao veza između pojedinačnih varijanata, opšti oblici su jedini način da

napravimo viševarijantni rečnik romskog jezika. Ipak, funkciju opšteg oblika može da vrši i nasumična varijabila. Izbor postojeće lekseme za opšti oblik stvar je pogodnosti, pošto se ti oblici već nalaze u bazi podataka i mogu da se odaberu kao opšti jednostavnim obeležavanjem. Osim toga, stvaran postojeći oblik ima prednost da tumačenje etimoloških informacija za leksemski grozd u pojedinačnim varijantama ne zavisi od kompjuterskog čitanja.

Etimologije se zasnivaju na detaljnom pregledu postojeće literature, što ne uključuje samo rečnike koji daju etimologiju (Miklosich 1872-80; Turner 1926; Sampson 1926; Vekerdi 1983; Manuš et al. 1997; Valtonen 1972), nego i mnogobrojne članke koji daju etimologiju za pojedinačne jedinice ili grupe reči (Boretzky 1995; Táló 1999). Etimologije se obeležavaju referencama da bi se pružila jasna slika o etimološkoj diskusiji, tamo gde je to moguće. Nadalje, projekat će tražiti pomoć i saradnju lingvista koje se bave istorijom jezika i koji su se specijalizovali za indoevropske jezike da bi se razjasnile i proverile nejasne ili sporne etimologije.

Etimologija za nasledene, tj. indoarijske lekseme trebalo bi da nađe najstariji ekvivalentni oblik reči. U etimologiji pozajmljenica (azijskih i evropskih) relevantan je samo „kontaktni oblik”, tj. oblik reči u vreme pozajmljivanja, a ne najstariji oblik reči. Drugim rečima, etimologija pozajmljenica u jeziku iz kojeg je preuzeta nije bitna.

Tehnologija koja će omogućiti sve ove procese povezivanja i uključivanje etimoloških informacija već postoji u bazi podataka ROMLEX-a. Elektronski pretraživači koji čine međuvarijantno povezivanje efikasnijim treba da se razviju u toku rada na projektu.

4. Saradnja

ROMLEX je već imao koristi od intenzivne saradnje tokom ranijih faza, i na nacionalnom i na internacionalnom nivou. Na nacionalnom nivou saradnja je pre svega uspostavljena sa projektom, koji je obezbedio leksičke podatke, znanje o dokumentaciji jezika u određenom kontekstu, kao i infrastrukturu, zatim sa *Phonogrammarchiv* Austrijske akademije nauka, odakle su dobijeni vredni korpusi (naročito *Sammlung Heinschink*) iz kojih je ekscerpiran leksički materijal. Nameravamo da nastavimo intenzivnu saradnju sa obe organizacije u narednoj fazi projekta.

Tokom prethodnih faza na međunarodnom nivou saradnja se odvijala sa različitim partnerima i partnerskim institucijama. Najbitniji je *Manchester Romani Project*⁹ Fakulteta za jezike, lingvistiku i kulturu Univerziteta u Mančesteru,

⁹ <http://www.llc.manchester.ac.uk/Research/Projects/romani/>

koji je partner projekta u Gracu.¹⁰ Drugi važni partneri su Institut za lingvistiku i ugrofinske studije na Karlovom univerzitetu u Pragu i Institut za antropologiju, arheologiju i lingvistiku na Univerzitetu u Arhusu. Nameravamo da nastavimo redovne razmene sa ovim partnerima, kao i sa drugima. Pojaćaćemo i uspostaviti nove kontakte sa naučnicima koji se bave jezičkom dokumentacijom.

LITERATURA

- Bakker, Peter – Yaron Matras (1997). Introduction. In *The typology and dialectology of Romani*. (eds. Y. Matras, P. Bakker, H. Kyuchukov Amsterdam : John Benjamins: vii-xxx.
- Boretzky, Norbert (1993). *Bugurdži: Deskriptiver und historischer Abriss eines Romani-Dialekts*. Wiesbaden : Harrassowitz.
- Boretzky, Norbert (1995). Armenisches im Zigeunerischen (Romani und Lomavren). *Indogermanische Forschungen* 100: 137-155.
- Boretzky, Norbert – Birgit Iгла (1994). *Wörterbuch Romani-Deutsch-Englisch für den südosteuropäischen Raum: Mit einer Grammatik der Dialektvarianten*. Wiesbaden : Harrassowitz.
- Calvet, Georges (1982). *Lexique Tsigane. Dialecte des Erlides de Sofia*. Paris : Publications Orientalistes de France.
- Cech, Petra – Mozes F. Heinschink (1998). *Basisgrammatik. Arbeitsbericht 1 des Projekts „Kodifizierung der Romanes-Variante der österreichischen Lovara“*. Wien : Romano Centro.
- Cech, Petra – Mozes F. Heinschink (1999). *Sepečides-Romani: Grammatik, Texte und Glossar eines türkischen Romani-Dialekts*. Wiesbaden : Harrassowitz.
- Cech, Petra, Christiane Fennesz-Juhász, Mozes F. Heinschink (eds.) (1998). *Texte österreichischer Lovara. Arbeitsbericht 2 des Projekts „Kodifizierung der Romanes-Variante der österreichischen Lovara“*. Wien: Romano Centro.
- Demeter, S. Roman, Pjotr S. Demeter, Lev N. Tcherenkov (1990). *Gypsy-Russian and Russian-Gypsy Dictionary (Kalderaš dialect)*. Moscow : Russkij jazyk.
- Elšík, Viktor – Yaron Matras (eds.) (2000). *Grammatical relations in Romani: The noun phrase*. Amsterdam : Benjamins.
- Finck, Franz Nikolaus (1903). *Lehrbuch des Dialekts der deutschen Zigeuner*. Marburg : Elwert.
- Friedman, A. Victor (2003). Romani as a minority language, as a standard language, and as a contact language: Comparative legal, sociolinguistic, and structural approaches. In *Multilingualism in Global and Local Perspectives. Selected papers from the 8th Nordic Conference on Bilingualism*. November

¹⁰ <http://romani.uni-graz.at/romani/>

- 1-3, 2001. (eds. K. Fraurud, K. Hyltenstam). Stockholm : Elanders Gotab: 103-134.
- Friedman, A. Victor (2005). The Romani Language in Macedonia in the third millennium: Progress and Problems. In *General and Applied Romani Linguistics. Proceedings of the Sixth International Conference on Romani Linguistics*. (eds. B. Schrammel, D. W. Halwachs, G. Ambrosch). München / Newcastle : Lincom Europa: 163-173.
- Gjerdman, Olof – Erik Ljungberg (1963). *The language of the Swedish Copper-smith Gipsy Johan Dimitri Taikon: Grammar, texts, vocabulary and English word-index*. Uppsala : Lundequist.
- Halwachs, W. Dieter (1998). *Amaro vakeripe Roman hi / Unsere Sprache ist Roman: Texte, Glossar und Grammatik der burgenländischen Romani-Variante*. Klagenfurt : Drava.
- Halwachs, W. Dieter (2003). The Changing Status of Romani in Europe. In *Minority Languages in Europe*. (eds. G. Hogan-Brun, St. Wolff). Houndmills/ New York : Palgrave: 192–207.
- Halwachs, W. Dieter, Gerd Ambrosch, Michael Wogg (eds.) (1998). *Märchen und Erzählungen der Burgenland-Roma*. Oberwart : Verein Roma.
- Halwachs, W. Dieter – Florian Menz (eds.) (1999). *Die Sprache der Roma: Perspektiven der Romani-Forschung in Österreich im interdisziplinären und internationalen Kontext*. Klagenfurt : Drava.
- Halwachs, W. Dieter – Mozes F. Heinschink (2000). *Language change in progress. The case of Kalderash Romani in Vienna*. Paper presented at the 5th International Conference on Romani Linguistics, Sofia, 14-17 September 2000.
- Halwachs, W. Dieter, Gerd Ambrosch, unter Mitarbeit von Katharina Deman, Ursula Glaeser, Michael Wogg (2002). *Wörterbuch des Burgenland-Romani (Roman)*. *Arbeitsbericht 10 des Roman-Projekts*. Graz : Romani-Projekt.
- Halwachs, W. Dieter (2005). Roma and Romani in Austria. *Romani Studies* 5/15-2: 145-173.
- Hoffmann, G. Hans – Marion Hoffmann (2003). *Großer Lernwortschatz Englisch. 15000 Wörter zu 150 Themen. Erweiterte und aktualisierte Neuauflage*. Ismaning : Max Hueber Verlag.
- Holzinger, Daniel (1993). *Das Romanes: Grammatik und Diskursanalyse der Sprache der Sinte*. (= Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft, 85.) Innsbruck : Verlag des Instituts für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck.
- Hübschmannová, Milena – Hana Šebková – Anna Žigová (1991). *Kapesní slovník romsko český a česko romský*. Praha : Státní pedagogické nakladatelství.
- Igla, Birgit (1996). *Das Romani von Ajia Varvara. Deskriptive und historisch-vergleichende Darstellung eines Zigeunerndialekts*. Wiesbaden.: Harrassowitz.

- McGregor, William (2005). Frs. Herman Nekes and Ernest Worms' dictionary of Australian languages, Part III of Australian languages (1953). In *Proceedings of the 2004 Conference of the Australian Linguistic Society*. Sidney : University of Sydney.
- Mānušs, Leksa (with Jānis Neilands, Kārlis Rudevičs) (1997). *Čigānu-latviešu angļu etimoloģiskā vārdnīca un latviešu-čigānu vārdnīca*. Rīgā : Zvaigzne ABC.
- Matras, Yaron (1994). *Untersuchungen zu Grammatik und Diskurs des Romanes. Dialekt der Kelderaša / Lovara*. Wiesbaden : Harrassowitz.
- Matras, Yaron (2002). *Romani: A linguistic introduction*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Matras, Yaron (2004). The role of language in mystifying and de-mystifying Gypsy identity. In *The role of the Romanies*. (eds. N. Saul, S. Tebbut): Liverpool: University of Liverpool Press. 53-78.
- Matras, Yaron (2005). The classification of Romani dialects: A geographic-historical perspective. In *In General and Applied Romani Linguistics. Proceedings of the Sixth International Conference on Romani Linguistics*. (eds. B. Schrammel, D. W. Halwachs, G. Ambrosch). München / Newcastle : Lincom Europa: 7-22.
- Matras, Yaron (ed.) (1995). *Romani in contact: the history and sociology of a language*. Amsterdam : Benjamins.
- Matras, Yaron – Peter Bakker, Hristo Kyuchukov (eds.) (1997). *The typology and dialectology of Romani*. Amsterdam : John Benjamins.
- Miklosich, Franz (1872-1880). *Über die Mundarten und Wanderungen der Zigeuner Europas I-XII*. Wien : Karl Gerold's Sohn.
- Muhr, Rudolf (2000). *Österreichisches Sprachdiplom Deutsch. Lernzielkataloge zu Basisformulierungen, Lexik-Sprechhandlungen, Höflichkeitskonventionen, Diskurs- und Diskursstrukturen, Deutsch als plurizentristische Sprache*. Wien : öbv & hpt.
- Paspati, G. Alexandre (1870) [reprint 1973]. *Études sur les Tchinghianés ou Bohémians de l'Empire Ottoman*. Istanbul : Karomela. [Osnabrück : Biblio]
- Pobožniak, Tadeusz (1964). *Grammar of the Lovari dialect*. Kraków : Pafstwowe wydawnictwo naukowe.
- Pott, August (1844-1845). *Die Zigeuner in Europa und Asien. Ethnographisch-linguistische Untersuchung vornehmlich ihrer Herkunft und Sprache*. Halle : Heynemann.
- Rüdiger, Johann C. C. (1782). [reprint 1990]. Von der Sprache und Herkunft der Zigeuner aus Indien. In *Neuester Zuwachs der teutschen, fremden und all-*

- gemeinen Sprachkunde in eigenen Aufsätzen*, 1. Stück. Leipzig. [Hamburg : Buske]
- Sampson, John (1926) [reprint 1968]. *The dialect of the Gypsies of Wales, being the older form of British Romani preserved in the speech of the clan of Abram Wood*. Oxford : Clarendon Press.
- Schrammel, Barbara – Dieter W. Halwachs, Gerd Ambrosch (eds.) (2005). *General and Applied Romani Linguistics. Proceedings of the Sixth International Conference on Romani Linguistics*. München / Newcastle : Lincom Europa.
- Soravia, Giulio – Camillo Fochi (1995). *Vocabolario sinottico delle lingue zingare parlate in Italia*. Roma : Centro Studi Zingari / Instituto di Glottologia Università di Bologna.
- Sowa, Rudolf von (1887). *Die Mundart der slovakischen Zigeuner*. Göttingen : Vandenhoeck und Ruprechts Verlag.
- Tálos, Endre (1999). Etymologica Zingarica. *Acta Linguistica Hungarica* 46: 215-268.
- Tenser, Anton (2005). *Lithuanian Romani* (= LW/M 452). München / Newcastle : Lincom Europe.
- Turner, L. Ralph (1926). The position of Romani in Indo-Aryan. *Journal of the Gypsy Lore Society* 3/5: 145-189.
- Uhlik, Rade (1983). *Srpskohrvatsko – romsko – engleski rečnik. Romengo alavari*. Sarajevo : Svjetlost
- Valtonen, Pertti (1972). *Suomen mustalaisykielen etymologinen sanakirja*. Helsinki : Soumalaisen kirjallisuuden seura.
- Vekerdi, József (1983). *A magyarországi cigány nyelvjárások szótára*. (= Tunolmányok, 7). Pécs : Janus Pannonius Tudományegyetem Tanárképző Kara.
- Wentzel, W. Tatjana (1980). *Die Zigeunersprache (Nordrussischer Dialekt)*. Leipzig : Enzyklopädie.
- Wolf, A. Siegmund (1960). *Grosses Wörterbuch der Zigeunersprache*. Mannheim : Bibliographisches Institut.

Dieter W. Halwachs – Barbara Schrammel – Astrid Rader

ROMLEX: A LEXICAL DATABASE OF VARIANTS OF THE ROMA LANGUAGE

Summary

This paper has presented the Roma Language Lexical Database Project (ROMLEX), containing data indicating the differences in the lexicon of all the dialects of the Roma

language, and almost entirely covering the basic lexicon of the Roma language. The data is currently available on the Internet and it includes 25 different Roma dialects (see <http://romani.uni.graz.at/romlex>). These dictionary articles in the glossary are accompanied by translations into English and, depending on the dialect of Roma, into other European languages.

After selecting 10 representative variants of the Roma language and equalizing the lexical coverage of these variants, ROMLEX will represent the most comprehensive comparative and accessible source of lexicographic information about the Roma language, including etymology.

The comparison of the data itself will be possible through reorganizing the content structure of ROMLEX, that is through intra-variant and inter-variant links. Intra-variant linking will hierarchically organize individual lexemes into clusters of morphologically and etymologically linked lexemes. Therefore, ROMLEX will not only support searching for individual lexical entries within a single variant (as is the case now), but also within entire clusters. The special relationships between members of a lexeme cluster are marked in the database. At the top of such a lexeme cluster is the base form, which is the morphologically simplest lexeme available in that dialect. This will be useful for lexical-semantic and morphological studies, both at the level of individual variants and from the perspective of inter-variant research. These studies will be able to deal with issues of historical change, the spreading of dialects and linguistic contacts.

Key words: Roma language, Roma dialects, dictionary, Roma language lexical database

Tvrtko Prčić

MALI ENGLESKO-SRPSKI REČNIK PRAGMATIČKIH TERMINA

Sažetak. Ovaj rad donosi izbor od 270 najčešćih i najpotrebnijih pragmatičkih termina na engleskom jeziku i njihove adaptacije u srpskom, koje su nastale prevodenjem, preoblikovanjem ili njihovom kombinacijom. Termini su prikazani u obliku rečnika, koji ima dva dela: prvi je alfabetski organizovan, dok je drugi tematski organizovan u 15 grozdova, u okviru kojih je izvršena obrada odrednica. Ciljevi rada dvojaki su: prvo, da se doprinese dodatnoj afirmaciji pragmatike kao oblasti naučnog istraživanja u našoj akademskoj zajednici, gde ju je, kroz univerzitetski kurs pod nazivom Analiza diskursa, 80-ih godina XX veka uvela prof. emer. Svenka Savić i, drugo, da se podstakne sistematsko stvaranje i ustaljivanje pragmatičke terminologije na srpskom jeziku.

Cljučne reči: pragmatika, terminologija, rečnik, engleski jezik, srpski jezik

1. Uvodne napomene

Na našim univerzitetima, lingvistika se u velikoj meri predaje tako da se pruža uvid u apstraktni jezički sistem – ili jezika uopšte, ili nekog određenog jezika, ili nekoliko odabranih jezika. Pri tome, naglasak je dugo vremena gotovo bez izuzetka bio na formalnim aspektima, obrađivanim na kursevima fonetike s fonologijom, morfologije i sintakse, tradicionalnim nivoima jezičke i lingvističke analize, dok se sadržinskim aspektima jezičkog sistema, koje obuhvata nivo semantike, bavilo tek uzgredno i simbolički. Dakle, jezik je bio sagledavan, i još uvek uglavnom jeste, kao sredstvo komunikacije, sazdano od jezičkih jedinica i pravila za njihovo kombinovanje. O tome ko ta pravila primenjuje, na koji način, u kojim situacijama i s kojim ciljem nije se govorilo – konkretna upotreba jezičkog sistema i ljudi koji se njime služe i, što je naročito bitno, bez kojih jezika i komunikacije ne bi ni bilo, u najboljem slučaju, uzimani su, i još uvek uglavnom jesu, kao podrazumevane, prirodne i normalne pojave. Konkretna upotreba jezičkog sistema, oličena u pragmatici, na našim univerzitetima vrlo je skromno zastupljena kao nastavni predmet i nešto manje skromno kao oblast naučnog istraživanja, iako institucionalno postoji još od 1977. godine, kada je u prvom broju časopisa *Journal of Pragmatics*, u uredničkom programatskom članku „Editorial: linguistics and pragmatics” (Haberland i Mey 1977), inaugurisana u samostalnu (i novu) naučnu disciplinu.

Kod nas, najveću zaslugu u otklonu od čisto formalističkog pristupa jeziku, jezicima i lingvistici, kako u nastavi tako i u nauci, ima prof. emer. Svenka Savić, koja je 80-ih godina XX veka prepoznala važnost izučavanja konkretne upotrebe jezika u konkretnim situacijama od strane konkretnih ljudi. Svenka, kako kolege na nju kratko i prisno upućuju, u središte svog nastavnog i naučnog rada stavlja analizu diskursa, takođe novu naučnu oblast, koja se može shvatiti kao sestrińska, ako ne i sastavna, disciplina pragmatike, ukoliko se delokrug potonje široko definiše kao izučavanje jezika i komunikacije iz kognitivne, društvene i kulturne perspektive (po uzoru na stav *Međunarodnog pragmatičkog udruženja*; eng. *International Pragmatics Association; IPrA*). Svojom knjigom *Diskurs analiza* (Savić 1993) i pokrenutim kursom *Analiza diskursa*, na Odseku za srpski jezik i lingvistiku na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, Svenka prvi put u našoj sredini otvara vrata nečemu lingvistički novom, aktuelnom, izazovnom, korisnom i – napokon – životno realnom.

Uprkos tome što su pragmatika, analiza diskursa i njima srodne discipline u svetskim razmerama izuzetno rasprostranjene, kako naučno tako i nastavno, u Srbiji je interesovanje za njih i dalje začuđujuće slabo – tek nekoliko kurseva, na nekoliko fakulteta. Samim tim, i pragmatička terminologija na srpskom jeziku nije dovoljno razvijena i standardizovana, pa se istraživači i predavači dovijaju, po običaju, kako znaju i umeju. Ovaj prilog nastao je u znak zahvalnosti Svenki, dedikatkinji ovog prigodnog zbornika (nem. *Festschrift*), koja je svojim originalnim radom i radovima među prvima pokrenula u meni zanimanje za upotrebu jezika. To je vremenom dovelo do toga da moj prvi kurs, kao svežeg univerzitetskog nastavnika na Odseku za anglistiku na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, 1996. godine bude upravo *Analiza diskursa* s osnovama prevodenja. Ciljevi ovog rada dvojaki su: da doprinese dodatnoj afirmaciji pragmatike kod nas i da podstakne sistematsko stvaranje i ustaljivanje pragmatičke terminologije na srpskom jeziku, koja se najvećim delom oslanja na onu u engleskom.

Mali englesko-srpski rečnik pragmatičkih termina sadrži 270 najčešćih i najpotrebnijih odrednica. Pored termina koji čine jezgro današnje pragmatike, a to su oblasti presupozicije, kooperativnosti, implikature, učtivosti, govornih činova, referencije i deikse, uključeni su i oni vezani za odvijanje verbalne i neverbalne komunikacije uopšte, a koji bi se mogli smatrati pragmatikom u širem smislu. Teorijsko-metodološki, odabir je bio ograničen na grajsovsku orijentaciju, budući da je ona najstarija i najistraženija, zbog čega se može reći da predstavlja klasični teorijsko-metodološki pristup izučavanju pragmatike.

Kao izvori za odabir engleskih termina poslužili su terminološki rečnik *A Glossary of Semantics and Pragmatics* (Cruse 2006) i glosar u udžbeniku *Pragmatics* (Yule 1996), dopunjeni nekim terminima iz drugih pragmatičkih mono-

grafija i njoj srodnih disciplina, od kojih valja istaći sledeće (alfabetski, prema prezimenu autora): *Politeness. Some Universals in Language Usage* (Brown – Levinson 1987), *Doing Pragmatics* (Grundy 2008), *Principles of Pragmatics* (Leech 1983), *Pragmatics* (Levinson 1983), *Pragmatics. An Introduction* (Mey 2001), *Meaning in Interaction. An Introduction to Pragmatics* (Thomas 1995), *Understanding Pragmatics* (Verschueren 1999) i *Teach Yourself Body Language* (Wainwright 2003).

Za svaki navedeni termin na engleskom jeziku ponuđena je adaptacija u srpskom, koja je izvršena ili na nivou sadržine, prevodjenjem, ili na nivou forme, preoblikovanjem, ili njihovom kombinacijom. Definicije termina ovde se ne daju, ali ih zainteresovani čitaoci mogu pronaći u pomenutim izvorima, kao i u dva opsežna i iscrpna enciklopedijska priručnika: *Concise Encyclopedia of Pragmatics* (Mey 2009) i *The Handbook of Pragmatics* (Horn – Ward 2005), te u tematskom zborniku *Key Notions for Pragmatics* (Verschueren – Östman 2009).

Mali rečnik podeljen je u dva dela – alfabetski i tematski, pri čemu se u alfabetskom nalazi popis svih unesenih termina na engleskom jeziku, odakle se upućuje na jedan od 15 grozdova u tematskom delu, gde je svaka odrednica obrađena. Na taj način, korisnicima je omogućeno da termine potraže ili u celovitom alfabetskom popisu, ili u tematskim grozdovima, unutar kojih mogu saznati, prvo, mesto svakog uključenog termina; drugo, međusobne značenjske odnose tih termina; i treće, njihovu adaptaciju u srpskom jeziku.

2. Rečnik: alfabetski deo

U ovom delu, koji pruža opšti uvid u sve unesene jedinice, engleski termini navedeni su alfabetskim redosledom. Strelica upućuje na broj, u zagradi, tematskog grozda u tematskom delu, u sklopu koga je dati termin obrađen.

1. acceptability → (1)	14. background entailment → (1)
2. addressee → (2)	15. bald on-record utterance → (10)
3. addressor → (2)	16. bodily contact → (15)
4. agreement maxim → (10)	17. body movement → (15)
5. ambiguity → (6)	18. bottom-up processing → (6)
6. anaphor → (12)	19. bystander → (2)
7. anaphora → (12)	20. calculability → (9)
8. anaphoric reference → (12)	21. cancellability → (9)
9. antecedent → (12)	22. cataphora → (12)
10. approbation maxim → (10)	23. cataphoric reference → (12)
11. assertive _n → (11)	24. channel → (2)
12. attributive use → (12)	25. clausal implicature → (9)
13. background knowledge → (4)	26. code → (2)

27. coherence → (1)
28. cohesion → (1)
29. comment → (14)
30. commissive_n → (11)
31. communication situation → (2)
32. communicative competence → (3)
33. communicative dynamism → (14)
34. competence → (3)
35. constant reference → (12)
36. constative_n → (11)
37. constative utterance → (11)
38. content → (2)
39. content condition → (11)
40. context_{1/2} → (5)
41. context-sensitivity → (9)
42. conventional implicature → (9)
43. conversational implicature → (9)
44. cooperative principle → (8)
45. coreferential anaphora → (12)
46. co-text → (5)
47. counterfactual presupposition → (7)
48. de dicto interpretation → (6)
49. de re interpretation → (6)
50. declaration → (11)
51. declarative_n → (11)
52. decoder → (2)
53. defeasibility → (9)
54. deference strategy → (10)
55. definite description → (12)
56. deictic_n → (13)
57. deictic centre/center → (13)
58. deictic expression → (13)
59. deictic projection → (13)
60. deixis → (13)
61. detachability → (9)
62. direct speech act → (11)
63. directive_n → (11)
64. disambiguation → (6)
65. discourse → (1)
66. discourse analysis → (1)
67. discourse deixis → (13)
68. discourse marker → (1)
69. distal deictic expression → (13)
70. eavesdropper → (2)
71. egocentricity → (13)
72. ellipsis → (12)
73. encoder → (2)
74. encyclopedic knowledge → (4)
75. endophoric reference → (12)
76. entail_v → (1)
77. entailment → (1)
78. essential condition → (11)
79. exclusive 'we' → (13)
80. existential presupposition → (7)
81. exophoric reference → (12)
82. explicit performative_n → (11)
83. explicit performative utterance → (11)
84. expressive_n → (11)
85. extralinguistic context → (5)
86. extralinguistic knowledge → (4)
87. eye contact → (15)
88. face → (10)
89. face want → (10)
90. face-saving act → (10)
91. face-threatening act → (10)
92. facial expression → (15)
93. factive presupposition → (7)
94. felicity condition → (11)
95. final ellipsis → (12)
96. flout a maxim → (8)
97. focalization → (14)
98. focus → (14)
99. foreground entailment → (1)
100. foregrounding → (14)

101. frame → (4)	134. indirect speech act → (11)
102. FSP → (14)	135. infer _v → (6)
103. functional sentence perspective
→ (14)	136. inference → (6)
104. general collective reference →
(12)	137. information structure → (14)
105. general condition → (11)	138. informativity → (1)
106. general distributive reference →
(12)	139. infringe a maxim → (8)
107. general reference → (12)	140. initial ellipsis → (12)
108. generalized conversational im-
plicature → (9)	141. inscription → (1)
109. generic reference → (12)	142. intended meaning → (2)
110. generosity maxim → (10)	143. intentionality → (1)
111. gestural deixis → (13)	144. interpretation → (6)
112. gesture → (15)	145. interpreted meaning → (2)
113. given information → (14)	146. intertextuality → (1)
114. happiness condition → (11)	147. langage (fr.) → (3)
115. head movement → (15)	148. langue (fr.) → (3)
116. hearer → (2)	149. lexical presupposition → (7)
117. hedge → (8)	150. linguistic context → (5)
118. highlighting → (14)	151. linguistic knowledge → (3)
119. honorific _n → (13)	152. locution → (11)
120. IFID → (11)	153. locutionary act → (11)
121. illocution → (11)	154. maxim of conversation → (8)
122. illocutionary act → (11)	155. maxim of manner → (8)
123. illocutionary force → (11)	156. maxim of politeness → (10)
124. illocutionary force indicating de-
vice → (11)	157. maxim of quality → (8)
125. implicate _v → (9)	158. maxim of quantity → (8)
126. implicature → (9)	159. maxim of relation → (8)
127. implicit performative _n → (11)	160. maxim of relevance → (8)
128. implicit performative utterance
→ (11)	161. medial deictic expression →
(13)
129. impure deixis → (13)	162. medial ellipsis → (12)
130. inclusive 'we' → (13)	163. message → (2)
131. indexical _n → (13)	164. mitigating device → (10)
132. indexical expression → (13)	165. modesty maxim → (10)
133. indexicality → (13)	166. negative face → (10)
	167. negative politeness → (10)
	168. negative politeness strategy →
(10)
	169. neglect a maxim → (8)
	170. new information → (14)

171. non-coreferential anaphora → (12)
172. non-detachability → (9)
173. non-factive presupposition → (7)
174. non-verbal communication → (15)
175. off-record utterance → (10)
176. on-record utterance → (10)
177. opt out of a maxim → (8)
178. orientation → (15)
179. overhearer → (2)
180. parole (fr.) → (3)
181. particularized conversational implicature → (9)
182. performance → (3)
183. performative_n → (11)
184. performative utterance → (11)
185. performative verb → (11)
186. perlocution → (11)
187. perlocutionary act → (11)
188. perlocutionary effect → (11)
189. person deixis → (13)
190. phonological thematization → (14)
191. politeness → (10)
192. politeness principle → (10)
193. positive face → (10)
194. positive politeness → (10)
195. positive politeness strategy → (10)
196. posture → (15)
197. potential presupposition → (7)
198. pre-announcement → (10)
199. pre-invitation → (10)
200. preparatory condition → (11)
201. pre-request → (10)
202. pre-sequence → (10)
203. presuppose_v → (7)
204. presupposition → (7)
205. projected deixis → (13)
206. prominence → (14)
207. proposition → (1)
208. propositional content → (1)
209. propositional meaning → (1)
210. proximal deictic expression → (13)
211. proximity → (15)
212. pure deixis → (13)
213. ratified participant → (2)
214. reader → (2)
215. refer_v → (12)
216. reference → (12)
217. referential use → (12)
218. referring expression → (12)
219. reinforceability → (9)
220. representative_n → (11)
221. rheme → (14)
222. salience → (14)
223. scalar implicature → (9)
224. schema → (4)
225. script → (4)
226. sentence → (1)
227. sentence meaning → (1)
228. sentential context → (5)
229. setting → (2)
230. sincerity condition → (11)
231. situational context → (5)
232. situationality → (1)
233. social deixis → (13)
234. solidarity strategy → (10)
235. spatial deixis → (13)
236. speaker → (2)
237. specific definite reference → (12)
238. specific indefinite reference → (12)
239. specific reference → (12)

240. speech act → (11)	256. top-down processing → (6)
241. stance → (15)	257. topic → (14)
242. standard implicature → (9)	258. topicalization → (14)
243. structural presupposition → (7)	259. truth conditions → (1)
244. structural thematization → (14)	260. truth value → (1)
245. symbolic deixis → (13)	261. universe of discourse → (2)
246. sympathy maxim → (10)	262. uptake → (11)
247. T/V distinction → (10)	263. utterance → (1)
248. tact maxim → (10)	264. utterance meaning → (1)
249. temporal deixis → (13)	265. variability → (9)
250. text → (1)	266. variable reference → (12)
251. text deixis → (12)	267. violate a maxim → (8)
252. text linguistics → (1)	268. world knowledge → (4)
253. textual context → (5)	269. writer → (2)
254. thematization → (14)	270. zero anaphora → (12)
255. theme → (14)	

3. Rečnik: tematski deo

U ovom delu, koji donosi obradu svih unesenih odrednica, engleski termini razvrstani su u 15 tematskih grozdova, čiji su nazivi, najčešće i sami termini, otisnuti **polucрно**. Unutar grozdova, termini su prikazani hijerarhijski, uvedeni velikim tačkama i s različitim stepenima uvlačenja pripadajućeg paragrafa, čime se označava stepen međusobne značenjske povezanosti termina – ili prema podređenosti (tj. hiponimiji), ili prema suprotnosti (tj. antonimiji). Za svaki engleski termin ponuđena je adaptacija u srpskom jeziku, otisnuta *kurzivno*, koja je nastala prevođenjem, preoblikovanjem ili njihovom kombinacijom.

Ukoliko za jedan engleski termin postoji deskriptivni sinonim, jedan ili više njih, oni se navode jedan iza drugog i obeležavaju znakom ‘=’ ispred; v. odrednicu ‘world knowledge’, pod (4).

Ukoliko za jedan engleski termin postoji više adaptacija u srpskom, koje se smatraju deskriptivnim sinonimima, one se navode prema redosledu prvenstva i obeležavaju brojevima ispred; v. odrednicu ‘performance’, pod (3).

Ukoliko za jedan engleski deskriptivno sinonimni termin postoji konkretna adaptacija u srpskom, ona se navodi neposredno iza njega i smatra se deskriptivnim sinonimom ostalih adaptacija; v. odrednicu ‘linguistic context’, pod (5), a ukoliko se jedna adaptacija u srpskom odnosi na sve deskriptivno sinonimne engleske termine, ona se navodi na kraju tog niza; v. odrednicu ‘maxim of relation’, pod (8).

Engleski termini koji se završavaju na dvofunkcijske, tj. pridevske i imeničke, sufikse *-ive* i *-ic*, obeleženi su spuštanim slovom ‘_n’, od ‘noun’, iza, da bi se istakla njihova pripadnost kategoriji imenica; v. odrednice ‘expressive_n’, pod (11), i ‘deictic_n’, pod (13).

Engleski glagol koji je tvorbeno i značenjski povezan s imenicom, koja je od njega bila izvedena, navodi se ispod te imenice i obeležava znakom ‘<’ ispred i spuštanim slovom ‘_v’, od ‘verb’, iza; v. odrednicu ‘presuppose_v’, pod (7).

Opšti nazivi za kategorije pragmatičkih pojava, ispod kojih se nabrajaju njihovi tipovi, otisnuti su MALIM VERZALOM i ne predstavljaju termine; njihovi prevodi daju se u četvrtastim zagradama, otisnuti KURZIVNIM MALIM VERZALOM.

(1) GENERAL CONCEPTS [OPŠTI POJMOVI]

- sentence *rečenica*
 - sentence meaning 1 *značenje rečenice*, 2 *rečenično značenje*
- utterance *iskaz*
 - utterance meaning *značenje iskaza*
- inscription *napis*
- proposition *propozicija*
 - propositional meaning *propoziciono značenje*, = propositional content *propozicioni sadržaj*
- truth value *istinosna vrednost*
 - truth conditions 1 *istinosni uslovi*,¹ 2 *uslovi istinitosti*
- entailment *jaka implikacija*²
 - < entail_v *jako implicirati*
 - foreground entailment *glavna jaka implikacija*
 - background entailment *sporedna jaka implikacija*
- discourse *diskurs*
 - discourse analysis *analiza diskursa*
 - discourse marker 1 *diskursni obeleživač*, 2 *diskursni marker*
- text *tekst*
 - text linguistics 1 *lingvistika teksta*, 2 *tekstualna lingvistika*
- STANDARDS OF TEXTUALITY [STANDARDI TEKSTUALNOSTI]:
 - cohesion *kohezivnost*
 - coherence *koherentnost*
 - intentionality 1 *namernost*, 2 *intencionalnost*
 - acceptability *prihvatljivost*
 - informativity *informativnost*

¹ Prema predlogu D. Klikovac, u privatnom razgovoru.

² Prema prevodu u: Kristal (1999).

- situationality *situativnost*
 - intertextuality *intertekstualnost*
- (2) **communication situation** 1 *komunikaciona situacija*, 2 *komunikacijska situacija*
- speaker *govornik*, = writer *pisac*, = addressor *adresor*, = encoder *enkoder*
 - intended meaning *nameravano značenje*
 - hearer *slušalac*, = reader *čitalac*, = addressee *adresat*, = decoder *dekoder*
 - interpreted meaning *protumačeno značenje*
 - ratified participant *konstatovani učesnik*
 - overhearer *slučajni slušalac*
 - bystander *posmatrač*
 - eavesdropper *prislušivač*
 - content *sadržaj*
 - code *kod*
 - message *poruka*
 - channel *kanal*
 - setting 1 *okruženje*, 2 *scena*
 - universe of discourse *univerzum diskursa*
- (3) **linguistic knowledge** *znanje o jeziku*³
- competence 1 *kompetencija*, 2 *kodna kompetencija*, 3 *kompetencija koda*, 4 *jezičko znanje*
 - langage (fr.) *jezička sposobnost*
 - langue (fr.) *jezičko znanje*
 - communicative competence 1 *komunikativna kompetencija*, 2 *kompetencija komunikacije*
 - performance 1 *performansa*, 2 *jezičko ispoljavanje*, 3 *jezičko ostvarenje*
 - parole (fr.) 1 *jezičko ispoljavanje*, 2 *jezičko ostvarenje*
- (4) **world knowledge** *znanje o svetu*, = extralinguistic knowledge, = background knowledge 1 *vanjezičko znanje*, 2 *nejezičko znanje*, = encyclopedic knowledge *enciklopedijsko znanje*
- frame *slika*
 - script *scenario*⁴
 - schema *shema*

³ Prevodi u ovom tematskom grozdu većim delom slede termine u: Bugarski (2003) i Radovanović (2003).

⁴ Prevodi 'slika' i 'scenario' prema predlogu O. Panić-Kavgić, u privatnom razgovoru.

- (5) **context**₁ *kontekst*⁵
- linguistic context *jezički kontekst*, = sentential context *rečenični kontekst*, = textual context *tekstualni kontekst*, = co-text *kotekst*
 - extralinguistic context *vanjezički kontekst*, = situational context *situacioni kontekst*, = context₂ *kontekst*
- (6) **interpretation** 1 *interpretacija*, 2 *tumačenje*
- de dicto interpretation 1 *interpretacija na osnovu rečenog*, 2 *tumačenje na osnovu rečenog*
 - de re interpretation 1 *interpretacija na osnovu stvarnog*, 2 *tumačenje na osnovu stvarnog*
 - inference 1 *inferencija*, 2 *zaključivanje*, 3 *odgonetanje*
 - < infer_v 1 *inferirati*, 2 *zaključiti / zaključivati*, 3 *odgonetnuti / odgonetati*
 - bottom-up processing *obrada odozdo nagore*
 - top-down processing *obrada odozgo nadole*
 - ambiguity *dvoznačnost*
 - disambiguation 1 *razdvoznačavanje*, 2 *razrešavanje dvoznačnosti*
- (7) **presupposition** *presupozicija*
- < presuppose_v *presuponirati*
 - potential presupposition *potencijalna presupozicija*
 - existential presupposition *egzistencijalna presupozicija*
 - factive presupposition *faktivna presupozicija*
 - non-factive presupposition *nefaktivna presupozicija*
 - counterfactual presupposition *kontrafaktivna presupozicija*
 - lexical presupposition *leksička presupozicija*
 - structural presupposition *strukturna presupozicija*
- (8) **cooperative principle** *princip kooperativnosti*
- maxim of conversation *konverzaciona maksima*
 - maxim of quantity *maksima informativnosti*
 - maxim of quality *maksima istinitosti*
 - maxim of relation, = maxim of relevance *maksima relevantnosti*
 - maxim of manner *maksima jasnosti*
 - hedge 1 *diskursna ograda*, 2 *ograda*
 - NON-ADHERENCE TO A MAXIM [*NEPOŠTOVANJE MAKSIME*]:
 - flout a maxim *narušiti maksimu*

⁵ Termin 'kontekst', pod uticajem upotrebe u engleskom jeziku, javlja se u dva smisla: u širem, to je zbirni, neutralni naziv za svaku vrstu konteksta, dok se u užem odnosi na vanjezički kontekst i tada je u kontrastu prema terminu 'kotekst'.

- violate a maxim *svesno narušiti maksimu*
- infringe a maxim *nenamerno narušiti maksimu*
- opt out of a maxim *prikriveno narušiti maksimu*
- neglect a maxim *nemarno narušiti maksimu*⁶

(9) implicature *implikatura*

- <implicate_v *implikovati*⁷
- conversational implicature *konverzaciona implikatura*
 - standard implicature *standardna implikatura*
 - generalized conversational implicature 1 *generalizovana konverzaciona implikatura*, 2 *opšta konverzaciona implikatura*
 - particularized conversational implicature 1 *partikularizovana konverzaciona implikatura*, 2 *specifična konverzaciona implikatura*
- scalar implicature *skalarna implikatura*
- clausal implicature *klauzalna implikatura*
- PROPERTIES OF IMPLICATURES [*SVOJSTVA IMPLIKATURA*]:
 - calculability *izvodivost*
 - variability 1 *kontekstna promenljivost*, 2 *kontekstualna promenljivost*, = context-sensitivity 1 *kontekstna osetljivost*, 2 *kontekstualna osetljivost*, 3 *osetljivost na kontekst*
 - cancellability, = defeasibility *opozivost*
 - reinforceability *pojačivost*
 - non-detachability *neodvojivost*
 - detachability *odvojivost*
- conventional implicature *konvencionalna implikatura*

(10) politeness principle *princip učtivosti*

- face 1 *lice*, 2 *obraz*⁸
 - negative face 1 *individualističko lice*, 2 *individualistički obraz*
 - positive face 1 *integrativno lice*, 2 *integrativni obraz*
- face want 1 *potreba lica*, 2 *potreba obraza*
 - face-saving act 1 *čin uvažavanja lica*, 2 *čin uvažavanja obraza*
 - face-threatening act 1 *čin ugrožavanja lica*, 2 *čin ugrožavanja obraza*

⁶ Prema prevodima u Panić-Kavgić (2006), gde se, u vezi s upotrebom anglicizama u srpskom jeziku, opisuje i ova pojava, za nju predlaže termin ‘nemarno narušavanje maksime’ (jasnosti) i njegov engleski ekvivalent.

⁷ Glagol ‘implikovati’ ovde se predlaže kao osnova za imenicu ‘implikatura’, da bi se ovaj terminološki par razlikovao od neterminološkog para ‘implikacija’ i ‘implicirati’.

⁸ Prema predlogu D. Klikovac, u privatnom razgovoru.

- politeness *učtivost*
 - negative politeness *individualistička učtivost*
 - negative politeness strategy *strategija individualističke učtivosti*
 - positive politeness *integrativna učtivost*
 - positive politeness strategy *strategija integrativne učtivosti*
 - solidarity strategy *strategija bliskosti*
 - deference strategy *strategija udaljenosti*
 - UTTERANCE ACCORDING TO DIRECTNESS [ISKAZ PREMA DIREKTNOSTI]:
 - off-record utterance *indirektni iskaz*
 - on-record utterance *direktni iskaz*
 - bald on-record utterance *krajnje direktni iskaz*
 - mitigating device *sredstvo ublažavanja*
 - pre-sequence *predsekvenca*
 - pre-request *predmolba*
 - pre-invitation *prepoziv*
 - pre-announcement *prednajava*
 - maxim of politeness *maksima učtivosti*
 - tact maxim *maksima takta*
 - generosity maxim *maksima velikodušnosti*
 - approbation maxim *maksima odobravanja*
 - modesty maxim *maksima skromnosti*
 - agreement maxim *maksima slaganja*
 - sympathy maxim *maksima saosećanja*
- (11) speech act govorni čin**
- locution *lokucija*
 - locutionary act *lokucionni čin*
 - illocution *ilokucija*
 - illocutionary act *ilokucionni čin*
 - illocutionary force *ilokucionna snaga*
 - perlocution *perlokucija*
 - perlocutionary act *perlokucionni čin*
 - perlocutionary effect *perlokucionni efekat*
 - illocutionary force indicating device, = IFID *indikator ilokucione snage*⁹
 - performative verb *performativni glagol*
 - felicity condition, = happiness condition *1 uslov prikladnosti, 2 uslov primerenosti*

⁹ Prema predlogu V. Vasić, u privatnom razgovoru.

- general condition *opšti uslov*
 - content condition *sadržinski uslov*
 - preparatory condition *pripremni uslov*
 - sincerity condition *uslov iskrenosti*
 - essential condition *suštinski uslov*
 - performative utterance *performativni iskaz*, = performative_n *performativ*
 - explicit performative utterance *eksplicitni performativni iskaz*, = explicit performative_n *eksplicitni performativ*
 - implicit performative utterance *implicitni performativni iskaz*, = implicit performative_n *implicitni performativ*
 - constative utterance *konstativni iskaz*, = constative_n *konstativ*
 - ACCORDING TO FUNCTION [*PREMA FUNKCiji*]:
 - declaration, = declarative_n *deklarativ*
 - representative_n *reprezentativ*, = assertive_n *asertiv*
 - expressive_n *ekspresiv*
 - directive_n *direktiv*
 - commissive_n *komisiv*
 - ACCORDING TO STRUCTURE [*PREMA STRUKTURI*]:
 - direct speech act *direktni govorni čin*
 - indirect speech act *indirektni govorni čin*
 - uptake *prihvaćenost (od strane slušaoca)*
- (12) reference** *referencija*
- < refer_v 1 *referirati (na)*, 2 *uputiti / upućivati (na)*
 - referring expression 1 *referencijski segment*, 2 *referencijski izraz*
 - definite description *određeni opis*
 - ACCORDING TO WHAT IS IDENTIFIED [*PREMA ONOME ŠTO SE IDENTIFIKUJE*]:
 - exophoric reference *egzoforična referencija*
 - endophoric reference *endoforična referencija*
 - anaphoric reference *anaforička referencija*
 - anaphora *anafora*
 - coreferential anaphora *koreferencijalna anafora*
 - non-coreferential anaphora *nekoreferencijalna anafora*
 - anaphor *anafora*
 - antecedent *antecedent*
 - cataphoric reference *kataforička referencija*
 - cataphora *katafora*
 - ACCORDING TO SCOPE [*PREMA OBUHVATU*]:
 - specific reference *specifična referencija*

- specific definite reference *specifična određena referencija*
 - specific indefinite reference *specifična neodređena referencija*
 - constant reference *stalna referencija*
 - variable reference *promenljiva referencija*
 - general reference *generalna referencija*
 - general distributive reference *generalna distributivna referencija*
 - general collective reference *generalna kolektivna referencija*
 - generic reference *generička referencija*
 - ACCORDING TO USE [PREMA UPOTREBI]:
 - referential use *referencijalna upotreba*
 - attributive use *nereferencijalna upotreba*
 - ellipsis *elipsa*, = zero anaphora *nulta anafora*
 - initial ellipsis 1 *početna elipsa*, 2 *inicijalna elipsa*
 - medial ellipsis 1 *srednja elipsa*, 2 *medijalna elipsa*
 - final ellipsis 1 *krajnja elipsa*, 2 *finalna elipsa*
- (13) deixis** *deiksa*, = indexicality *indeksičnost*
- deictic expression, = deictic_n *deiktički izraz*, = indexical expression, = indexical_n *indeksički izraz*
 - proximal deictic expression *proksimalni deiktički izraz*
 - medial deictic expression *medijalni deiktički izraz*
 - distal deictic expression *distalni deiktički izraz*
 - deictic centre/center 1 *deiktički centar*, 2 *deiktičko središte*
 - egocentricity 1 *usmerenost prema govorniku*, 2 *okrenutost prema govorniku*
 - ACCORDING TO WHAT IS POINTED TO [PREMA ONOME NA ŠTA SE POKAZUJE]:
 - spatial deixis *prostorna deiksa*
 - temporal deixis *vremenska deiksa*
 - person deixis *lična deiksa*
 - inclusive ‘we’ 1 *uključno ‘mi’*, 2 *uključujuće ‘mi’*, 3 *inkluzivno ‘mi’*
 - exclusive ‘we’ 1 *isključno ‘mi’*, 2 *isključujuće ‘mi’*,¹⁰ 3 *ekskluzivno ‘mi’*
 - social deixis *društvena deiksa*
 - honorific_n 1 *honorifik*, 2 *oblik iz poštovanja*
 - T/V¹¹ distinction 1 *distinkcija T/V*, 2 *T/V distinkcija*

¹⁰ Prevodi ‘uključujuće’ i ‘isključujuće’ prema predlogu D. Klikovac, u privatnom razgovoru.

¹¹ Akronim ‘T/V’ sačinjavaju početna slova latinskih zamenica ‘tu’ (tj. ti) i ‘vos’ (tj. vi), koje odgovarajuće oblike, s istim početnim slovima, imaju u ostalim romanskim jezicima, ali i u srpskom.

DISKURS I DISKURSI

- discourse deixis *diskursna deiksa*, = text deixis *tekstovna deiksa*
- ACCORDING TO REALIZATION [*PREMA REALIZACIJI*]:
 - gestural deixis *gestovna deiksa*
 - symbolic deixis *simbolička deiksa*
- ACCORDING TO HOW MUCH IS CONVEYED [*PREMA TOME KOLIKO JE SAOPŠTENO*]:
 - pure deixis *osnovna deiksa*
 - impure deixis *dodatna deiksa*
- deictic projection *deiktička projekcija*
 - projected deixis *projektovana deiksa*
- (14) information structure** *informacijska struktura*
 - given information 1 *data informacija*, 2 *poznata informacija*
 - new information *nova informacija*
 - theme, = topic *tema*
 - rheme *rema*, = comment *komentar*
 - focus *fokus*
 - thematization *tematizacija*, = topicalization 1 *tematizacija*, 2 *topikalizacija*
 - phonological thematization *fonološka tematizacija*
 - structural thematization *strukturna tematizacija*
 - focalization *fokalizacija*
 - salience, = prominence *istaknutost*
 - foregrounding *dovođenje u prednji plan*, = highlighting *isticanje*
 - communicative dynamism *komunikativna dinamika*
 - functional sentence perspective, = FSP 1 *funkcijska perspektiva rečenice*, 2 *funkcionalna rečenična perspektiva*
- (15) non-verbal communication** *neverbalna komunikacija*
 - eye contact *kontakt očima*
 - facial expression *izraz lica*
 - head movement *pokret glave*
 - gesture *gest*
 - body movement *pokret tela*
 - posture *položaj tela*
 - stance *držanje tela*
 - proximity *blizina*
 - orientation 1 *okrenutost tela*, 2 *usmerenost tela*¹²
 - bodily contact *dodir telom*

¹² Prema predlogu D. Klikovac, u privatnom razgovoru.

LITERATURA

- Brown, Penelope – Stephen C. Levinson (1987). *Politeness. Some Universals in Language Usage*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Bugarski, Ranko (2003). *Uvod u opštu lingvistiku*. 2. izdanje. Beograd : Čigoja štampa.
- Cruse, Alan (2006). *A Glossary of Semantics and Pragmatics*. Edinburgh : Edinburgh University Press.
- Crystal, David (2008). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. 6th edition. Oxford : Blackwell Publishing.
- Grundy, Peter (2008). *Doing Pragmatics*. 3rd edition. London : Hodder Education.
- Haberland, Hartmut – Jacob L. Mey (1977). Editorial: linguistics and pragmatics. *Journal of Pragmatics* 1, 1-12.
- Horn, R. Laurence – Gregory Ward (eds.). (2005). *The Handbook of Pragmatics*. Oxford : Blackwell Publishing.
- Kristal, Dejvid (1999). *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*. 2. izdanje. Preveli: I. Klajn i B. Hlebec. Beograd : Nolit.
- Leech, Geoffrey (1983). *Principles of Pragmatics*. Harlow : Longman.
- Levinson, C. Stephen. (1983). *Pragmatics*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Mey, L. Jacob (2001). *Pragmatics. An Introduction*. 2nd edition. Oxford : Blackwell Publishing.
- Mey, L. Jacob (ed.). (2009). *Concise Encyclopedia of Pragmatics*. 2nd edition. Oxford : Elsevier.
- Panić-Kavgić, Olga (2006). *Koliko razumemo nove anglicizme*. Novi Sad : Zmaj.
- Radovanović, Milorad (2003). *Sociolingvistika*. 3. izdanje. Sremski Karlovci, Novi Sad : Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Savić, Svenka (1993). *Diskurs analiza*. Novi Sad : Filozofski fakultet.
- Thomas, Jenny (1995). *Meaning in Interaction. An Introduction to Pragmatics*. Harlow : Longman.
- Verschueren, Jef (1999). *Understanding Pragmatics*. London : Arnold.
- Verschueren, Jef – Jan-Ola Östman (eds.). (2009). *Key Notions for Pragmatics*. Amsterdam : John Benjamins Publishing.
- Wainwright, R. Gordon (2003). *Teach Yourself Body Language*. London : Hodder Education.
- Yule, George (1996). *Pragmatics*. Oxford : Oxford University Press.

Tvrtko Prčić

AN ENGLISH-SERBIAN MINI-DICTIONARY OF PRAGMATIC TERMS

Summary

This paper brings a selection of 270 most common and necessary pragmatic terms in English and their adaptations in Serbian, which have been produced by translation, transshaping or their combination. The terms are presented in the form of a dictionary, composed of two parts: the first is alphabetically organized and the second is thematically organized into 15 clusters, within which a treatment of the headwords has been provided. The aims of the paper are twofold: firstly, to contribute to a further affirmation of pragmatics as a field of scholarly research in the Serbian academic community, where, via the university course entitled Discourse Analysis, it was introduced in the 1980's by Emeritus Professor Svenka Savić and, secondly, to encourage the systematic creation and consolidation of pragmatic terminology in Serbian.

Key words: pragmatics, terminology, dictionary, English, Serbian

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

81'42(082)

DISKURS i diskursi / zbornik u čast Svenki Savić / urednica Vera
Vasić. - Novi Sad : Filozofski fakultet, 2010 (Budisava : KriMel). - 416
str. ; 23 cm

Tiraž 300. - Napomene i bibliografske reference uz tekst.
- Bibliografija uz većinu radova - Summaries.

ISBN 978-86-6065-051-3

1. Васић, Вера

а) Анализа дискурса - Зборници

COBISS.SR-ID 259085575